

AUXILIARY HISTORICAL DISCIPLINES
Vol. VI

**POLITICAL, SOCIAL, ECONOMIC AND CULTURAL ELITES
IN THE CENTRAL- AND EAST-EUROPEAN STATES
IN MODERNITY AND POST-MODERNITY**

Hungarian-Bulgarian History Conference
Budapest, May 14-15, 2009. Papers.

Editors

Gábor Demeter
Penka Peykovska



Sofia – Budapest
2010

Original title of the series –
„ПОМОЩНИ ИСТОРИЧЕСКИ ДИСЦИПЛИНИ“

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in
“HISTORICAL ABSTRACT” and
“AMERICA: HISTORY AND LIFE”

Table of contents

Preface.....	6
Abbreviations.....	8
Третото българско царство между отрицанието и идеализацията Акад. Георги Марков.....	9
Adalék a dinasztikus tudományos elit nacionalizálódásához az Osztrák- Magyar Monarchiában a bécsi udvari levéltárak példáján (1867-1885) Imre Ress	13
Resümee	36
Раждането на българския политически елит в края на XIX в. и последствията в началото на XXI в. Antoaneta Zapryanova.....	38
Summary	42
The Role of Horizontal and Vertical Mobility in the Reproduction and Transformation of Local Society. A Statistical Analysis of Two County Seats: Eger, Sátoraljaújhely (1867-1910) Gábor Demeter, Róbert Bagdi	43
Резюме.....	56
I. Ferdinánd bolgár cár rendjelei és kitüntetései Attila Pandula	58
Resümee	81
О болгарском происхождении графов Пеячевичей. Публикация документа. Ольга В. Хаванова	84
Митрополит Вениамин Костаки – яркий представитель политической и культурной элиты Молдовы первой половины XIX в. Анжела Стыкалина-Колин.....	91
A magyar kormányzat és a társadalmi szervezetek segélyezésének szerepe a moldvai csángók magyar nyelvű egyházi életének fenntartásában a dualizmus korában Attila Seres.....	95
Резюме.....	121

Erdélyi főispánok az 1876. évi közigazgatási reform után Judit Pál	124
Българи-студенти в унгарски университети и висши учебни заведения през втората половина на XIX в. и първата половина на XX в. Пенка Пейковска	141
Summary	167
“Front-line, No-man’s Land or Fortress?” The Hungarian Minority Elite in Romania between National Identity and Regional Self-consciousness (1918–1944) Gábor Egry	168
Резюме.....	187
Bulgarian Minority Elites in Greater Romania (1918-1940) Blagovest Njagulov	189
Резюме.....	199
Духовният елит на българската общност в Турция между двете световни войни Ваня Стоянова	200
Summary	211
„Новият“ политик на „новата“ държава (20-те – началото на 40-те години на XX в.) Въведение към един аспект от историята на елитите Николай Поппетров	212
Summary	235
Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom Árpád Hornyák	236
Резюме.....	249
Politikai elit és intézményrendszer Szlovákiában, 1918-2006. (Magyar kisebbségi elit Szlovákiában) István Jobbágy	251
Summary	277
From Power to Minority Status: the Changing Situation of Turks in Bulgaria in Ethnic Geographical Aspect Margit Kőszegi	278
Rezümé	288
Zur Frühgeschichte der BRG – Minderheiteneliten im Wechsel Valery Stojanow	290
Резюме.....	297

Към дискусията за преосмисляне на близкото историческо минало: събитията в Плачковската селска община (1941–1944) и Народният съд в Дряново (14-25 февруари 1945 г.). Хронология на един частен случай Нина Киселкова	299
Как мировая коммунистическая элита отмечала 40-летний юбилей октябрьской революции в России. К истории подготовки и проведения московских совещаний компартий, ноябрь 1957 г. Александр С. Стыкалин	317
The Rock Opera ‘Stephen, The King’ as a Source for the Opposition of the Cultural Elite in Hungary in the 1980s Tomoki Watanabe	339
The Bulgarian Model of Transition: Privatization and the Emergence of the New Economic Actors in the 1990s Пiana Marcheа	353
Резюме.....	362
Инвестиционната политика на китайския икономически и политически елит на Балканите Мариана Малинова	364
Summary	384
Номенклатурата на филмите като извор на историческа информация. Паралели в историята на японското и източноевропейското кино Томоки Ватанабе	385
In memoriam Проф. д.и.н. Кънчо Георгиев	405

Preface

The current volume contains mostly papers presented at the Hungarian-Bulgarian history conference *Political, Social, Economic and Cultural Elites in the Central- and South-East European States in XIXth-XXIst Centuries*, held in Budapest on May 14-15, 2009. It was organized by the Institute of History at the Hungarian Academy of Sciences and the Institute of History¹ at the Bulgarian Academy of Sciences on the initiative of the Joint Hungarian-Bulgarian History Commission and with the cooperation of the Bulgarian Embassy in Budapest, Medieval and Early Modern History Department and Modern History Department at the Pécs University, Europa Institute Budapest, Center for Balkan Studies – Budapest, Hungarian National Archives and Lajos Thallóczy Foundation. The conference was carried out within the framework of the HAS and BAS joint international research project entitled *Contact Regions between Bulgaria and Hungary along the Danube, XVIIIth – XXIst Century*.

In modern societies the role of elites is too large, as they relate to the functioning of democracy in general and in particular to the crisis of representative democracy today, to the need for competent and professional management, to the problem of radical social change and to the accelerated modernization development.

After intensive study of elites in the developed Western democracies during the period between 1950 and 1980 and a decade of decline, that occurred thereafter, nowadays the interest in research on political elites has been revived mainly in the context of the “third wave of democratization” and the transition from communist totalitarian regimes to democracy. Many of these studies have focused on the practicalities of structuring the elites, their conduct, mode of recruitment and role in the occurrence and overcoming conflicts during the transitions. A lot of comparative works appear that attempt to explore elites on transnational level and to seek common and different features between them.

Emphasizing the importance of diversity in the European heritage the purpose of the elites-conference in Budapest was to encourage an open discussion on the problems of elites in Europe by following their historical development and revealing their changes in the Central- and South-East European countries in the periods of Modernity and Postmodernity. Our starting point is the idea of multiplicity of elites, which examines the industrial society as a network of separate, differentiated spheres of activity, each of which emits its elites on the basis of specific social and professional competence. We emphasize mainly on social mobility as well as we consider power as an institutional function, depending primarily on professional competence in the field. Therefore, these are “elites” (not an “elite”) who not only have different zones of influence, but who mutually restrict their influence.

¹ Since July 2010 it has been named Institute for Historical Researches. In this volume we have retained the name of the institute such as it was before, i. e. during a conference.

Papers present the elites-orientated viewpoints of scholars from Hungary, Bulgaria, Russia, Slovakia, Romania, Moldova and Japan bringing together a variety of methodologies and utilising insights from XVIIIth Century to the recent times and thus dealing with problems that are relevant for European citizens today.

By the Editors

Abbreviations

BAZML	Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár
Bp.	Budapest
cs.	csomó
HHStA – PA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Politisches Archiv
HHStA MdÄ AR	Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ministerium des Äußern, 1735-1929 (Bestand), Administrative Registratur, 1735-1924 (Teilbestand)
HML	Heves Megyei Levéltár
Ld.	Lásd
MOL	Magyar Országos Levéltár
OSZKK	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
Szerk.	Szerkesztő
sz. n.	szám nélkül
t.	tétel
Vö.	Vesd össze
AMB _{нР}	Архив на Министерството на външните работи
AMBP	Архив на Министерството на вътрешните работи
ABПР	Архив Внешней Политики Российской Федерации
ВИСб	Военно-исторически сборник
ГСУ	Годишник на Софийския университет
ДВ	Държавен вестник
ИПр	Исторически преглед
ИТНИ	Известия на Тракийския научен институт
М.	Москва
МНХЗПИ	Музей на народните художествени занаяти и приложните изкуства – Троян
ОПА	Окръжен партиен архив
РГАНИ	Российский Государственный Архив Новейшей Истории
С.	София
См.	Смотрите
Ср.	Сравнивайте
ТДА	Териториална дирекция „Архиви“
ЦДА	Централен държавен архив

Третото българско царство между отрицанието и идеализацията

Акад. Георги Марков (Институт по история – БАН)

Всеки човек е повече или по-малко обременен с миналото на личния си живот. Историкът е обременен допълнително с миналото на епохата, която той изследва. Неизбежните пристрастия биват утежнявани от идеологически и политически убеждения, през които така се „гледа“ на историята, че да се вижда желаното или разрешеното. Макар заветната „обективност“ да се споменава често като доказателство за достоверност, тя е изключително трудно достижима категория. Самият историк е субективен в търсенето на следите от миналото.

Големият недостатък на историографията за Третото българско царство до 1989 г. е нейното преплитане с историята на БКП, от което се започва със „за“ или „против“ определено събитие или дадена личност. Партийно-политическите оценки са мъчно преодолимите „щампи“, с които историкът или се съобразява, или ги заобикаля с риск да бъде упрекнат в „буржоазен обективизъм“. Истината се дели на „удобна“ и „неудобна“, а правдата е „малка“ или „голяма“. Така се стига до противоречивото съчетание „истина е, но не е вярно“, което означава да казваш „на черното бяло“.

Същевременно трябва да се изтъкне, че е издирен и събран огромен изворов материал от четирите посоки на света, който все още не е цялостно въведен в научно обращение. И тук е основното противоречие между изворите и изследванията, които не отразяват в пълна степен богатството на изворовата база. При онези методически напътствия различията се търпят в предела на позволеното. Тази пречка е по-малко валидна за изследванията по стара и средновековна история и на Възраждането, където колегите са относително по-свободни да излизат извън официалните тези. Разбира се, условията се променят с развитието на Системата, като „голямото отваряне“ е по повод отбелязването на 1300-годишнината от основаването на Дунавска България.

Наследството отпреди 1989 г. е значително по количество, но страда откъм качество, и то не толкова поради недостатъците на историците, колкото заради „цитатничеството“ на „класиците“ с портрети по стените на държавните учреждения. Цензурата пречи на историците да напишат и публикуват това, което мислят. Тук обаче ще отбележа, че никой не е „държал“ ръката на някого, за да го принуди да спазва „генералната линия“. Историкът може да премълчи, но не и да се изразява в разрез със съвестта си. Десети ноември заварва сравнително малко ръкописи „в чекмеджето“, което е поопразнено

след върховата за историците 1981 година.

С падането на контрола върху историографията след 1989 г. се създават предпоставки за „пренаписването“ на историята. Оказва се, че историята на Третото българско царство е писана под надзора на онези, които са разрушили царството, изкривявайки образа на обекта на изследване. Тук ще започна хронологически „отпред назад“, защото наскоро в политическия живот и обществото се разгоря шумен дебат: Що е то 9 септември 1944 г.? Държавен преврат, революция или и двете последователно? Всяка от спорещите страни остава на своята непримирима позиция. По стар навик политиките си позволяват да изземват хляба на историците.

Аз не съм привърженик на „махалото“, което се люшва от едната в другата крайност. Далеч съм от намерението да настоявам за идеализация на Третото българско царство, в което „царяло благоденствие и разбирателство“, защото и това не е вярно. Някои са изкушени да „разчистят“ претрупаните рафтове в отеселите библиотеки, но книги не бива да се претопяват и още по-малко да се горят. На пръв поглед най-лесно е да се започне „на чисто“, но нали и сред плявата може да се открие зърното. В научните изследвания е необходимо да бъде намерена „точката на равновесието“, върху която може да се стъпи в името на мечтаната „историческа истина“.

Най-напред трябва да се изясни що за творение е онова отричано царство, кои са живели в неговите предели, без да искат да избягат (освен по политически причини), и как от една изостанала османска провинция е създадена европейска държава. Сиреч да се започне с „положителното“, тъй като е наслоена прекалено много „чернилка“. Тук разчитам на стопанските истории от по-младото поколение, защото капиталистическата експлоатация и класовата борба не са в състояние да затъпят онова своеобразно „Българско чудо“, което изнася не само розово масло, но и текстил чак в Англия. Следователно толкова охулваната българска буржоазия да заеме полагащо ѝ се място в историята на онова общество, на което е стояла начело. „Авангардът“, наречен работническа класа, да си „отиде“ след 9 септември 1944 г., понеже в историята освен истина е необходима и справедливост.

Най-объркани са понятията в политическата история на Третото българско царство, в което всичко е сведено до идеализацията на една партия от крайната левица, по която всеки да се равнява, иначе се лепят жигосващи „етикети“ като „липса на марксистко-ленинска методология“ или „буржоазен обективизъм“. И така ще трябва окончателно да скъсаме с навика да си служим с политическия речник, който да представяме уж като исторически.

Например, защитима ли е тезата, че имало фашизъм на власт в България? За да се докаже, че в България избухнало „първото антифашистко въстание в света“, „фашизмът“ е измислен като такъв още от 9 юни 1923 г., втори след Мусолини в Италия! Въпреки че никой от набедените за „фашисти“ не се обявява като такъв! Такива ги наричат политическите им противници, които си служат с историографията за политически цели. Същевременно аз възразявам да бъде политизирана историята с какъвто и да е друг знак, което означава, че и историците не се учат от историята. Картината на историята не

е черно-бяла, така че изисква многоцветната палитра на историята.

Допреди години военната история на Царство България е подредена като низ от победни събития, които заслужават да бъдат чествани, и то пак по политически съображения. Разрешената война е Първата балканска, защото тогава с Турция сме от двете страни на фронта в Студената война. Втората балканска война е отминавана поради „ябълката на раздора“ – Македония, а Първата световна война е сведена до т. нар. Войнишко въстание, защото в нея сме се били с румънци и руснаци, с които сме във Варшавския договор. След 1989 г. трите войни за национално обединение са събрани, защото без една от тях не може да обясниш другата. Историографията за войните трябва да разшири тематичния обхват, тъй като те не съставляват само военни операции, а и стопанство, политика, дипломация и пропаганда. Армията играе важна роля и в общественно-политическия живот на България, независимо как е оценена.

Културата също не избягва деленето на „пролетарска“ и „буржоазна“, макар границата ѝ да се размива с хода на годините. Важно е не само да изтъкнем „какво сме дали на света“, но и да се съизмерим с другите, но не само като изява на самочувствие, а и за да очертаем собствената си самобитност. Историята на културата не може да бъде заместена от културологията, чиито представители невинно я познават достатъчно, за да я обяснят смислено. Това е работа на историците, които са „вътре“ в материята и оценяват културните постижения. Тук не става дума „да си пазим хляба“, а за различен подход и степен на оценяване.

През последните години се правят опити да ни бъде доказано, че „събитийната“ история разделя народите и им пречи да се помирят в името на общото европейско бъдеще. Дори се чуват гласове „да скъсаме лошите страници“ от историята, като оставим „добрите“. Някои ни внушават да се заровим във „всекидневната“ история, защото всички ядем хляб и носим дрехи. На мен това ми напомня за добре познатата схема „удобна-неудобна истина“. Натискът се усилюва с приемането на България в Европейския съюз, националните държави са и формално обединени с „общо лице“ в европейската история. Така че тепърва българските историци ще изпитат и издържат на „инструкциите“ от Брюксел „как се пише история“, без да дразниш другите от Общността.

Макар и бавно, българските историци излизат от пределите на „своята“ наука и търсят взаимодействие с други „сродни“ науки – демография, социология, психология, антропология. Става въпрос за добре подготвени колеги, които могат да се представят професионално и в други научни области. Същевременно не бива да допускаме самонадеяното нахлуване на политолози, социолози, културолози и пр., които си въобразяват, че познават историята до степен да обосновават с миналото преднамерено направени изводи. Аз не съм противник на сътрудничеството между сродните науки, но нека се уважаваме взаимно, за да се получи многопосочно развитие на интердисциплинарните изследвания.

Историческата литература на Третото българско царство е вече доста-

тъчна, за да се премине от анализ към синтез. Големите теми търсят своето обобщаване от историци, които умеят да пресяват и отсяват, за да остане златото на поуците. Тогава ще ни стане ясно доколко изобщо е трябвало да го има царството и дали си е заслужавало да се живее под неговата стряха. Въпросите са толкова сложни, че не предлагат еднозначни отговори, всякак-ви гледни точки.

С възцаряването на свободата на словото се появяват възможности да бъдат обнародвани всякакви книги, заплашвайки историческата наука с нападки от „самодейци“. Икономическата бариера замества политическата и не позволява „да видят бял свят“ ценни заглавия, а същевременно сергиите са затрупани от ненаучна литература, която колкото е по-сензационна, толкова и повече продаваема. Самодейността завзема и вестници, радиа и телевизии, а хората трудно отделят някой друг лев да си купят необходимата книга. Ако продължаваме да махаме пренебрежително с ръка на „недостойните“ за нашето внимание, вълната на „доброволците“ ще се шири безнаказано. Ето защо е необходимо „да отворим“ историческата наука към хората, за да им бъде полезна в обяснението на настоящето и бъдещето. Разбира се, кой колкото умее, но да не се затваряме в тесния професионален кръг и да си гледаме само докторатите, които не могат да „изскочат навън“.

Честото пренаписване и „новият прочит“ на историята не са здравословни за обществото, а историческата наука трябва по-скоро да се „деполитизира“, отколкото да се „деидеологизира“, защото идеи има навсякъде. Някои оспорват, че историята е „точна“ наука или дори не я признават за наука.

Авторитетът на историците страда поради проявите на напористи „неточни“ историци дотам, че ни делят от историята, която „всички обичат“. Политиците пък се надяват, че ако не историците, то „историята ще ги оправдае“. Други се опитват да четат историята с лявото или с дясното си око, вместо да я гледат и с двете. За да ни бъде тачена професията, която сме си избрали, ще е необходимо да работим за доверието на хората в „Учителката на народите“. Историята не се нуждае от „пренаписване“, а от преосмисляне.

Adalék a dinasztikus tudományos elit nacionalizálódásához az Osztrák-Magyar Monarchiában a bécsi udvari levéltárak példáján (1867-1885)

Ress Imre (Történettudományi intézet – MTA)

DINASZTIKUS PRESZTÍZSVÉDELEM ÉS NEMZETI TÖRTÉNETÍRÁS

A XIX. századi modern nemzetépítés gyakorlata a Habsburg-birodalomban rendkívüli jelentőséget tulajdonított a nemzeti történetírás kibontakozását szolgáló intézményhálózat, elsősorban a nemzeti múzeumok, a nemzeti könyvtárak és a nemzeti levéltárak létrehozásának. Levéltári területen azonban nem lehetett teljes a történettudományi infrastruktúra nemzeti forrásbázisának kiépülése, hiszen Budán, Prágában vagy Zágrábban alakuló országos levéltárak többnyire csak a rendi parlamenti képviselőket, továbbá a rendi és lokális szervek írásos emlékeit őrizhették. A Habsburg-ház XVI. század közepétől kiépülő soknemzetű dunai monarchiájában a legfelső államigazgatást, a külpolitikát, a pénzügyet és kereskedelempolitikát, továbbá a hadügyet bécsi székhelyű központi birodalmi hatóságok intézték, amelyek régi irataikat a császárváros többnyire titkos hivatali levéltáraiban helyezték el. Az államigazgatás e három fontos ágának iratait őrző udvari levéltári intézmények jórészt a XVIII. században alakultak és indultak nagy fejlődésnek, mint a Hadi Levéltár (1702), a Házi, Udvari és Állami levéltár (1749), valamint a már korábban létrejött udvari kamarai Levéltár (1578). Az uralkodó ház jogainak és dinasztikus presztízsének védelmét szolgáló levéltári intézmények állományát a birodalmi hatóságok mellett rendszeresen gyarapították a megszünt lokális kormányhatóságok iratanyagának megcsonkításával, vagy akár azok egészének bekebelezésével. Főként az uralkodó ház tagjainak helyi államigazgatási tevékenységéből származó politikailag érzékeny iratokat helyezték el a bécsi udvari levéltárakban. Így került el Bécsbe pl. a budai nádori regisztrátúrából Metternich államkancellár és József főherceg nádor reformkori levelezése, az októberi diploma után pedig Albrecht főherceg magyarországi főkormányzóságának teljes irategyűtese. De erre a sorsra jutottak azoknak a rendi vagy nemzeti megmozdulásoknak, felkeléseknek az írásos emlékei is, amelyek az uralkodó ház központosító és egységesítő törekvései ellen irányultak.

Az udvari levéltárak személyzete a XIX. század elején szinte teljes egészében a német nyelvterületről verbuválódott¹, s hivatali besorolása a birodalmi központi hatóságok hivatalnoki állományának szervezeti sémájához igazodott. A levéltárak

¹ Bittner, L. (Ed.), Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bd. 1. Wien, 1936, 82-104.

igazgatói rendszerint udvari tanácsosi, a fogalmazói kar több évtizedet szolgáló kiérdemesült tagjai, a „levéltári officialisok” az udvari titkároknak megfelelő rangot és fizetési besorolást kaptak, de ehhez hosszú éveken keresztül vezetett a rendkívül szerényen dotált gyakornoki és fogalmazói szolgálat. Az alkalmazás feltételének magas szakmai követelményeket állítottak, amelyhez a széleskörű klasszikus és modern nyelvtudás, a történelmi és diplomatikai felkészültség, valamint az állam-, egyház- és magánjog alapos ismerete egyaránt hozzátartozott. A levéltári feladatok között a kormányhatóságok működését segítő igazgatási jelleg dominált. A levéltári anyagban való kutatásnak az uralkodó ház presztízsét és az állam érdekeit védő restriktív engedélyezési gyakorlat szabott határt, amelyet a kutatásra kiadott iratok előcenzúrázása tett teljessé¹. Az udvari levéltárakban csak fokozatosan kapott teret a levéltári források tudományos közzététel e és szakirodalmi hasznosítása, amelynek egyik meghatározó vonulata, az uralkodó ház által birtokolt országok múltját magában foglaló osztrák összállami történelemszemlélet megjelenése².

A termékeny történetírói vénával megáldott Joseph Hormayr báró ennek jegyében került a XIX. század elején a napóleoni háborúk korában huszonnyolc évesen a házi-, udvari és állami levéltár igazgatói székébe. Műveiben – különösen a húszkötetes impozáns történeti életrajzaiban – a Habsburg uralkodók dicső múltjával és a ház hadvezérei, tudósai, művészei sikereivel legitimálta az újonnan alapított Osztrák Császárság létjogosultságát. De a birodalmi közös haza iránti érzelem erősítésére a panteon szerves részét képezték a magyar és a cseh nemzet kiemelkedő történelmi személyiségei is. Az általa szerkesztett német nyelvű bécsi történelmi periodikákban is sikerrel kísérelte meg integrálni az osztrák dinasztikus állampatriotizmus szellemében a cseh és magyar történetírókat (Majláth János, Mednyánszky Alajos). Ezt azért tartotta szükségesnek, mert szerinte a Habsburg államalakulatot képező országok lokális patriotizmusát, népei nemzeti érzületét ötvöző valódi összbirodalmi szellem képes azokat a birodalmi közös haza szeretetére és védelmére ösztönözni. Ennek eszköze és fontos közvetítője a történelem kölcsönös megismertetése történeti források feltárása és kiadása révén. Ragyogóan induló karrierjét hamarosan kettétörte, hogy birodalmi patriotizmusa nem fogadta el szűkebb hazája, Tirol elvesztését és ezért szembefordult a Napóleonnak behódoló metternichi dinasztikus érdeklődésével. A francia császár európai hegemoniáját megrendítő oroszországi kudarccal hatásra tagja lett a Tirol visszahódításáért küzdő titkos szervezetnek, amely persze nem fért össze a hivatalnoki lojalitás követelményével. Emiatt nem csak bizalmi állását veszítette el a bécsi Burban lévő levéltárban, hanem a még a munkácsi várbörtönbe is zárták. Napóleon bukása után udvari történetírói stallummal kárpótolták, újra indíthatta történelmi kiadványait, de az általa korábban igazgatott levéltár küszöbét még kutatóként sem léphette át többé. A birodalom egységét bürokratikus kormányzati eszközökkel őrző szent

¹ Bittner, L., *Op.cit.*, 1936, pp. 86-88, 108; Mikoletzky, H. L., *Aus der Frühgeschichte eines Wiener Archivs. Personal und Besoldung im Hofkammerarchiv 1775-1875.* – In: *Staatliche Archivverwaltung* (Ed.), *Archivar und Historiker. Studien zur Archiv- und Geschichtswissenschaft.* Zum 65. Geburtstag von Heinrich Otto Meisner. Berlin, 1956, pp. 121-140; Heindl, W., *Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1770 bis 1848.* Wien-Köln-Graz, 1990, pp. 169-175.

² Lhotzky, A., *Österreichische Historiographie.* Wien, 1962, pp. 147-151, 197-198.

szövetségi restaurációnak valójában gyanús és megbízhatatlan volt az a történetkutatás, amely nem a száraz, steril dinasztikus apológiát művelte, hanem a nemzeti mozzanat megragadásával mozgósító birodalmi patriotizmus megteremtésére irányult. Hormayr ezért elhagyta Bécsét és bajor állami szolgálatba állt¹. Lépését 1829-ben többek között a történetkutatás helyzetével indokolta: „A nemzetek története egyáltalán nem létezik, hanem csak a dinasztiaé Bécsen és Innsbruckon, Prágán és Budán át folytatódó története, s erre a történeti cikóriapótlékra a jezsuiták szoktattak minket a valódi kávé helyett”².

A metternichi korszakot erőteljes fenntartások jellemezték a történeti kutatással szemben. Az udvari levéltárakban minden egyes irat kutatásához az uralkodó ill. a felügyelő kormányzserv vezetőjének hozzájárulására volt szükség, de fontos előfeltételnek számított a kérelmező korábbi munkáinak „jó tendenciája” is³. A szigorú előírások alkalmazásának fokozatos lazulása ellenére a korszak végén az Osztrák Császári Tudományos Akadémia alapítása ígért alapvető változást. Az Akadémia történeti forráskiadási programját készítő udvari levéltárnok, a morvaországi gyökerű Josef Chmel a Habsburg államalakulatot alkotó országokat átfogó, az ottani történészek aktív bekapcsolásával készülő egységes sorozatot vizionált az udvari levéltárak forrásanyagának hasznosítására. A kiadványsorozat eredetileg tervezett címe is azok egyenrangúságát juttatta kifejezésre: *Fontes rerum Austriacarum, Bohemicarum, Hungaricarum, Polonicarum et Italicarum*. A forradalmak leverését követő tényleges indulásra már csak az osztrák jelző maradhatott a sorozat elnevezésében, hiszen a centralizált birodalmi neoabszolutizmus tudománypolitikai koncepciója a nagyosztrák nemzeti történelem fogalmát a „Gesamtstaat és a Gesamtvolk” történetével azonosította⁴. Ily módon az Osztrák Történetkutató Intézet 1854-ben történt alapításával induló rendszeres történetképzés egyszerre szolgálta a német kultúrájú, centralizált Osztrák Császárság létjogosultságát igazoló történet szemlélet általános elterjesztését és a történeti autodidaktizmus meghaladását a korszerű forráskritikai, diplomatikai, heraldikai és paleográfiai ismereteken alapuló képzés meghonosításával. A történetképzés szakszerűsítése a nemzeti történeti narratívákban megnyilvánuló radikális szemlélet, a „Deutschtümler, Čechoman, Magyaron” felfogás kiküszöbölésére irányult. Az állami ösztöndíjas helyekkel támogatott intézeti szakképzés kimondott célja, hogy a birodalom koronatarományaiából származó fiatal történész tehetségek kikerüljenek az összbirodalmi történetfelfogást gátló nemzeti befolyás alól. Az Intézet első növendékei közül többen éppen az egységes összállam történelemszemléletének elterjesztése végett kezdték magyarországi jogakadémiákon a pályájukat, mint Franz Krones Kassán vagy Joseph Zahn Pozsonyban⁵.

¹ Bittner, L., Op.cit., 1936, pp. 56-60; Heer, Fr., Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981., pp. 172-173; T. Erdélyi I., Politikai restauráció és irodalmi újjászülés. Bp., 1998, pp. 63-67, 79-84.

² Häusler, W., „Geschichtsforschung“, „Humanität“ und „Nationalität“- Franz Grillparzer und der Historiker Joseph Chmel. – In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 100., 1992, p. 383.

³ Bittner, L., Op.cit., 1936, pp. 167-169.

⁴ Lhotzky, A., Österreichische Historiographie. Wien, 1962; Häusler, W., 1992, pp. 392-394, 404.

⁵ Lhotzky, A., Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854-1954. – In: Mit-

A történetírás politikai felértékelése és az egyetemi posztgraduális képzést nyújtó Osztrák Történetkutató Intézetnek a kutatást preferáló hatása csak lassan alakította át a bécsi udvari levéltárakban uralkodó bürokratikus hivatalnoki szemléletet, a tudományos kutatással szembeni bizalmatlanságot. Mindenesetre a forradalom előtti évekhez képest 1849 és 1867 között jelentősen emelkedett a kutatást végzők száma a bécsi udvari levéltárakban. Az engedélyezés két alapvető szempontja, a dinasztikus presztízsvédelem és a lojális történetírói gyakorlat azonban csak kevés teret engedett a nemzeti történetírás művelőinek. A cseh történészek közül egyedül a kormánykörökben tekintélynek örvendő František Palacký nyert egy alkalommal bebocsátást a Házi, Udvari és Állami Levéltárba. Meglepően gyakran fordultak elő a zágrábi Délszláv Történelmi és Régészeti Társulat kutatói. Magyar történészek közül a fenti időszakban ugyanitt harman kutathattak, egy polgári és két egyházi személy. A Theresiánus egykori tanára, Wenzel Gusztáv magyar gazdaság- és várostörténetre, a trón érdekében 1848-49-ben kifejtett tevékenységéért a Lipót-rend lovagkeresztjével kitüntetett Körmöczy Imre nagyvárad kanonok és a korszak végén a fiatal Fraknói Vilmos egyaránt egyháztörténeti témára. A politikatörténet általánosan tabunak számított. Az 1848-as múlttal terhelt Szalay Lászlónak éppúgy nem adták ki a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség XVI. századi államjogi kapcsolataira vonatkozó iratokat, mint a lojális hírű Erdélyi Szász Honismereti Egyesületnek¹. Ebből a levéltárból magyar politikatörténeti forrásanyagot, II. Rákóczi Ferenc külföldi összeköttetéseinek okmányait csak az ott alkalmazott Joseph Fiedler közölhetett három kötetben az osztrák Fontes sorozatban.

A MAGYAR LEVÉLTÁROSOK BÉCSI ALKALMAZÁSÁNAK ALAKULÁSA A KIEGYEZÉS UTÁN (1867-1884)

Az abszolutista hatalomgyakorlást, továbbá a német hegemoniára alapozott törvényhozói és kormányzati centralizációt felszámoló 1867-es törvények alapvetően megváltoztatták bécsi központi levéltárak jogállását. Az osztrák-magyar kiegyezés után a korábbi dinasztikus udvari tudományos gyűjtemények közül egyedül a levéltárak kerültek a megszűnt birodalmi hatóságoktól a közös minisztériumok alárendeltségébe, s így automatikusan osztrák-magyar közös intézmények lettek. Az átalakulás teljesen érintetlenül hagyta a levéltáraknak a Gesamtstaat szellemében és a dinasztikus presztízsvédelem jegyében szocializálódott hivatalnok karát. A legfontosabb politikatörténeti forrásokat őrző intézményben, a Házi, Udvari és Állami Levéltárban a folyamatosságot Alfred Arneht lovag személye testesítette meg, aki 1860-tól aligazgató, 1868-tól pedig közel három évtizeden át igazgatóként regnált. Hivatalnoki pályáját a családi hagyomány – apja az udvari numizmatikai gyűjtemény igazgatója – és történeti érdeklődése egyaránt a dinasztia közvetlen szolgálatára irányította. Politikai nézetei, mint 1848-as frank-

teilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 17. Wien, 1954, pp. 5, 26, 34, 38, 72.

¹ Weinzierl-Fischer, E., Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv und die Geschichtswissenschaft 1848–1867. – In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 16, 1963, pp. 269-270, 273-280.

furti parlamenti képviselőnek, a nagyosztrák liberalizmushoz álltak közel. Már aligazgatóként elkötelezett híve a levéltári források szakirodalmi hasznosításának és a kutatást feleslegesen gátló bürokratikus akadályok kiküszöbölésének. Az „osztrák császárnő”, Mária Terézia életrajzának megírására a külügyminisztériumtól kapott megbízatása a Gesamtstaat történeti megalapozását és a kiegyezés után az ősszállam szellemének fenntartását szolgáló tudatosan vállalt historikusi életprogram. Igazgatói kinevezése után az 1867-es államjogi átalakulást lezáró osztrák decemberi alkotmányban kimondott elvet a tudományos kutatás szabadságáról levéltári területre is alkalmazta. Az alkotmányos-parlamentáris államberendezkedés követelményéhez és a kritikai történetírás forrásszükségletéhez igazodva keresztülvitte a kutatás kizárólagos miniszteri engedélyezésének eltörlését és levéltárigazgatói hatáskörbe utalását, később a kutatási időhatár fokozatos leszálkítását A kiegyezés idején 1740 volt a kutatási korhatár, amely egy évtized alatt több lépcsőben 1815-re módosult, majd 1886-tól magyar kezdeményezésre 1830 lett a határév. Noha a levéltár általános megnyitását politikai megfontolások és a miniszterialis bürokrácia aggályai immár nem korlátozták, a dinasztikus presztízs és az államérdek védelme, mint a kutatói kérelmek szelektív elbírálásának elve változatlanul érvényesült, miként fennmaradt bizonyos tárgyú iratoknak a kutatás előli elzárása és az előzetes iratcenzúra is. Bár ennek létezését a kiegyezés után hivatalosan nem ismerték el, de azt lényegében a kettős monarchia felbomlásáig különböző formában gyakorolták. Minden levéltári referens köteles volt a kutatásra bocsátott iratokat „előolvasni”, figyelmesen áttanulmányozni és a tartalmilag aggályosakat kiemelni. A hiányok leplezésére ezért a teljes iratcsomók kiadását mellőzték. Az iratcenzúrát kiismerhetetlenné tette, hogy részletes utasítás, írásban rögzített szempontrendszer nem készült, hanem az mindenkor az iratellenőrzésért felelős aligazgató egyéniségétől függött. Ő határozott a referensek elbizonytalanodásakor és vitatott esetekben, de döntését az igazgató felülvizsgálhatta¹. Bevert gyakorlatnak számított, hogy a kiemelt iratokat „*Nicht vorzulegen*” (*Nem kiadandó*) feliratú dossziékban gyűjtötték, amelyeket a referencia rangidős levéltárosai őriztek. Olyan malőrök is adódtak, hogy ezzel a megjegyzéssel iratok kerültek kutatók kezébe. Károlyi Árpád még az Osztrák Történetkutató Intézetben folytatott tanulmányai idején kapott ilyen anyagot kutatásra. Levéltári szolgálata során pedig Karl Schrauf, akit magyar tárgyú publikációi okán Arneth igazgató gunyorosan már magyar írónak aposztrofált, fedte fel a titkot, és ismertette meg vele a magyar állagokból kigyűjtött, a kutatás elől elzárt dossziék tartalmát².

Arneth viszonya a magyarokhoz ambivalensen alakult. A korona államjogi szakértőjeként élesen szembeszállt a Habsburg-államalakulat elnevezését és az uralkodó címét a dualizmus követelményéhez igazító magyar miniszterelnök Andrássy Gyula javaslataival és történeti érvelésével. Arra az időszakra, amikor a ma-

¹ Bittner, L., Op. cit., 1936, pp. 171-180; Fellner, F., Reichsgeschichte und Reichsidee als Problem der österreichischen Historiographie. – In: Brauner, W., L. Höbelt, (Ed.), Sacrum Imperium. Das Reich und Österreich 996-1806. Wien-München-Berlin, 1996, p. 369; Auer, L., Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv und die Geschichtswissenschaft. Zum 250 jährigen Jubiläum seiner Gründung. – In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 48, 2000, p. 56.

² OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1881. április 17. és 1884. november 26.

gyar politikus közel egy évtizedre hivatali előjárója lett, úgy tekintett vissza, hogy külügyminiszeri működése alatt Andrássy hozzá mindvégig nagyon barátságosan viszonyult¹. Mégis, hosszú igazgatósága alatt a magyar történészek bécsi kutatása már nem ütközött akadályokba. Ennek eredményeként a kiegyezést követő évtizedben a magyar korona országaiból tizenkét magyar, az erdélyi szászokkal és a horvátokkal együtt viszont már legalább két tucatnyian kaptak lehetőséget bécsi levéltári kutatásra². Különösen nagyvonalúan kezelte a fiatal Marczali Henrik kutatásait II. József korára. Lehetővé tette számára a kutatási időhatár jelentős átlépését, sőt azoknak a forrásrészleteknek a megismerését is, amelyeket a dinasztikus presztízsvédelem szellemében ő még elhallgatott korábbi műveiben³. A kutatási engedélyt 1867 után már nem a magyaroktól tagadta meg, hanem a birodalomalapító Bismarckot dicsőítő kisméret politikai történetírás olyan neves képviselőitől, mint Heinrich von Treitschke, aki szerinte „minden írásában az Ausztria iránti gyűlölködő nézetét juttatja kifejezésre”⁴.

A magyar kutatókat érintő adminisztratív könnyítések ellenére a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésein és a közös intézmények működését felügyelő, azok költségvetését jóváhagyó parlamenti bizottságban, a delegációban mégis többször felmerült a bécsi levéltári kutatások nehézsége, elsősorban egy kellő felkészültségű bécsi magyar levéltáros hiánya. Kétségtelen tény és aligha vitatható, hogy abban a korszakban, amikor még nem voltak nyilvánosak, de egyáltalán nem is nagyon léteztek kutatási segédletek, a történészi munka eredményessége jelentős mértékben a levéltáros által nyújtott információtól és anyagismeretétől függött. E praktikus kutatói szükséglet mellett az immár közös hivataloknak számító bécsi levéltárakban a paritás jegyében magyar részről igényt formálhattak arra, hogy azokban magyarokkal töltsék be a tudományos állások bizonyos hányadát, optimális esetben legalább egyharmadát a kvóta, azaz a közös költségekhez való magyar hozzájárulás arányában. A magyar levéltári tisztviselő alkalmazását kívánó követeléseknek Arneth kezdetben határozottan ellenszegült. Egyfelől arra hivatkozva, hogy csekély a magyar nyelvű iratok száma, másfelől a magyar jelelteknek hiányzik az alkalmazás feltételeként ajánlatos végzettség, az Osztrák Történetkutató Intézetben elsajátítható speciális felkészültség. A magyar tudománypolitika végül azzal teremtette meg a bécsi levéltárakban magyar tisztviselők alkalmazásának szakmai előfeltételét, hogy 1875-től egy-egy fiatal magyar történészjelöltet küldtek állami ösztöndíjjal az Osztrák Történetkutató Intézet minden új kurzusára⁵. Az Intézetben magyar ösztöndíjjal elsőként a később nagy ívű történész-levéltárosi pályát befutó Károlyi Árpád végzett. Az ő alkalmazását 1877-ben a Magyar Tudományos Akadémia, elsősorban Fraknoi Vilmos és Szilágyi Sándor

¹ Arneth, A. R. v., *Aus meinem Leben 1850-1890*. Bd. 2. Wien, 1893, pp. 455-460; Bittner, L., *Op. cit.*, 1936, p. 8.

² *HHStA – PA XL Interna*, Kt. 326. Arneth a külügyminisztériumnak, 1878. október 17. (általános).

³ Fazekas I., *Marczali Henrik és a bécsi levéltárak*. – In: Karancz Gábor (Ed.), *Előadások Marczali Henrik születésének 150. évfordulója alkalmából*. Bp., 2006, pp. 50-54.

⁴ Bittner, L., *Op. cit.*, 1936, pp. 186-187.

⁵ Stoy, M., *Die Ausbildung von ungarischen Historikern am Institut für Österreichische Geschichtsforschung*. – In: *Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 4.*, Horn, 1998, pp. 53-59.

ajánlására Arneth nemcsak elfogadta, hanem végül kiemelt fizetéssel vette rá a habozó fiatal jelöltet a bécsi állás vállalására¹.

A szokatlan bőkezűség hátterében a levéltár egyik vezető hivatalnoki állására egyidejűleg bejelentett magyar igény elhárításának szándéka rejtett. A levéltárvezetés átalakítására irányuló magyar törekvés lényegében a közös külügyminisztériumban a kiegyezés után történt hivatali átszervezés módját akarta megismételni, ahol az akkori magyar miniszterelnök, Andrássy Gyula javaslatára az osztrák mellett egy magyar osztályfőnöki posztot állandósítottak². Ennek mintájára 1877 májusában Tisza Kálmán miniszterelnök is eljár annak érdekében, hogy e politikai és tudományos szempontból fontos levéltárban az osztrák igazgató mellé rendszeresítsenek egy magyar társ- vagy aligazgatói posztot. A magyar fellépésre Arneth hivatali helyettesének váratlan elhalálozása teremtett alkalmat. Ennek hírére tíz magyar történész akadémikus kérte Tisza Kálmán miniszterelnök közbenjárását, hogy a megüresedett állásra a külügyminiszter egy tekintélyes magyar tudóst nevezzen ki az ott őrzött magyar vonatkozású történeti forrásanyag kezelésére és feldolgozására³. Nyílt titoknak számított, hogy az akciót – saját bécsi levéltári alkalmazásának előkészítésére – Pesty Frigyes szervezte, akit már korábban foglalkoztatott ez az álláslehetőség. Politikailag most előnyösebb helyzetben volt, mert kormánypárti képviselői mandátumhoz jutott egy pótválasztáson⁴. A neves történész kutatói ambíciója a bécsi levéltárakban és a dualizmus továbbfejlesztését ígérő Tisza Kálmán politikai érdeke, akinek az Osztrák Nemzeti Bank után egy újabb közös intézményben való magyar térnyerés növelhette tekintélyét, páratlanul gyors intézkedést eredményezett. Az akadémikusok kérvénye miniszterelnöki támogatással két nap alatt Andrássy Gyula külügyminiszter elé került⁵. Az ügyet referáló magyar külügyi osztályfőnök, Orczy Béla – bizonyára az Arneth igazgatóval folytatott konzultációt követően – hasonlóan gyorsan és határozottan fogalmazta meg az elutasító véleményét. Hivatali és szakmai szempontból egyaránt kifejezetten hátrányosnak ítélte a megüresedett állás külső személlyel való betöltését. Egyrészt – mint azt indokolta – az ilyen alkalmazás méltánytalanul rontja a levéltári szakszemélyzet hivatali előmenetelének esélyeit. Másfelől a külső pályázó tiszteletreméltó tudói teljesítménye szakmailag nem pótolja a belső levéltári munkában szerzett tapasztalatok hiányát. A feladat aligazgatói beosztás-

¹ Fazekas I., Magyar levéltárosok Bécsben, 1841–1918. – In: Sipos András (Ed.), Magyar levéltáros életpályák a XIX–XX. században. Bp., 2004, pp. 61–62.

Érdemes megjegyezni, hogy a bécsi levéltári állás kapcsán Károlyi is osztotta azt a dualizmus első évtizedeiben közkeletű véleményt, amely szerint a közös hivatali állás elfogadása dehonosztáló, mert az német intézményben való hivatalviselést jelent. Először Károlyi is ezzel az éveléssel utasította vissza a bécsi levéltári állásajánlatot. „Pedig tehetek-e én arról, hogy magyarnak születtem? Volt-e eszem ágában is valamikor, hogy német hivatalnok legyek?” (Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1877. május 9. OSZKK, Fond IX/308).

² Somogyi É., Hagyomány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Bp., 2006, pp. 95–98, 197–198.

³ HHStA PA XL Interna, Kt. 326. MTA tagjai Tisza Kálmánnak, Bp., 1877. május 3.

A kérelmet Horváth Mihály, Ipolyi Arnold, Salamon Ferenc, báró Nyáry Albert, Nagy Imre, Pulszky Ferenc, Pesty Frigyes, Römer Flóris, Fraknói Vilmos és Fabritius Károly írták alá.

⁴ Szabó D., Kisvárosi politikai értékeink (Avagy egy történész a nagypolitikában). – In: Történelmi Tanulmányok. Studia Miskolcinsensia 3. Miskolc, 1999, pp. 196–198.

⁵ HHStA PA XL Interna, Kt. 326. Tisza Kálmán Andrássy Gyulának, Bp., 1877. május 5.

ban ugyanis nem elsősorban a történeti kutatás, hanem a kutatásra kerülő iratok tartalmi ellenőrzése, az előzetes iratcenzúrázás. E funkció fontosságát annak az azt megelőzően történt esetnek a felidézésével érzékeltette, hogy éppen az elhunyt aligazgató betegsége miatt jutottak Bukovina 18. századi történetéről olyan információk külföldiek tudomására, amelyek közzététele hátrányos az uralkodó ház tekintélyére és a Monarchia érdekeire. A levéltári kutatás kérdésében Orczy egyébként ekkoriban sokkal inkább a birodalmi dinasztikus érdekek elsőségét képviselte a nemzeti történeti szempontokkal szemben, s az udvari levéltárakban nem látta szükségét a paritás érvényesítésének¹.

A sikertelen kísérlet után egy év elteltével – 1878 májusának végén – a magyar delegációban került ismét napirendre az udvari és állami levéltárba kinevezendő vezető magyar tisztviselő ügye. Ezúttal a tekintélyes régi Deák-párti képviselő és akadémikus, Csengery Antal hozta szóba a kérdést. Megszólalásának súlyát növelte, hogy a keleti válság tetőpontján Andrássy kifejezett kérésére tíz év után vállalta ismét a delegációs szereplést. A külügyi bizottságban kedvezően nyugtázta a bécsi levéltárakban elért első magyar személyi sikert, Károlyi Árpádnak az Akadémia ajánlására beosztotti posztra történt alkalmazását. Azonban változatlanul kinyilvánította a magyar tudományos körök kívánságát, „hogy az állami levéltár valamely magasabb tiszti állására magyar ember neveztessék ki és erre szükség esetén külön állás rendszeresítsék.” Andrássy kilátásba helyezte, hogy megkeresi a jogosult igény teljesítésének módját². Így az indítványt nem foglalták határozatba, hanem arról csupán a külügyminiszter mozgásterét kevésbé korlátozó ajánlást fogadtak el³. Csengery egyúttal bizalmasan Orczy tudomására hozta, hogy magyar részről változatlanul Pesty Frigyes tekintik a poszt várományosának. Személye ellen viszont Orczynak voltak „némi szelíd aggályai, hogy ő csak hivatalt keres”⁴.

Mindenesetre a boszniai okkupáció miatt sokat bírált külügyminiszter nem sietett a magyar delegáció ajánlását teljesíteni. Ennek oka az volt, hogy egy magyar főtisztviselő viszonylag perifériális területre történt soron kívüli kinevezésével ne adjon újabb lehetőséget a ciszlajtán delegációnak a politikájával szembeni tiltakozásra. 1878 őszére Pesty Frigyesnek viszont már személyes okból létkérdés lett a bécsi levéltári alkalmazás, hiszen a nyári választásokon elvesztette képviselői mandátumát.⁵ Az ügyét ezúttal Trefort Ágoston kultuszminiszter karolta fel, aki Andrássynak az udvari és állami levéltár szervezeti átalakításával létrehozandó külön magyar osztály élére javasolta Pesty Frigyes kinevezését, „hogy az ott felhalmozott történeti kincseket részben maga értékesítse, részben pedig a hazai

¹ HHStA PA XL Interna, Kt. 326. Orczy Béla Andrássy Gyulának, Bécs, 1877. május 9.

Bukarestben 1875-ben jelent meg „Bukovina elrablása” c. írásmű a tartomány 1778. évi osztrák birtokba vételéről, amely gyalázkodó hangvétele rendkívüli módon felháborította Ferenc Józsefet. Az írás a házi, udvari és állami levéltár anyagára épült, amelyhez a szerző családtörténet kutatás ürügyén jutott hozzá (ld.: Bittner, L. (Ed.), Op. cit., 1936, p. 176).

² Csengery L. (Ed.), Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bp., 1928, pp. 361, 376-377.

³ Irományai, 1877, p. 113.

⁴ Csengery L., Op. cit., 1928, p. 377.

⁵ Szabó D., Op. cit., 1999, pp. 201-202.

tudománynak és a magyar tudósoknak hozzáférhetővé tegye.”¹ A magyar kormány személyi és szervezeti indítványáról Arneth igazgató készítette az ügy fontosságához méltóan egyidejűleg két szakvéleményt. Egy szokványos általános iratot a magyar kormánynak történő válaszként és a delegáció tájékoztatására, s egy szigorúan bizalmast a külügyminisztérium felső vezetésének belső használatára. Az előbbiben azt bizonyította, hogy a Pestynek szánt levéltári feladat túlságosan kicsi és szerény munkaterület. A magyar történeti irategyüttesek mennyisége nem indokolja azok elkülönítését és önálló referenciává alakítását, hiszen a szűk személyzeti helyzet miatt egy levéltáros a Hungarica iratok terjedelmének sokszorosát kezeli. Ily módon Pesty főként történeti kutatással való foglalatossága olyan tudományos színekúra lenne, amelynek finanszírozása nem állami költségvetési feladat. Belső levéltári ismeretek híján a magyar kutatóknak sem tudna több tájékoztatást nyújtani, mint a Hungarica anyagot évtizedek óta kezelő, s azt cédula mutatóval ellátó Joseph Fiedler osztálytanácsos, s így nem tartja őt sem alkalmasnak, sem szükségesnek a levéltári szolgálatra. A magyarok megnyugtatóra azért hozzáfűzte, hogy elősegíti a szakképzett, fiatal magyar levéltári fogalmazó gyakornok, Károlyi Árpád mielőbb magasabb hivatali beosztásba kerülését².

A második, kizárólag a külügyminisztériumnak szóló bizalmas előterjesztésében Arneth a levéltári dinasztikus presztízsvédelem szempontjából értékelte a magyar vonatkozású levéltári anyagot. A levéltár megnyitása és a kutatás liberalizálása folytán szerinte az előzetes iratcenzúrát éppen a magyar történelmet érintő iratokra kell a legszigorúbban alkalmazni és a leggondosabban végrehajtani. Az uralkodóház magyarországi uralkodásának teljes időtartamát tekintve ugyanis azokban található a legtöbb olyan irat, amelynek kutatása vagy közlése sérti az uralkodó család, az állam és a magánosok érdekeit. Emiatt különösen kockázatos egy olyan gyakorlatlan külső személy, mint Pesty Frigyes megbízása a magyar iratok kezelésével, mert az könnyen a levéltári titkok figyelmen kívül hagyását eredményezheti. Ezzel összefüggésben fontos mentalitástörténeti adalék az a tételes összeállítás, amelyben Arneth sorra vette azokat a magyar történeti eseményeket, amelyek forrásai az uralkodó családot hátrányosan érintő adatokat tartalmaznak, s ezért különösen aggályos a kutatásra bocsátásuk. Ezek között sorolta fel a XVI. század közepéről Fráter György meggyilkolásának vizsgálati iratait, Batthyány Boldizsár és Nádasdy Ferenc letartóztatásra készült terveket az 1580-as évekből, Báthory Zsigmond és Mária Krisztina főhercegnő házasságának dokumentumait, Bocatius János kassai polgármester elfogásának, a XVII. század politikai pereknek, különösen Caraffa eperjesi levelezésének anyagát. A kortörténeti magyar levéltári állagoknak pedig szinte az egészét politikailag rendkívül kényesnek minősítette, főként a 19. századi országgyűlésekről készült titkosrendőri jelentéseket, az 1848-49-es forradalmi kormány és Albrecht főherceg magyarországi kormányzóságának iratait³.

Mivel Andrássyról feltételezte, hogy mint magyar nem idegenkedik Pesty

¹ HHStA PA XL Interna, Kt. 326. Trefort Ágoston Andrássy Gyulának, Bp., 1878. október 6.

² HHStA PA XL Interna, Kt. 326. Arneth a külügyminisztériumnak, Bécs, 1878. október 17. (általános).

³ HHStA PA XL Interna, Kt. 326. Arneth a külügyminisztériumnak, Bécs, 1878. október 17. (bizalmas).

kinevezésétől, az uralkodónál is tett közvetlen lépéseket annak megghiúsítására.¹ A félelme azonban alaptalannak bizonyult, mert az ügyet referáló Orczy Béla kedvezőtlen véleménye Pestyről nem változott, s ha nem is értett mindenben egyet Arneth aggályaiival, az önálló magyar osztály létesítésére és magyar levéltárnok vezető pozícióba való kinevezésére üres álláshely híján nem látott lehetőséget.² A magyar delegáció az 1879. évi külügyi költségvetés tárgyalásakor még egyszer változatlan formában megismételte az udvari és állami levéltárba kinevezendő magyar főtisztviselőre vonatkozó ajánlását, de ennek tényleges megvalósítására már nem indult magyar kormányzati intervenció.³

A delegációs üléseken Pesty Frigyes ambícióinak megghiúsulása után is folyamatosan napirenden maradt a bécsi udvari levéltárak kérdése. Az Akadémia és a Történelmi Társulat tiszttségviselőiből álló nyomásgyakorló csoport sikeres tevékenysége állt a háttérben. Az 1870-es évek végétől jól rekonstruálható e kör személyi összetétele. Az akadémiai főtítkárnak Fraknói Vilmosnak, a társulati elnök Ipolyi Arnoldnak és a korabeli nagy történettudományi vállalkozások eredményes szervezőjének, Szilágyi Sándor társulati titkárnak volt meghatározó szerepe ezekben az akciókban. Egy vezető levéltári állás magyarral való betöltése, újabb magyar levéltári tisztviselők alkalmazása és különösen Károlyi Árpád hivatali előmenetelének ügye volt a delegációs ülések visszatérő követelése. E kérdéseket azért vitték a delegáció nyilvánossága elé, mert még a külügyminisztérium magyar osztályfőnökei is sokszor elzárkóztak azok teljesítésétől. Károlyi Árpád megrökönyödéssel tapasztalta, hogy éppen Orczy Béla, a magyar osztályfőnök volt az, aki hivatali beiktatásakor még csak szóra sem méltatta, amikor elébe járult a többi előléptetett levéltáros társaságában.⁴ Ez a közömbösség később már egzisztenciálisan is súlyosan érintette, mert állása elfogadásakor ígért gyors előléptetés ellenére még három gyakornoki év elteltével sem léptették elő fogalmazónak. A magas bécsi árak miatt Károlyi évi 900 Ft-os kiemelt gyakornoki fizetése, amely a 600 Ft-os alapbérből és a 300 Ft-os remunerációból (rendszeres személyi jutalomból) tevődött össze, csak rendkívül szerény megélhetést biztosított a császárvárosban. Ezért sokat foglalkoztatta állásának feladása és a hazatelepülés, de ezt budapesti mentorai magyar tudománypolitikai szempontból határozottan elleneztek és minden adódó alkalommal ismételten akcióba léptek. Fraknói 1880 elején az új magyar külügyi osztályfőnöktől, Kállay Bénitől kérte Károlyi mielőbbi előléptetését, de választ sem kapott.⁵ Ezután főrendi házi tagsága révén a delegációba beválasztott Ipolyi Arnold karolta fel az ügyet és személyesen járt el érdekében Arneth igaz-

¹ Bittner L., Károlyi Árpád, a levéltárnok. – In: Levéltári Közlemények, 11, 1933, p. 175.

² HHStA PA XL Interna, Kt. 326. Orczy Béla Andrassy Gyulának, Bécs, 1878. október 18.

³ Irományai, 1878, p. 157.

⁴ Orczy távolságtartó viselkedéséről Károlyi irónikusan így számolt be Szilágyi Sándornak: „Ma d[él-elől]t] voltunk a külügyminisztériumnál, a Ballplatz 6-on köszönni; ... Valami cseh nevű Hofrathnál voltunk, mielőtt Orczyhoz bocsátottunk volna. Ez a Hofrath, hitem és minden várakozásom ellenére, engem tüntetett ki, az utolsót, ..., de bezzeg b[á]ro] Orczy uram egyönkre sem hederített, pedig ettől, aki Arneth szerint nagyon érdeklődött irántam, mint magyar iránt, pár magyar szót vártam — de németet sem kaptam. Amit az öreg dr. Weyda köszönő beszédére válaszolt Orczy uram, együnk sem értette — én nekem volt mit hallgatnom a „Landsmann”-om felől” (OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1877. július 10.).

⁵ OSZKK, Levelestár. Fraknói Vilmos Ipolyi Arnoldnak, Bp., 1880. január 14.

gatonál és Kállaynál. Az utóbbi részéről tapasztalt rideg fogadtatás azonban nem ígért kedvező megoldást”. Az is klasszikus egy nyilatkozat volt attól a sovány s nagy ádámcsutkájú Kállaytól, amit Ipolyi úrnak mondott: Ugyan az istenért hagyjanak békét nekem, azt hiszik, hogy Magyarország jóléte s üdve attól függ, hogy az a Károlyi concipista lesz vagy sem ?”¹ – írta később az érintett lehangoltan pesti atyai pártfogójának Szilágyi Sándornak. A sok közbenjárás az év folyamán lassan mégis eredményt hozott. Károlyi február végén megkapta a II. osztályú fogalmazói címet, s májusban ténylegesen is besorolták a hivatali rangjának megfelelő IX. fizetési osztályba, amely már évi 1600 Ft javadalommal járt². Egyidejűleg azonban megvonták a korábbi 300 Ft-os rendkívüli személyi pótlékát, s így mostoha anyagi viszonyai alig javultak. Erről két év elteltével így írt Szilágyinak: „Isten jóvoltából 29 esztendő van mögöttem – s mindamelllett anyagi helyzetem olyan, hogy tisztességesen bár, de bizony csak ’diákosan’ éldegélek. Fizetésem a bécsi drágaságot tekintve csak annyi, mintha Pesten 1100-1200 volna, s mióta szemeim elgyöngültek, azóta a mellékjövödelmekre sem lehet úgy elhagynom magam, mint eddiglét. Két és fél esztendő óta vagyok másodosztályú concipista. Mikor azzá lettem, bíztattak, hogy két esztendő múlván első osztályú leszek – ám nem vagyok az. Pedig ez az, ami segítene rajtam, ami módot nyújtana, hogy a bécsi viszonyok közt egyszer valahára megszűnhessek ’diák’ lenni, ’studiosus’ életet folytatni.”³

A kedvezőtlen életkörülmények sem gátolták Károlyit abban, hogy kiemelkedő tudományos művekben hasznosítsa a bécsi udvari levéltárak anyagát. Alig néhány év alatt három önálló könyvet és egy fontos forráskiadványt publikált a XVI. századi magyar történelemből. Fráter György levelezésének és iratainak kiadása azért is jelentős teljesítménynek számított, mert a dinasztikus presztízs szempontok miatt a történészek elől addig elzárt forráscsoportot tett hozzáférhetővé. Az uralkodó házra nem mindenben előnyös iratok publikálását végső soron Arneth igazgató kutatói liberalizmusa tette lehetővé, aki felülbírált az előzetes iratcenzúráért felelős Joseph Fiedler aligazgató Károlyival szembeni fenntartásait⁴. Egyébként Károlyi is természetesen vette, hogy nem érvényesülhet minden esetben a kutatás teljes szabaddá tétele, különösen az uralkodó ház tagjainak magánéletét illetően. Megértéssel fogadta, hogy Mária Krisztina főhercegnő Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemmel kötött boldogtalan házasságának iratait elzárták a kutatás elől, mert „oly detailok vannak benne, melyek csak a chronique scandaleuse íróit gyönyörködtetik...”⁵.

Történetkutatói munkássága hazai elismerésére Károlyinak nem kellett sokáig várnia. Huszonhét évesen, 1880-ban már a Tudományos Akadémia levelező tagjának választották. Bizonyára ezért is érezte rendkívül méltánytalannak, hogy nagy áldozatot hozva „német hivatalnokként az átokverte Bécsben” vállalt magánnyos nemzeti tudományos küldetéséért anyagilag jóval kisebb megbecsülés jutott neki osztályrészül, mint az ott csak kutatóként megforduló hazai kor- és pályatár-

¹ OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1880. február 16.

² Bittner L., Op. cit., 1933, p. 175.

³ OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1882. október 11.

⁴ OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1881. december 13.

⁵ OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1881. április 17.

sainak¹. Egyre türelmetlenebbül viselte, hogy levéltári előléptetésre kapott újabb ígéretet ezúttal sem váltották be. A külügyminisztérium élén történt személycserék után a delegáció budapesti ülésére időzítve 1882 őszén ezért arra ösztönözte Szilágyi Sándort, hogy sérelmének orvoslására mozgósítsa tudományos pártfogóit és a befolyásos politikusokat. Ez az eset azért is különösen érdekes, mert jól mutatja a bécsi udvari levéltárak ügyében a magyar érdekérvényesítés működésének mechanizmusát és hatékonyságát. Károlyi a következő lehetőségeket vázolta fel a bécsi levéltárak kérdésének és saját ügyének felvetésére: „A delegációk e hó [október] 25-dikén Pesten összeülnek. Kálnoky szűz miniszter; nem magyar, mint Andrásy; nem lehet rá újjal mutatni, mint Andrásyra, hogy a magyarokat így meg úgy pártolja. S ezért, mert nem magyar, igyekezni fog jobban a magyarok kedvében járni, mint Andrásy. ...Kik hathatnak Kálnokyra? Haynald, Ipolyi, Lónyay, stb. Ha Tisza Kálmánnál m[élyn] t[íszelt] k[edves] Szilágyi bácsi megemlíteni kegyeskednék, hogy én annak a „Károlyi bácsinak” a fia vagyok, aki őt, mint gyereket gr. Teleky Sámuelnél térdein lovagoltatta: tán örömet tesz Tisza Kálmán egy jó szót érettem. ...Ne írjak-e Fraknoi úrnak is? Vagy pl. Salamon urat nem kellene-e fölkérnem, hogy Andrásynak pár szót szólna? Andrásy most már tehetne értem valamit, amíg miniszter volt úgyse tett.”² Szilágyi rövid idő alatt valóban eredményes szervező munkát végzett. Amikor november elején elhangzott Falk Miksa levéltárügyi interpellációja a delegációban, az egész magyar sajtó a kormánypárti „Nemzet”-től a német nyelvű „Pester Lloyd”-ig visszhangozta a vezető állású magyar levéltáros bécsi kinevezésének szükségességét és megindítóan ecsetelte az egyetlen bécsi magyar levéltáros sanyarú helyzetét³. A látványosan egységes magyar fellépés még a tapasztalt Arneht igazgatót is elbizonytalanította, aki végül sikerrel győzte meg miniszterét, hogy az adott időpontban sem vezető állásban, sem beosztottként nincs szüksége újabb magyarra a levéltárban. A magyar delegáció Károlyi helyzetének javítására irányuló követelésével elsősorban a hasonló besorolású osztrák munkatársak rokonszenveztek, akik ettől saját anyagi helyzetük javítását is remélték⁴. Ez a várakozás azonban nem teljesült. A bécsi levéltárak személyi problémája a magyar delegációban főként, mint a nemzeti sérelem nyilvános megtárgyalásának lehetősége nyert értelmet. Arra a magyar közvélemény előtt népszerűtlen lépésre most sem vállalkozott a delegáció, hogy egy közös intézménynek, mint a Házi, Udvari és Állami Levéltár az alkalmazottak fizetésének javítására néhány száz forinttal magasabb költségvetési előirányzatot szavazzon meg. Az ellobbant tüzes sajtóvisszhang és a delegációs felbuzdulás után Károlyi még reménykedett apja régi fehervári családi ismerőse, az új magyar külügyi osztályfőnök, Szógyény László jóindulatában, de rezignáltan inkább csak erkölcsi igazsa vigasztalta: „Mert mégis csak furcsa volna, ha az ígéret, az adott szó beváltására mindig oly keveset gondolnának, mint Andrásy, s Kállay a ma-

¹ OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1882. május 18.

² OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1882. október 11.

³ OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1882. november 2.

⁴ OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1882. november 5. OSZKK, Fond IX/308.

guk idejében”¹. Károlyi anyagi helyzetének javítására, akinek Bécsben maradásához Arneth igazgató feltétlenül ragaszkodott, végül praktikus megoldást találtak. Állandó mellékfoglalkozást biztosítottak számára. A Konzuli Akadémián kapott 1883 őszétől óraadói megbízást a magyar nyelv oktatására².

A magyar delegációnak a bécsi udvari levéltárakban érvényesítendő nemzeti paritással kapcsolatos nyilatkozatait végül még sem lehetett teljes egészében figyelmen kívül hagyni. A levéltára erőltetett magyar főtisztviselő alkalmazásának Arneth ugyan változatlanul ellenszegült, de hosszú távon számolt egy újabb magyar levéltári beosztott felvételének realitásával. A személy kiválasztásának elsődleges szempontja a feltétlen dinasztikus lojalitás, de azt már lehetőség szerint igyekezett elkerülni, hogy a magyar alkalmazott Károlyihoz hasonlóan közvetlenül a Magyar Tudományos Akadémia jelöltje legyen. Így állhatott elő az a paradox helyzet, hogy a bécsi egyetem Történetkutató Intézetének kurzusain 1897-ig folyamatosan végző magyar állami ösztöndíjasok közül már senki nem került bécsi levéltárosi pályára³. Ebben bizonyára az a körülmény is közrejátszott, hogy egy magyarországi ifjúnak a közös intézménynek számító udvari levéltárba kerülés anyagilag egyáltalán nem volt vonzó, főként pedig nem is nagyon elérhető. A pályakezdő levéltári gyakornok évi díjazása az 1880-as években is változatlanul évi 600 Ft, amely a drága Bécsben messze nem fedezte a „művelt osztályhoz tartozó, állami szolgálatot választó” személytől megkívánt életvitel költségeit. Emiatt Arneth számára szinte megváltást jelentett, amikor 1884 februárjában a bécsi egyetemen elégséges eredménnyel frissen diplomázott jogász, Győry Árpád – egy magyar származású bécsi orvosprofesszor, mellékesen Albrecht főherceg házi orvosának fia – pályázott a Házi, Udvari és Állami Levéltárba. Noha eredetileg csupán egyetlen személyt, a levéltári kutatói gyakorlattal rendelkező, bölcsészdoktori vizsgáját kiválóan abszolváló cislajtán illetőségű Hans Schlittert akarta önkéntes gyakornoknak alkalmazni, az új helyzetben viszont mindkettőjük felvételét javasolta, de Győry Árpádot tette az első helyre. Külön kiemelte, hogy javaslatában nem a szakmai felkészültség, hanem a nemzeti paritás szempontja volt a mérvadó, hiszen mindketten jól szituált, aulikus családból származó bécsi lakosok, de közülük Győry magyar állampolgársága jelent előnyt és politikai hasznot a Levéltárnak⁴. Salamoni döntéssel végül mind a kettőt alkalmazták, de Arneth csupán a Győrytől kívánta meg az Osztrák Történetkutató Intézet kurzusának elvégzését. Ezt a követelményt Győry esetében lehet a levéltári szolgálathoz szükséges speciális előképzettség hiányának pótlásával indokolni, de az osztrák-német Schlittert még sem csupán kutatói praxisa miatt mentesítette az Intézet stúdiumaitól. Az osztrák történeti irodalom pusztán regisztrálta azt a tényt, hogy az osztrák-német levéltári pályázóktól Arneth egyáltalán nem várta el az Institut elvégzését⁵. Pedig mélyebb okai lehettek távolságtartó idegenkedésének. Fenntartásai szerintem abból eredhettek, hogy fokozatosan háttérbe szorult az Osztrák Történetkutató Intézet eredeti történetpoli-

¹ OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1882. november 22.

² Bittner L., *Op. cit.*, 1933, p. 175.

³ Stoy, M., *Op. cit.*, 1998, pp. 53-60.

⁴ HHStA MdA AR F4 Kt. 119. Arneth a külügyminisztériumnak, Bécs, 1884. február 16.

⁵ Bittner, L., *Op. cit.*, 1936, pp. 88-89.

tikai célkitűzése, az osztrák birodalmi patriotizmus történelmi megalapozása, s az 1867. évi osztrák-magyar kiegyezéssel az osztrák centralista birodalmi nézőpont is erősen vesztett aktualitásából. Egyidejűleg a protestáns porosz-német Theodor Sickel igazgatói kinevezése után kibontakozó, erőteljesen koraközépkor centrikus képzés természetesen a Német-Római Birodalom történetéhez kapcsolódott és osztrák részről intenzíven bekapcsolódtak nagy német forráskiadvány sorozat, a *Monumenta Germaniae Historica* kiadásába. Ez a súlyponteltolódás a németajkú fiatal osztrák történésznevezéseket a XIX. század második felében már sokkal inkább német nemzeti érzelműnek, mintsem osztrák birodalmi patriotának nevelte¹. Arneth ezért nem lelkesedett az Intézet osztrák-német végzőseiért, mert a Habsburg dinasztikus intézménynek tekintett Házi, Udvari és Állami Levéltárban elfogadhatatlan volt számára a személyzet német nemzeti szellemű nacionalizálódása is. Egy nádudvari Győry Árpádról viszont joggal feltételezte, hogy nem kerül a német birodalmi gondolat hatása alá.

A fiatal bécsi magyar levéltári gyakorlatok alkalmazásának híre talán Károlyi Árpádnak okozta a legnagyobb örömet, mert azt remélte, hogy hamarosan erre „a jóra való magyar emberre” ruházhatja át a nemzeti küldetésével járó levéltári feladatait. Pesti pártfogójának nagy adag öniróniával azonnal jelezte, hogy „Szilágyi Sándor száműzött szolgája” hét évi bécsi számkivetés után megérdemli a kíméletet és hazatérhet, mert a második hét esztendő már aligha viselné el². Károlyi számára Bécsben az jelentette a legnagyobb megpróbáltatást, hogy szinte teljes társadalmi, szakmai és emberi elszigeteltségben élt. A felettes hivatal, a külügyminisztérium magyar tisztviselői rangon alulinak érezték vele, a másodosztályú levéltári fogalmazóval való társadalmi érintkezést. Egyetlen magyar társaságát az Institut mindenkorai magyar ösztöndíjasával való törődés, a magyar kutatókkal való alkalmi találkozások képezték. Közele osztrák barátjának, egy Institutbeli évfolyamtársa, a bécsi egyetem későbbi történész professzora, Emil Ottenthal számított. Az 1880-as évek közepén még körvonalalaiban sem létezett olyan sokszínű bécsi magyar társas élet, amely Thallóczy Lajos udvari kamarai levéltár igazgatói kinevezése után közel egy évtizedes lassú fejlődés eredményeként a századfordulón virágzott fel.

MAGYAR KEZDEMÉNYEZÉS A BÉCSI UDVARI LEVÉLTÁRAK ÁTSZERVEZÉSÉRE

A magyar történész csoport befolyása a delegációban különösen akkor vált eredményessé, miután sikerült megnyerni a legmegfelelőbb személyt, a külügyi albizottság szinte örökös előadóját, Falk Miksát a bécsi levéltárakkal kapcsolatos kezdeményezéseik előterjesztésére. 1884-ben már ő nyújtotta be az udvari levéltárak nagyszabású átszervezéséről a határozati javaslatot, hogy ennek révén intézményesítsék a magyar levéltárosok bécsi alkalmazását és elérjék a kutatási feltételek jelentős könnyítését. A magyar fellépést egyébként két olyan intézményben, a kabineti és a hadilevéltárban uralkodó állapotok váltották ki, ahol korlát-

¹ Heer, Fr., Op. cit., 1981., p. 269.

² OSZKK, Fond IX/308. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1884. február 17.

lanul érvényesültek a dinasztikus szemlélet és presztízsvédelem szempontjai. A kabineti levéltár őrizte a XVIII. században felállított uralkodói tanácsadó testületek, így az államtanács iratait, de benne a kutatást csak kivételesen, legalább miniszteri rangú pártfogók támogatásával engedélyezték. Az intézmény levéltári titkok őrzésére felelős igazgatója még 1880-ban is botrányt okozó potenciális veszélyforrásnak tekintett minden kutatást, amikor leszögezte: „A kabineti levéltár állományánál és koránál fogva nem tűri el sem a modern szabadságot, sem a szabad kutatást, s aki – mint én – hasznosan töltötte szolgálati éveit és a rábízott anyag legteljesebb ismeretével rendelkezik, az nem lelkesedik a kutatásokkal járó visszaélésekért”. A XVIII. század kevésbé feltárt történetének feldolgozásával az Akadémia által megbízott magyar kutatóknak viszont elsőrendű érdeke fűződött e levéltár megnyitásához.

A hadilevéltárat illető magyar kritika az intézmény kizárólagos katonai igazgatása, a polgári kutatókat lebecsülő militarista mentalitása ellen irányult. A bírálat tárgya a kutatás nehézsége, a levéltári személyzet összetétele, viselkedése, levéltári ügyekben való gyakori járatlansága. Főként azt kifogásolták, hogy a vezérkari megrendelésre készülő nagy hadtörténeti munkákat készítő tisztek nincsenek tekintettel a polgári kutatókra, akik elől kizárólagos használatra évekre lefoglalnak bizonyos forráscsoportokat. A levéltárba vezényelt beosztott katonai személyzetről pedig azt állították, hogy a gyakori cserélődés miatt hiányzik a szükséges levéltári tudományos tapasztalata és tapintata, s ezt kompenzálva katonai irodatiszti merevséggel keseríti meg a polgári kutatók munkáját. A hadilevéltárat érintő általános bírálat – egy magyar kutatót ért állítólagos súlyos sérelem kapcsán – a delegációk 1884-es tanácskozására időzítve jelent meg a Falk Miksa által szerkesztett *Pester Lloyd*-ban. A konkrét esetnek természetesen csak azáltal lett hírértéke, hogy alkalmat szolgáltatott a bécsi udvari levéltárakat érintő magyar kezdeményezés szükségességének beharangozására és annak az elvnek a határozott kinyilvánítására, hogy magyar részről – katonai felügyelete ellenére – a hadilevéltárat is a Monarchia két állama közös tulajdonának, s így a magyar tudománypolitika terrénjának tekintik².

A magyar delegációban a külügyi albizottság ezúttal is egyhangú határozatot hozott a Falk Miksa által előterjesztett javaslatra a történeti kutatásokat hátráltató bécsi udvari levéltárak szervezeti elkülönülésének megszüntetéséről. A négy udvari levéltár történeti forrásanyagának egyesítésére – kivéve természetesen azokat az állagokat, amelyekre a dualista partnerek kizárólagos igényt formáltak –, „Osztrák-Magyar Államlevéltár” elnevezéssel egyetlen intézmény létrehozását irányozták elő, amelynek szaktudományosan képzett tisztviselői karában magyarokat

¹ Reinöhl, Fr., Zur Geschichte der Wiener Zentralarchiv. – In: Archivalische Zeitschrift 36., 1927, p. 221.

² Pester Lloyd, 1884. október 30. Az eset szenvedő alanya a dunai hajóhadak történetére kutató Szentkláray Jenő. A temesvári paptörténésznek az ún. Schriftenarchiv élére frissen kinevezett, az iratvédelmi előírást szigorúan betartó neves hadtörténész ezredes Josef Rechberger v. Rech Kron valóban megtiltotta, hogy eredeti iratokra helyezett pauszpapírra írószerrel másolja a dunai dereglyék ábrázolását. A szabadkézi másolásra ajánlott, ügyesen rajzoló levéltári altiszt díjazását viszont magasnak találta, így összeszólalkozott az előírással eljáró ezredessel. A láthatólag alkalomra rendelt cikk nem volt mentes a kiszínezett túlzásoktól s írója még a bírált ezredes nevét és beosztását sem ismerte pontosan. Vö.: Pester Lloyd, 1884. november 5.

is alkalmaznának megfelelő arányban. Az átszervezéssel szétválasztanák az udvari levéltárak tudományos és hivatali feladatait, a történetivé érett dokumentumait és az igazgatási célokat szolgáló élő iratanyagát. A történeti forrásanyag szétválasztásának és szabad kutatásának időhatárát eredetileg 1792-re tették, de a külügyi albizottság olyan tekintélyes tagjai, mint a volt külügyminiszter Andrássy Gyula és Apponyi Albert 1815-öt, a napóleoni háborúk végét javasolták¹. Az időhatár kérdését végül nem döntötték el, hanem az egyesítés részleteinek tisztázására létesítendő paritásos bizottságra hárították, amelyet a közös minisztériumok, az országos kormányok, a két tudományos akadémia, az osztrák és magyar történelmi társulat, valamint az érintett levéltárak képviselőiből terveztek felállítani. A levéltárak szakmai-tudományos munkájának irányítását és összehangolását pedig már az átmenet idejére is egy főfelügyelőnek kinevezett megbízható szaktudósra akarták bízni².

A magyar átszervezési koncepcióban szakmailag megalapozott újszerű elvi követelmények kerültek előtérbe, mint az udvari levéltárak bürokratikus hivatali alárendeltségének korlátozása, a nyilvános és tudományos jelleg erősítése, a dinasztikus kötöttségek lazítása és a tudományos akadémiák szakmai befolyásának biztosítása. Az elképzelés radikalizmusát jelzi, hogy az Osztrák Tudományos Akadémián csupán az 1848-as forradalmi hangulatban merült fel az udvari levéltárak jogállásának és feladatának hasonló módon történő átalakítása³. A magyar kezdeményezést ezért mind az osztrák politikai körökben mind pedig szakmai berkekben rendkívül kedvezően fogadták. Az osztrák delegáció a liberális Egyesült Baloldalt képviselő neves történész Adolf Beer javaslatára éppen az időszerű szakmai reformok érdekében biztosította teljes támogatásáról a magyar határozatot.⁴ Károlyi Árpád pedig arról a pozitív visszhangról számolt be, amelyet magyar delegáció határozata váltott ki bécsi levéltári munkatársai között. „Falk indítványa s a magyar delegationalis bizottság határozata itt egyhangú örömet okozott – a mi levéltárunkban. Nem bíztak ugyan meg vele, de azért nevükben is köszönetet mondok. – Most már csak ütni kell a vasat! Öfelségének az a dolog csak kedvére lehet, miután a monarchia két felét az új Öster.-Ungarisches Staatsarchiv újabb kötelékkel fűzi egybe. Ezt Kálnoky is megmérlegelheti”⁵.

A magyar képviselőházban viszont éppen a közös levéltári intézmény létrehozása miatt hangzott el kritikai észrevétel és tiltakozás egy hivatásos szakértőnek számító történész akadémikus részéről. A függetlenségi párti Thaly Kálmán személyes kutatói tapasztalatai alapján lovagiasan megvédte a magyar sajtóban és a delegációban szerinte méltánytalanul elmarasztalt bécsi hadilevéltár személyzetét, amellyel rendszeres szakmai kapcsolatot épített ki és bensőséges viszonyt ápolt. A hadilevéltárat igazgató Adolph Sacken altábornagy ugyanis rendszeresen hasznosította a Thaly által kiadott magyar hadtörténeti forrásokat és fokozatosan kölcsönös információcseré alakult közöttük. A kapcsolattartás gyakran hadilevéltár-

¹ Pester Lloyd, 1884. novemeber 4.

² Irományai, 1884.

³ Häusler, W., Op. cit., 1992, p. 383.

⁴ Neue Freie Presse, 1884. november 5.

⁵ OSZKK, Fond IX/439. Károlyi Árpád Szilágyi Sándornak, Bécs, 1884. november 6.

tár magyar munkatársa, a már negyedszázada Bécsben szolgáló Gömör Gusztáv százados közvetítésével történt. E háttér ismeretében sem minden pikantéria nélkül való, hogy Gömör felkérésére a magyar függetlenségi politikus egy közös katonai intézmény érdekében szólalt meg: „Ha Nagysádnak kedve van, ugyancsak valami cikkben, pl. a Pesti Naplóban tapasztalatait a hadiarchivumban közölhetné; hát szóljon a baloldal is!”¹ A bécsieket végül kellemesen meglepte, hogy hírlapi írás helyett Thaly a hadilevéltár védelmében a nagy nyilvánosságot jelentő képviselőházi interpellációt választotta. „Öröm, teljes feladat... Ő Excellenciája báró Sacken és a többi levéltári tiszt uraknak neveikben a legmelegebb és őszinte köszöneteit kifejezni, hogy képviselő úr dolgunkat annyi igazság szeretettel védte”². Amit felszólalásában a közös levéltárak jövőjéről mondott, már nem aratott sikert Bécsben, noha azt a katonák biztosan helyeselték, hogy szakmailag elhibázottnak, közjogiilag elfogadhatatlannak nyilvánította az udvari levéltárak tervezett szervezeti egyesítését. Thaly egyébként már az 1880-as költségvetési vitában, az udvartartás ráfordításainak megállapításakor felvetette, hogy a bécsi udvari gyűjtemények magyar vonatkozású emlékeit, többek között az udvari titkos és a hadilevéltár magyar tárgyú iratsorozatait az elkövetkező tíz évben fokozatosan Budára kell hozni és az uralkodó tulajdonjogának fenntartása mellett a királyi palotában létesítendő magyar udvari múzeumban elhelyezni³. Ezúttal viszont steril közjogi érveléssel azt bizonygatta, hogy a kiegyezési törvény nem ismer közös levéltári intézményeket, s így az udvari levéltárak összevonása helyett azok anyagának kettéosztásával kell a kérdést rendezni. A magyar történészek szakmai érdeke szerinte a magyar vonatkozású forrásanyag átengedése a budapesti Országos Levéltárnak, s a bécsi levéltárak egyesítése csak hátráltatja az erről megkezdett tárgyalásokat. Nem győzte meg Falk megnyugtató közbevetése sem, hogy az egyesített levéltárba csak azok az iratok kerüljenek, amelyek nem illetik meg sem Ausztriát, sem Magyarországot, s így óhatatlanul a Monarchia közös tulajdonának számítanak. Noha e problémával bizonyosan Thaly is szembesült bécsi levéltári kutatásai során, viszontválaszában doktriner közjogi felfogása mégis elnyomta a józan történelmi tapasztalatot, amikor kijelentette: „Most is méltóztatott beszélni actákról, melyekhez közvetlen igényünk nincs, de melyeket mégis közösnek mond. Közös acta csak 1867 óta létezhetik, mióta a közös ügyet megteremtettük. Azelőtt én közös ügyiratot nem ismerek, csak osztrákot vagy magyart”. Thaly egyébként az Akadémiát és a Történelmi Társulatot sem tartotta illetékesnek a közös levéltár ügyében, mert azok „Magyarország történelmének művelésére alakultak”. Végül Tisza Kálmán miniszterelnök felszólalása sem tántorította el, s így a kormánypárti többség leszavazta határozati javaslatát a bécsi levéltárak egyesítésének megakadályozásáról és a teljes levéltári szétválasztás végrehajtásáról⁴. Thaly nagyhatalmú képviselőházi felszólalása nem csupán a magyar történészek megosztottságát, hanem sokkal inkább az Akadémiát és a Történelmi Társulatot irányító Fraknói-

¹ MOL, P 1747, Thaly Kálmán iratai, 5. cs. 6. tétel, Nr. 2188. Gömör Gusztáv Thaly Kálmánnak, Bécs, 1884. november 5.

² MOL, P 1747, 5. cs. 6. tétel, Nr. 2191. Gömör Gusztáv Thaly Kálmánnak, Bécs, 1884. december 13.

³ Képviselőházi Napló, 1879. november 6.

⁴ Képviselőházi Napló, 1884. december 6.

Ipolyi-Szilágyi trióval szembeni fenntartásait és személyes ellenszenvét juttatta kifejezésre. A bécsi levéltárak kutatási feltételeinek javítását szolgáló intézményi reform számára elsődlegesen annak a régóta táplált gyanújának az újabb bizonyítéka, hogy a Társulat titkári tisztségében őt felváltó Szilágyi Sándor támogatásával korlátlanul érvényesül a Habsburg-barát történészek befolyása¹. A kutatók előtt megnyílt bécsi levéltárakban – sok történész kortársához hasonlóan – Thaly is nagy meglepetéssel fedezte fel a nagytömegű magyar vonatkozású forrásanyagot, amelyet hivatali keletkezésétől és rendeltetésszerű hovatartozásától függetlenül pusztán tárgyi alapon teljes egészében, mint nemzeti történetírás művelésének kellékét mielőbb a budapesti nemzeti levéltárban szeretne volna látni. Hivatali állásánál fogva lényegében ugyanezt felfogást vallotta a hozzá emberileg közelálló Pauler Gyula országos levéltárnok is, aki szinte életcéljának tekintette az udvari kamarai levéltár magyar vonatkozású iratainak megszerzését a budapesti Országos Levéltárnak². Érdemes azonban megjegyezni, hogy a 67-es Pauler a függetlenségi Thaly levéltárügyi fellépéséről nem nyilvánított véleményt³. Az udvari levéltárak átszervezéséről szóló magyar delegációs határozat ismét felszínre hozta a kamarai levéltár megosztásának problémáját, amelyhez az illetékes közös pénzügyminiszter, Kállay Béni is rendkívül kedvezően állt hozzá. A magyar delegáció által kezdeményezett szervezeti változások kidolgozását Kállay a közös minisztériumok, az országos kormányok és a tudományos testületek képviselőiből álló paritásos bizottságra kívánta bízni, s lényegében a magyar javaslatok teljesítése mellett foglalt állást. Ennek során azzal számolt, hogy az udvari kamarai levéltár anyagának olyan nagy hányadát fogják területi-tárgyi alapon a magyar és a ciszlajtán birodalomfél között megosztani, hogy azzal megszűnik e levéltári intézmény önálló szervezeti egységként való fenntartásának minden létalapja⁴.

A magyar delegáció határozatának kezelése azonban nem a magyar nemzetiségű közös miniszter által javasolt forgatókönyv szerint történt. A közös kormányzat fejének számító külügyminiszter, Kálnoky Gusztáv intenciójára a Házi, Udvari és Állami Levéltár igazgatója, Alfred Arneth olyan intézkedéseket javasolt, amelyek a kutatás területén messzemenően kielégítik a magyar delegáció kívánságait, de állami és dinasztikus érdekből lényegében változatlanul hagyják az udvari levéltárak szervezetének és igazgatásának alapelveit. A kutatási időhatárt a magyar delegáció várakozását meghaladó mértékben 1830-ban javasolta megállapítani. Indokoltnak nevezte a kutatók elől mereven elzárkózó kabineti levéltár megszüntetését és történeti anyagának bekebelezését a Házi, Udvari és Állami Levéltárba, hogy ennek felkészült hivatalnoki kara biztosítsa a XVIII. században kialakult uralkodói tanácsadó testületekben a kutatást és az állami dinasztikus érdekek védelmét. A magyarok megnyerésére szánta azt a gesztust, hogy a kabineti levéltárban talált kisebb magyar vonatkozású iratgyűjteményt ne Bécsben őrizze

¹ R. Várkonyi Á., Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961, pp. 169-174, 207-210.

² Szűcs L., Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyarország közötti felosztásának történetéhez (1875-1918). – In: Levéltári Közlemények, 33., 1962, pp. 29-40.

³ MOL, P 1747, 5. cs. 6. tétel, Nr.,5506-07. Pauler Gyula Thaly Kálmánnak, Bp., 1884. december 26. és 31.

⁴ HHStA MdÄ AR F4 Kt. 447. Kállay Béni Kálnoky Gusztávnak, Bécs, 1885. július 19.

tovább, hanem adják át a budapesti Országos Levéltárnak. További változtatások elől azonban elzárkózott. Kifejezetten ellenezte azt a magyar indítványt, hogy az országos kormányok és a tudományos testületek a paritásos bizottság intézményesítése révén befolyást nyerjenek az udvari levéltárak igazgatási, szervezeti és személyzeti ügyeire. Bár a három udvari levéltár egységes irányítását biztosító tudós főfelügyelő kinevezését és a közös levéltári anyagnak az Osztrák-Magyar Állami Levéltár keretében való egyesítését szakmai szempontból „nagyszerű és vonzó elgondolásnak” nevezte, de az egészet megfelelő épület és a szükséges pénzügyi források hiányában, továbbá politikai megfontolásokból gyakorlatilag kivihetetlennek nyilvánította. A legfőbb politikai akadályt nyilvánvalóan a hadilevéltár helyzete képezte. Bár elismerte, hogy annak levéltári anyagát érték szakmai szempontból kifogásolható selejtezések, de a katonai szakszemélyzet felkészültséget összességében kielégítőnek minősítette és teljes mértékben méltánylandónak ítélte a vezérkar által igényelt szervezeti különállás fennmaradását. Másfelől ezen a téren óvatosságot parancsolt, hogy a hadilevéltár jogállásának megváltoztatása az uralkodó katonai felségjogainak körébe vágott. Arneth részletesen foglalkozott a delegációban megfogalmazott két speciális magyar igény, az udvari kamarai levéltár megosztásának és magyar levéltárosok bécsi alkalmazásának kérdésével. Az iratok tárgyi-területi vonatkozását elsődlegesnek tekintő korabeli levéltárszemlélet alapján ciszlajtán politikai körökben lassan elfogadottá vált, hogy az Udvari Kamara magyar vonatkozású iratait átengedjék a budapesti Országos Levéltárnak¹. Az átadás ellen Arneth fogalmazta meg az első olyan szakmai érvet, amellyel nagyon is praktikus okfejtéssel az akkoriban még teljesen ismeretlen proveniencia elv szempontjait juttatta kifejezésre. A pozsonyi, majd a budai Magyar Kamara és a bécsi Udvari Kamara közötti levelezés, amely a magyar tárgyú iratok jelentős hányadát alkotta, Arneth szerint tárgyi-földrajzi vonatkozása ellenére sem mehet át magyar tulajdonba, mert ez rendeltetésszerűen éppúgy a bécsi Udvari Kamara állományába tartozik miként egy magánlevél is mindig a címzett tulajdonát képezi. Ezzel a tárgyi-földrajzi pertinenciára épülő magyar igényeket megkérdőjelező, valóban új szempontot vetett fel a kibontakozó levéltári jogvitában. De ösztönös felismerésének az általa irányított Levéltárban nem lettek gyakorlati következményei, mert ott folytatódott az organikusán keletkezett iratanyag tárgyi szempontú átcsoportosítása. Arneth megalapozatlannak tekintette a magyar delegáció másik sarkalatos követelését is a bécsi udvari levéltárakban alkalmazott magyar levéltárosok számának növelésére. Lényegében azt a korábbi álláspontját fejtette ki, hogy a magyar nyelvű iratok szerény mennyisége folytán a Házi, Udvari és Állami Levéltár fogalmazói karába az utóbbi években bekerült két magyar szolgálati szempontból teljesen elegendő. A hadilevéltár sem képezheti bírálat tárgyát, hiszen ott már több évtizede szolgál a magyar nemzetiségű Gömöry Gusztáv százados, míg az Udvari Kamara levéltárában a magyarul tudó tisztviselő hiánya sem kutatói, igazgatási szempontból nem okoz fennakadást. Teljesen kizárta annak lehetőségét, hogy a kvóta szerinti nemzeti paritás érvényesülése végett különleges feltételekkel vagy a hivatali ranglétra mellőzésével vezetői beosztásban alkalmaz-

¹ Szűcs L., *Op. cit.*, 1962, p. 32.

zanak magyarokat az udvari levéltárakban¹.

A magyar delegáció határozatára adandó válasz végleges változatát – a kabineti levéltár megszüntetésének uralkodói jóváhagyása után – lényegében Arneth fenti előterjesztése szellemében fogadta el Szögyény-Marich László külügyi osztályfőnök elnökletével a közös minisztériumok képviselőiből létrejött ad hoc bizottság. Az eredeti elgondolásához képest a közös hadügyminisztériumot képviselő Leander Wetzser hadtörténész alezredes kívánságára elálltak attól, hogy a hadi levéltárat a kinevezendő levéltári főfelügyelő joghatósága alá rendeljék és a másik két udvari levéltárhoz hasonlóan nyilvános tudományos intézménnyé nyilvánítsák². A kétségtelenül jelentős kutatási könnyítéseket végül megalázkodással fogadta a magyar delegáció és ellenvetés nélkül akceptálta a nagy szervezeti átalakítás elhalasztására felhozott érveket is³. A magyar levéltári reformbuzgalom lecsendesítésével Arneth a magyar levéltári személyzet kérdését is hosszú időre megoldottnak tekintette, noha tartott attól, hogy a magyarok valamelyik tudós honfitársukkal, esetleg a tudományszervezésben jeleskedő Fraknoi Vilmosmal akarják a tervezett főfelügyelői állást vagy az egyesített közös levéltár igazgatói tisztét betölteni⁴. Fraknoi esetleges bécsi levéltári ambícióiról való feltételezését azonban megkérdőjelezi, hogy energiáit ebben az időben a vatikáni magyar történeti kutatások intézményi kereteinek megteremtése kötötte le⁵. Arneth félelmét táplálhatta Fraknoi akadémiai főtitkári állásából fakadó feltűnő aktivitása a közös levéltárak tudományos jellegének erősítése érdekében. Bizonyára nem került el a figyelmét, hogy Fraknoi és az általa nem kedvelt Theodor Sickel együttes kezdeményezésére közös osztrák-magyar kutató intézetet terveztek felépíteni az 1880-as évek első felében a vatikáni levéltárak mellett⁶. Ez az intézmény jogállását és dualista pari-

¹ HHStA MdA AR F4 Kt. 447. Arneth Kálnoky Gusztávnak, Bécs, 1885. június 29.

² HHStA MdA AR F4 Kt. 447. Protokoll über die am 6-ten Oktober 1885 im k.u.k. Ministerium des Äußern in Angelegenheit der Archivs-Reform abgehaltene Konferenz.

³ Delegációs Napló, 1885 november 14.

⁴ Bittner, L., Op. cit., 1936, p. 34. Bittnernek a korabeli szóbeszédre épülő és Arneth irataiból kikövetkeztetett állítása nyomán terjedt el az osztrák szakirodalomban, hogy Fraknoi szerette volna Arneth levéltári pozícióját megörökölni. Kiterjedt levelezésében mindössze egyetlen alkalommal található semleges utalás Arneth távozására, amikor római kutatásai során 1887. májusában az alábbiakról értesült: „A bécsiek azt beszélik, hogy Arneth súlyos beteg volt, és le fog állásáról mondani. Mi történt?” (OSZKK, Fond IX/200. Fraknoi Vilmos Szilágyi Sándornak, Róma, 1887. május 7.).

⁵ Türos P., Magyar történeti kutatások a Vatikánban. Bp. – Róma, 2004, pp. XIX-XXXII.

⁶ Sickel, Th. v., Römische Erinnerungen. Nebst ergänzenden Briefen und Aktenstücken. Santifaller, Leo (Ed.) Wien, 1947, pp. 73-83, 207-211. Fraknoi és Sickel arra törekedett, hogy a közös osztrák-magyar történeti intézetet Rómában a Monarchia követségének helyt adó Palazzo di Venezia-ban helyezték el s az átépítéshez szükséges költségek magyar hányadát kultuszminisztérium és a magyar delegáció is megszavazta. A közös intézmény létrehozása ellen ezúttal a cislajtán kormány, különösen annak lengyel nemzetiségű pénzügyminisztere, Julian Dunajewski lépett fel, mert egy külön osztrák intézetben nagyobb lehetőséget kívánt teremteni a lengyel és a cseh történészek római kutatásához. Erről Sickel így írt Georg Waitz német történésznek 1883. december 26-án: „Die Baupläne lagen, schon als ich Ostern in Rom war, vor, desgleichen die Voranschläge. Da es sich dabei um gemeinsame Reichsangelegenheiten handelt, war alles mit den Ungarn vereinbart; das Ministerium in Pest und die Delegierten aus Ungarn stimmten zu, desgleichen die Delegierten aus Österreich. Aber Dunajewski hintertrieb die Sache, so dass für 1884 nichts vorgesorgt werden konnte, und so wird, so lange hier die Polen herrschen und nur für ihr Land sorgen, auch diese Angelegenheit nichts vorwärts gehen.” Vö.: Santifaller, L., Briefe von Wilhelm Fraknoi an Theodor von Sickel aus den Jahren 1877 bis 1906. – In: Römische Historische Mitteilungen 6-7., 1962-64, p. 199.

táshoz igazodó szervezeti felépítését illetően kétségtelenül sokban hasonlított a magyar delegáció által javasolt Osztrák-Magyar Állami Levéltárhoz. Az természetesen egyáltalán nem zárható ki, hogy az utóbbi létrehozásának ötlete legalább részben Fraknóitól származott, noha erre csak közvetett utalások vannak. Minden esetre a levéltári ügyeket a külügyi bizottságban rendszeresen előterjesztő Falk Miksa később azt válaszolta Thaly Kálmán képviselőházi támadására, hogy eljárását a delegációban előzetesen mindig egyezteteti az Akadémia tisztségviselőivel¹. Ar-neth ezért éppen a magyar tudománypolitikai törekvések ellensúlyozására kötötte ki fenti előterjesztésében, hogy mindig valamelyik udvari levéltár igazgatója kerüljön a főfelügyelői tisztségbe. Azzal azonban bizonyára nem számolt, hogy az egyik udvari levéltár igazgatói tisztségét már közeljövőben magyar levéltáros fogja betölteni. Pedig az udvari levéltárak szervezeti széttagoltságának fennmaradása teremtette meg a lehetőséget a magyar nemzetiségű közös pénzügyminiszter, Kállay Béni számára, hogy a Kamarai Levéltár élére, amelynek nem volt magyar tisztségviselője, 1886. január elsejével a budapesti Országos Levéltár 28 éves akadémikus levéltárosát, Thallóczy Lajost nevezze ki igazgatónak. Ez a személyi változás szimbolikus jelentőségűnek bizonyult a dinasztikus tudományos elit nacionalizálódási folyamatában, hiszen magyar igazgató vette át az osztrák nemzeti költő Franz Grillparzer örökét és foglalta el közvetlenül a legendás osztrák történeti személyiség, a tiroli szabadságharcos mártír Andreas Hofer unokájának hivatali állását². A következmények és az új jelenségek vizsgálata azonban már külön tanulmány tárgyát képezi.

¹ Képviselőházi Napló, 1884. december 6.

² Sapper, Chr., Das Hofkammerarchiv im Wandel der Zeiten. – In: Mraz Gottfried (Ed.), Grillparzer, Franz, Finanzbeamter und Archivdirektor. Festschrift zum 200. Geburtstag. Wien, 1991, p. 178.

Hivatkozott irodalom

- Arneth, Alfred Ritter von*, Aus meinem Leben 1850-1890. Bd. 2. Wien, 1893.
- Auer, Leopold*, Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv und die Geschichtswissenschaft. Zum 250 jährigen Jubiläum seiner Gründung. – In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 48, 2000, pp. 53-71.
- Bittner Lajos*, Károlyi Árpád, a levéltárnok. – In: Levéltári Közlemények 11, 1933, pp. 173-207.
- Bittner, Ludwig* (Ed.), Gesamtinventar des Wiener Haus-, Hof- und Staatsarchivs. Bd. 1. Wien, 1936.
- Csengery Lóránt* (Ed.), Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Bp., 1928.
- Fazekas István*, Magyar levéltárosok Bécsben, 1841–1918. – In: Sipos András (Ed.), Magyar levéltáros életpályák a XIX-XX. században. Bp., 2004, pp. 59-85.
- Fazekas István*, Marczali Henrik és a bécsi levéltárak. – In: Karancz Gábor (Ed.), Előadások Marczali Henrik születésének 150. évfordulója alkalmából. Bp., 2006, pp. 49-58.
- Fellner, Fritz*, Reichsgeschichte und Reichsidee als Problem der österreichischen Historiographie. – In: Brauner, Wilhelm, Lothar Höbelt, (Ed.), Sacrum Imperium. Das Reich und Österreich 996-1806. Wien – München – Berlin, 1996, pp. 361-374.
- Häusler, Wolfgang*, „Geschichtsforschung“, „Humanität“ und „Nationalität“ – Franz Grillparzer und der Historiker Joseph Chmel. – In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 100., 1992, pp. 376-409.
- Heer, Friedrich*, Der Kampf um die österreichische Identität. Wien, 1981.
- Heindl, Waltraud*, Gehorsame Rebellen. Bürokratie und Beamte in Österreich 1770 bis 1848. Wien – Köln – Graz, 1990.
- Lhotsky, Alphons*, Geschichte des Instituts für österreichische Geschichtsforschung 1854-1954. – In: Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 17. Wien, 1954.
- Lhotsky, Alphons*, Österreichische Historiographie. Wien, 1962.
- Mikoletzky, Hanns Leo*, Aus der Frühgeschichte eines Wiener Archivs. Personal und Besoldung im Hofkammerarchiv 1775-1875. – In: Staatliche Archivverwaltung (Ed.), Archivar und Historiker. Studien zur Archiv- und Geschichtswissenschaft. Zum 65. Geburtstag von Heinrich Otto Meisner. Berlin, 1956, pp. 121-140.
- Reinöhl, Fritz*, Zur Geschichte der Wiener Zentralarchive. – In: Archivalische Zeitschrift 36., 1927, pp. 220-226.

- R. Várkonyi Ágnes*, Thaly Kálmán és történetírása. Bp., 1961.
- Santifaller, Leo*, Briefe von Wilhelm Fraknoi an Theodor von Sickel aus den Jahren 1877 bis 1906. – In: Römische Historische Mitteilungen 6-7., 1962-64, pp. 191-351.
- Sapper, Christian*, Das Hofkammerarchiv im Wandel der Zeiten. – In: Mraz Gottfried (Ed.), Grillparzer, Franz, Finanzbeamter und Archivdirektor. Festschrift zum 200. Geburtstag. Wien, 1991, pp. 147–180.
- Sickel, Theodor v.*, Römische Erinnerungen. Nebst ergänzenden Briefen und Aktenstücken. Santifaller, Leo (Ed.) Wien, 1947.
- Somogyi Éva*, Hagymány és átalakulás. Állam és bürokrácia a dualista Habsburg Monarchiában. Bp., 2006.
- Stoy, Manfred*, Die Ausbildung von ungarischen Historikern am Institut für Österreichische Geschichtsforschung. – In: Das Institutionserbe der Monarchie. Das Fortleben der gemeinsamen Vergangenheit in den Archiven. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Sonderband 4., Horn, 1998.
- Szabó Dániel*, Kisvárosi politikai értékrendek (Avagy egy történész a nagypolitikában). – In: Történelmi Tanulmányok. Studia Miskolcinsia 3. Miskolc, 1999, pp. 194 – 202.
- Szűcs László*, Adalékok a bécsi központi levéltári anyag Ausztria és Magyarország közötti felosztásának történetéhez (1875-1918). – In: Levéltári Közlemények 33., 1962, pp. 27-41.
- T. Erdélyi Ilona*, Politikai restauráció és irodalmi újjászületés. Bp., 1998.
- Tusor Péter*, Magyar történeti kutatások a Vatikánban. Bp. – Róma, 2004.
- Weinzierl-Fischer, Erika*, Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv und die Geschichtswissenschaft 1848–1867. – In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 16., 1963, pp. 250-280.

Beiträge zur Nationalisierung der dynastischen Wissenschaftselite in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie am Beispiel der Wiener Hofarchive (1867-1885)

Imre Ress (Institut für Geschichte – BAW)

Resümee

In der Nationswerdung und bürgerlichen Nationsbildung innerhalb der Habsburgermonarchie stellte die Entfaltung der Nationalgeschichtsschreibungen, die vom Anfang des 19. Jahrhunderts an institutionell vor allem von Nationalmuseen, Nationalbibliotheken, landesständischen Archiven und historischen Vereinen getragen wurden, einen wesentlichen Faktor dar. Doch diese Anstalten besaßen bloß einen Teil der relevanten Archivquellen, die die historischen Entwicklungsgänge der einzelnen nationalen Gemeinschaften dokumentierten. In den einzelnen Ländern und Königreichen der Habsburgermonarchie sind zwar Landesarchive errichtet worden, doch deren Kompetenzbereich erstreckte sich höchstens auf die Schriftdenkmäler der ständischen Landtage und der ständischen Landesverwaltungen. Seit der Frühneuzeit waren die vom Hause Habsburg beherrschten Länder Bestandteile eines multinationalen dynastischen Reiches, in dem die oberste Staatsverwaltung, die Außenpolitik, das Kriegswesen, der Handel und die Finanzen von den Wiener Hofstellen wahrgenommen wurden, die ihre veraltete Schriftbestände in der Residenzstadt den kaum zugänglichen Hofarchiven abgaben. Das enorme vielfältige historische Quellenbedürfnis der Protagonisten der Nationalgeschichtsschreibungen wurde in den Wiener Hofarchiven bis zur liberal konstitutionellen Umgestaltung der Habsburgermonarchie von 1867 nur in sehr beschränktem Maße befriedigt. Vor allem infolge der dynastischen Prestigesicherung des Herrscherhauses erfolgte eine äußerst selektive Benützerbewilligung und eine gründliche Zensurierung der von der historischen Forschung verlangten Archivalien.

Nach der dualistischen Umgestaltung der Habsburgermonarchie von 1867 gelangten die Wiener Hofarchive in die Verwaltung der gemeinsamen Ministerien und wurden automatisch österreichisch-ungarischen Anstalten mit einem unveränderten Personalbestand, der in der Amtstraditionen der dynastischen Prestigesicherung sozialisiert und in der Gesinnung der Gesamtstaatshistoriographie erzogen wurde. Als Reaktion versuchte die ungarische nationale Geschichtspolitik diese gemeinsam gewordenen Archivanstalten zu dualisieren, d. h. eine paritätische Archivleitung einzusetzen und den ungarischen Anteil am Archivpersonal allmählich mit einer Quotenregelung solange zu erhöhen, bis die Größe der prozentuellen Beitrages Ungarns zu den gemeinsamen Ausgaben (um 30%) erreicht wird. Aus den Amtsträgern der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und der Historischen Gesellschaft ist ein erfolgreiches Pressure group gebildet, das

die Archivfrage, vor allem die Anstellung von ungarischen Fachbeamten und die Erleichterung der Zugänglichkeit zu den Quellen der Wiener Hofarchive in den jährlichen Sitzungen der Delegationen, die die parlamentarische Kontrolle über die gemeinsamen Ministerien ausübten, jahrzehntelang an der Tagesordnung gehalten haben. Im Mittelpunkt der ungarischen Bestrebungen stand vor allem die Nationalisierung und die Dualisierung des Haus-, Hof- und Staatsarchivs, das für die politische Geschichtsschreibung über die relevanten Archivquellen verfügte. Ist zwar der Versuch der paritätischen Besetzung der leitenden Posten in dieser Archivanstalt fehlgeschlagen, wurde die Anstellung von ungarischen archivarischen Fachbeamten auf der Grundlage des nationalen Paritätsprinzips durchgesetzt. Über die Probleme ihrer sozialen Eingliederung in die Wiener Wissenschaftselite und ihre eigenartige Position zwischen den Anforderungen der national ungarischen Geschichtsschreibung und der dynastischen Pretigesicherung wird eine mentalitätsgeschichtliche Analyse aufgrund ihrer Korrespondenz geboten. Die große ungarische Reforminitiative im gemeinsamen Archibereich ging in den 1880-er Jahren nur halbwegs in Erfüllung. Die Vereinigung der vier Wiener Hofarchive als Österreichisch-Ungarisches Staatsarchiv, das der dualistischen Parität entsprechend unter der fachlichen Oberaufsicht der Akademien der Wissenschaften der beiden Reichshälfte als eine wissenschaftlich-öffentliche Archivanstalt fungieren sollte, konnte zwar nicht vollzogen werden, doch durch die Einverleibung des der Forschung fast völlig entzogene Kabinettsarchivs in das Haus-, Hof und Staatsarchiv wurden die einschlägigen Archivalien für die Erforschung des 18. Jahrhunderts zugänglich gemacht.

Der veröffentlichte Aufsatz ist ein Teil eines größeren Forschungsvorhabens, der diese Problematik bis zur Auflösung der Habsburgermonarchie 1918 verfolgt.

Раждането на българския политически елит в края на XIX в. и последствията в началото на XXI в.

Антоанета Запрянова (Институт по история – БАН)

Най-малко три са принципите, обусловили случилите се модели на раждане и развитие на българския политически елит след освобождението на България от турско господство, утвърждаването на комунистическия строй след Втората световна война и демократичния преход след падането на „Берлинската стена“.

Първият – да го наречем принцип на естествения подбор, естествен политически подбор на първите строители на нова България. Обективен е. Определен е от историческата съдба на България. През XIV в. Второ българско царство пада под турско робство. Аристокрацията и неподчинилия се народ е унищожен. Започват пет столетия на бездържавност. Степента на изостаналост в икономическо и културно отношение на България е зависима от закъснялото развитие на феодална Турция. Въпреки това се зараждат възрожденските процеси, извикали на живот училищата, читалищата, печатните медии, книгопечатането. Но условия за създаване на високообразована интелигенция няма. Будните българи поемат пътя на обучение във висшите училища в чужбина – Русия, Германия, Франция, Австрия. Това е в периода, когато в Западна Европа след повече от две столетия либералните, консервативните и пр. идейни течения вече са избистрени, а българският елит е трябвало да търси реални пътища за национално освобождение. Нашата интелигенция обективно е принудена да се образова и да практикува в страните с развиващ се и технологично модернизиращ се капитализъм или в изостаналата от гледна точка на капиталистическото развитие Русия. И опитът, който те черпят, и наблюденията, които имат, отразяват в съзнанието им съответния за дадената държава модел на управление на икономиката, политиката, културния живот.

Когато се завръщат в освободена България, те носят не само научния, но и политическия опит от съответните страни, който е повлиял върху тяхното формиране като политици. Това е едната страна. Другата, електоратът, който ще ги избира за Първото велико народно събрание, за следващите събрания, за членска маса на създадените партии – това в огромната си част необразован в политическо отношение народ. И все пак социалният инстинкт за държавно строителство, или принципът на естествения подбор заработва и за първия български парламент, който ще сътвори Търновската конституция, този народ избира образовани, будни, водещи личности. Но историческата ситуация на голяма пропаст между образовани лидери и необразован електорат създава условия за формиране на политическа класа (в социологическия

смисъл на понятието). Феноменологична черта на тази класа обаче става идейното противоборство, обусловено от формираното в чужбина политическо и партийно съзнание. Но върху тази черта тежи и присъщият български менталитет, което пък определя липсата на партийна „екология“.

Така от формираните две течения във Великото народно събрание – консервативно и либерално, се раждат първите две партии – Консервативна и Либерална, но нито едно политическо формирование не се заражда в класическия (исторически доказал се във времето) вид. Например, Либералната партия на Стефан Стамболов отстоява идеите на либерализма, но само в икономически план. Като структура и социална база тя е по-скоро консервативна и стои твърде дясно в политическия спектър. Радикалдемократическата партия също е на позициите на либерализма като платформа, но всъщност е по-близка до левите формации, не само защото нарича себе си народна. Пък и до ден днешен не само тя е „партията на народа“.

Липсата на партийни традиции, незрелият политически светоглед, динамичните условия на първоначалното натрупване на капитали, исторически сложилото се русофилство и русофобство създават условия за необективни разцепления. Пръв пример за сепаратизъм в политическата ни история дава самата Либерална партия¹. В разстояние на три години, все в резултат на разцепление се появяват: Народнолибералната (Стамболова) партия – 1886 г.; Либералната партия (радослависти) – 1888 г.; Цанковисткото крило от старата Либерална партия (1883 г.) се учредява през 1899 г. като Прогресивно-либерална партия; след Първата световна война радослависти, тончевисти и стамболовисти – генадиевското и петковисткото крило, се обединяват в нова Националлиберална партия (1920 г.), но и тя е разяждана от вътрешни фракционни борби.

Такива разцепления са характерни и за Демократическата партия и за появилите се по-късно нови партийни формации. Историята на партийното строителство и на политическия елит подсказва, че има психологическа закономерност – щом се роят дъщерни формации, било чрез разцепления, преливането им една в друга, или обединяването на една с друга, макар и облечено с програмни идеи, винаги се поддържа и бацилът на вътрешнопартийното противоборство. Електоратът, който в ранните години дори не е образован, с мъдростта си не приема този модел на партийно съществуване. Спомени и документи показват, че оттогава до днес вървят народните умотворения: „Делят се на перца и крилца“, „Един българин – партия, двама българи – раз-

¹ Радев, С., Начала и искания на Народно-либералната партия. С., 1911. 64 с.; Димитров, М., Беседи със студентите народно-либерали. С., 1919. 44 с.; Списаревски, К. Д., Прогресивно-либералната партия „Драган Цанков“. С., 1919. 64 с.; Грънчаров, С., Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивно-либералната партия (1901-1903) по въпросите на външната политика. – ИПр, 1972, № 5, с. 22-39; Николова, В., Към характеристиката на Народно-либералната партия /1894-1903. – Пак там, 1976, № 2, с. 69-81; Саздов, Д., Либералната Каравелистка/партия и помирието между България и Русия от 1896 г. – В: Научни изследвания на преподавателите от ВТУ „Кирил и Методий“. Велико Търново, 1979, с. 157-176; Лечев, В., Възстановяването на Народно-либералната Стамболова/партия в България, 1924-1925. Велико Търново, 1995, 47 с.; Палангурски, М., Либералната Радославистка/партия в системата на българската парламентарна демокрация, ноември 1900-юни 1904. Велико Търново, 1995, 208 с.

цепление, трима българи – четирима кандидати за депутати“.

След установяването на комунистическата власт в България принципът на естествения подбор е изместен от друг, по-злокачествен – принципът на кронизма (от англ. *cronyism* – ст. приятелство, облагодетелстване по приятелска линия) в прекрасната „интеграция“ с принципа на непотизма (от лат. – *nepotis* – внук, племенник). Управляващата комунистическа партия превръща държавата в партия, а новият политически „елит“ се оформя от верни на идеологията хора и роднини на партийните величия. Комунистическата диктатура създава нови условия за формирането на своя, вярна на себе си политическа класа, разграничена от мнозинството народ, който не членува в Българската комунистическа партия или сателитния Български земеделски народен съюз. Заплахата от репресии прави електоратът страхлив, даващ своя вот само и единствено за „партията-държава“.

Любопитно е, че българският „ген на разединението“ бележи облика на партийното многоцветие на българската емиграция, намерила политическо убежище в чужбина след установяването на комунистическата власт¹. Във всяка от своите втори родини партийни лидери и последователи създават сякаш микрокосмоса на българското общество и неговите политически страсти. В един мини вариант българската емиграция след 9 септември 1944 г. „запазва и представя цялото разнообразие и острастено противоречие на политическата, и донякъде на културната, конфигурация на българското общество преди налагането на просъветския режим в България“².

След падането на Берлинската стена и рухването на съветската империя, нейните сателити поемат пътя на свободно демократично развитие. В българското общество започва да действа принципът на емерджентността (*emergence* – внезапна, случайна поява). Синдромът на разделението като че ли винаги е действал в народопсихологията, но не бе стигал до необозримост, както се получи след промените на 10 ноември 1989 г., сложили край на партийния монополизъм на БКП. България посрещна XXI в. с 256 (+/-) партии, като броят им продължава да расте и до днес³. С изключение на Българската социалистическа партия, Съюза на демократичните сили, Движението за права и свободи и неколцина още, останалите над 200 партии не бяха дори „припознати“ от електоралната маса. Случайно или програмирано възникнали (историята ще потвърди или отхвърли второто) те относително добре си служеха с трудно разбираемия езиков език на идеите, заложени в партийните им програми, но получените 0% или 1-3% на изборите доказват болезнено състояние в разбирането за партиен плурализъм.

Скокът от тоталитаризъм с партийния си монополизъм към партиен плурализъм се оказа „оплоден“ от злокачествени тумори. За разлика от следосвобожденска България, сега електоратът е образован и политически зрял.

¹ Запрянова, А., Социологическа фотография на българската политическа класа в последното десетилетие на XX в. – В: Collegium Germania, S., 2003, pp. 246-247.

² Келбечева, Е., Неизгорените мостове. – В: От икономическа раздробеност и политическо противостоене – към икономическо, политическо и духовно единство. Пловдив, 1998, с. 72-73.

³ Запрянова, А., цит. съч., с. 240-252.

Но лесно ли е да откриеш партията, която отговаря на твоите виждания, и да дадеш своя вот, след като съществуват 8 комунистически, 16 са либерални, 8 – социалдемократически, 24 – земеделски, 5 – социалистически, 4 – работнически, 7 – радикални, 9 – екологични, 8 – монархически. Не е лесно, защото са и едноименни, и идейните им „декори“ са относително едни и същи. И електоратът започна да отговаря с „мълчание“, с отказ от гласуване. Например, в избори 1991 г. – процентът на гласувалите е 84, в избори 1997 – 59%, в избори 2005 – 56%. Наличието на посочените „тумори“ не изиграха никаква друга роля, освен разсейване на електоралния вот. Например, Съюзът на демократичните сили, вече разделен в 3 коалиции, получи съответно по 5, 8% и 8%. Ако беше единна сила, то процентите щяха да бъдат 21. Пак в тези избори 15% от електоралния вот отиде за партии и коалиции, които получиха от 0 до 4%. Освен че се харчат пари за агитации, за отпечатване на партийни листи, за телевизионно време, криворазбраният партиен плурализъм доведе до отрицание на многопартийната система, а за наричащия себе си „партиен елит“ обществото пусна в оборот иронични определения, припомни стари умотворения.

Една анкета, направена с докторант М. Христова през 2008 г., доказва тези твърдения. Голяма част от хората над 50 години остават верни на своите партии, така нареченият твърд „червен“ и „син“ електорат, макар последният да е разединен от самите партийни лидери. Младото поколение е освободено от потомствена партийна принадлежност, критично е настроено към наричащия себе си „партиен електорат“. Сред по-стария електорат също се забелязва негативизъм към криворазбрания партиен плурализъм, без това да е носталгия към монопартийността. Нормално е, обяснимо е. Живеем в условия на демокрация.

От философско-историческо обяснение обаче се нуждае виталността на посочените три принципа: на естествения подбор, на нотизма и на емергентността. Те действат в условия на преход и не носят положителен знак за развитието на обществото, особено последните два. Като че ли се получава по-скоро политически консенсус в електоралното съзнание, отколкото в политическия елит. В доклад на Римския клуб от 1994 г. се акцентира върху неподготвеността на тоталитарните общества в прехода им към демокрация, на което всички сме свидетели. „Скандал и срам“, нарича тази ситуация Берtrand Шнайдер. Според Алвин и Хайди Тофлър предстои нов преход – към третата цивилизация на информационно-технологичното общество. В този случай електоралното общество и твърде информирано, но и демасовизирано, за разлика от втората – индустриалната цивилизация. Политиците на традиционните партии, които пренебрегват новите реалности, ще бъдат пометени. Възниква въпросът – пак ли политически елит и обществата ще бъдат неподготвени? А трябва да си имаме демократичен, реален партийно-плурастичен дом. Съвременния политически елит трябва да си вземе поука от исторически случилите се модели в решаването на бъдещите проблеми и за отстраняването на миналите грешки. За да не бъде пометен.

The Genesis of the Bulgarian Political Elite at the End of XIXth Century and Its Consequences in the Beginning of the XXIst Century

Antoaneta Zapryanova (Institute of History – BAS)

Summary

At least three principles are determining the models that have taken place in the history of the genesis and development of Bulgarian political elite after Bulgaria's liberation from the Ottoman domination to the establishment of the communist regime after World War II and the democratic transition after the fall of the Berlin Wall.

The first one was the principle of the natural political selection of the new Bulgaria's first builders. Liberated from Turkish rule, but politically unenlightened, the Bulgarians elected intellectuals educated mainly abroad for notables and party leaders. The principle of natural selection, however, created conditions for the separation of the political elite from the electorates.

After the establishment of the communist authority in Bulgaria the principle of natural selection was replaced by another one, more virulent – this was the principle of cronyism in perfect “integration” with the principle of nepotism. The governing Communist Party transformed the state into a party and the new political “elite” was formed by the ideologically devoted people and relatives of the party greatneses.

After the fall of the Berlin Wall and the collapse of the Soviet empire its satellites took the way of free democratic development. In the Bulgarian society the principle of emergence began to act. The syndrome of division in the national psychology seems to have been acting all the time, but was not as boundless as it became after the changes on November 10, 1989, which put the end of the Communist Party's monopoly. Bulgaria welcomed XXIst Century with 256 (+/-) parties, and their number continues to grow up to date.

The principle of emergence that appeared, lead to an electoral reflux. Why are the three principles vital? Which is the way to build a real party and pluralistic home? An interdisciplinary philosophical and historical explanation will answer the questions.

The Role of Horizontal and Vertical Mobility in the Reproduction and Transformation of Local Society. A Statistical Analysis of Two County Seats: Eger, Sátoraljaújhely (1867-1910)

Gábor Demeter, Róbert Bagdi (Debrecen University)

INTRODUCTION, AIMS, METHODS

In our contribution we aimed to examine the role of immigration and vertical mobility as the two main factors of the reproduction and transformation of local societies. We focused on the comparison of the social status of indigenous and immigrant society and on the change of social status between generations in the era of accelerating urbanisation, modernisation and economic development in Austria-Hungary (1867-1910).

At different levels we investigated the

- 1) geographical and demographical sources of the immigrants,
- 2) distribution of immigrants regarding their social status,
- 3) differences between the social status of local-autochthonous and immigrant population,
- 4) differences of vertical mobility between the 2 selected towns,
- 5) changes in social status for 2 time horizons.

THE SAMPLE AREA

In order to explain (1) the differences observed between the autochthonous and immigrant society and (2) the differences between the investigated localities with different push and pull factors, we put the processes into the wider historical and geographical context of the Hungarian development. Two county seats with different traditions and tendencies were chosen for further analysis. The selected towns, Eger and Sátoraljaújhely were similar,

- 1) having relatively small zone of attraction (could not even cover the territory of the county)
- 2) having the same number of inhabitants by the turn of the 19-20 century;
- 3) having similar employment structure;
- 4) representing the same hierarchical level of administration and urbanisation;
- 5) were located along the market line, where the products of hills were to exchange for the products of plains, along the crossing of N-S and E-W lines of traffic and communication.

However, the 2 county seats showed structural differences that effected the rate and level of development, and the attraction of people:

1) the rate of development of Sátoraljaújhely was faster in the last few decades; while Eger was stagnating after an early period of development (1700-1840) with subsisting traditional structures. The different rate of development resulted the above mentioned common features: different local society, but the same level of development;

2) the migrational patterns were different;

3) the openness of society also showed differences;

4) thus the structure of society and the reproduction of social classes was not similar.

The challenges that resulted a different span of development with different acme of the towns, were mainly external. The localities tried to articulate a response effective to the alternating circumstances, but the development was rarely driven by internal material and immaterial sources. Eger remained a much more introverted society, that resulted in a decelerating development in the second half of the 19th century, with high proportion of artisans with traditional occupations, merchants, scholarly qualified persons and an administrative-bureaucratic elite, with delayed development of communication lines and linear infrastructure. Eger remained a town that could suck up labour force only within certain constraints, having a strong indigenous society. Contrary to this, Sátoraljaújhely – catching up Eger by 1910 – represented a semi-industrial town, with manufacturers, factories, railways, representing an open society, a sink in terms of migration, although it was not well-developed enough to suck up all the labour force that the relatively poor “hinterland” supplied.

SOURCES

As sources, beside the parish registers, maternal registers, death certificates in the Archives of Heves County (1883) and in the Archives of Borsod-Abaúj-Zemplén County (1869, 1896, 1906), the population census (1869, 1910) were used.¹ These provide enough data to make our investigation representative,² as the parish registers contained more than 1500 names of parents regarding the births i.e. in Eger, representing 10% of the society. These registers sometimes contained

¹ Due to the lack of space we cite the sources here:

HML, IV-416/152.

HML, IV-416/156.

BAZML, XV.83. 77-79. Census 1869.

BAZML, XXXIII.-2, Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely születési anyakönyve (1896).

BAZML, XXXIII.-2, Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004. Sátoraljaújhely házassági anyakönyve (1896, 1906)

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (MStK Vol. 42) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1912, p. 826. p.

² Andorka Rudolf, A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. – In: Társadalmi rétegződés (Ed. Andorka Rudolf et al.). AULA Kiadó Kft. Bp.: Közgazdasági egyetem [é. n.], pp. 393-427. (Originally: Half a century of trends in social mobility in Hungary. – In: Social Reproduction in Eastern and Western Europe)

not only the birth place of parents, brides and grooms, but even their occupation, thus a year containing these data was selected (1883). In the case of Sátoraljaújhely all the inhabitants conscribed were enumerated and involved into our investigation making our efforts more accurate in this case (obtaining more than 10000 data from 1869).

DISCUSSION, RESULTS

In the forthcoming chapters we examine the relevance of the statements on the above mentioned characteristic features of the 2 towns, and after this a comparative analysis of the social structure of the 2 county seats follows up.

I. OPEN VERSUS INTROVERTED SOCIETY

As data show below (Table 1, given in % of autochthonous population in 1910) Eger was a town that could bring up and support its local elite, with no need for newcomers to fill up the lines (approx. 70% of the total population was born in the town in 1883). Of the 250 persons married, only 75 were immigrants in Eger, 1883. A great proportion of marriages were settled among immigrants in Eger (20 couples, meaning 40 immigrants of the total married 75 immigrants), while mixed marriages were quite rare (30 of the possible 75). Contrary to this phenomenon in the case of Sátoraljaújhely the ratio of autochthonous population fell from 55% (1869) to 45% (1910), while excluding children under the age of 5 it shrank to 42%. Regarding the number and proportion of those born in Sátoraljaújhely and alive in 1869, the same tendency of the decrease in the ratio of autochthonous population can be observed (from 51% to 38%, Table 2).

Table 1. Autochthonous population (%) of different towns in 1910¹.

towns (county seats signed by <i>italic</i>)	% of autochthonous population in 1910
<i>Hajdúböszörmény</i>	90
Eger	67
<i>Munkács (Mukacheve)</i>	54
<i>Beregszász (Berehove)</i>	48
Sátoraljaújhely	45
<i>Trencsén (Trencín)</i>	30

Source: Dányi Dezső, Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. –

In: Migráció Tanulmánygyűjtemény I. Kiadja a KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, pp. 87-114.

¹ Dányi Dezső, Regionális vándorlás, urbanizáció a XIX. század végén. – In: Migráció Tanulmánygyűjtemény I. Kiadja a KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, pp. 87-114.

Table 2. The number and proportion of those born in Sátoraljaújhely and alive in 1869.

Year	total number	local births	%
1789*	7	6	85,71
1799*	12	3	25
1809	58	25	43,1
1819	142	72	50,7
1829	205	84	40,98
1839	201	69	34,33
1849	170	65	38,24

* Irrelevant data due to small number of cases.

Based on BAZML, XV. 83., pp. 77-79. Census 1869.

II. DIFFERENT RATE AND ROUTE OF DEVELOPMENT, SIMILAR HIERARCHICAL LEVEL

Table 3. The rank of Eger among Hungarian settlements.

Year	Position
1715	15
1825	9
1846	17
1910	26

The population of Eger increased only by 40% between 1825-1900 (Table 4), while Sátoraljaújhely has doubled the number of its inhabitants between 1870-1910 (the population increased by 10 thousand). This phenomenon also reflects the different speed of development and transformation into modern society; the different route of the 2 settlements. In Eger only 1200 of the population increase (reaching 4500) was the result of natural reproduction, the rest of the increase stemmed from immigration.¹ contributing to population increase with 70%. Although this ratio is not considered low, in terms of absolute numbers it was not enough to maintain the position of Eger, which fell from the 9th to the 26th position among the Hungarian towns regarding the level of development and population number (Table 3), while Sátoraljaújhely emerged up to the 28th position. Administration, trade and commerce employed around 1400 in Eger and 1200 in Sátoraljaújhely representing similar percentage value and similar level of development.

¹ Calculated based on the data of parish registers in HML.

Table 4. The different rate of population increase among some towns of Northern Hungary.

	population increase	population in thousands (1825)	population in thousands (1900)
Eger	40%	17,5	24,5
Kassa (Kosice)	180%	13	37
Miskolc	80%	22	40

Source: Beluszky P., Magyarország településföldrajza. Általános rész. Bp. – Pécs, Dialóg Campus: 1999.

III. THE EXTENSION OF THE ATTRACTION ZONE. THE SOURCE AREAS OF IMMIGRANTS

The market centers – based on Conscriptio regnicolaris (1715) and based on the 9-points questionnaire (1773) – clearly indicate, that Sátoraljaújhely was only a local center, that could not exert its effect on the whole county. Even surrounding settlements were attracted by towns in other counties (Fig. 1.).

In the case of Sátoraljaújhely the small attraction zone resulted an immense emigration from the northern part of the country, as the town could not suck up labour force leaving the agriculture. Agriculture, though subsisting, could not support the increasing population, since the land sizes were too small even in 1773. According to the 9-points questionnaire of 1773 parcels in the central part of the county with extremely bad conditions of cultivation reached only 25% of the average (measured to the needs). Due to the small holdings, the hilly region soon became deforested and turned into pasture or arable land in order to supply the population, but this resulted floods and soil erosion according to the survey. It is not surprising, that whole districts became depopulated: while the county seat has doubled its population between 1869-1910, the rural depopulation resulted 40% decrease in the peripheries in 1880-1910 (Table 5).

Table 5. Population decrease in some villages of the periphery (Héthárs district 1880-1910, Sáros County).

$x = (\text{net reproduction} + \text{immigration}) - (\text{internal emigration} + \text{external emigration})$

Settlement	1880	1910	population in 1910 compared to 1880 in (%)	Settlement	1880	1910	population in 1910 compared to 1880 in (%)
Alsószalók	1300	1071	82	Kijó	729	534	73
Berzevicze	1652	1206	73	Lubotény	756	626	83
Csérce	1024	821	80	Olysó	263	160	61
Hajtóra	288	207	72	Palocsa	1487	1177	79
Hámbor	566	399	70	Paloncza	1525	1059	69
Altogether	28197	23733	84	Tarcza	723	576	80

Based on Magyar Statisztikai Közlemények, vols. 42. and 46.

Table. 6. The origin of immigrants in Eger (based on parents in 1883, over-represented direction is shown by bold letters).

Near N-NW : 8%
Far N-NW : 12 %
Near E : 25%
Near S : 8%
Heves County (home county) : 40%
HML IV-416/152., HML, IV-416/156.

Based on Fig. 2-4. one may come to the conclusion, that immigrants mainly arrived from the neighbouring territories – beside the local centers a zone of 30 kms diameter of small settlements is the main source of immigration. Additional remarks may be noted regarding the significance of neighbouring counties. From among the main migrational routes of Hungary between 1867-1910, 2 can be clearly identified: a N-S line from the peripheries to the local centers, and an E-W migration from the local centers to Budapest (Table 6, Fig. 4.). The migration from the periphery often lasted for two-three generations: the first generation represents a movement towards a local administrative center, like a county seat or a precinct seat, the second generation represents resettling movement towards economic poles (county seat or capital city). In the case of neighbouring counties like Sáros or Abaúj these tendencies may not be as clear as in the case of Eger's neighbours. The reason of this is purely geographical: these counties had streams with connections to W-E direction to the main valley of Bodrog and Tisza rivers (where exactly Zemplén is situated), therefore inhabitants first moved eastwards toward Sátoraljaújhely.

Table 7. The origin of immigrants to Sátoraljaújhely.

Place of birth	1869	%	1910	%	% without Sátoralja-új hely 1869	% without Sátoralja-új hely 1910
Sátoraljaújhely	5519	56	8993	45	–	
Zemplén County	2734	28	4701	24	62	42
Other counties	1278	13	4740	24	30	42
Towns	159	2	824	4	3	10
Austria	116	1	386	2	0	0
Altogether	9891	100	19780	100	100	100

BAZML, XV.83. 77-79. Census 1869; A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. 1. A népesség főbb adatai. (MStK, Vol. 42.) Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1912, p. 826.; BAZML, XXXIII.-2, Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye, 1895-2004. Sátoraljaújhely házassági anyakönyve (1896, 1906).

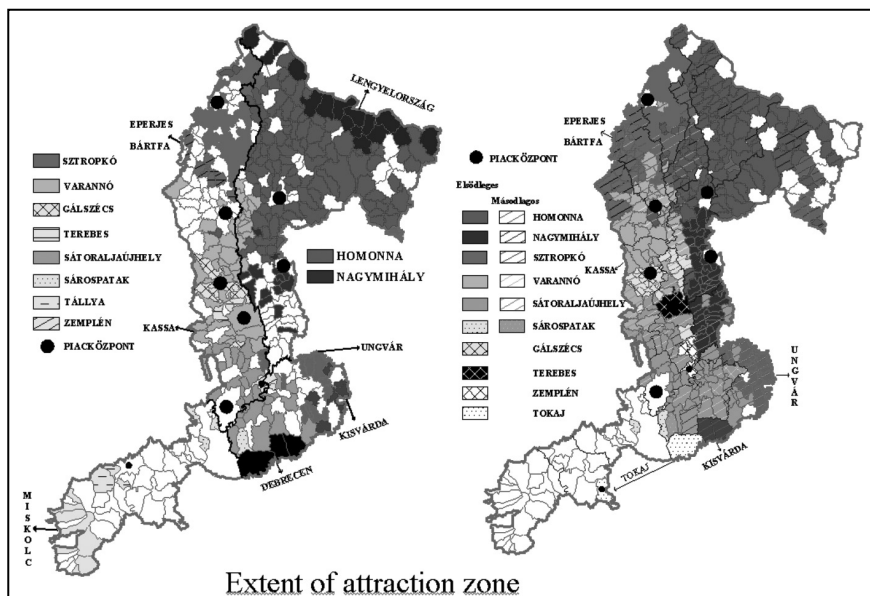


Fig. 1. The extension of attraction zone based on market centers in 1715 and 1773, Zemplén County.

See: Demeter G. – Bagdi R., Asszimiláció és migráció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban 1715-1992. Debrecen, Acta Historico-Demographica Debrecina, 2009, p. 308.

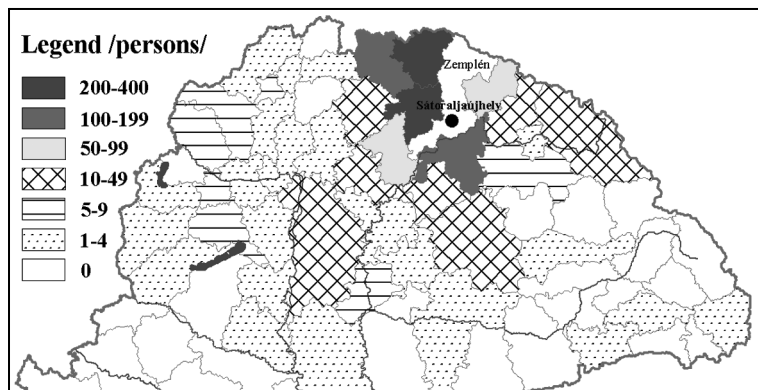


Fig. 2. The sources of migration to Sátoraljaújhely from the surrounding counties (1869), without Zemplén County. BAZML, XV.83. 77-79. Census 1869.

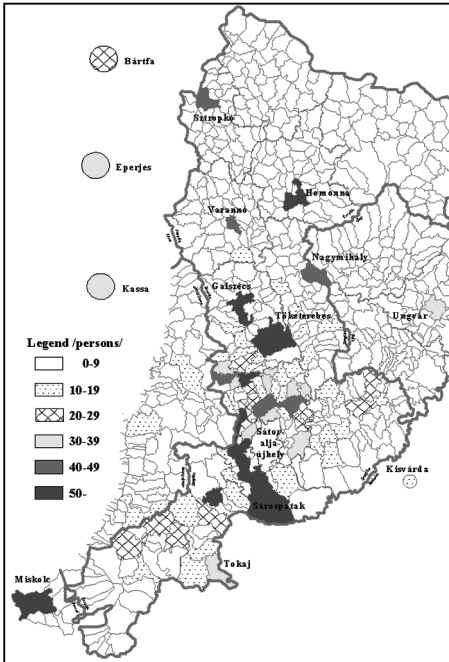


Fig. 3. The sources of migration to Sátoraljaújhely within Zemplén county (1869) from the surrounding settlements. BAZML, XV.83. 77-79. Census 1869.

Calculated based on parents bearing children in 1883
Source: HML, IV-416/152

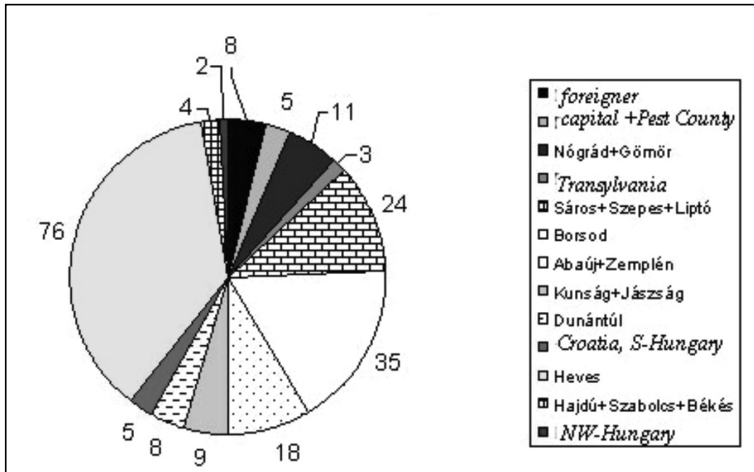


Fig. 5. The origin of parents born NOT in Eger (1883).

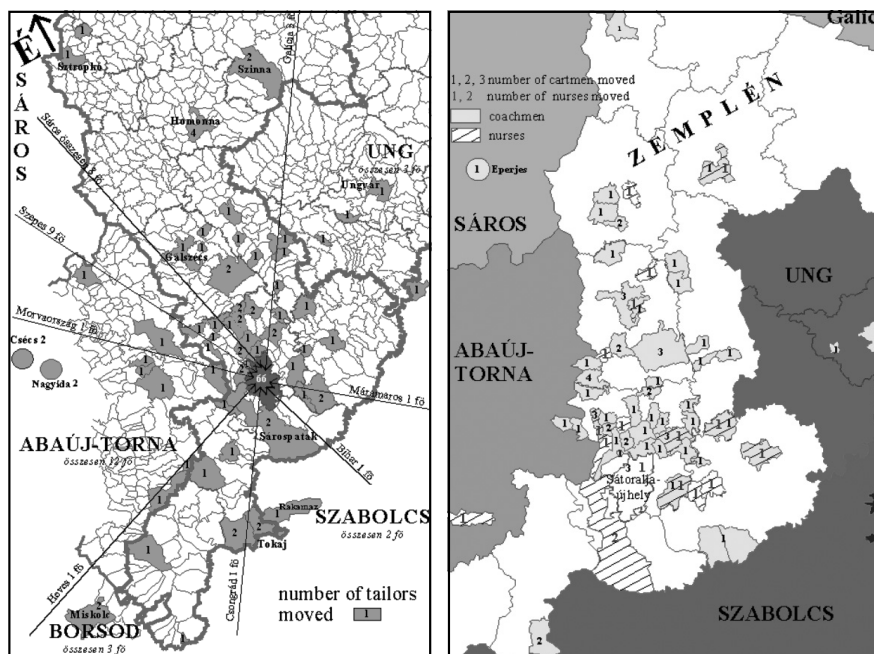


Fig. 5. The recruitment area of middle class (tailors) and lower class (nurses, cartmen) in 1869, Sátoraljaújhely.

The number of the immigrants has increased 4 times between 1870-1910 regarding towns-Sátoraljaújhely and other counties-Sátoraljaújhely interactions. It means that the proportion of those arriving from Zemplén County decreased from 60% to 40%, although their numbers increased. The proportion of those arriving from towns or other counties rose, meaning a gradual expansion in the attraction zone of Sátoraljaújhely (Table 7). The increasing role of town-town interaction refers to the increasing need of skilled labour force, substituting the formerly (1869) dominant unskilled rural workers. Thus towns had significant role in promoting vertical (social) mobility not only because they provided education and jobs *in situ*, but the migrants arriving from towns also had a better chance to maintain or increase their social status, and their proportion among immigrants increased..

It can be stated that immigrants with higher prestige tended to travel longer distances, with no preferred direction, or arrived from towns of the surrounding counties, while in the case of newcomers of lower prestige the recruitment area was smaller, sometimes with preferences for N-S direction (Fig. 5.). The N-S movement resulted ethnical changes as well, the town was functioning as a melting pot. To illustrate this, we drew a hypothetic line of territories, where the Hungarian was the mother language of the majority. Note, that from the northernmost part of the county no immigrants arrived in the case of the 3 selected occupations, referring to the fact, that the attraction zone of Sátoraljaújhely did not extend to the periphery, and on the other hand, that these territories would rather choose

emigration to the USA.

IV. A COMPARISON OF THE SOCIAL STATUS OF THE IMMIGRANTS AND AUTOCHTHONOUS POPULATION

Although the migration processes regarding the extension of territory involved were the same for the 2 towns, the social status of the immigrants, as well as the social structure of the towns investigated were different, due to the differences in the route of the development of the investigated county seats.

After having identified the localities and directions of sources of immigrants, we turned our attention to the social status and qualification *terminus post quem* (meaning the status they reached obtaining a job, let alone original qualifications, since only the former can be traced from the registers). The social status was measured based on the prestige of the job and not on their wealth due to the lack of data in the sources used.¹



Fig. 6. The recruitment area of lawyers (representing upper classes) with the line showing the limits of the ethnic Hungarian majority.

Since the two data bases are not equal – the one from Eger contains not only less inhabitants, but as well only those, who were married in that year (1883), regardless of those who were unable to establish or sustain a family (underestimat-

¹ Czoch Gábor, A társadalmi rétegződés mikro- és makrotörténeti szempontból. – Századvég (Új Folyam), 1999, N 15, Tél, pp. 17-38. The grouping of some occupations caused minor problems, these occupations were grouped to both of the groups in question. Fortunately, however the number of cases grouped into a certain category have changed, the change in percentage values did not exceed 3-4%.

ing the poor), while the one from Sátoraljaújhely contains all inhabitants – the relevance of our conclusions can be questioned.

Table 8. The social status of autochthonous and immigrant society in Eger based on prestige using the marriage registers of 1883.

social group	immigrants in % of their total	indigenous in % of their total	ratio within classes of local society (%)
upper class (lawyers, officers, doctors, bureaucratic elite)	12	22	20
artisans (tailors, carpenters, shoemakers etc.)	48	10	17
merchants	1	14	14
lower middle class (cartmen, waiter)	12	28	24
lower class (peasants, gipsies, housemaids)	25	20	20-22

*For immigrants data are based on the registers, people married in 1883, total is given in literature, autochthonous is calculated from the total and data on immigrants

In Eger, occupations of higher social prestige were underrepresented among the immigrants married (constituting 12% of their "society") compared to the value measured in the indigenous society (22%). In the case of artisans (meaning mainly traditional jobs of guilds) the newcomers were significantly overrepresented (48% vs. 10%). Lower middle class (lower bureaucracy) was dominated by the local people in 1883, while among the occupation with lowest prestige immigrants dominated (Table 8.).

In Sátoraljaújhely there was an observable difference between the ratio of migrants (considering their proportion in the migrant society) and autochthonous people in the middle class, since the local people were overrepresented in these occupations. Regarding the social classes with lower prestige (lower middle class, agrarian lower class) the immigrants were overrepresented, who became mainly housemaids, cooks, man-servants, cartmen in order to subsist (Table 9.). The number of conscribed employees were about 4000 in 1869, 1477 of them were of indigenous origin (35%). More than 2600 employees are abundant in our table, 873 of them are indigenous. Thus the investigation can be observed representative.

Table 9. The social status and proportion of immigrants and indigenous people in 1869, Sátoraljaújhely, based on the registers.

	total number	ratio within classes (local society, %)	autochthonous births	ratio within classes (autochthonous, %)	ratio of local people %	immigrants	ratio within classes (immigrants, %)	ratio of immigrants %	examples
upper classes	50	1,9	13	1,5	26,0	37	2,1	74,0	engineers, doctors, priests
upper and upper middle classes	90	3,4	22	2,5	24,4	68	3,8	75,5	+ teachers, tax collectors, rail- way engineers
middle class	1080	40,8	435	49,8	40,2	645	36,1	59,7	artisans, mer- chants
lower middle class	96	3,6	36	4,1	37,5	60	3,3	62,5	lower officials, non prestigious artisans (tailor, shoemaker)
lower class	1390	52,5	341	39,1	24,5	1049	58,8	75,5	
lower class (agrarian)	558	21,1	183	21	32,8	375	21,0	67,2	peasants, smallholders
lower class (in- dustrial, tertiary)	735	27,8	124	14,2	16,8	611	34,2	83,1	bricklayers, servants, maid, beggars
altogether	2656	100	873	100	32,8	1783	100,0	67,1	

Source: BAZML, XV.83. 77-79. Census 1869.

V. A COMPARISON OF THE TWO COUNTY SEATS

Comparing the 2 county seats many differences can be enumerated. In Eger, the immigrants were underrepresented according to the marriage certificates, while in Sátoraljaújhely using a broader base from 1869, the newcomers were dominant in the labour market. This means, that they constituted the majority of the classes investigated (above 50% of the total population in every category). Thus, the immigrants simply outnumbered not only the indigenous people of Sátoraljaújhely, but – contrary to their unfavourable social structure compared to that of Eger – showed even better percentage values compared to the ratio of newcomers with high-prestigious jobs in Eger. The immigrants of Sátoraljaújhely were a bit of lower prestige, since they lacked the overwhelming number of artisans among the newcomers: the middle class constituted 50% of the total number of investigated newcomers in Eger and only 36% in Sátoraljaújhely. In the latter immigrant society the lower class was predominant (58% vs. 25% in Eger).

Indeed Sátoraljaújhely was poorer considering indigenous people as well:

while the lower class was rated 20% in Eger, in Sátoraljaújhely it was 39%. Considering the percentage values of the lower middle class – especially lower qualified bureaucrats, Eger showed 28%, while Sátoraljaújhely 4% regarding the autochthonous population. This category was overrepresented among the immigrants in Eger compared to Sátoraljaújhely. Upper and upper middle class was rated 22% in Eger among indigenous and 12 among newcomers, this was respectively 22 and 4% in Sátoraljaújhely. Thus among immigrants in Sátoraljaújhely the upper classes were of less significance compared to the immigrant society of Eger. However, these immigrants in Sátoraljaújhely still constituted 75% of the upper and upper middle class, while in Eger they remained around 25-33% of this class, showing that the latter was an introverted society.

VI. VERTICAL MOBILITY IN SÁTORALJAÚJHELY, 1896-1906

Using the conscriptions at the registers we attempted to investigate vertical mobility in Sátoraljaújhely 1896-1906. We managed to collect some 100 of data about the occupations of fathers and sons, thus this research cannot be considered representative. Measuring vertical mobility, 33% of the sons of the middle class emerged to higher classes, and only 10% sank to the lower classes by 1906. This was 50%-50%-0% respectively considering the upper classes. Among classes of low prestige the probability of rising was 20-30%, stagnating was 50-70% (Table 10).

The similarities in the migrational processes and – at a certain level – in the structure of the society of the towns, so as the differences in the reproduction of the society (the different social behavior of immigrants) can be directly derived from the differences of the inherited and still subsisting traditional structures, and the uneven rate of industrialisation inducing different strategies for the 2 towns.

Table 10. Reproduction of social classes and vertical mobility in Sátoraljaújhely (1896-1906) based on the registers.

1896	Altogether	inheritor/ successor		Upwards		downwards		no change	
upper class	2	1	50%	1	50%	0	0%	0	0%
middle class	34	17	50%	11	33%	3	9%	3	9%
lower class	7	5	71%	0	0%	2	28%	0	0%

1906	Altogether	inheritor/ successor		Upwards		downwards		no change	
upper class	0	0	0	0	0	0	0	0	0
middle class	23	11	48%	8	34%	2	9%	1	4,30%
lower class	17	9	53%	0	0%	3	18%	2	12%

Source: BAZML, XXXIII.-2, Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye 1895-2004, Sátoraljaújhely házassági anyakönyve (1896); BAZML, XXXIII.-2 Zemplén megye kerületi anyakönyvi másodpéldányainak levéltári gyűjteménye, 1895-2004, Sátoraljaújhely születési anyakönyve (1906).

Ролята на хоризонталната и вертикалната мобилност в репродукцията и трансформацията на локалното общество. Статистически анализ на две комитатски седалища: Егер и Шатораляуйхей, 1867-1910 г.

Габор Деметер, Роберт Багди (Дебреценски университет)

Резюме

В настоящото проучване си поставяме за цел да изследваме ролята на имиграцията и вертикалната мобилност, като двата главни фактора в репродукцията и трансформацията на локалните общества. Акцент поставяме върху сравняването на социалния статут на местните и имигрантските общности и върху начина, по който той се променя от поколение на поколение в епохата на ускорената урбанизация, модернизация и икономическо развитие на Австро-Унгария (1867-1910).

На различните равнища изследваме географските и демографските източници на имигранти, разпределението на имигрантите с оглед на техния социален статут, различията между социалния статут на местното, автохтонно население и на имигрантите, различията във вертикалната мобилност в два избрани от нас града, промените в социалния статут през два периода с различна продължителност.

За да обясним различията, наблюдавани между автохтонното и имигриралото население и между изучаваните райони с различни привличащи и принудителни фактори, ние разглеждаме процесите на фона на един по-широк исторически и географски контекст на развитието на Унгария. Обект на нашия анализ са две комитатски седалища, а именно град Егер – център на комитат Хевеш и град Шатораляуйхей, център на комитат Земплен. Техни общи черти са относително малките зони на привличане (не могат даже да покрият територията на съответния комитат, но и не съвпадат с границите му), еднаквият брой население в края на XIX в. и в началото на XX в., сходната структура на заетостта. В същото време те се различават по крива на развитието си, по характеристики на миграцията и по начин на възпроизводство на различните социални слоеве.

70% от населението на Егер е местно (1883), докато в Шатораляуйхей от 1869 г. до 1910 г. местното население намалява от 55% на 45%. В Егер голяма част от браковете са сключени от имигрантски двойки (20/75), а смесените бракове са сравнително редки (30/75 – 1883). През периода 1850-1910 г. населението на Егер нараства само с 40%, докато това на Шатораляуйхей се удвоява. В Егер в увеличаването на числеността на населението се дължи

главно на имиграцията – с 3 300 д. вследствие на имиграция и с 1 200 д. в резултат на естествен прираст (общо с 4 500 д.). През 1825-1910 г. по развитие и численост на населението сред градовете в Унгария Егер пада от 9-о на 26-о място, докато Шатораляуйхей се покачва на 28-о място. В администрацията и търговията работят 1 400 д. за Егер и 1 200 д. за Шатораляуйхей (съответно и по относителен дял). Поради малката зона на привличане Шатораляуйхей не може да усвои излишъка от работна ръка, възникнал в северната част на комитата и съответно там нараства емиграцията.

Очертава се миграция в посока Север – Юг и Изток – Запад (към Будапеща) (което съответства на принципа център – периферия).

В случая с имигрантите в Егер социалните слоеве с по-висок престиж са с малък относителен дял (12%) в сравнение с този на местния елит (22%), а при занаятчиите относителният дял на имигрантите е по-голям (48% на 10%). Долните нива на средната класа се състоят предимно от местни представители (дребна буржоазия, подофицерска прослойка 28% на 12%), докато сред най-бедните преобладава относителният дял на имигрантите.

В Шатораляуйхей вътре в средната класа се забелязва различие между мигрантите и местните жители в полза на последните, а при по-малко престижните слоеве – в полза на имигрантите (най-вече прислуга, готвачки, каруцари, ратаи). Престижът на имигрантите в Шатораляуйхей е малко по-нисък, отколкото този на имигрантите в Егер. Що се отнася до онаследяването на отделните занятия/статуты, в средната класа, то е било 50% (т. е. синът избирал занятието на баща си), 33% от синовете показват повашаване на социалния статут и само 10% – понижаване. Същото това съотношение при елита е 50-50-0%. При малко престижните прослойки онаследяването на статута е 50-70%, понижаването 20-30%, повишаването 20-30%. Сходният социален състав и различните източници на репродукция в двата града произхождат от различието в традиционните сфери на дейност и от различният ритъм на тяхното развитие в епохата на дуализма.

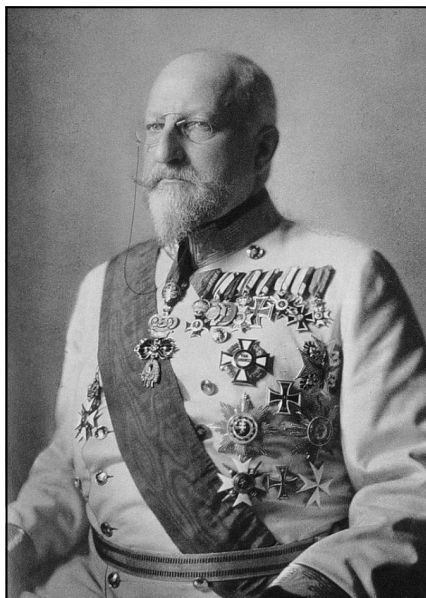
Превод от унгарски език П. Пейковска

I. Ferdinánd bolgár cár rendjelei és kitüntetései

Attila Pandula (Eötvös Loránd Tudományegyetem – Budapest, Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság)

Szász-Coburg-Koháry Ferdinánd, Szász-Coburg-Koháry Ágost herceg (osztrák-magyar szolgálatban álló) császári királyi vezérőrnagy és Clemen-tine hercegnő I. (Orleansi) Lajos Fülöp francia király leányának gyermekeként született, Bécs, 1861. február 26-án.

Első felesége (Bourbon Párma) Mária Lujza hercegnő (1870. Január 17.-1899. január 30.), akivel 1893-ban Pianóréban kötött házasságot. Felesége a negyedik gyermek születésekor halt meg 1899-ben. Gyermekeik: Borisz (1894-1943.), bolgár trónörökös 1894. január 18-án született. Kyril (Ciril), Preslav hercege (1895-1945) 1895. november 5-én, Eudoné Augusztá hercegnő 1898. január 5.-én, Nagyjezs-da hercegnő (1899-1958) pedig 1899. január 18-án születtek. I. Ferdinánd második felesége Eleonóra, Reu3-Köstritzi hercegnő volt (1860-1917). Házasságot 1908-ban kötöttek.



A Török Császárságtól függetlenedő modern Bolgár Állam első uralkodója (1879-től) Battenberg Sándor német herceg (autonóm fejedelem) volt. Őt azonban 1886-ban lemondatták a trónról.

Szász-Coburg-Koháry Ferdinánd direkt magyar ősökkel rendelkezett. Egyik dédapja herceg Koháry Antal volt. Az ő egyetlen, előbb fiúsított leányát, Mária Antónia Gabriellát vette el herceg Coburg Ferdinánd György. Ő lett a Szász-Coburg-Koháry (magyar hercegi család) megalapítója. Megjegyzendő, hogy a murányi, csábrági és szitnyai uradalmakat is megkapta. Az 1827. évi XLI. törvé-nycikk honfiusította a herceget Magyarországon. Uradalmaira (1831. március 21-én kelt) királyi adománylevelet nyert. Uradalmi főhelyén, Murányján 1831. december 5-én iktatták ünnepélyesen be. Ő és örökösei használták a kapcsolódó (magyar) címeket is “csábrági és szitnyai Koháry herceg Murány grófja”.

A házaspárnak négy gyermeke született. Ferdinánd, aki 1836-ban II. Maria da Gloria portugál királynő férje lett. Ezzel az ottani (és a brazil) uralkodóház (Szász-Coburg-Gotha) / Braganza / megalapítója. Lipót (1814-1881) császári

királyi tábornok volt. Viktória, Nemosus francia herceg felesége, aki fiatalon hunyt el. Ágoston Lajos, királyi herceg, császári királyi vezérőrnagy (1818-1881). Ő 1843-ban vette el I. (Orleánsi) Lajos Fülöp francia király leányát Clementina hercegnőt. Az utóbbiak házasságából három fiú és két lány származott. Fülöp (Szász-Coburg-Gotha) herceg, honvéd tábornok (1844-1921), felesége Lujza belga királyi hercegnő (1858-1924). Ágost Lajos brazil császári tengernagy (Szász-Coburg-Gotha) herceg (1845-1907), felesége Leopoldina brazil császári hercegnő (1847-1871). Klotild (Szász-Coburg-Gotha) hercegnő, férje (Habsburg-Lotharingiai) József főherceg, magyar királyi herceg /a "nádori" ágból/ (1833-1905). Amália (Szász-Coburg-Gotha) hercegnő (1848-1894), férje Miksa bajor herceg (1849-1893). Az ő (legkisebb) testvérük volt Ferdinánd.

Mind a fentiekből is kitűnik a közvetlen rokonság – nemzetközi összehasonlításban is – a lehető legelőkelőbb volt, többszörösen direkt módon kötődött uralkodóházakhoz. A legelőkelőbb európai dinasztiákon túl, még sajátos módon a brazilai császári házhoz is voltak kötődések¹.

Ferdinánd magyar tudattal rendelkezett. Mindvégig – szóban és írásban is – használta a magyar nyelvet. Érdekességként említem, hogy – még idős korában is – ezen a nyelven levelezett Horthy Miklós kormányzóval.

Élete során, sokszor tartózkodott Magyarországon, itteni igen kiterjedt birtokain. Pl. Hontszentantalon, Murányban (Pohorelán), vagy pl. Edelényben. Erősen kötődött az ottani magyar úrakhoz. Magyarországi tartózkodásai során – folyamatosan – tüntette ki országa elismeréseivel /a személyével kapcsolatba került/ különféle társadalmi csoportokat reprezentáló személyeket. A kiterjedt (részben a rokonságához tartozó) birtokokon működő kisebb-na-gyobb beosztású alkalmazottak, egyházi személyek különösen gyakran lettek megörövendeztetve bolgár kitüntetésekkel. Említék néhány – társadalomtörténeti szempontból is – jellegzetes példát ezekre a kitüntetésekre. Gróf Apponyi Albert belső titkos tanácsos, országgyűlési képviselő (1917-ben) kapta meg a Bolgár királyi Szent Sándor Rend nagykeresztjét a kardokkal². Gróf Apponyi Albertné született Mensdorff Klotild grófnő (1917-ben) nyerte el a Bolgár királyi Vörös Kereszt Díszjelvény I. osztályát³. Bossinszky Ferenc, Szász-Coburg-Gotha Fülöp herceg titkárát (1901-ben) tüntette ki a Bolgár királyi Szent Sándor Rend lovagkeresztjével⁴. Dr. Haiczl Kálmán garamszentbenedeki esperes (1911-ben) nyerte el a Bolgár királyi Szent Sándor Rend koronás tiszti keresztjét⁵. Pankovits Béla püspöki erdőmester (Szepesapölca) (1914-ben) kapta meg a Bolgár királyi Szent Sándor Rend lovag-

¹ Szász-Coburg Koháry Ferdinándra, ill. különféle rokonaira. Vö.: Droppa József, Murány várának története. Pohorela, 1905, pp. 104-128; Prince Romanoff, Dimitri, The Orders, Medals and History of the Kingdom of Bulgaria. Rungstedt Kyst, 1982, pp. 17-27, 34-49.

² MOL, K 148, Belügyminisztériumi Levéltár (a továbbiakban BML), Elnöki iratok, 550. cs. 1917. 2. t. Kitüntetés, nemesség, címadományozás. Eln. 2. 69. – Jegyzék az 1967/1917. számhoz.

³ Ibid.

⁴ MOL, K 148, BML, Elnöki iratok, 231. cs. 1901. I./B t. Kitüntetés, nemesség, címadományozás. 5075. sz. 1900./eln. – Jegyzék a 4434/1900. számhoz.

⁵ MOL, K 148, BML, Elnöki iratok, 465. cs. 1915. 2. t. Kitüntetés, nemesség, címadományozás 6890/1915/ V. oszt. 1987/1915. Eln. 2. 59. – Jegyzék a 188/1911. számhoz

keresztjét¹. Schéner Lajos, MÁV mozdony felügyázót (1902-ben) tüntette ki I. Ferdinánd a Bolgár fejedelmi Szent Sándor Rend Ezüst Érdemkeresztjével (VI. osztályával)². Zsurek János, gróf Erdődy Ferenc fővadásza (1902-ben) a Bolgár fejedelmi Szent Sándor Rend lovagkeresztjét kapta meg³.

A fiatal Ferdinánd a katonatiszti pályára lépett. Eppen Jászberényben szolgált huszárkapitánként, amikor felkérték Bulgária fejedelemének. Megemlítendő, hogy ennek a jászberényi szolgálatnak – egészen a XX. század közepéig – bolgár és magyar részről egyaránt – ápolt kultusza volt.

1887. augusztus 14-én foglalta el a trónt. 1908. október 8-án kiáltották ki /a töröktől való teljes függetlenség el-nyerését követően/ a Bolgár Cárságot (Királyságot). I. Ferdinánd országa első világháborús veresége, összeomlás idején (1918. október 3-án) lemondott a trónról első szülött fia III. Borisz javára. Ezt követően – többnyire – a németországi Coburgban élt. Elsősorban természettudományos szenvedélyeivel foglalkozott. Itteni lakóhelyei az ú. n. Bürgla3-Schlö3chen és az (1969-ben elbontott) ú. n. cár villa voltak /mindkettő/ a coburgi udvari kertek közelében. 1948. Szeptember 10-én, Coburgban érte a halál. Coburgban, a rónmai katolikus St. Augustin Kirche-ben temették el, családja kriptájában, szülei közvetlen közelében.

Ferdinánd alapította a modern Bulgária rendkívül változatos, sokrétű falerisztikai rendszere⁴ nagy részének létre-hozója⁵.

Az uralkodó nagy számban volt tulajdonosa különféle hazai- és külföldi rendjeleknek, kitüntetéseknek. 43 uralkodótól, dinasztától, államfőtől – legalább – 120 elismerést kapott⁶. Ez rendkívül magas szám, akár összevetve a korban (nagyon hosszú ideig) nagyhatalmak trónján ülő uralkodótársai pl. (Hannoveri) Viktória angol királynő, indiai császárnő stb.⁷, vagy (Habsburg-Lotharingiai) I. Ferenc József rendjelei és kitüntetései⁸ vetületében is.

Ferdinánd (terjedelmes) hagyatékából két alkalommal is szerepeltek tárgy-

¹ MOL, K 148, BML, Elnöki iratok, 426. cs. 1914. 2. t. Kitüntetés, nemesség, címadományozás 963/1914/el. – Jegyzék a 217/914. számhoz.

² MOL, K 148, BML, Elnöki iratok, 255. cs. 1903. 2. t. Kitüntetés, nemesség, címadományozás eln. 2. 2784. 4348/el. sz. 1902. – Jegyzék a 2488/1902. számhoz.

³ MOL, K 148; BML, Elnöki iratok, 242. cs. 1902. I. B. t. Kitüntetés, nemesség, címadományozás 800 I/B. – Jegyzék a 352/1902. számhoz.

⁴ Auktionshaus Andreas Thies 36. Auktion (31. Oktober 2008.) Orden und Ehrenzeichen. Historische Sammlungs-gegenstände mit Stücken aus bedeutenden Sammlungen. Große Sammlungsauflösung Königreich Bulgarien. Kirchheim / Teck 2008.

⁵ Azovic, M. Dragomir, Orders, Decorations and Medals of Bulgaria. Beograd, 1977; Bretzendorfer, Uwe-Kuhn, Thomas, Bulgarien Militärorden für Tapferkeit von 1879. bis 1945. Preiskatalog 2007/2008. Ludwigsburg, 2007; Денков, Веселин, Български ордени и медали (Каталог). София, 2001; Петров, Тодор, Български ордени, медали. София, 1982, пак той, Ордени и медали в България. София, 1998, пак той, Български ордени и медали. София, 2002; Prince Romanoff, Dimitri, The Orders, Medals and History of the Kingdom of Bulgaria. Rungstedt Kyst 1982; Ордените на България. Изложба, 18 май 1 ноември 2004. София, 2004.

⁶ Pandula Attila, A Katonai Mária Terézia Rend társadalomtörténetéhez. – In: Turul LXXX., 2008, № 1, p. 27.

⁷ Petterson, Stephen, Royal Insignia. British and Foreign Orders of Chivalry from the Royal Collection. London, 1996.

⁸ Dikowitsch, Hermann, Herbert Sauer, Das Ordensverzeichnis Seiner K. u. K. Apostolischen Majestat Kaiser Franz Josephs I. – In: Militaria Austriaca 16. Wien, 1994, pp. 25-68.

yak az (élenjáról) nemzetközi (szak) kereskedelembe. 1989. Szeptember 23-án Karlheinz Müller cégénél (Limburg, Nyugat Németország) szerepelt igen gazdag rendjel- és kitüntetéssorozat. I. Ferdinánd különféle (pazar) egyenruhái, felszerelési tárgyai (bolgár, osztrák-magyar), katonai vezénylőpálcája, botjai, díszfegyverek¹. 1998. július 7-én, Londonban a Sotheby's cégnél került kalapács alá a cár rendjeleinek és kitüntetéseinek további nagyobb csoportja². A két aukción szerepelt anyag alapján rekonstruálható a cár által egykor birtokolt – nagyszabású – falerisztikai anyag. Nyilvánvaló azonban, hogy nem került ténylegesen eladásra I. Ferdinánd valamennyi elismerése. Különböző bulgáriai kutatásaim során, az ottani közgyűjteményekben is láttam az uralkodó egykori példányaiból egy-két darabot. Nyilvánvaló, hogy leszármazottai is megőriztek további darabokat.

Ferdinánd cár, tekintettel származására, rokonságára, funkcióira stb. nemzetközileg is a legmagasabb elismerések – adott esetben különleges – változatainak is tulajdonosa volt. Az exkluzív darabokon túl birtokolt alacsonyabb elismeréseket, így emlékérmeket is. Természetesen tulajdonában voltak Bulgária legmagasabb elismerései. Más ordokat a rokon, illetve baráti dinasztiaiktól kapott meg. Különösen kiemelten “dekorálta” a bolgár uralkodót az Osztrák – Magyar Monarchia és az Orosz Császárság. Előfordultak azonban más országok slismerései is. Sajátosság, hogy az “egzotikus” darabok is nagyobb teret kaptak az uralkodói kitüntetések között. Itt elsősorban – érdekes módon – a Török Császárság dekórumait lehetne kiemelni.

A korabeli szokásoknak megfelelően Ferdinánd az egyes elismerésekből több, sőt akár nagyobb számú példányt is birtokolt /különféle célokra tartallékként stb./. Különösen igaz ez bolgár, illetve orosz kitüntetései esetében. A hagyatékában fennmaradt rendjelek és kitüntetések döntő részben, 1918-ig kerültek adományozásra. I. Ferdinánd igen nagyra értékelte elismeréseit. A korabeli szokásoknak is megfelelően, amikor csak lehetett, viselte is “egyiket másikat”.

Az alábbiakban közlöm a kitüntetések katalógusát. Először a bolgár kitüntetésekről írok, majd (alfabetikus sorrendben) közlöm az egyes államokat/dinasztiákat stb., amelyektől kitüntetésekét kapott.



¹ Müller, Karlheinz, Auktion “Ferdinand Zar von Bulgarien“ 34. Auktion: Bedeutende deutsche und europäische Orden, außergewöhnliche militärische Objekte. (23 September 1989) Limburg, 1989.

² Sotheby's London Tuesday 7 July 1998. War Medals, Orders and Decorations. London, 1998.

BOLGÁR FEJEDELEMSÉG / CÁRSÁG

1. Katonai Érdemrend a Vitézségért (Военен орден за храброст).

Nagykereszthez való csillag, kardokkal¹. Ezüst, arany, zománc rátétekkel, arany kardokkal. Rendkívül finom kivitelű példány. Rothe (Wien) készítménye.

Szent Sándor Rend (Орден Свети Александър).

1. Nagykereszt, gyémántokkal² (1. típus /1891. előtti/ 1. változat). Ezüst, zománcozva, gyémántokkal. Rothe (Wien) készítménye.

2. Nagykereszt és a hozzá tartozó csillag, kardokkal, tokban. (2. típus /1891. utáni/ változat). Az első világháború időszakában kiadott jelvény³. Ezüst, zománcozva. Friedlander (Berlin) készítménye.

3. Nagykereszt, kardokkal, tokban (2. típus)⁴. Arany, ezüst, zománcozva. (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal. Smaragdokkal. Zimmermann (Pforzheim) készítménye.

4. Nagykereszt, kardokkal, tokban (2. típus)⁵. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal. Smaragdokkal. Jelzés nélkül.

5. Nagykereszt, kardokkal. Szalagon. (2. típus). Nagyon szép kivitelű példány⁶. Jelzés nélkül.

6. Nagykereszt. (2. típus)⁷. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal, smaragdokkal. Jelzés nélkül.

7. Középkereszt (II. osztály), kardokkal. Tokban. (2. típus)⁸. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal, smaragdokkal. Friedlander (Berlin) készítménye.

8. Középkereszt (II. osztály), kardokkal. Tokban. (2. típus)⁹. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal, smaragdokkal. Jelzés nélkül.

9. Középkereszt (II. osztály), kardokkal. A kardok a korona és a kereszt között, a hordkarikán nyertek elhelyezést. Tokban. (2. típus)¹⁰. Arany, ezüst, zománcozva. Jelzés nélkül.

10. Középkereszt (III. osztály), kardokkal¹¹. (2. típus). Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Friedlander (Berlin) készítménye.

11. Középkereszt (III., osztály), kardokkal. A kardok a hordkarikán nyertek elhelyezést. (2. típus)¹². Nagyon finom kidolgozású darab. Arany, ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Friedlander (Berlin) készítménye.

¹ Sotheby's, Op. cit., N 97. 266, 98. bal felső ill.

² Sotheby's, Op. cit., N 98. 267, 99. felső sor, középső ill.

³ Sotheby's, Op. cit., N 98. 268, 99. jobb szélső, felső ill.

⁴ Sotheby's, Op. cit., N 98. 269, 99. III.

⁵ Sotheby's, Op. cit., N 100. 270.

⁶ Sotheby's, Op. cit., N 100. 271.

⁷ Sotheby's, Op. cit., N 100. 272.

⁸ Sotheby's, Op. cit., N 100. 273, 99. alsó sor, jobb oldali ill.

⁹ Sotheby's, Op. cit., N 100. 274. szám, 103. felső sor, bal oldali első ill.

¹⁰ Sotheby's, Op. cit., N 100. 275, 103. felső sor, középső ill.

¹¹ Sotheby's, Op. cit., N 101. 276, 103. felső sor, jobb oldali ill.

¹² Sotheby's, Op. cit., N 101. 277, 103. alsó sor, bal oldali ill.

12. Középkereszt (III. osztály), kardokkal. Béke időszakban kiadott változat. (2. típus)¹. Arany, ezüst, zománcozva. Jelzés nélkül.

13. Ezüst Érdemkereszt (VI. osztály), kardokkal. Béke időszakban kiadott változat. (2. típus). Tokban². Ezüst.

14. Ezüst Érdemkereszt (VI. osztály), kardokkal. Béke időszakban kiadott változat. (2. típus). Tokban³. Ezüst.

15. Ezüst Érdemkereszt (VI. osztály), kardokkal. Béke időszakban kiadott változat. (2. típus). Tokban⁴. Ezüst.

16. Ezüst Érdemkereszt (VI. osztály), kardokkal. Béke időszakban kiadott változat (2. típus). Tokban⁵. Ezüst.

Nemzeti Polgári Érdemrend (Народен орден за граждански заслуги).

1. Nagykereszt (2. típus) (1900. után)⁶. Tokban. “Silber” jelöléssel.

2. Nagykereszthez való csillag (2. típus)⁷. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Jelzés nélkül.

3. Középkereszt (II. osztály) (2. típus). Tokban⁸. Ezüst, zománcozva. “Silber” jelöléssel.

Nemzeti Katonai Érdemrend (Народен орден за военни заслуги).

1. Nagykereszt, kardokkal⁹. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal, smaragdokkal. Nagyon finom kivitelű jelvény. Jelzés nélkül.

2. Nagykereszthez való csillag, kardokkal¹⁰. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Nagyon finom kivitelű példány. Zimmermann (Pforzheim) készítménye.

3. Középkereszt (II. osztály) való csillag, kardokkal. Tokban¹¹. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Zimmermann (Pforzheim) készítménye.

4. Középkereszt (II. osztály) való csillag. Tokban¹². Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Friedlander (Berlin) készítménye.

5. Középkereszt, kardokkal. Tokban¹³. Arany, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal. Smaragdokkal. Jelzés nélkül.

6. Középkereszt¹⁴. Arany, ezüst, zománcozva, drágakő utánzatokkal. Jelzés nélkül.

¹ Sotheby's, Op. cit., N 101. 278.

² Sotheby's, Op. cit., N 101. 279.

³ Sotheby's, Op. cit., N 101. 280.

⁴ Sotheby's, Op. cit., N 101. 281.

⁵ Sotheby's, Op. cit., N 101. 282.

⁶ Sotheby's, Op. cit., N 102. 283.

⁷ Sotheby's, Op. cit., N 102. 284. 103. alsó sor, középső ill. (itt rossz szám / 284. / alatt szerepelt).

⁸ Sotheby's, Op. cit., N 102. 285.

⁹ Sotheby's, Op. cit., N 102. 286, 103. alsó sor, jobb oldali ill.

¹⁰ Sotheby's, Op. cit., N 102. 287, 106. bal felső ill.

¹¹ Sotheby's, Op. cit., N 102. 288, bal oldali szélső ill.

¹² Sotheby's, Op. cit., N 104. 289,

¹³ Sotheby's, Op. cit., N 104. 290, 106., középső, felső ill.

¹⁴ Sotheby's, Op. cit., N 104. 291.

7. Középkereszt¹. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Nagyon finom kivitelű darab. Freidlander (Berlin) készítménye.

8. Nagykereszt, kardokkal, hadidíszítménnyel. (1916-os változat) Arany, ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal, smaragdokkal. Zimmermann (Pforzheim) készítménye.

Hozzá tartozó rendi csillag. Ezüst zománcova, (rózsa) gyémántokkal. Nem jelzett².

9. Középkereszt, kardokkal, hadidíszítménnyel. (1916-os változat).³ Tokban. Arany, ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal, smaragdokkal. Zimmermann (Pforzheim) készítménye.

10. Középkereszthez való csillag, kardokkal, hadidíszítménnyel. 1916-os változat⁴. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Zimmermann (Pforzheim) készítménye.

11. Középkereszt, kardokkal, hadidíszítménnyel. 1916-os változat⁵. Tokban. Arany, ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Zimmermann (Pforzheim) készítménye.

12. Középkereszt, kardokkal, hadidíszítménnyel. 1916-os változat. Tokban⁶. Igen finom kivitelű darab. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal. Friedlander (Berlin) készítménye.

13. Középkereszt, kardokkal, hadidíszítménnyel. 1916-os változat. Tokban⁷. Extra finom kivitelű darab. Ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántokkal, rubinokkal, smaragdokkal. Friedlander (Berlin) készítménye.

14. Ezüst Érdemkereszt (VI. osztály), a Katonai Vitézségi Érdemrend szalagján. Háború idején kiadott változat⁸. Tokban. Ezüst.

15. Ezüst Érdemkereszt (VI. osztály), a Katonai Vitézségi Érdemrend szalagján. Háború idején kiadott változat⁹. Tokban. Ezüst.

16. Ezüst Érdemkereszt (VI. osztály), a Katonai Vitézségi Érdemrend szalagján. Háború idején kiadott változat¹⁰. Tokban. Ezüst.

BELGIUM KIRÁLYSÁG

Lipót Rend (Ordre de Léopold)

1. Nagykereszt, kardokkal. Szalag. Tokban. Arany, zománcozva. Fr. Jules Hermanns (Schaerbeek) készítménye. Sérült.

Csillag a nagykereszthez, kardokkal. Ezüst, zománcozva, arany rátétekkel¹¹.

¹ Sotheby's, Op. cit., N 104. 292.

² Sotheby's, Op. cit., N 104. 293, 106., jobb oldali ill.

³ Sotheby's, Op. cit., N 105. 295, 106., középső, alsó ill.

⁴ Sotheby's, Op. cit., N 104. 294, 106., bal oldali alsó ill.

⁵ Sotheby's, Op. cit., N 105. 296.

⁶ Sotheby's, Op. cit., N 105. 297.

⁷ Sotheby's, Op. cit., N 105. 298.

⁸ Sotheby's, Op. cit., N 105. 299.

⁹ Sotheby's, Op. cit., N 105. 300.

¹⁰ Sotheby's, Op. cit., N 105. 301.

¹¹ Müller, Op. cit., N 043.

2. Lovagkereszt, kardokkal. /A tisztikereszt szalagján¹/. Arany, zománcozva.

BRAZIL CSÁSZÁRSÁG

Dél Keresztje Rend

1. Nagykereszt. Szalag. Arany, zománcozva.

Csillag a nagykereszthez: Aranyozott ezüst, zománcozva.

2. A szet tokban².

BRIT BIRODALOM

Fürdő Rend (The Most Honourable Order of the Bath).

1. Nagykeresztes lovagi jelvény, láncon. Polgári tagozat. Tokban³.

2. A nagykereszthez való csillag. Tokban⁴. Ezüst, zománcozva. Gérard and Co. Készítménye.

Királyi Viktória Rend (The Royal Victorian Order).

1. Nagykereszt. Hátoldalán /begravírozott/ szám: 113. Aranyozott, ezüst, zománcozva.

2. Nagykereszthez való csillag. Hátoldalán /begravírozott/ szám: 113. Aranyozott ezüst, zománcozva⁵.

BUHARAI EMÍRSÉG (PROTEKTORÁTUS AZ OROSZ CSÁSZÁRSÁGBAN)

Buhara Koronája Rend

1. "Nagykereszt" (Abd al Abhad emír kori típus). Arany, zománcozva, hegyikristály díszítéssel.

A "nagykereszthez" való csillag. Hahn Workmaster V. L: (Szentpétervár) jezéssel.

A szet tokban⁶.

FRANCIA KIRÁLYSÁG

Szentlélek Rend (Ordre du Sprint – Esprit).

1. (Redukált) lovagkereszt: Szalag. Valószínű az (1815-1830) körüli, "restaurációs" időszakból való darab⁷.

FRANCIA KÖZTÁRSASÁG

Becsület Rend (Ordre de la Légion d, honneur).

Valamennyi jelvény az ú. n. 3. Francia köztársaság időszakából való /1870-

¹ Müller, Op. cit., N 044.

² Müller, Op. cit., N 045.

³ Sotheby's, Op. cit., N 81, 232, uo. ill.

⁴ Sotheby's, Op. cit., N 82. 233.

⁵ Müller, Op. cit., N 056.

⁶ Sotheby's, Op. cit., N 94, 261, uo. ill.

⁷ Sotheby's, Op. cit., N 76, 223.

1946/.

1. Nagykereszt. Szalag. Arany, zománcozva.
Csillag, a nagykereszthez. Ezüst.
Ouille Leomine (Paris) készítménye.
A szet tokban¹.
2. Csillag a nagykereszthez². Ezüst. Kretly (Paris) készítménye.
3. Csillag a középkereszthez³. Ezüst. Kretly (Paris) készítménye.
4. Lovagkereszt. Szalag⁴. Arany, zománcozva.
5. Lovagkereszt⁵. Ezüst, arany, zománcozva. Hiányos.
6. Lovagkereszt⁶. Ezüst, arany, zománcozva. Hiányos.
7. Lovagkereszt. Szalagon⁷. Ezüst, arany, zománcozva.
8. Lovagkereszt. Háromszögletű szlagon⁸. Ezüst, arany, zománcozva.
9. Lovagkereszt. Miniatur. Szalagon⁹.

Mezőgazdaági Érdemrend (Ordre du merite agricole).

1. Középkereszt. Szalag. Tokban¹⁰.

MAGYAR KIRÁLYSÁG

Vitézi Rend

1. Vitézi Jelvény¹¹. Bronz, zománcozva.

1. Első világháborús Emlékérem (kombatánsok számára), karddal és sisakkal¹².

1. A Magyar Ornitológiai Társaság Emlékérme. Szalagon. Tokban¹³. Ezüst (?).

MONACO FEJEDELEMSÉG

Szent Károly Rend (Ordre de Saint-Charles).

1. Nagykereszt /I./ Grimaldi Albert fejedelem – 1889-1922.-kori típus. Nagyön finom kivitelű darab. Arany, zománcozva.

A hozzá tartozó csillag. Ezüst, zománcozva, arany rátétekkel. Halley (Paris) készítménye¹⁴.

¹ Müller, Op. cit., N 046.

² Müller, Op. cit., N 047.

³ Müller, Op. cit., N 048.

⁴ Müller, Op. cit., N 049.

⁵ Müller, Op. cit., N 050.

⁶ Müller, Op. cit., N 051.

⁷ Müller, Op. cit., N 052.

⁸ Müller, Op. cit., N 053.

⁹ Müller, Op. cit., N 054.

¹⁰ Müller, Op. cit., N 055.

¹¹ Sotheby's, Op. cit., N 82. 234, uo. ill.

¹² Müller, Op. cit., N 097.

¹³ Müller, Op. cit., N 098.

¹⁴ Sotheby's, Op. cit., N 84., 237.

I. Ferdinánd 1892-ben kapta meg e Rend nagykeresztjét¹.

MONTENEGRO FEJEDELEMSÉG / KIRÁLYSÁG

Daniló Rend

1. Nagykereszt. Szalag. Ezüst, zománcozva, arany rátétekkel.

Hozzá tartozó csillag. Ezüst, zománcozva, arany rátétekkel. Mayer,s Söhne (Wien) készítménye.

A szet tokban².

2. Milos Oblish Érem (1851-es változat)³. Ezüst.

3. Arany Jubileumi Érem (1910)⁴. Aranyozott bronz. Stephan Schwartz und Joseph Prinz (Wien) készítménye.

OLASZ KIRÁLYSÁG

Angyali üdvözet Rend (Ordine Supremo dalle SS. Anunziata).

1. Csillag⁵. Aranyozott ezüst, ezüst rátétek. Különféle fémjelekkel. Rothe (Wien) készítménye.

Szent Móric és Lázár Rend (Sacra Religione ed Ordine Militare de Santi Maurizio e Lazarino).

1. Nagykereszt. Arany, zománcozva. Sérült.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, részben arany rátétekkel. Sérült. D. Cravanzola (Roma) készítménye. A szet tokban⁶.

OROSZ CSÁSZÁRSÁG

Szent András Rend (Orgyen Szvetehe Andreja pervozvannogo).

1. Lánc. Arany, zománcozva. Albert Keibel (Szentpétervár) készítménye.

/Láncra való/ rendjelvény. Arany, zománcozva. Dimitri Csipov (Szentpétervár) készítménye.

/Hozzá való/ csillag. Ezüst, zománcozva. Albert Keibel (Szentpétervár) készítménye.

A szet tokban⁷.

2. Nagykereszt. Szalag⁸. Arany, zománcozva. Albert Jkeibel (Szentpétervár) készítménye.

3. Csillag⁹ (1866. utáni példány) Rothe (Wien) készítménye.

Szent Nyevszkij Sándor Rend (Orgyen Szvetehe Alekszandra Nyevszkogo).

1. Nagykereszt, gyémántokkal¹⁰. Szalag. (1910. Körüli példány) Arany, ezüst, zománcozva, (rózsa) gyémántok.

¹ Darmais, Jacques Guiraud, Ordres et decorations Monesgaskes. Monaco, 1985, p. 106.

² Sotheby's, Op. cit., N 84. 238.

³ Sotheby's, Op. cit., N 84. 239.

⁴ Sotheby's, Op. cit., N 84. 240, uo. ill.

⁵ Müller, Op. cit., N 052, uo. ill.

⁶ Müller, Op. cit., N 058.

⁷ Sotheby's, Op. cit., N 89. 248, uo., felső ill., 98. Lánc-, jelvény, csillag – nyitott – tokban.

⁸ Sotheby's, Op. cit., N 89. 249, uo. jobb oldali alsó ill.

⁹ Sotheby's, Op. cit., N 90. 250.

¹⁰ Sotheby's, Op. cit., N 90. 251, 91. jobb felső ill.

2. Nagykereszt. Szalag (részlet). Arany, zománcozva.
Hozzá tartozó csillag. Ezüst zománcozva.
Albert Keibel (Szentpétervár) készítménye.
A szet tokban¹.
3. Nagykereszt (korai XIX. századi készítmény). Mesterjegyekkel. Arany, zománcozva. /A hozzá tartozó/ csillag. Ezüst, zománcozva, arany-, ezüst rátétekkel².
4. Nagykereszt. Szalag³. Arany, zománcozva.
5. Csillag a nagykereszthez⁴. Ezüst, zománcozva. Rothe (Wien) készítménye.

Szent Vlagyimir Rend (Orgyen Szveteheo Vlagyimira).

1. Nagykereszt. Szalag⁵. Arany, zománcozva. Albert Keibel (Szentpétervár) készítménye.
2. Csillag a nagykereszthez⁶. Ezüst, zománcozva.
3. Az I. osztály keresztje⁷. Arany, zománcozva. Fémjelekkel. Sérült.
4. Csillag az I. osztályhoz⁸. Ezüst, zománcozva. A rátétek, részben aranyból. Fémjelekkel. Sérült.
5. A II. osztály keresztje⁹. Arany, zománcozva. Fémjelekkel. Sérült.

Fehér Sas Rend (Orgyen Belogo Orla).

1. Rendjelvény¹⁰. Korai típus. (1850. előtti készítmény.) Arany, zománcozva. (II.) Miklós Ezüst Koronázási Emlékérem.
 1. Emlékérem. Moszkva 1896¹¹. Szalag. Ezüst.
- Orosz Ortodox Palesztína Társaság
1. I. osztályú jelvény. Tokban¹². Arany, zománcozva. Fémjelekkel.

OSZMÁN CSÁSZÁRSÁG

Osmanie Rend

1. Rendi lánc. Arany, zománcozva. Kis hiányokkal, sérülésekkel.
- Nyakszalag, hordpánt.
/Hozzá való/ Érem. Arany. Tokban¹³.
- Nichan Al Imtiaz Rend

¹ Sotheby's, Op. cit., N 90. 253, 91. alsó ill.

² Sotheby's, Op. cit., N 92. 254, 93. bal felső ill.

³ Sotheby's, Op. cit., N 92. 255, 93. jobb felső ill.

⁴ Müller, Op. cit., N 077, uo. 001. ill.

⁵ Sotheby's, Op. cit., N 94. 259.

⁶ Sotheby's, Op. cit., N 92. 258, 93. jobb oldali ill.

⁷ Müller, Op. cit., N 078, uo. ill.

⁸ Müller, Op. cit., N 080, uo. ill.

⁹ Müller, Op. cit., N 079, uo. ill.

¹⁰ Sotheby's, Op. cit., N 92. 257, 93. bal alsó ill.

¹¹ Sotheby's, Op. cit., N 94. 260.

¹² Müller, Op. cit., N 081, uo. ill.

¹³ Müller, Op. cit., N 093, uo. ill.

1. I. osztály. Két vállszalagos példány. Szalag. Arany, zománcozva. Hegyikristály díszítéssel.

Csillag az I. osztályhoz. Arany, zománcozva. Hegyikristály díszítéssel.

A szet tokban¹.

Ferdinánd – a mellékelt dokumentum szerint – 1910. Március 14-én kapta meg az Oszmán Császárság e legmagasabb rendjelét².

Imtiaz Érmek

1. I. osztály – Arany Imtiaz Érem. II. osztály Ezüst Imtiaz Érem. Pántra montírozva. Tokban³.

2. I. osztály Arany Imtiaz Érem. II. osztály Ezüst Imtiaz Érem. Szablyákkal, fém pántocskákkal. Évszámmal (1332.) /ez az 1914-1915.-nek felel meg/. Az érmekeket I. Ferdinánd nevére vészték. Arany, ezüst. Tokban. A tokban található felirat is tartalmazza a tulajdonos nevét⁴.

Török Császári Hadiérem (az ú. n. Vassfélhold).

1. Jelvény⁵. Ezüst, zománcozva. Godet (Berlin) Készítménye.

2. Jelvény⁶.

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA

Aranygyapjas Rend (Orden vom Goldenen Vlies³).

1. Rendjelvény. Szalag. Tokban⁷. Arany, zománcozva.

Ferdinánd 1911. április 11-én kapta meg (az akkori promóció keretében) az Aranygyapjas Rendet⁸.

Mária Terézia Katonai Érdemrend (Militär Maria Theresien Orden).

1. Nagykereszt. Arany, zománcozva. Különféle fémjelekkel.

Nagykereszthez tartozó rendi csillag. Ezüst, zománcozva, a rátétek – részben – aranyból.

A szet tokban. Fa. Rothe und Neffe megjelöléssel⁹.

A Mária Terézia Katonai Érdemrend nagykeresztjének adományozására a Rend Káptalanjának döntése nélkül, a nagymester I. Károly császár (IV. Károly magyar király) személyes döntése alapján került sor. Ez a 177. Promóció keretében történt. A rendkívüli jelentőségű rendjelet Károly személyesen adta át Fer-

¹ Sotheby's, Op. cit., N 95. 262.

² Sotheby's, Op. cit., N 95.

³ Müller, Op. cit., N 094, uo. ill.

⁴ Sotheby's, Op. cit., N 96, 263, uo. ill.

⁵ Müller, Op. cit., N 095.

⁶ Müller, Op. cit., N 096.

⁷ Sotheby's, Op. cit., N 72. 220, 73. ill. (nyitott tokban).

⁸ Revue et publiée par le Chancellerie de l'Ordre Liste Nominale des Chevaliers de l'Ordre illustro de la Toison d'Or. Depuis son Institution jusque a nos jours; Haus Österreich und das Orden vom Goldenen Vlies. (Beiträge zum Wissenschaftlichen Symposium am 30. November und 1. Dezember 2006. In: Stift Heiligenkreuz.) Graz – Stuttgart. 193. 1163. szám (226. szám).

⁹ Müller, Op. cit., N 041, uo. ill.

diádnak, az (alsó-ausztriai) Ebenthal kastélyában, 1917. június 12-én¹.

Magyar királyi Szent István Rend (Der königlich-ungarische Sankt Stephans Orden)

1. Nagykereszt, gyémántokkal. Ezüst, zománcozva. Arany rátétekkel, (rózsa) gyémántokkal, smaragdokkal. Hiányos, a Szent Korona nincs meg.

/ hozzá tartozó / Rendi csillag, gyémántokkal. Arany, ezüst, Zománcozva. Arany-, ezüst rátétekkel, (rózsa) gyémántokkal., rubinokkal, smaragdokkal².

IV. Károly király 1917. január 20-án adományozta I. Ferdinándnak a Magyar királyi Szent István Rend nagykeresztjét, a gyémánt díszítménnyel³.

1. Nagykereszt. Szalag. Arany, zománcozva, fémjelekkel.

A hozzá tartozó rendi csillag. Ezüst, zománcozva, a rátétek aranyból.

Rothe und Neffe (Wien) készítmény

Tokban. Itt a készítő cégjelzése⁴.

1. Kisdekoráció a nagykereszthez⁵. Szalagon. Arany, zománcozva. Fémjelekkel.

Kis rendi csillag (kisdekoráció) háromszögletű rendi szalagon. Ezüst, zománcozva.

4. Rendi lánc. Arany.

Nagykereszt jelvénye. Arany, zománcozva.

Rothe (Wien) készítménye.

A szet tokban⁶.

Ferdinánd – bolgár fejedelem – 1899-ben kapta meg a Szent István Rend nagykeresztjét. Természetesen belföldinek számították (honfiusított, magyar eredetű stb.) család leszármazottjaként, így a rendi láncot is elnyerte⁷.

Katonai Érdemkereszt (Militar Verdienstkreuz)

1. I. osztály, hadidíszítménnyel. Tokban⁸. Ezüst, zománcozva. A rátétek, részben aranyból. R. Marsall (Wien) készítménye.

Ferdinánd cár 1915. November 1-én kapta meg a Katonai Érdemkereszt I. osztályát a hadidíszítménnyel⁹.

Bronz Jubileumi Emlékérem a fegyveres erő számára (Bronzene Jubileums-Erinnerungsmedaille für die Bewaffnete Macht) 1898.

1. Érem. Szalag¹⁰. Bronz.

¹ Pandula, Op. cit., p. 27.

² Sotheby's, N 75. 222.

³ Pandula, Op. cit., pp. 28-29., uo. 42. lábjegyzet.

⁴ Müller, Op. cit., N 063, uo. ill.

⁵ Müller, Op. cit., N 064, uo. ill.

⁶ Sotheby's, Op. cit., N 74., 221, uo. ill.

⁷ Pandula, Op. cit., p. 28.

⁸ Müller, Op. cit., N 062.

⁹ Sauer, Herbert, Die Verleihungen des Militärverdienstkreuzes I. Klasse. – In.: Militaria Austriaca 3. Wien, 1979, p. 79.

¹⁰ Müller, Op. cit., N 067.

2. Érem. Szalag¹. Bronz.

Katonai Jubileumi Emlékkereszt (Militar Jubiläumskreuz) 1908.

1. Érem. Szalag. Tokban². Bronz.

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA – NÉMET LOVAGREND

Marianuskereszt (Marianerkreuz)

1. Nyakkereszt. Tokban³. Szalag. Ezüst, zománcozva. Fémjelekkel.

2. Marianus Kereszt⁴. Ezüst, zománcozva. Fémjelekkel.

PERZSA CSÁSZÁRSÁG

Nap és oroszlán Rend

1. II. osztálya az I. alkalmi osztálynak (ú. n. Agdas)⁵. Arany, ezüst, zománcozva.

2. Az I. osztály jelvénye (katonai tagozat)⁶. Arany, ezüst, zománcozva.

PORTUGÁL KIRÁLYSÁG

Torony és Kard Rend (Ordem Militar de Torre e Espada, de Valor, Lealdade e Mérito)

1. Lánc, rendjelvénnel. Arany, zománcozva.

Nagykereszthez való jelvény. Arany, zománcozva.

Csillag a nagykereszthez. Aranyozott ezüst, zománcozva.

Sousa (Lisszabon) készítménye. Díszes tokban, ezen az előállító neve⁷.

2. Nagykereszt⁸. Szalag. Ezüst, zománcozva.

3. Nagykereszthez való csillag⁹. Ezüst, zománcozva. Rothe (Wien) készítménye.

A Krisztus Rend és az Avizi Szent Benedek Rend (közös) jelvényei

1. Nagykereszt. Szalag (Dom Luis – 1861-1889. – féle típus). Arany, zománcozva.

Nagykereszthez való csillag. Ezüst, zománcozva.

Costa (Lisszabon) készítménye¹⁰.

2. Nagykereszthez való csillag¹¹. Ezüst, zománcozva. Rothe (Wien) készítménye.

¹ Müller, Op. cit., N 068.

² Müller, Op. cit., N 069.

³ Müller, Op. cit., N 065.

⁴ Müller, Op. cit., N 066.

⁵ Sotheby's, Op. cit., N 84. 241, 85. bal felső ill.

⁶ Sotheby's, Op. cit., N 85. 242, uo. jobb felső ill.

⁷ Müller, Op. cit., N 073, uo. ill.

⁸ Sotheby's, Op. cit., N 85. 243.

⁹ Sotheby's, Op. cit., N 88. 244.

¹⁰ Sotheby's, Op. cit., N 88. 245, 89, jobb felső ill.

¹¹ Sotheby's, Op. cit., N 88. 246, 89, jobb felső ill.

ROMÁN KIRÁLYSÁG

(I.) Károly király Rend (Ordin Carol I.)

1. Rendi lánc. Ezüst, aranyozva.

Nagykereszt. Szalag. Ezüst, zománcozva.

Csillag. Ezüst, zománcozva.

Paul Telge (Berlin) készítménye. Tokban¹.

Románia Csillaga Rend (Ordinul Steaua Romaniei)

1. Nagykereszt, kardokkal (1. típus). Szslag. Aranyozott ezüst, zománcozva.

Nagykereszthez való csillag, kardokkal. Ezüst, zománcozva. Josef Resch (Bucuresti) készítménye. A szet tokban².

Jubileumi Emlékérem I. Károly 40 éves uralkodói jubileuma emlékére (Medaile Jubilara Carol I.)

1. Érem. Szalag³. Aranyozott bronz.

2. Érem. Szslag⁴. Aranyozott bronz.

SVÉD KIRÁLYSÁG

Szent Szeráf Rend (Kungligha Serfaimerorden)

1. Nagykereszt. Szalag⁵. Arany, zománcozva. G. F. Carlmann (Stockhol) készítménye. /Részben hiányos/ tokban, ebben a készítő cégjelölése.

SZENT SZÉK

Pius Rend (Ordo Pianus)

1. Nagykereszt. Arany, zománcozva. Apró sérülésekkel.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, arany rátétekkel.

A szet Tafani (Roma) készítménye. Tokban⁶.

Jeruzsálemi Szent Sír Rend

1. Nagykereszt. Szalag. Arany, zománcozva.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, a rátétek, részben aranyozva.

A szet Kretly (Paris) készítménye. Tokban⁷.

2. Nagykereszt. Szalag. Arany, zománcozva. Fémjelekkel.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva. A szet Kretly (Paris) készítménye⁸.

SZERB KIRÁLYSÁG – JUGOSZLÁV KIRÁLYSÁG

Fehér Sas Rend (Orgyen beloi orla)

¹ Sotheby's, Op. cit., N 86. 247, 89. bal oldali illusztrációk: nagykereszt és csillag / nyitott tokban /, jobb oldali, alsó ill.

² Müller, Op. cit., N 074.

³ Müller, Op. cit., N 075.

⁴ Müller, Op. cit., N 076.

⁵ Müller, Op. cit., N 082, uo. ill.

⁶ Müller, Op. cit., N 072, uo. ill.

⁷ Müller, Op. cit., N 071.

⁸ Sotheby's, Op. cit., N 96. 264.

1. II. osztály (1. típus)¹. Aranyozott ezüst. Bécsi fémjellel.

2. Csillag a II. osztályhoz². Aranyozott, ezüst. Bécsi fémjellel. Tokban, ebben Rothe (Wien) készítő jelzésével.

Karagyorgyevicsek Csillaga Rend (Orgyen Karagyorgyevics Szvezda).

1. Nagykereszt. Szslag. Ezüst, zománcozva. Kissé sérült.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, részben aranyozva. Bécsi fémjellel. A szet Scheid (Wien) készítménye³.

2. Kettős kitüntetéspánt. Karagyorgyevicsek Csillaga Rend tisztí kereszt. Emlékérem a Karagyorgyevics dinasztia-nak a trónra való visszahívására. Szalag. Aranyozott, illetve Arany. Fémjelekkel⁴.

Emlékérem a Karagyorgyevics dinasztianak a trónra való visszahívására. (1903.)

1. Érem⁵. Aranyozott, ezüst.

SZLOVÁK KÖZTÁRSASÁG

Pribina fejedelem Rend (Rad kniezata Pribina)

1. Csillag a nagykereszthez⁶. Aranyozott ezüst, zománc.

SZUVERÉN MÁLTAI LOVAGREND

1. Engedelmességi és tiszteleti nagykeresztes tartománynagy (bái). Szalagokkal. Aranyozott ezüst, zománcozva.

Profeszkreszt. Ezüst, aranyozva, zománcozva.

Hímzett vállszalag az engedelmességi és tiszteleti nagykeresztes tartománynagy (bái) számára. A szet eredeti dobozban. Rothe und Neffe (Wien) készítménye⁷.

3. Engedelmességi és tiszteleti nagykereszt. Szalagokkal. Ezüst, aranyozva, zománcozva.

Hímzett profeszkreszt. Textil⁸.

NÉMET ÁLLAMOK

ANHALT HERCEGSÉG

Medve Albrecht Házirend (Anhaltischer Gesamt- Haus Orden Albrecht des Baren)

1. I. osztály ("nagykereszt") Szalag. Aranyí.

(II. osztályhoz) való csillag. Ezüst, zománcozva, arany rátétekkel. Godet

¹ Müller, Op. cit., N 083, uo. ill.

² Müller, Op. cit., N 084, uo. ill.

³ Müller, Op. cit., N 085, uo. ill.

⁴ Müller, Op. cit., N 086.

⁵ Müller, Op. cit., N 087.

⁶ Müller, Op. cit., N 092, uo. ill.

⁷ Müller, Op. cit., N 059, uo. ill.

⁸ Müller, Op. cit., N 060, uo. ill.

(Berlin) készítménye. A szet tokban¹.

BÁDEN NAGYHERCEGSÉG

Hűség Házirendje (Hausorden der Treue)

1. Nagykereszt. (2. típus) Arany, zománcozva.

Nagykereszthez való csillag. Ezüst, zománcozva, a rátétek részben aranyból.

A szet Josef Zuber Hofjuwelier készítménye².

Első Berchtold Rend (Orden Berchtold des Ersten)

1. Nagykereszt. Szalagrésszellet. Arany, zománcozva.

A három rendjel egy különleges, erre a célra készített tokban³.

BAJOR KIRÁLYSÁG

Szent Hubertusz Házi Lovagrend (Hausritterorden vom Hl. Hubertus)

1. Nagykereszt⁴. Arany, zománcozva, gyémántokkal. Tokban, ennek belső része azonban hiányzik.

2. Csillag a nagykereszthez⁵. Ezüst, zománcozva, részben arany rátétekkel. Rothe (Wien) készítménye.

3. Csillag a nagykereszthez. Tokban⁶. Ezüst, arany, zománcozva. Kiemelkedő kivielű darab.

4. Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, részben arany rátétekkel. Juwelier Jul. Elchinger München jelzéssel. Tokban, ebben Fa. Gebr. Hemmerle München jelzés⁷.

5. Kiskereszt. (Különleges alkalmakkor viselendő változat.) Szalag⁸. Arany, zománcozva, gyémántokkal.

Katonai Miksa József Rend (Militar Max Joseph Orden)

1. Nagykereszt. Szalaggal. Arany zománcozva. A jelvényen 23-as szám.

Nyakjelvény. Arany, zománcozva. A jelvényen 23-as szám.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, részben arany rátétekkel. A jelvényen, 17-es és 23-as (nem eredeti) számok. Hemmerle (München) készítmény. A szet közös, hozzávaló tokban⁹.

2. Csillag a nagykereszthez¹⁰. Ezüst, zománcozva, részben aranyozott rátétekkel. Fa. Gebr. Hemmerle (München) készítménye.

Katonai Érdemrend (Militar Verdienstorden)

1. Nagykereszt, kardokkal és koronával. Szalag. Ezüst, aranyozva, zomán-

¹ Müller, Op. cit., N 001, uo. ill.

² Müller, Op. cit., N 002, uo. ill.

³ Müller, Op. cit., N 003, uo. ill.

⁴ Müller, Op. cit., N 005, uo. ill.

⁵ Müller, Op. cit., N 006, uo. ill.

⁶ Sotheby's, Op. cit., N 76. 224, uo. ill.

⁷ Müller, Op. cit., N 004, uo. ill.

⁸ Müller, Op. cit., N 005, uo. ill.

⁹ Müller, Op. cit., N 007, uo. ill.

¹⁰ Müller, Op. cit., N 008, uo. ill.

cozva.

Csillag a nagykereszthez, kardokkal. Ezüst, aranyozva, zománcozva.

Fa. Hammerle (München) készítménye. A szet eredeti tokban¹.

Emlékjel a királyi pár aranylakodalmára (Erinnerungszeichen zur Goldenen Hochzeit des Königspaars)

1. Emlékjel. Sötét bronz, részben aranyozva. Az emlékjelet 1918. Február 20-án adományozták².

BRAUNSCHWEIG HERCEGSÉG

Oroszlán Henrik Házirend (Hausorden Heinrich des Löwen)

1. Nagykereszt, kardokkal. Szalagon. Arany, zománcozva, a kardok ezüstméből. S (= SIEBRECHT) jelzéssel.

Csillag a nagykereszthez, kardokkal. Ezüst, zománcozva, a rátétek, részben aranyból. Jürgens Hofjuwelier (Braun-schweig) készítménye. A szet tokban³.

2. Nagykereszt. Szslagon. Arany, zománcozva. S (=SIEBRECHT) jelzéssel.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, részben arany rátétekkel. Jürgens Hofjuwelier (Braunschweig) készítménye. A szet tokban⁴.

HANZA VÁROSOK

Hanzakereszt-Bréma (Hanseatenkreuz – Bremen)

1. Kereszt, Szalagon. Tokban⁵. Bronz, ezüstözve, zománcozva.

Hanzakereszt – Hamburg (Hanseatenkreuz – Hamburg)

1. Kereszt. (háromszögletű) szalagon⁶. Bronz, ezüstözve, zománcozva.

Hanzakereszt – Lübeck (Hanseatenkreuz – Lübeck)

1. Kereszt (háromszögletű) szslagon⁷. Bronz, ezüstözött, zománcozva.

HESSEN DARMSTADT NAGYHERCEGSÉG

1. Nagykereszt, kardokkal. (2. típus) Tokban⁸. Arany, zománcozva. Kisebb-nagyob sérülésekkel.

Lajos Rend (Ludwigsorden)

1. Nagykereszt. Szalagon⁹. Arany, zománcozva. Részben utánazománcozva. A darab kissé sérült.

2. Csillag a nagykereszthez¹⁰. Ezüst, zománcozva, a rátétek részben aranyból. Schnitzspahn (Darmstadt) készítménye.

¹ Müller, Op. cit., N 009, uo. ill.

² Müller, Op. cit., N 010.

³ Müller, Op. cit., N 011, uo. ill.

⁴ Müller, Op. cit., N 012, uo. ill.

⁵ Müller, Op. cit., N 013.

⁶ Müller, Op. cit., N 014.

⁷ Müller, Op. cit., N 015.

⁸ Müller, Op. cit., N 018, uo. ill.

⁹ Müller, Op. cit., N 016, uo. ill.

¹⁰ Müller, Op. cit., N 017.

HOHENZOLLERN

Fejedelmi Hohenzollern Házirend (Fürstlich Hohenzollerscher Hausorden)

1. I. osztályú tiszteleti kereszt, kardokkal¹. Arany, zománcozva. J. G. Zimmer und Sohn Hofjuweliere (Sigmaringen) jelzéssel.

2. I. osztályú tiszteleti kereszt. Arany, zománcozva. Tokban. A token az előállító jelzése: Fa. Richard Teillé (München)².

SCHAMBURG LIPPE FEJEDELKLEMSÉG

Kereszt hű szolgálatokért (Kreuz für treue Dienste) 1914-1918.

1. (Kitűzhető) kereszt³ tokban. Aranyozott bronz. Kis hibával, sérüléssel.

MECKLENBURG-SCHWERIN NAGYHERCEGSÉGEK

Wend Korona Rend Érc Koronával (Orden der wendischen Krone mit der Krone in Erz)

1. Rendi lánc /"arany lánc"/. Aranyoztt ezüst, zománcozva. A lánctagokra rágravírozva a – korábbi – tulajdonosok adatai: Sr. Großh. Hoheit Prinz Carl von Hessen u. n. Reihn 1864-1877., Seine Königl. Hoheit Ludwig IV. Großherzog von Hessen 1877-1892.

2. /A lánchoz tartozó/ nagykereszt jelvény. Arany, zománcozva.

3. /A lánchoz tartozó/ rendi csillag. Ezüst, zománcozva, részben aranyozva. C. F. Rothe (Wien) készítménye.

Mindhárom jelvény (a hozzá tartozó) tokban. Ez Rose (Schwerin) jelzéssel⁴.

4. Nagykereszt. Tokban. Arany, zománcozva.

5. Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, részben arany rátétekkel. Ross (Schwerin) készítménye⁵.

Griff Rend (Greifen Orden)

1. Nagykereszt. Arany, zománcozva.

2. Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, a rátétek részben aranyozva. Tokban⁶.

POROSZ KIRÁLYSÁG

Fekete Sas Rend (Hohen Orden vom Schwazem Adler)

1. Lánc. Arany, zománcozva.

Nagykereszt jelvény a lánchoz. Arany, zománcozva. J. Wagner (Berlin) készítménye. A szet tokban⁷.

I. Ferdinándot 1905. Február 8-án vették fel a Rendbe. A rendi láncot 1912.

¹ Müller, Op. cit., N 019, uo. ill.

² Müller, Op. cit., N 020, uo. ill.

³ Müller, Op. cit., N 021.

⁴ Müller Op. cit. 022. szám, uo. ill.

⁵ Müller, Op. cit., N 023, uo. ill.

⁶ Müller, Op. cit., N 024, uo. ill.

⁷ Sotheby's, Op. cit., 77., 2215, uo. ill.

január 18-án kapta meg¹.

2. Nagykereszt. Szalagon. Arany, zománcozva. “W” jelzéssel.

3. Csillag a nagykereszthez Ezüst, zománcozva, részben aranyozott rátétekkel. “W” jelzéssel. Tokban².

4. Kisdekoráció a nagykereszthez. Arany, zománcozva. Szalagon, rátét csillogoska. Ezüst, zománcozva. Maga a jelvény /némiképpen/ manipulálva van³.

Pour le Merite Rend (Orden Pour le Merite)

1. Rendjelvény, három (arany) tölgyfalomball⁴. Arany, zománcozva.

Ferdinánd 1916. szeptember 8-án lett (tisztelőbeli) porosz királyi tábornagy (Generalfeldmarschall), ill. ekkor lett a 72. számú thüringiai gyalogezred ezredtulajdonosa. (Thüringisches Infanterie Regiment Nr. 72)⁵.

Valószínűleg ezzel kapcsolatban kapta meg e rendkívül ritkán adományozott porosz rendjelet.

Vörös Sas Rend (Rothe Adler Orden)

1. Lánc, Arany, zománcozva.

Nagykereszt jelvénye a láncon. Arany, zománcozva. A jelvények rendkívül finom kiviteleben készültek. Tokban⁶.

2. Nagykereszt. Tokban⁷. Arany, zománcozva.

Korona Rend / Kronen Orden

1. Nagykereszt miniatűr⁸. (1. Típus) /1861-1868/ Arany, zománcozva. Kisebb sérülésekkel.

Vaskereszt (Eisernes Kreuz)

1. I. osztályú Vaskereszt. Tokban⁹. Öntöttvas, ezüst.

2. I. osztályú Vaskereszt¹⁰. Öntöttvas, ezüst.

3. I. osztályú Vaskereszt¹¹. Öntöttvas, ezüst.

REUSS HERCEGSÉG

(I.) osztályú Tiszteleti Kereszt Koronával (Ehrenkreuz I. Klasse mit Krone)

1. Kereszt. Tokban¹². Arany, zománcozva. Bury and Leonhard (Hanau) jelzéssel.

¹ Sauerwald, Peter, Earst Schubersky, Die Ketten des Preussischen Hohen Ordens vom Schwarzen Adler 1701-1918. Osnabrück, 1995, p. 145, N 1169.

² Müller, Op. cit., N 025, uo. ill.

³ Müller, Op. cit., N 026, uo. ill.

⁴ Sotheby's, Op. cit., N 77. 226, uo. ill., + a címlap ill.

⁵ Sotheby's, Op. cit., p. 77.

⁶ Sotheby's, Op. cit., N 78. 227.

⁷ Müller, Op. cit., N 027, uo. ill.

⁸ Müller, Op. cit., N 028.

⁹ Müller, Op. cit., N 0.29.

¹⁰ Müller, Op. cit., N 030.

¹¹ Müller, Op. cit., N 031.

¹² Müller, Op. cit., N 032, uo. ill.

SZÁSZ KIRÁLYSÁG

Rutakorona Házi rend (Hausorden der Rautenkrone)

1. Nagykereszt. Szalag. Arany, zománcozva.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, a rátétek részben aranyozva. Scharfenberg (Dresden) készítménye. A szet tokban¹.

Szent Henrik Katonai Érdemrend (Militär St. Heinrichs-Orden)

1. Nagykereszt. Szalagon. Arany, zománcozva.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, részben arany rátétekkel. Moritz Elimayer (Dresden) készítménye. A szet tokban².

2. Lovagkereszt. Háromszögletű szalagon³. Aranyozott ezüst, zománcozva. Apró sérülésekkel.

Ferdinánd cár, az első világháború idején – közelebbről nem ismeret időpontban – kapta meg a Szent Henrik Rend nagykeresztjét, mint a háborús szövetséges Bolgár Királyság (Cárság) uralkodója⁴.

SZÁSZ FEJEDELEMSÉGEK

Hercegi Szász Ernesztini Házi rend (Herzoglich Sachsen ernestinischen Hausorden)

1. Nagykereszt, kardokkal, gyémántokkal. Arany, ezüst, zománcozva, drágakő utánzatokkal. Kis hiányokkal, hibákkal.

Csillag a nagykereszthez, kardokkal, gyémántokkal. Ezüst, zománcozva. A rátétek részben aranyból. Drágakő utánzatokkal. Tokban⁵.

2. Nagykereszt kardokkal. Kisértő⁶. Arany, zománcozva. Kisebbségi sérülésekkel.

3. Lovagkereszt⁷ "E" betűvel, belföldiek számára, tölgyfakoszorúval. Arany, zománcozva. Tokban, ezen az előállító jelzése: Fa. Rothe (Wien)

4. (Katonai tagozat) Lánc, nagykereszt, kardokkal. A lánc, a kereszt 1. típus (1833-1864). Aranyozott ezüst, zománcozva.

Nagykereszt jelvény /lánchoz/ "E" betűvel. 1. típus (1833-1864). Arany, zománcozva.

Csillag a nagykereszthez /lánchoz/. Ezüst, zománcozva. Rothe (Wien) készítménye. A szet tokban⁸.

7. (Katonai tagozat) Nagykereszt, kardokkal. Szalag. Arany, ezüst, zománcozva.

Csillag a nagykereszthez, kardokkal. Ezüst, zománcozva. A szet Boury und

¹ Müller, Op. cit., N 033, uo. ill.

² Müller, Op. cit., N 034, uo. ill.

³ Müller, Op. cit., N 035, uo. ill.

⁴ Richter, Georg, Der Königlich Sachische Militär St. Heinrichs-Orden (1736-1918). / Ein Ehrenblatt das Sachischen Armee. Dresden, 1937, p. 77.

⁵ Müller, Op. cit., N 037, uo. ill.

⁶ Müller, Op. cit., N 036.

⁷ Müller, Op. cit., N 038, uo. ill.

⁸ Sotheby's Op. cit. 79. 228. szám, uo. ill.

Leonhard (Hanau) készítménye¹.

66. (Katonai tagozat) Középkereszt a csillaggal, kardokkal. Szalagrészlettel. Arany, zománcozva, arany rátétekkel.

Csillag a középkereszthez, kardokkal. Ezüst, arany, zománcozva. A szet Bury and Leonhard (Hanau) készítménye².

7. (Katonai tagozat) Lovagkereszt, kardokkal³. 1. típus (1833-1864.) Szalag. Arany, zománcozva.

SZÁSZ – COBURG – GOTHA HERCEGSÉG

Károly Eduard Háborús Kereszt (Carl Eduard Kriegskreuz)

1. Kereszt⁴. Ezüst, zománcozva. E keresztet 1916-1918-ban adományozták.

Albrecht herceg ezüst lakodalmára kiadott Emlékérem (Medaille zur Erinnerung an die silberne Hochzeit der herzogs Alfred)

1. Emlékérem⁵. Szalag. Ezüst.

Ezüst Emlékérem Károly Eduard herceg hatalomátvételének emlékére (Silberne Medaille zur Erinnerung an die Regierungsübernahme des Herzogs Carl Eduard)

1. Emlékérem⁶. Szalag. Ezüst. Az érmet 1930-ban adományozták.

SZÁSZ-WEIMAR-EISENACH NAGYHERCEGSÉG

Fehélér Súlyom Házi rend (Hausorden des Wachsamkeit oder vom weißen Falken)

1. Nagykereszt. Arany, zománcozva. Kisebb sérülésekkel.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, a rátétek részben aranyozva. Th. Müller (Weimar) készítménye. A szet kissé sérült, koszos tokban⁷.

OLASZ ÁLLAMOK / DINASZTIÁK

NÁPOLY SZICILIAI KETTŐS KIRÁLYSÁG

Szent Januarius Rend (Real Ordine di San Gennaro)

1. Rendi lánc. Arany, zománcozva.

2. Nagykereszt. Arany, zománcozva.

3. A nagykereszthez tartozó rendi csillag. Ezüst, zománcozva. A rátétek aranyból. Kisebb sérülésekkel.

A szet tokban, ezen az előállító megjelölése: Lemaitre (Paris)⁸

1. A nagykereszthez tartozó⁹ rendi csillag. A darab a XIX. század közepén készült. Ezüst, arany, ezüst rátétekkel. Donbozban. Ezen Rothe jelölés. 1911-ben

¹ Sotheby's, Op. cit., N 80. 229, uo. ill.

² Sotheby's, Op. cit., N 80 230, uo. ill.

³ Sotheby's, Op. cit., N 80. 231, uo. ill.

⁴ Müller, Op. cit., N 040.

⁵ Müller, Op. cit., N 041.

⁶ Müller, Op. cit., N 042.

⁷ Müller, Op. cit., N 036.

⁸ Müller, Op. cit. 091. szám, uo. ill.

⁹ Sotheby's, Op. cit., N 83. 236., szám, uo., jobb felső ill.

adományozták Ferdinándnak.

Szent Ferdinánd Rend (Ordini di San Ferdinando)

1. Nagykereszt. Szalag¹. Arany, zománcozva. Kissé sérült.

Konstantini Szent György Katonai Rend (Ordinee Constantino di San Giorgio)

1. Szenátor nagykereszt. Szalag. Aranyozott, ezüst, zománcozott.

Csillag a szenátor nagykereszthez. Ezüst, zománcozott, arany rátétek. Rothe (Wien) készítménye. Különféle – osztrák – fémjelekkel Tokban, ez Rothe (Wien) megjelölésével².

PARMA

Konstantini Szent György Rend (Ordine Constantini di San Giorgio)

1. Rendjel, gyémántokkal³. Szalag. A rendjel a XIX. század közepén készült, a lefüggő Szent György ábrázolás valószínűleg valamivel korábban. Arany, (rózsa) gyémántok, rubinok.

Szent Lajos Rend a Polgári Érdeméért (Ordine di San Ludovico del Merito Civile)

1. Nagykereszt. Szalag. Arany, zománcozva.

Csillag a nagykereszthez. Ezüst, zománcozva, részben arany rátétek. Rothe (Wien) készítménye. Dobozban⁴.

¹ Müller, Op. cit., N 091.

² Müller, Op. cit., N 088.

³ Sotheby's, Op. cit., N 82. 235, 83, bal felső ill.

⁴ Müller, Op. cit., N 089.

Ferdinands Orden, Ehrenzeichen und Staatliche Medalien

*Attila Pandula (Eötvös Loránd Universität – Budapest,
Ungarische Heraldik und Genealogie Gesellschaft)*

Resümee

Ferdinand I., Zar von Bulgarien, Prinz von Sachsen-Coburg-Koháry, geboren Wien, den 26. Februar 1861., gestorben 1948. in Coburg Vermählt in erster Ehe mit Marie Luise, Fürstin von Bulgarien, geborene Prinzessin von Bourbon Parma, 1893. Vermählt in zweiter Ehe mit Eleonore, Prinzessin Reu3 (jüngere Linie) 28. Februar 1908. Kinder aus erster Ehe: Boris, Erbprinz von Bulgarien, 18. Jänner 1894., Kyrill, Prinz von Preslav, 5. November 1895., Prinzessin Eudisie Auguste, 5. Jänner 1898., Prinzessin Nadeschda 18. Jänner 1899. Begründete 1887. das bis 1947. regierende "Haus Sachsen-Coburg-Koháry in Bulgarien".

Auf dem von den europäischen Großmächten einberufenen „Berliner Kongreß“ zur Verordnung der politischen Verhältnisse auf dem Balkan wurde dann im Sommer 1878. ein tributloses Fürstentum Bulgarien errichtet. Dessen erster, 1879. berufene Fürst Alexander von Battemberg, wurde aber bereits durch eine Verschwörung wieder gestürzt.

Zu ihrem neuen Landesherrn wählten die Bulgaren im Jahre 1887. nun den Prinzen Ferdinand von Sachsen-Coburg-Koháry, der die ihm angebotene Krone annahm und am 14. August 1887. als Ferdinand I., Fürst von Bulgarien, sein Amt antrat. Am 8. Oktober 1908. erklärte er dann die nunmehr volle Unabhängigkeit der Landes von der Türkei und ließ sich zum Zar von Bulgarien ausrufen.

Für den Eintritt Bulgariens an der Seite Deutschland und Österreich-Ungarn in den Ersten Weltkrieg, und die erlittene Kriegsniederlage übernahm er die politische Verantwortung und dankte am 3. Oktober 1918. zugunsten seines Sohnes Boris ab.

In den nachfolgenden Jahren bis zu seinem Tod im Herbst 1948. verbrachte er in Coburg., wo er in Bürglaß-Schlößchen und der / 1969. abgerissene / Zaren-Villa am Hofgarten wohnte und nur noch seinen naturwissenschaftlichen Neigungen lebte.

In der Coburg-Koháryschen Familiengruft unter der katholischen St. Augustin-Kirche am Hofgarten zu Coburg hat er zu Füßen seiner Eltern eine würdige letzte Ruhestätte gefunden.

Ferdinands Orden, Ehrenzeichen und Staatliche Medalien: **Bulgarien:** *Militär Verdienst Orden für Tapferkeit:* Großkreuz mit Schwertern; *St. Alexander Orden:* Großkreuz mit Brillanten, Großkreuz mit Schwertern, Kommandeurkreuz mit Schwertern, Kommandeurkreuz, Verdienstkreuz mit Krone und Schwertern; *Nationale Zivil Verdienstorden:* Großkreuz, Kommandeurkreuz, *Nationale Mi-*

litar Vedenstorden: Großkreuz mit Schwertern, Großkreuz mit Brillanten und Kriegsdekoration, Kommandeurkreuz, Kommandeurkreuz mit Brillanten und Schwertern, Kommandeurkreuz mit Brillanten, Kommandeurkreuz mit Brillanten und Kriegsdekoration, Silbernes Verdienstkreuz am Band des Militär Tapferkeits Ordens. **Belgien**: *Leopold Orden*: Großkreuz mit Schwertern, Ritterkreuz mit Schwertern. **Brasilien (Kaiserreich)**: *Orden des Südlichen Kreuzes*: Großkreuz. **Grossbritannien**: *Königlicher Viktoria-Orden*: Großkreuz. **Emirat Buchara** (unter russischem Protektorat): *Orden der Krone Bucharas*: Ordensklenod. **Frankreich (Königreich)**: *Orden vom Heiligen Geist*: Ritterkreuz. **Frankreich (Republik)**: *Orden der Ehrenlegion*: Großkreuz, Ritterkreuz; *Orden für Landwirtschaftsverdienste*: Kommandeur Dekoration. **Ungarn**: *Vitéz Orden*: Ordens Abzeichen. Weltkriegs-Erinnerungsmedaille mit Helm und Schwertern. Medaille der ungarischen Ornithologischen Gesellschaft. **Monaco**: *Orden vom Heiligen Karl*: Großkreuz. **Montenegro (Fürstentum/Königreich)**: *Danilo Orden*: Großkreuz, Milos Oblish Medaille, Goldene Jubilums Medaille (1910). **Italien (Königreich)**: *Anunziaten-Orden*: Ordenszeichen. **Russland (Kaiserreich)**: *Sankt Andreas Orden*: Ordens Set; *Sankt Alexander-Njewskij Orden*: Großkreuz; *Sankt Wladimir Orden*: Großkreuz, I. Klasse, II. Klasse; *Orden vom weißem Adler*: Ordensklenod, Medaille zur Erinnerung an die Krönung Zar Nikolaus II. (1896.); *Russisch orthodoxe Palastine-Gesellschaft*: Abzeichen zur I. Klasse. **Türkei (Osmanisches Kaiserreich)**: *Osmanie Orden*: Ketten Kleinod; *Nischan Al Imtiaz Orden*: I. Klasse; *Imtiaz – Medaillen*: I. Klasse in Gold (mit Sabeln), II. Klasse in Silber (mit Sabeln), Kaiserlich Osmanische Kriegsmedaille („Eiserner Halbmond“). **Österreich-Ungarn**: *Orden vom Goldenen Vließ*: Ordensklenod; *Militär Marie Theresien Orden*: Großkreuz; *Der königlich – ungarische Sankt Stephans-Orden*: Großkreuz, Großkreuz mit Brillanten, Kleindekoration zum Großkreuz; *Militär Verdienstkreuz*: I. Klasse mit Kriegsdekoration; *Bronzene Jubilums-Erinnerungsmedaille für die Bewaffnete Macht* (1898.). *Militär Jubilumskreuz* (1908.) *Hoher Deutscher Ritterorden*: *Marianerkreuz*. **Persien (Kaiserreich)**: *Sonnen- und Löwen Orden*: Sonderklasse – II. Klasse (der I. Klasse) sog. Agdas. **Portugal (Königreich)**: *Orden vom Turm und Schwert*: Kollane der Großkreuze; *Gemeinschaftliches Ehrenzeichen des Christus- und Avis Ordens*. Ordensklenod. **Rumanien** *König Carol-Orden*: Kollane (mit Großkreuz); *Orden vom Stern Rumaniens*: Großkreuz mit Schwertern. *Jubilaumsmedaille für Carol I.* **Schweden**: *Seraphinen Orden*: Großkreuz. **Heiliger stuhl**: *Pius Orden*: Großkreuz; *Orden vom Heiligen Grab zu Jerusalem*: Großkreuz. **Serbien (Königreich) / Jugoslawien (Königreich)**: *Orden vom weißen Adler*: II. Klasse (Großoffiziers-Dekoration). *Orden des Sterns von Karageorge*: Großkreuz. *Erinnerungsmedaille für Karageorge Dynastie* (1903). **Slowakei (Republik)**: *Fürst Pribina Orden*: Großkreuz. **Souveraner malteser ritterorden**: Großkreuz und Ehren Bailli; Ehren- und Devotions-Großkreuz; Profeßritterkreuz. **Deutsche staaten**: **Anhalt** *Anhaltischer Gesamt-, Haus Orden Albrecht des Baren*: I. Klasse („Großkreuz,“); I., Klasse. **Baden**: *Hausorden der Treue*: Großkreuz; *Orden Bertholds Erster*: Großkreuz. **Bayern**: *Hausritterorden vom Heiligen Hubertus*: Großkreuz; *Kleines Kreuz* (mit Brillanten); *Militär Max Joseph Orden*: Großkreuz-Garnitur mit Schar-

pendekoration; *Militar Verdienst Orden*: Großkreuz mit Schwertern und Krone; *Erinnerungszeichen zur goldenen Hochzeit des Königspaares*. **Braunschweig**: *Hausorden Heinrich des Löwen*: Großkreuz mit Schwertern. **Hansestädte**: *Hanseatenkreuz – Bremen*; *Hanseatenkreuz – Hamburg*; *Hanseatenkreuz – Lübeck*. **Hessen Darmstadt**: *Ludvigorden*: Großkreuz; *Orden Philipps des Großmütigen*: Großkreuz. **Hohenzollern**: *Fürstlich Hohenzollernscher Hausorden*: Ehrenkreuz I. Klasse mit Schwertern, Ehrenkreuz I. Klasse. **Schamburg Lippe**: *Kreuz für treue Dienst*. **MECKLENBURG SCHWERIN**: *Orden der wendischen Krone mit der Krone in Erz mit Kollane*, Großkreuz: Ordenszeichen. *Orden der wendischen Krone mit der Krone in Erz*: Großkreuz. *Greifen Orden*: Großkreuz. **Preussen**: *Hohen Orden vom Schwarzen Adler*: Kollane, Großkreuz, Kleindekoration der Ordensritter; *Orden Pour le Merite*: Ordenszeichen mit Eichenlaub; *Rote Adler Orden*: Kollane mit Großkreuz; *Kronen Orden*: Großkreuz; *Eisernes Kreuz*: I. Klasse, II. Klasse. **Reuss**: *Ehrenkreuz I. Klasse mit Krone*. **Sachsen (Königreich)**: *Hausorden der Rautenkrone*: Großkreuz, *Militar St. Heinrichs Orden*: Großkreuz, Ritterkreuz. **Sächsische Herzogtümer**: *Herzoglich Sachsen Ernestinischen Hausorden*: Großkreuz mit Schwertern und Brillanten, Großkreuz mit Schwertern, Kleindekoration, Ritterkreuz mit Chiffre „E”, (Militarische Abteilung) Kollane mit Großkreuz mit Schwertern, Großkreuz mit Schwertern, Kommandeurkreuz mit Stern mit Schwertern, Ritterkreuz mit Schwertern. **Sachsen Coburg Gotha**: *Carl Eduard Kriegskreuz*, *Medaille zur Erinnerung an die silberne Hochzeit der Herzogs Carl Eduard*. **Sachsen Weimar Eisenach**: *Hausorden der Wachsamkeit oder vom weißen Falken*: Großkreuz. **Altitalienische Staaten (Dynastien)**. **Königreich beider Sizilien**: *Sankt Januarius Orden*: Kollane mit Großkreuz; *Sankt Ferdinand Orden*: Großkreuz; *Konstantinischer Militarorden vom Heiligen Georg*: Senatoren Großkreuz. **Parma**: *Konstantinischer Militärverdienstorden vom Heiligen Georg*: Ordenszeichen (mit Brillanten); *Heiligen Ludwigs Orden für Zivilverdienste*: Großkreuz.

О болгарском происхождении графов Пеячевичей. Публикация документа.

Ольга В. Хаванова (Институт славяноведения РАН)

В 1764 г. императрица Мария Терезия (1740–1780) основала орден св. Стефана. Вплоть до 1918 г. он оставался высшей наградой для государственных служащих в монархии Габсбургов, а также вручался членам иноземных правящих домов. Орден имел три степени: малый, командорский и большой крест¹. Желавшие получить награду обычно сами обращались с письменным прошением на имя монарха, где перечисляли свои личные и родовые заслуги. В Венгерском национальном архиве в Будапеште хранится коллекция таких прошений второй половины XVIII – начала XIX вв. Причем, как от удачливых просителей, так и от тех, чьи прошения были отклонены. Эти петиции являются ценным источником, содержащим сведения об этапах карьеры высокопоставленных и мелких чиновников центральных и местных органов управления, о родовых заслугах аристократических и дворянских семейств различных коронных земель. Наконец, петиции позволяют составить представление о том, в каком контексте современники употребляли ключевое при награждении орденом слово „заслуги“².

В числе отклоненных прошений находятся две петиции от представителей баронского рода Пеячевичей. Первая, подписанная офицером габсбургской армии бароном Яношем Йожефом [болг. Иван Йосиф] Пеячевичем (1710–1787)³, датирована 1764 г. Вторая, составленная его дальним родственником, отставным офицером венгерской дворянской лейб-гвардии бароном Йожефом [болг. Йосиф] Пеячевичем (1742–1769), не имеет даты. Однако из контекста – факта выхода в отставку⁴ – можно предположить, что прошение было подано в 1767 г. В обеих петициях авторы, подобно другим просителям, рассказывают о своих личных заслугах и заслугах своего рода, считая это законным основанием для получения ордена.

Венгерское дворянство в средние века и раннее Новое время формировалось и развивалось как полиэтничная общность, где в рамках идеи „единого

¹ *Namenverzeichnis der Persönlichkeiten, die in den Jahren 1764–1914 mit dem Königlichen Ungarischen St. Stephan-Orden ausgezeichnet worden sind.* Herausgegeben anlässlich der 150 Jahreswende der Gründung dieses Ordens von der Ordenskanzlei. Bp., 1914.

² Хаванова, О. В., Карьерные стратегии в монархии Габсбургов второй половины XVIII в. в зеркале обращения на высочайшее имя. – *Script/Oralia: взаимодействие устной и письменной традиций в Средние века и раннее Новое время.* Отв. ред. А. О. Чубарьян. М., 2008, с. 230–250.

³ В литературе он больше известен как Йожеф (Йосиф) Пеячевич; здесь фигурирует как „Янош Йожеф“ в том числе потому, чтобы отличаться от своего родственника и тезки Йожефа, о котором речь пойдет ниже.

⁴ См. биографический справочник венгерской лейб-гвардии: Hellebronth K., *A magyar testőrségek névkönyve, 1760–1918.* Bp., 1940, p. 288.

и равноправного дворянства“ („*una et eadem nobilitas*““) сосуществовали словаки, немцы, хорваты, сербы, румыны, русины. Многие дворянские семейства вели происхождение из территорий за пределами Венгрии: их предки некогда поступили на службу к венгерским королям, интегрировались в дворянское сообщество королевства, так что об их иноземном происхождении напоминало лишь родовое имя. Одной из таких семей были бароны Пеячевичи, которые вели свое происхождение из Болгарского царства, о чем свидетельствовали хранившиеся в семье древние грамоты и передаваемая из поколения в поколение устная традиция.

Автор фундаментального генеалогического труда конца XIX в. „Семьи Венгрии“ Иван Надь писал о Пеячевичах: „древний венгерский род, происхождение которого неясно“¹. По версии, изложенной в научно-популярном лексиконе конца XIX в. „Паллас“, род Пеячевичей восходил к средневековой боснийской правящей династии Котроманичей. После покорения Боснии османами правитель Твартко II принял ислам. Его мать отправилась в Рим и передала папе римскому права на боснийский престол. Со временем семейство разделилось на несколько ветвей, носивших имена Кнежевичей, Парчевичей, Пеячевичей². Основателем венгерской ветви стал Георгий Пеячевич, переселившийся в королевство в 80-е годы XVII в. В 1712 г. император Карл VI (1711–1740) даровал Пеячевичам баронский титул. К середине XVIII в. семейство занимало прочные позиции в южной Венгрии и Хорватии-Славонии. Например, Марк Шандор [болг. Марко Александър] Пеячевич (†1762) в 1745–1762 гг. был фёйшпаном (главой) комитата Серем³. Упомянутый выше Йозеф Пеячевич пять лет, с 1762 по 1767 г. прослужил в венгерской дворянской лейб-гвардии, созданной в 1760 г. для социализации венгерского, прежде всего провинциального, дворянства при венском дворе. Полтора года, с апреля 1762 по октябрь 1763 г., в рядах гвардейцев провел сын Яноша Йозефа – Жигмонд [болг. Сигизмунд] Пеячевич (1741–1821)⁴. Показателем интеграции в придворное общество служит тот факт, что двое других его сыновей – Ференц Карой в 1763–1767 гг. и Антал⁵ в 1765–1767 гг. – обучались в престижном дворянском Терезианском коллегиуме. В 1779–1784 гг. (к тому времени статус этого учебного заведения был повышен до академии) там обучался внук Йозефа (и сын Жигмонда) – Янош [болг. Иван] Непомук⁶.

Сравнительный анализ петиций о награждении орденом св. Стефана и

¹ Nagy I., Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Vol. IX. (цитируется по электронной версии издательства „Arcanum“).

² Pejachevich. – Pallas Nagy Lexikona (цитируется по электронной версии издательства „Arcanum“).

³ Fallenbüchl Z., Magyarország főispánjai, 1526–1848. Bp., 1994, p. 131.

⁴ Pejachevich. – Pallas Nagy Lexikona (цитируется по электронной версии издательства „Arcanum“).

⁵ О дальнейшей карьере Антала Пеячевича см.: Rainer P., Gróf Pejachevich Antal tábornok főispáni beiktatására készült zászló (1798) – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 23. sz. Veszprém, 2004, pp. 181–195.

⁶ Gemmell-Flischbach M., Album der k. k. Theresianischen Akademie (1746–1913). Verzeichniss sämtlicher Angehörigen der k. k. Theresianischen Akademie (ehemals k. k. Theresianische Ritterakademie) ... mit kurzen biographischen Daten. Wien, 1913, pp. 37, 40, 55.

иных сходных прошений, в которых речь шла о „заслугах“, позволяет сделать вывод, что современники не делали различия между личными и семейными заслугами. Как следствие, их можно было в течение жизни „накапливать“ и, словно капитал, передавать по наследству, а также „одалживать“ родственникам – своим собственным или родне супруга. Другой особенностью этого дискурса был прагматический обмен заслуг подданных на монаршие милости. Ни одно бескорыстное деяние не должно было оставаться без высочайшего внимания, все их надлежало „конвертировать“ в новые должности, поместья, титулы, ордена, стипендии для детей, пенсии по выслуге лет и пр.¹

Сочетание этих двух принципов встречается в петиции Йозефа Пеячевича о награждении его большим крестом ордена св. Стефана (см. Документ 1). Проситель напоминал венгерскому королевскому канцлеру (одновременно канцлеру ордена), что сам он служил в габсбургской армии и сражался в Италии, его брат Марк Шандор был фёйшпаном комитата Серем, а сын Жигмонд недавно вышел в отставку из рядов венгерской дворянской лейб-гвардии, не получив никакого вознаграждения. Таким образом, орден, врученный Йозефу, стал бы достойной наградой (говоря языком той эпохи – „утешением“) для всей семьи. Прошение Йозефа, как и петиции многих других, было отклонено, однако в 1772 г. императрица Мария Терезия отблагодарит верного подданного графским титулом.

Здесь уместно отметить роль подобных документов для уточнения сведений, содержащихся в биографических и генеалогических трудах. Так, согласно генеалогической таблице в труде И. Надя „Семьи Венгрии“, Марк Шандор Пеячевич доводился Яношу Йозефу отцом. Однако в петиции тот именует Марка Шандора „*fratruelis*“ – (двоюродный) брат. В дипломе 1772 г. о присвоении Яношу Йозефу и его потомкам графского титула Марк Шандор также назван братом („*frater*“). Привлечение дополнительных источников в будущем поможет установить истину в данном вопросе.

Когда в 1767 г. Йозеф Пеячевич взялся за перо, чтобы испросить себе малый крест ордена св. Стефана (см. Документ 2), он руководствовался примерно теми же соображениями, что и его родственник Янош Йозеф: полезные службы Пеячевичей Габсбургскому дому могут быть обменены на престижную награду. Однако, в отличие от Яноша Йозефа, он решил посвятить императора Священной Римской империи Иосифа II (1765–1790), единоличного правителя владений Габсбургского дома 1780–1790), а именно ему адресовано прошение, в подробную историю своего рода. Скорее всего, он поручил опытному стряпчему составить на основании хранящихся в семейном архиве дипломов и грамот краткий очерк о вкладе Пеячевичей в историю Венгрии и Габсбургской монархии. Возможно, такой очерк уже существовал и время от времени использовался при составлении разного рода прошений².

Ссылаясь на эти документы, Йозеф утверждал, что род Пеячевичей происходит из Болгарии, где предки их носили титул баронов (скорее всего, некий эквивалент этого титула). В числе своих выдающихся предков он на-

¹ Fallenbüchl Z., Magyarország főispánjai, 1526–1848. Bp., 1994, p. 131.

² Hellebronth K., Op. cit., p. 288. Даты жизни Ж. Пеячевича взяты из этого издания.

зывает Андрея Пеячевич. На самом деле, под этим именем скрывается дальний родственник Андрей Парчевич, выполнявший, если верить просителю, дипломатические миссии между болгарским царем (а ведь Болгария, в 1396 г. покоренная турками, к XVII в. уже давно прекратила свое существование как самостоятельное государство!) и австрийскими императорами и венгерскими королями Фердинандом III (1637–1657) и Леопольдом I (1658–1705). Другой удостоившийся упоминания предок – это архиепископ Петр Парчевич. Он, если верить петиции, снискал немалые заслуги перед Габсбургским домом на дипломатической ниве, в том числе выполнял ответственные и опасные миссии в стане запорожских казаков. Это обстоятельство позволяет сделать вывод: речь идет не о ком ином, как о дальнем родственнике Пеячевичей – архиепископе и дипломате Петре Парчевиче (1612–1674)¹. В числе других выдающихся предков в петиции называется упомянутый выше Георгий Пеячевич, „во времена войны с османами в 1702 и 1708 гг. в разгар чумы с величайшей опасностью для жизни полностью пожертвовавший себя на пользу Австрийского дома“². Сам же проситель пять лет жизни посвятил службе в венгерской лейб-гвардии. Лишь после смерти брата Леопольда, когда Йозеф остался единственным наследником, он был вынужден выйти в отставку, чтобы посвятить себя заботам о поместьях. Достойной наградой за годы, отданные государевой службе, и за славные подвиги предков, мог стать, полагал проситель, малый крест св. Стефана. Как и в случае с Яношем Йозефом, прошение было обойдено высочайшим вниманием. Через два года проситель скончался.

Между тем, изложенная Йозефом история семейства Пеячевичей, где подлинные факты сосуществовали если не с вымыслами, то с историческими допущениями, продолжала жить, более того, служить основанием для государевых милостей здравствовавшим членам рода. В 1772 г. Янош Йозеф был удостоен наследственного графского титула. Для диплома от него была, по всей вероятности, затребована краткая историческая справка, в основу которой легли факты, изложенные в прошении Йозефа Пеячевича³. Таким образом, Габсбурги официально признали болгарское происхождение этого семейства и его право на членство в венгерской политической элите и венском придворном круге. Историк Уильям Годси составил список придворного дворянства Австро-Венгерской монархии – своеобразного, ни в каких документах официально не зафиксированного ближнего круга династии конца XIX – начала XX столетия. В нем по праву упоминаются и графы Пеячевичи⁴.

¹ См. публикацию архивных документов: Шварц И., Августинович Х., Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса середины XVII в. - Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. Под. ред. Б. Н. Флори и др. М., 2006, с. 311–340.

² О дальнейшей карьере Антала Пеячевича см.: Rainer P., Gróf Pejachevich Antal tábornok főispáni beiktatására készült zászló (1798) – Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 23. sz. Veszprém, 2004, pp. 181–195.

³ Gemmell-Flischbach M., Album der k. k. Theresianischen Akademie (1746–1913). Verzeichnis sämtlicher Angehörigen der k. k. Theresianischen Akademie (ehemals k. k. Theresianische Ritterakademie) ... mit kurzen biographischen Daten. Wien, 1913, pp. 37, 40, 55.

⁴ Godsey, W. D., Jr., Quarterings and Kinship: The Social Composition of the Habsburg Aristocracy in the Dualist Era. - The Journal of Modern History, 1999, Vol. 71, № 1, p. 98.

ДОКУМЕНТ 1. Прошение барона [Яноша] Йозефа Пеячевича о награждении себя большим крестом ордена св. Стефана, 1764 г.

Excellentissime et Illustrissime Domine Comes Cancellarie¹, Domine mihi Gratosissime!

Ex gratiosis Excellentissimi et Illustrissimi Domini Comititis Regnorum horum Bani², ad hujus Inclyti Comitatus Syrmiensis universitatem datis literis, mihi quoque informari licuit, Suam Sacratissimam Caesareo-Regiam et Apostolicam Majestatem, ex materna sua in Gentem Hungaram propensione ubertim collatis caesareo-regiis gratiis, gratias novas, clementisque clementias uncessanter accumulando, in immortale gentis hujus decus, et perenne ornamentum, novum, sub Sanctissimi Proto-Regis nostri Stephani titulo, Ordinem clementer constituisse, eodemque de Augustissima Domo Austriaca, Regnoque nostro Apostolico bene meritis condecorari clementer decrevisse; Unde siquidem filius meus Sigismundus, recenter praeterlapso autumno ab Augustissimae servitiis e nobili praetoriana turma, ubi unius, et medii anni decursu, servitiis suis, homagiale suum in summam Terrae Principem zelum testatus est, redux, nullas discessus sui tempore exorasset gratias, spero in clementia Caesareo-Regia, quod si Excellentiae Vestrae gratiosum eidem affulserit patrocinium, sie suorum praenotatorum, ac in futurum praesatndorum, sive vero meorum per plures annos Belli Italici³ temporibus praestitorum, sive vero fratruelis mei Baronis condam Marci Alexandri de Pejachevich, Comitatus hujus Syrmiensis Supremi Comititis, servitiorum benigna ex reflexione, ut clementiam hanc Caesareo-Regiam finitimae etiam hae partes venerari valeant, Suam Majestatem Sacratissimam novi hujus Ordinis crucis majoris clementissima eidem collatione familiam nostram benigne consolaturam. Pro hujus ab Augustissima Domina exoperatione Excellentiam Vestram demississime exoro, et me Excellentiae Vestrae dedicans gratiis constanti veneratione maneo

Excellentiae Vestrae

humillimus servus Josephus Liber Baro de Pejachevich

Rumae 20 Maij 1764

MOL, P 1058, Szent István Rend, Lajstromozott kérvények, 29. cs., № 135.

¹ Ср.: Хаванова, О. В., Заслуги отцов и таланты сыновей: венгерские дворяне в учебных заведениях монархии Габсбургов, 1746–1784. Санкт-Петербург, 2006, с. 217–229.

² Речь идет о хорватском бане (королевском наместнике) графе Ференце Надашди (1708–1783).

³ Ср. историю издания дворянского диплома для семейства Будор: Pálffy G., Egy szlavóniai köznemesi familia két ország szolgálatában. A budróci Budor család a XV–XVIII. században. – Hadtörténeti Közlemények, 115. évf., 2002, N 4, pp. 923–1007.

*ДОКУМЕНТ 2. Прошение барона Йозефа Пеячевича
о награждении себя малым крестом ордена св. Сте-
фана, [1767 г.].*

Allerdurchlauchtigster Großmächtigster Unüberwindlichster Römischer Kaiser, in Germanien und zu Jerusalem König, Erz-Herzog zu Österreich, dann zu Hungarn und Boheimb königlicher Erb-Prinz etc.

Allernädigster Kaiser, und Herr Herr!

Euer Kaiserliche Majestät geruhen allerhöchst denen selben in tiefester Ehrforcht alleruntertänigst vorstellen zu dörfffen, welcher gestalten meine Vorfahrer vermög des in Händen habenden Kaiserlichen Königlichen Diplomatis, von uralten Zeiten her Barones des Königreichs Bulgarien gewesen, und dasselbe allschon zu Zeiten deren Kaiserern Ferdinandi III und Leopoldi glorwürdigster Gedächtnus, sonderheitlich Andreas von Pejasevich, welcher nach Zeugnus deren Hungarischen Geschichten, von dem König von Bulgarien an den König von Hungarn als Gesandter abgeschickt worden, dann Petrus von Pejasevich Martiopolitanischer Erzbischof, Apostolischer Nuncius, und des Fürstentum Moldau Administrator, bei seiner zweimal verrichteten Gesandtschaft an Kayser Ferdinandum III. sowohl in denen damahls crassirenden Religions- als immerlichen Kriegs-Ursachen deren rebellirenden Cosaken, dem allerdurchlauchtigsten Erz-Herzoglichen Haus Österreich die ersprießlichste Diensten erwiesen haben.

In Anbetracht dieser so wichtigsten Dienst- und Verdiensten deren von Pejasevich haben nach Zeugnus eines anderweitigen Diplomatis de anno 1668. Seine Mayestät Kaiser Leopold glorwürdigster Gedächtnus, dieses Petri und Andreae Pejasevich Anverwandte und Nachkömmlingen, gleich anderen Baronen des besagten Königreichs Bulgarien, zu Magnaten und Barones vom Königreich Hungarn erhoben und stabiliret.

Es ist ebenfalls aus denen Geschichten nicht unbekannt, und in obangezogenen Diplomate nicht unberührt belassen worden, wie in nachfolgenden Zeiten ein Georg von Pejasevich denen rühmlichsten Taten seiner Vorfahrern nachahnend, zur Zeit des Türkischen Kriegs de anno 1702. et 1708. bei damals crasirender Pest, mit größter Lebensgefahr zum Nutzen des allerdurchlauchtigsten Erz-Hauses Österreich sich gänzliche sacrificiret, welcher damahls von seinen Gütern vertrieben anno 1687. kayserlichen Diensten angenommen, und nach klaren Ausdruck dieses Diplomatis bei Belagerung Nissa und Vidin sich vorzüglich distinguiert und hervorgetan hat; Weswegen dann in Rücksicht dieser seiner und seiner Vorfahrern herrlichen Taten Kayser Karl der Sechste glorwürdigsten Andenkens die denen Petro und Andreae von Pejasevich vorhin zugestandene Privilegia, in ihm Georg von Pejasevich auf alle Anverwandte und Descendenten beyderley Geschlechts erneuert, und zur Baronschaft ohne Unterschied zu confirmiren und zu stabilieren geruhet haben;

Wann nun aber dermahlen die Baron Pejasevichische Güter und Herrschaf-

ten nach Absterben meines leiblichen Bruders Leopold¹ von Pejacevich nach dem stabilirten Seniorat-Recht, mir als einigen und letzten Dieser Erb-Linie zu-gefallen² und bereits von mir in Possess genommen worden, die Besorgnus deren selben aber, um alles in Ordnung zu setzen, meine Gegenwarth ohnumgänglich erforderet, und mich veranlasset, von der Königlichen Hungarischen Adelichen Leibgarde zu quittiren³, wobei ich fünf Jahre lang als Garde und Unterlieutnant mit allerforderlichen Diensteyfer und Zufriedenheit meiner Herren Vorgesetzten gestanden;

Als gelanget an Euer Mayestät meine allerunthertänigst fußfälligstes Bitten allerhöchst dieselben geruhen in mildester Rücksicht deren von meinen Vorfahrern von uralten Zeiten her dem alldurchlauchtigsten Erz-Haus Österreich mit Aufopferung ihres Bluts, dann auch meiner demahlen in das 5ten Jahr als Garde und Unterlieutnant treu-eifrigst geleisteten Diensten, mich mit dem Königlichen Hungarischen St. Stephani Kleineren Ordenskreuz allermildest zu begnädigen, und sonach von besagten Adelichen Leib-Garde Diensten allernädigst zu entlassen; Welche allerhöchste Gnade ich mit fernerer Aufopferung meines Lebens, und in vorfallenden Kriegszeiten mit möglichster Contribuirung nach Kräften zu demeriren ersterben werde

Euer Majestät

allerunterthänigst allergehorsamster
Joseph Baron von Pejacevich
Unterlieutenant und Königlicher Hungarischer
Adelicher Leib-Garde

Tumyl: An den Alldurchlauchtigsten Großmächtigsten Unüberwindlichsten Römischen Kayser, in Germanien, und zu Jerusalem König, Erzherzog zu Österreich, in Hungarn und Boheim königlichen Erb-Prinzen allerunterthänigst allergehorsamstes Bitten Josephi Baron von Pejasevich Untertlieutenant und Königlichen Hungarischen Adelichen Leib-Garde pro ingebettene allernädigste Verleihung des Königlichen Hungarischen St. Stephani Kleineren Orden und Entlassung von der Garde ex motivis ut intus.

selbst verfasst⁴
mortus⁵

MOL, P 1058, Szent István Rend, lajstromozott kérvények, 29. cs., № 188.

¹ См. публикацию архивных документов: Шварц И., Августинович Х., Отношения Габсбургов с Россией и Украиной в период международного кризиса середины XVII в. – Русская и украинская дипломатия в международных отношениях в Европе середины XVII в. Под. ред. Б. Н. Флори и др. М., 2006, с. 311–340.

² Цит. по королевскому диплому 1772 г. о присвоении Йозефу Пеячевичу и его потомкам графского титула. См.: MOL, Magyar Királyi Kancellária, A 57, Libri Regii, Vol. 49., p. 191.

³ Это обстоятельство позволяет датировать прошение 1767 г.

⁴ Ibidem.

⁵ Godsey, W. D., Jr., Quarterings and Kinship: The Social Composition of the Habsburg Aristocracy in the Dualist Era. – The Journal of Modern History, 1999, Vol. 71, № 1, p. 98.

Митрополит Вениамин Костаки – яркий представитель политической и культурной элиты Молдовы первой половины XIX в.

Анжела Стыкалина-Колин

Василий Костаки родился в декабре 1768 г. в старинной боярской семье, корни которой уходят вглубь веков, восходя к эпохе Штефана Великого (1459–1504). Среди предков его отца были представители знатной фамилии Болдур. Мать Василия Костаки, Мария Канта, происходила из аристократического рода Кантакузино, давшего нескольких господарей Молдовы и Валахии¹. После окончания привилегированного в то время в румынских землях греческого учебного заведения – академии в Яссах, молодой Костаки отправился в епископию Хушь, где стал учителем в духовной школе. В 1784 г. он принял монашество в монастыре Нямц и взял имя Вениамин². В 1788 г. он становится иеромонахом, а через год иегуменом в монастыре св. Спиридона в Яссах³. О его трудолюбии и тяге к знаниям оставил отзыв тогдашний митрополит Молдовы Яков Стамати⁴. Сохранились также отзывы о его человеческих качествах, благодаря которым он снискал уважение паствы. Приобретенный В. Костаки авторитет в церковной среде позволил ему уже через три года, в 1792 г., стать епископом епископии Хушь. В 1796 г. на собственные фамильные денежные средства он строит на территории епископии больницу, приглашает врачей, открывает аптеку. При этом, как отмечал и великий румынский историк Н. Йорга, Костаки никогда не стремился жить в роскоши, был непритязателен в быту, скромен в личной жизни⁵.

15 марта 1803 г. Вениамин Костаки был избран митрополитом Молдовы⁶ и на этом посту он с усердием защищал религиозные и национальные интересы своей паствы в сложных условиях, когда во главе светской власти в княжестве находились ставленники Османской империи – фанариоты, а ее территория стала яблоком раздора между большими европейскими державами. Филарет Скрибан, будущий митрополит Молдовы, охарактеризовал Костаки следующим образом: „Молдова имела великого господаря Штефана Великого и великого духовного пастыря в лице Вениамина“⁷. Свои послед-

¹ Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea. Vol. II, p. 324.

² Речь идет о венгерском канцлере графе Ференце Эстерхази (1715–1785).

³ Речь идет о хорватском бане (королевском наместнике) графе Ференце Надашди (1708–1783).

⁴ По всей вероятности, речь идет о так называемой Войне за польское наследство (1733–1735), во время которой военные действия разворачивались на территории северной Италии.

⁵ Iorga, N., *Viața și faptele Mitropolitului Veniamin Costache* (1768–1846). București, 1904, p. 4.

⁶ Вписано вместо стертного слова. Имя Липота (Леопольда) Пеячевича в генеалогическом справочнике И. Надя не упоминается.

⁷ Автор биографического справочника венгерской лейб-гвардии К. Хеллебронт упоминает, что проситель был сыном Хенрика Пеячевича, о котором в генеалогии И. Надя нет никаких сведений.

ние годы жизни он провел в монастыре Слатина на севере Молдовы, где 18 декабря 1846 г. ушел в мир иной.

Для эпохи национального возрождения было естественным, когда в деятельности священников проявлялись доминировавшие в этот период времени политические и социальные идеи. Священнослужители принимали активное и непосредственное участие в решающих политических событиях в румынских княжествах в первой половине XIX в. По выражению историка церкви Константина Ербичану, „в эпоху фанариотов во всех землях, где проживали румыны, за рясой священника зачастую скрывались истинные приверженцы национального румынского дела. Причем если светские лица за аналогичную деятельность жестоко преследовались и уничтожались, то люди в рясах, от которых власти ждали успокоения паствы, могли сделать большее“¹. Любовь к народу, национальные чувства побуждали священников активнее включаться в действия, от которых напрямую зависели судьбы родины. Нередко они выполняли важные политические функции, были, в частности, послами в других государствах, членами Диванов, в критические моменты даже заместителями господарей.

Вениамин Костаки был не только выдающимся деятелем культуры, но и смелым политиком. В эпоху больших социально-политических потрясений, быстрой смены власти, изменений векторов во внешнеполитических ориентациях молдавского боярства именно митрополит Вениамин Костаки был важным фактором политической стабильности в Молдове. В течение всей своей жизни Костаки был убежден, что церковь должна занимать свое, определенное положение в обществе и ни при каких условиях не может пожертвовать своими обязанностями перед паствой. Сам митрополит из собственных сбережений материально помогал бедным, больным и даже осужденным в соответствии с законом², в 1803 г. основал обитель для неимущих (в том числе детей). Его благотворительная деятельность нашла отражение в сохранившихся в архивах записях, регистрирующих расходы митрополии³. Значителен его вклад в преодолении последствий чумы – в июне 1819 г. он отдал на эти цели немалую по тем временам сумму, 5 тыс. лей. В силу большого авторитета Костаки его примеру тогда последовали и другие иерархи – церковные и светские.

Митрополита Костаки всегда отличала религиозная терпимость. Так, он воспрепятствовал в Яссах погромам евреев, начавшимся в ответ на опубликованную одним крещеным евреем книгу „Сопrotивление евреев“, воспринятую верующими христианами как проявление богохульства. Костаки укрыл тогда в здании митрополии евреев, которым угрожала расправа, остудил разъяренную толпу своим решительным вмешательством и тем самым

¹ Это обстоятельство позволяет датировать прошение 1767 г.

² Пометка „сочинил сам“ часто ставилась авторами петиций на титульной странице, однако это могло означать, что просителем был составлен всего лишь предварительный набросок, который впоследствии опытный стряпчий облекал в форму официального ходатайства.

³ Пометка „скончался“ красным карандашом была сделана чиновником Венгерской королевской канцелярии после получения известия о смерти просителя в 1769 г.

предотвратил кровопролитие¹.

Став в 35 лет митрополитом Молдовы, он неоднократно выполнял функции заместителя господаря (во время отъездов господарей), руководил Диваном, был председателем неоднократно созывавшегося в критические моменты совещательного органа – Общественного собрания. Функции, которые позволяли ему влиять на положительный исход всех дел в стране. В 1817 г. он поддержал боярина Йордаки Росетти-Рознавана, который обратился к русскому послу в Константинополе графу Строганову с жалобой на злоупотребления господаря Скарлат-Каллимахи, вскоре сменного².

Хотелось бы также отметить участие В. Костаки в событиях июня 1818 г., когда в Яссах вспыхнуло восстание против злоупотреблений городских властей, а также перегибов, допущенных при введении карантина³. Восставшие попросили митрополита сопровождать их к дворцу господаря, чтобы придать своему движению определенную легитимность. Когда же господарь приказал войскам стрелять по возмущенной толпе⁴, именно митрополит Костаки был тем человеком, который предотвратил большое кровопролитие, воззвав к обеим сторонам конфликта⁵. После того как господарь овладел ситуацией в городе, Костаки обратился к нему с просьбой не наказывать слишком строго восставших⁶.

Значительную роль Вениамин Костаки сыграл в событиях 1821 г. – возникновении этеристского движения за независимость Греции, которое перекинулось и в Молдавское княжество. Митрополит вначале поддержал восставших и напутствовал их на борьбу за освобождение Греции. Однако позже он пришел к выводу, что совсем не в интересах народа Молдавии, чтобы эта страна стала ареной кровопролитных столкновений между Портой и греческими патриотами. Вместе с тем его вовлеченность в события дала основания для преследований, прежде всего со стороны турок. В результате митрополит принимает решение покинуть Яссы и убегает через Прут в Бессарабию, в местечко Колинкэуц уезда Хотин с разрешения российских властей⁷. Находясь здесь, Костаки не прекращал связей с молдавскими боярами, жившими в Яссах, живо интересовался происходившим на родине. В годы, когда румынские земли охватило патриотическое движение во главе с Тудором Владимиреску, Костаки поддерживал его всей душой.

Он также поддержал избрание первого господаря из местных бояр в лице Иона Стурдзы, правившего в 1822–1828 гг. (как известно, после 1711 г. власть в Дунайских княжествах на протяжении более столетия постоянно

¹ Cernovodeanu, Paul, *Evreii în perioada domniilor fanariote (1711-1821)*. – In: *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, București, 1996, p. 40.

² Hurmuzaki, *Documente, Seria nouă, Vol. II*, București, 1917, p. 337.

³ Cernovodeanu, Paul, *Evreii în perioada domniilor fanariote (1711-1821)*. – In: *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, București, 1996, p. 40.

⁴ Hurmuzaki, Vol. X, Nr. LVIII, *Raportul Baronului Kreuchely*, Uricarul, VII, p. 81-92.

⁵ Uricarul, VII, p. 81-92.

⁶ Hurmuzaki, *Documente, Seria nouă, Vol. II*, București, 1917, p. 337. Стадницкий, Арсений, *История молдавской церкви*. Санкт-Петербург, 1904, с. 382.

⁷ Стадницкий, Арсений, *История молдавской церкви*. Санкт-Петербург, 1904, с. 382.

принадлежала ставленникам Османской империи – греческим фанариотам)¹. После этого Костаки беспрепятственно вернулся на родину. В 1829 г. на сбе-режения и при поддержке митрополита было опубликовано издание „Manual de patriotism“, ставшее настольной книгой всех молдавских патриотов². Митрополит Костаки участвовал в процессе модернизации законодательства Молдавского княжества, в частности, в составлении под руководством Ан-дронаки Донича свода закона Молдавского княжества на румынском языке³, а также свода законов „Codul Calimach“, заложивших основы молдавской юстиции нового времени⁴.

Позиция Вениамина Костаки по вопросам законодательства еще яснее проявилась в последние годы его службы в качестве митрополита (1834–1842), во время правления Михая Стурдзы (1834–1849). Проекты законов Михая Стурдзы, касавшиеся имущества монастырей, не были поддержаны митрополитом Костаки, увидевшим в них ущемление прав церкви. Между властью и митрополией возник конфликт, вследствие чего Вениамин Костаки 18 января 1842 г. оставил свой пост и ушел в монастырь Слатина, где и умер. Уход Костаки взволновал тысячи людей, готовых встать на его сторону в конфликте с господарем, которому пришлось принять ряд чрезвычайных мер в целях предотвращения массового движения с требованием возвратить В. Костаки на пост митрополита. 29 января 1842 г. ночью простая коляска, сопровождаемая полицейскими, вывозила из Ясс того, кто заменял господарей в тяжелые времена и в течение 50 лет боролся за права и национальное возрождение своего народа⁵.

Митрополит Вениамин Костаки стал ярким представителем патриотически настроенной молдавской элиты в эпоху начавшейся модернизации общества, вся его деятельность стала примером служения отечеству, немалый вклад он внес и в развитие румынской культуры своей эпохи.

¹ Xenopol, A. D., *Istoria românilor din Dacia Traiană*, Vol. X, p. 17-19.

² *Bibliografia Românească Veche*, III, p. 631-632.

³ Hurmuzaki, Vol. X, Nr. LVIII, *Raportul Baronului Kreuchely*.

⁴ *Codul Calimach*, sub conducerea academicianului Andrei Rădulescu, ediție critică, București, 1958, p. 5.

⁵ *Uricarul*, VII, p. 81-92.

A magyar kormányzat és a társadalmi szervezetek segélyezésének szerepe a moldvai csángók magyar nyelvű egyházi életének fenntartásában a dualizmus korában¹

Seres Attila (Történettudományi intézet – MTA)

*A MOLDAVI CSÁNGÓK HELYZETE A XIX. SZÁZAD MÁSODIK
FELEBEN*

A moldvai magyarság történetét kutatók számára elfogadott nézet, hogy a csángók – korábban több tényező együttes hatásaként megindult – asszimilációs folyamata az egységes román nemzetállam megalakulása után gyorsult fel, nagyrészt éppen az állami szervek által irányított nacionalizációs politika következtében. Az elrománosításukhoz a területen missziót teljesítő idegen szerzetesek, majd az önálló, közvetlenül Rómának alárendelt jászvásári püspökség 1884. évi megalakulása után, az itt tevékenykedő, döntően olasz származású papok is hozzájárultak. A hazai szakirodalomban kevésbé ismert, hogy a hazai társadalmi szervezetek és a magyar kormányok mit tettek annak érdekében, hogy a magyar nemzet szempontjából nem kívánatos tendenciákat megállítsák, és a csángóság számára kulcsfontosságú egyházi oktatás területén elősegítsék a magyar nyelv és magyar identitás megőrzését. Tanulmányunkban ezért arra keressük a választ, hogy a magyarországi társadalmi szervezetek anyagi segélyei és a magyar államkasszából átutalt pénzek milyen mértékben befolyásolták a csángóság anyanyelvi oktatási lehetőségeit a XIX. század utolsó két évtizedében².

Magyar lakosság a XIX. században két nagy, egymástól a történeti eredet szempontjából is elkülöníthető tömbben élt Moldvában. A magyar tudományos álláspont a legtöbb archaikus vonást megőrző szórványnak a Románvásár környékén lévő falvakat tartja, amelyek feltehetőleg a XIII. század folyamán alakultak ki a magyar királyok határvédelmi politikája révén („északi csángók”). Az itteni nyelvsziget központjának tekinthető Szabófalva és szűkebb környezete a csángóságra tradicionálisan jellemző magas népszaporulat következtében az évszázadok során népességbocscátó-vidékké vált, jórészt innen elszármazott lakosok hozták létre több közeli kolóniát, sőt, egy ettől a centrumtól jóval délebbre fekvő telepese-falut is. A második, még számottevőbb közösségük Bákó megye területén, döntően a Szeret és a Beszerce összefolyásától délre fekvő falvakban helyezkedett el. Az itteni etnikum központi magját feltehetőleg szintén a középkori magyar királyok

¹ A szerző a tanulmány elkészítésekor Bolyai János Kutatói Ösztöndíjban részesült.

² A Bánffy Dezső kormánya által kezdeményezett moldvai segélyakció történetét egy korábbi tanulmányunkban részletesen bemutattuk. Erre ld.: Seres Attila, „Csángómentés” Moldvában a XIX-XX. század fordulóján. *Pro Minoritate*, új évf. IV., 2002, N 4, pp. 17-47.

telepítései során létrejött csoport alkotta ("déli csángók"), amely folyamatosan keveredett a XVI. század vége óta több hullámban ide menekülő székelyekkel, akik a Tatros és Tázló völgyét is megszállták ("moldvai székelyek")¹. A XIX. század végén még minden bizonnyal több, mint száz olyan település létezett Moldvában, amelyek lakói teljesen, vagy csak részben magyarok voltak.

A század folyamán végrehajtott román állami népszámlálások közül az 1859. évi a katolikusok összlakosságához viszonyított részarányának megadása mellett az anyanyelvi viszonyokról is tájékoztatást nyújtott. Eszerint Moldvában az – kerekítve – 53 ezer katolikus közül mintegy – szintén kerekítve – 38 ezer vallotta magát magyar anyanyelvűnek, ami akkor a katolikus lakosság 71,6 %-t tette ki². A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal egy 1901-ben kelt elemzésében a harminc évvel későbbi, 1889. évi népszámlálás adatait felhasználva legkevésbé 48 ezerre tette az egész Romániában élő magyar nemzetiségűek számát³. Jellemző, hogy Stefan Lippert jászvásári osztrák-magyar alkonizál által 1893-ban elkészített tanulmány is legalább 55 ezerre becsülte a moldvai csángók lélekszámát⁴. A következő, 1899. évi állami népszámlálás nem vizsgálta az etnikai viszonyokat, ugyanakkor konstatálni lehet belőle a katolikus össznépesség számának emelkedését 89 ezer főre⁵. Az 1898-1902 között megjelent Románia Nagy Földrajzi Szótára című, tudományos igényű összeállított geográfiai szakmunka alapján sem lehet teljesen megbízhatóan rekonstruálni a csángók valós számát, de az állami adatgyűjtés hiányait némiképp pótolja. Eszerint akkor a moldvai falvakban 26 ezer magyar anyanyelvű katolikus élt, ami a magyarul beszélő katolikusok arányának visszaesését érzékeltette a XIX-XX. század fordulójára, bár feltehetőleg nagymértékben eltúlozva azt⁶. A XIX. század második felében lejátszódott népesedési tendenciákat rögzítve, s az egymásnak gyakran ellentmondó anyanyelvi adatokat figyelembe véve megkockáztathatjuk, hogy a XIX-XX. század fordulójára a moldvai katolikus népesség 55-60%-os relatív többsége még beszélt, vagy legalább ér-

¹ A moldvai magyarság középkori történetének legalaposabb és legkorszerűbb összefoglalását adja Benda Kálmán a Moldvai csángó-magyar okmánytár első kötetének bevezetőjében. Erre ld.: Benda Kálmán (szerk.), *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467-1706*. I. Bp., 1988, pp. 9-48. A csángó településterület táji tagolódására ld.: Lükő Gábor, *A moldvai csángók*. Bp., 2002, 3. kiadás; Benkő Loránd, *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. Bp., 1990.

² Az erre vonatkozó adatokat ld.: Tanczos Vilmos, *A moldvai csángók lélekszámáról*. – In: Pozsony Ferenc (szerk.), *Csángósors. Moldvai csángók a változó időkben. A magyarságkutatás könyvtára XXIII*. Bp., é. n. 13.

³ Ez az elemzés ugyanakkor nyilvánvalóvá tette, hogy ezek az adatok a XIX. század második felében a Székelyföldről Moldvába és a Regátba vándorolt székelyeket is magukba foglalták, és nyilvánvalóan torzították a valós tényeket. Vargha Gyula, a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal igazgatójának tájékoztatója Széll Kálmán miniszterelnök számára, 1901. május 23. (MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 1937/1901. sz.)

⁴ Gecsényi Lajos, *Ein Bericht des österreichisch-ungarischen Vizekonsuls über die Ungarn in der Moldau*. Jassy, 1893. – In: *Ungarn Jahrbuch*. Band 16. Red. Glassl, Horst, Ekkehard Völkl. München, 1988, 169 p.

⁵ Tanczos V., *Op. cit.*, 1999, p. 12.

⁶ Az adatgyűjtés során nem vettek figyelembe minden olyan települést, ahol – esetleg csak szórványban – magyarok éltek. Erre ld.: Tanczos V., *Op. cit.*, 1999, p. 27. Az adatgyűjtés során alkalmazott módszerek ismertetését ld.: Halász Péter, *A moldvai magyarok Románia Nagy Földrajzi Szótárában* (1898). – *Honismeret*, XX. évf., 1992, N 4, pp. 56-59.

tett magyarul.

A XVI. század első felében a középkori magyar állam széthullásával kiesett a Moldvába telepített magyarok mellől az a támasz, amely sokáig összekötetési pontot és hatékony védelmet jelentett számukra. Ezután a magyar nép által lakott törzsterület felől csak a megújuló kirajzások és a szórványosan odakerülő misszionáriusok révén juthattak el a magyar kultúra elemei, a moldvai csángók azonban a XVIII. század végétől meginduló, s a reformkorral, illetve az 1848-49. évi forradalommal és szabadságharccal kiteljesedő nagy nemzeti átalakulási folyamatokban nem vettek részt. A történelmi Magyarország határain kívüli peremhelyzetük miatt a magyar történeti tudatban folyamatosan jelen lévő államiság eszméje egyáltalán nem érintette őket¹. Ezen kívül a spontán asszimilációs folyamatoknak kedvezett az a tény, hogy Moldva magyar lakosságát a történelmi viszonyokból fakadó csonka társadalomszerkezet jellemezte. A XIV-XV. században több korszakon át a Magyar Királyság hűbéresének számító Moldvai Fejedelemség gazdasági és társadalmi életében jelentős szerepet játszott a főleg iparosokból és kereskedőkből álló, helyi magyar városi polgárság, illetve a fejedelmi udvarban különböző tisztséget viselő magyar előkelő réteg. A meghatározó társadalmi rétegek azonban az állandó török és tatár betörések, valamint a többségi román etnikum gyarapodása következtében fokozatosan kiszorultak a városokból, majd teljesen elsorvadtak. A magyar eredetű nemesség ugyanígy, még a középkor vége felé beolvadt a moldvai uralkodó elitbe. Ezekkel szorosan összefüggő problémát jelentett az egyházi és világi értelmiség hiánya, amely fontos szerepet tölthetett volna be a magyarság öntudatosabb és szervezettebb csoportjai által érlelt nemzeti azonosság-tudat adaptációjában².

A lassú beolvadás irányába ható további tényezőnek tekinthető, hogy a magyar eredetű katolikus falusi lakosság elvesztette régi privilégiumait. A moldvai vajdák ugyanis fokozatosan megfosztották falvaik lakosságát a kezdetektől élvezett szabadparaszti jogállásuktól, ráadásul a faluközösségek által művelt földek nagy részét ortodox kolostorok birtokainak adományozták. A moldvai magyar társadalom a XVIII-XIX. század fordulójára ezért egy szinte kizárólag falusi parasztnépességből álló, homogén tömbbé változott. Az egységes román állam megalakulása után, a hatalom következetesen alkalmazhatott represszív módszereket a kiszolgáltatottá vált népcsoporttal szemben, hiszen ebben a politikájában a XIX. század végi román társadalom támogatását is maga mögött tudta, amely "idegen zárványként" tekintett a csángók által lakott településterületre³. Ehhez az is hozzájárult, hogy – román szemmel nézve – a moldvai magyarság

¹ Hatos P., Szempontok a csángókutatás kulturális kontextusainak értelmezéséhez. – *Pro Minoritate*, új évf. IV., 2002, N 4, pp. 8-10.

² A moldvai magyar városok gazdálkodására és társadalmi életére ld.: Benda K., *Op. cit.*, 1988, pp. 35-37.

³ Egy bucaresti lap 1906-ban közölte az egyik román írónak a moldvai magyar falvakban tett utazása során szerzett tapasztalatait: "Volt szerencsétlenségem a moldvai falvakban olyan románokat találni, akik nem tudnak románul beszélni. Sőt, találtam egész falvakat, ahol nincsenek mások, mint ilyen fajtájú románok. Az említett román területeken járva azt hiszed, hogy magyar falvakban vagy; a nyelv magyar, a szokások magyarok [...]. A kedves Moldva egy idegen hangyafészek, amelyben a magyar szalonnának [...] is megvan a maga része." Idézi: Bíró Sándor, *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867-1940*. Csíkszereda, 2002, p. 100.

az újkori román történelemben nem játszott igazán számottevő szerepet, s nem gyakorolt hatást a román kulturális mozgalomra sem¹. Mindemellett a beolvasztásukra irányuló törekvéseket nemcsak a nacionalista érdekek diktálták, hanem a csángóságnak a környező román falvakétól eltérő, magasabb szintű termelési kultúrája és életviszonyai is².

A politikai érdekérvényesítés nemcsak a képzett értelmiségi elem és a politikai-gazdasági súllyal bíró előkelő rétegek hiánya miatt volt elképzelhetetlen, hanem a kisebbségi jogokat negligáló román törvényi hagyományokból és joggyakorlatból fakadóan is, amire már a román fejedelemségek egyesülését megelőző időben is találunk példákat. Az 1857. évi Ideiglenes Országgyűlésen a közvetett választójoggal rendelkező parasztküldöttek Román megyében a katolikus Rab János szabófalvi bírót választották meg körzetük képviselőjének. Ezt az eredményt azonban a megyei prefektus és az ortodox püspök hivatalosan nem ismerték el az orosz kormányzat által oktrojált Szervezeti Szabályzatra hivatkozva, amely kizárta a politikai jogok birtoklásából a nem ortodox hitű egyéneket. Ez a törvényhozó testület végül elnapolta a liberális értelmiség által beterjesztett törvényjavaslatot a nem ortodox keresztények egyenjogúsítására³. Később, az 1866. évi alkotmány garantálta ugyan a különböző vallásfelekezetekhez tartozó egyének politikai egyenjogúságát, a gyakorlatban, például a közhivatalokban való alkalmazás terén, mégis a csángókkal szembeni kirekesztés érvényesült⁴.

A XIX. század végén meginduló polgári átalakulás részeként oktatási reformot vezettek be Romániában, melynek során állami népiskolákat állítottak fel a moldvai csángó falvakban, amelyekben a tannyelv a román volt, és kizárólag román nemzetiségű tanítók oktathattak. A közigazgatás átalakítása során a katolikus falvakba helyezett előljárók és falusi jegyzők is döntően ortodox románok közül kerültek ki, akik nem ismerték a település lakóinak anyanyelvét, így a hivatalos adminisztráció közegeivel való kapcsolatteremtés mindenhol az államnyelv ismeretét feltételezte. Az államapparátus tehát az alkotmányos alapjogok mellőzése mellett a közigazgatásban és a közoktatás terén alkalmazott módszerekkel is a teljes beolvasztást kívánta elérni⁵. Ugyancsak az elrománosodás irányába ható tényezőt jelentett, hogy a XIX. század végén, a "Csángóföldön" – a korábbi állapotokhoz képest – rohamos fejlődésnek indult a vidék iparosodása, különösen

¹ Hatos P., *Op. cit.*, p. 7.

² Ennek a kérdéskörnek a jelentőségét nem szabad túldimenzionálni, s a különbségek gyökerét nemcsak a mentalitások másságában kell keresni, hanem például a részességből fakadó hagyományokban, illetve egyéb okokban is. Az eltérésekre már a XIX. századi – nyilván kissé elfogult – magyar utazók is rámutattak. Az 1836-ban ott járt Gegő Elek például főleg a munkamorál és a higiéniai viszonyok tekintetében a csángókat a románok fölé helyezte. Gegő Elek, *A moldvai magyar telepekről*. Buda, 1838, [Reprint: Csíkszereda, 1999.], pp. 50-51. A csángóság erkölcsösségét és rendszeretét emelte ki az 1868-ban a Szent László Társulat expedíciójának tagjaként Moldvába utazó Imets Fülöp Jákó is. Imets Fülöp Jákó úti-naplója. – In: Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva-Oláhhonban 1868. Marosvásárhely, 1870, pp. 73-74.

³ Demény Lajos, *A csángó-magyarok kérdése Moldva Ideiglenes Országgyűlésén 1857-ben.* – In: Pozsgai Péter (szerk.), *Tűzcsiholó. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére*. Bp., 1999, pp. 38-44.

⁴ Barna [Barabás] Endre, *Románia nemzetiségi politikája és az oláhajkú magyar polgárok*. Kolozsvár, 1908, pp. 32-34.

⁵ *Op. cit.*, pp. 43-55.

a vasútépítés, illetve a földgáz- és kőolaj-kitermelés. A regionális centrumokban, például Bákó városában, vagy annak környékén lévő ipari létesítmények magukhoz vonzották az addig viszonylag zárt csángó falvak férfilakosságát is, ami a homogén etnikum enyhe fellazulásával járt együtt. Ezt az elvándorlási folyamatot felerősítette, hogy a csángók körében hagyományosan magas születésszám következtében a földbirtokok felaprózódtak, ezért a parasztcsaládok kizárólag földjeik megműveléséből már nem tudták eltartani magukat¹.

Magyarország beavatkozásának esélyeit nem kis mértékben csökkentette az egyházi állam magatartása. A XVI. század elejétől Moldva katolikus területei különböző, nem magyar befolyás alatt lévő püspökségek irányítása alá kerültek, amelyeknek azonban nem sikerült kiépíteniük egy szilárd struktúrával rendelkező egyházszervezetet. 1622-től a missziós területnek nyilvánított Moldvában, a Rómában megalakult Hitterjesztés Szent Kongregációjának kellett gondoskodnia a hitélet ellátásáról. Ez a szervezet azonban kivétel nélkül idegen származású papokat küldött a régióba, amely számára is kulcsfontosságúnak mutatkozott, hiszen azokon a – török megszállás alatt álló, vagy török hűbéri – területeken, ahol az ortodoxia jelentette az uralkodó vallási irányzatot, ez volt az egyik legszámottevőbb és legjelentősebb katolikus közösség². A „Csángóföld” tehát a nyugati kereszténység keleti perifériáján, ortodox többségbe ágyazva helyezkedett el, ugyanakkor mindvégig makacsul ragaszkodott ősi hitéhez. Ez az „erőd-helyzet” elvileg elősegíthette a katolicizmus pozícióinak további erősítését keleti irányba. Dacára annak, hogy a többszöri expanzív kísérletek a meglévő hívek megtartásánál nem tudtak többet elérni, a Szentszék mindvégig napirenden tartotta a keleti területek uniójának tervét.

A román nyelv újlatin jellege hamar nyilvánvalóvá vált az ott szolgáló olasz papság számára is, amely a csángók „romanizálása” által kívánt hidat létrehozni az ortodox román többség felé. Ennek egészen az egységes román nemzetállam létrejöttéig a térségre jellemző zavaros hatalmi viszonyok miatt lehetett némi realitása, ezt követően azonban az egyébként is erős gazdasági és társadalmi befolyással rendelkező ortodox egyház olyan stabil pozíciókra tett szert, amelyek lehetetlenné tette a helyzet megváltoztatását, az ortodox hívek tömeges áttérítését³. Nem hagyható figyelmen kívül ugyanakkor az sem, hogy az ortodox hegemonia miatt az olasz misszionáriusok korábban sem nélkülözhatték a fejedelmi, majd az egyesülés után az állami hatalom bizonyos fokú támogatását⁴. Ilyen helyzetben csak valamiféle magyar vezetésű egyházi autonómia megléte szavatolhatta

¹ Posonyi Ferenc, Egy moldvai csángó falu társadalmáról. – In: Halász P. (szerk.), Csángó sorskérdések. Az újkirgysói tanácskozás előadásai. 1994. október 28-30. Bp., 1997, p. 18.

² A középkori magyar állam bukásáig a moldvai területek az esztergomi érsekség felügyelete alá tartoztak. Ezután az ottani katolikus települések hitéletének megőrzéséről a XVI. század végéig a csíksomlyói ferencesek gondoskodtak, akik Bákóban már korábban létrehoztak egy kolostort. Benda K., 1988, pp. 41-43.

³ A XIX. századi magyar szerzők egyöntetűen annak a véleményüknek adtak hangot, hogy az olasz papság számára csak ürügy az unió hangoztatása. Erre: Imets F. J., Op. cit., 1870, p. 74; László Mihály, Keleti testvéreink. Bp., 1882, p. 51; Ballagi Aladár, A magyarság Moldvában. – Földrajzi Közlemények, XVI., 1888, 1-2. füz., pp. 17-18.

⁴ Magyar Zoltán, Vallás és etnikum kapcsolata egy moldvai csángó faluban. Néprajzi Látóhatár, III. évf., 1994, 1-2. sz., p. 75.

volna az asszimiláció megállítása, esetleg visszafordítása, ha döntő szerepet kapott volna a csángóság számára kulcsfontosságú egyházi liturgia és egyházi oktatás magyar nyelvűségének megszervezésében és fenntartásában. Valójában az 1884-ben létrehozott, s közvetlenül Rómának alárendelt jászvásári püspökség maga is elősegítette csángó híveinek beolvasztását, egyrészt a magyar nyelv templomi használatának adminisztratív tiltása útján, másrészt a saját papi utánpótlási bázisának kiépítését szolgáló teológiai képzés során, a román nyelv kizárólagossá tételével.

A MAGYAR NYELVŰ OKTATÁS KERETEI A XIX. SZÁZADI MOLDVÁBAN

A román nyelv erőteljes térnyerését a liturgiában és az oktatás terén Domini-co Brocani missziói prefektus 1804-ben kelt rendelete alapozta meg, amely előírta több plébánia számára, hogy a templomi közajátosságot, valamint a hittan-oktatást felváltva román és magyar nyelven kell végezniük. A misszió vezetője nem hivatkozhatott valamiféle kiforrott, ekkor meglévő gyakorlatra, fő motivációja inkább az olasz papság státuszának védelme volt, amely az egyházközségeknek a magyar nyelvű hitélet visszaállítására irányuló sorozatos követelése miatt ingatagnak bizonyult¹. A XIX. század első felében ennek ellenére még több olyan falusi plébánia létezett, amelyek szervezésében magyar nyelvű oktatás, nagybörézt hittan-oktatás folyt.

Ezekről 1841-ben Petrás Incze János csángó származású plébános említett tett Döbrentei Gábornak, a Magyar Tudományos Akadémia titkárának székelyföldi találkozásuk alkalmával. Az 1838-ban hivatalba lépő, s a csángók irányában toleráns magatartást tanúsító Arduini Rafael missziói prefektus igyekezett kibővíteni az oktatási rendszert, ezért új iskolákat hozott létre. Ezek kétnyelvű elemi tanintézmények voltak, amelyekben a hittanon kívül írást, olvasást és szám-tant is tanítottak. 1841-ben a tantárgyak hatékony tanítása érdekében az egyházi előljáró a jászvásári nyomdában magyar és román nyelvű ABC-s könyvek, valamint magyar és román nyelvű katekizmusok kiadását rendelte el, továbbá Erdélyből nyelvtan-könyveket hozatott az általa kijelölt oktatási célok megvalósítására.² Ezt megelőzően a falusi egyházi iskolákban, feltehetőleg ugyancsak Erdélyből Moldvába került, nyilvánvalóan magyar misszionáriusok által terjesztett katekizmusokból oktatták a vallási ismereteket, hiszen román nyelvű katolikus katekizmusok ekkor nem léteztek. (Ezzel magyarázható Magni Károly János korábbi missziói előljáró 1837. évi, némiképp cinikusnak mondható kérése, amely a moldvai egyházi elemi iskolák számára román magyarázatokkal ellátott magyar nyelvű könyvek eljuttatására irányult³.) Arra is több adatot találhatunk, hogy az egyházi iskolákat egyes településeken éppen magyar misszionáriusok alapították⁴.

Az 1860-as évektől a román kormányok a népiskolai hálózat kiépítésével

¹ Auner Károly, *A romániai magyar telepek történeti vázlata*. Temesvár, 1908, p. 64.

² Domokos Pál P. (szerk.), „...édes Hazámnak akartam szolgálni...”, Bp., 1979, pp. 1340-1341.

³ *Op. cit.*, pp. 1309-1311.

⁴ Így például Gegő Elek megemlítette, hogy a forrófalvi iskolát a későbbi tatrosi plébános, Papp Sándor magyar misszionárius hozta létre. Gegő E., *Op. cit.*, 1838, p. 20.

párhuzamosan arra törekedtek, hogy kiszorítsák a magyar nyelvet az egyházi oktatásból, és ellehetetlenítsék a még magyar nyelven tanító papokat. A hittan-oktatás terén ennek megfelelően újabb fordulatot jelentett Salandri József apostoli vizitátor moldvai működése, mivel az egyházi előljáró az addig külön-külön nyelveken kiadott katekizmusokat 1866-ban kétnyelvűekre cserélte, amelyekben a kérdések és válaszok párhuzamosan szerepeltek, az egyik oldalon magyarul, a másikon románul. Végül 1893-ban ezeket a kiadványokat is felváltották az egynyelvű román katekizmusok¹. Ezt előkészítette Nicolao Giuseppe Camilli püspök pásztorlevele 1889-ben, melyben elrendelte a román nyelv kizárólagos használatát a plébániák összes templomában². A XX. században a "Csángóföld" ellátása vallási tárgyú szövegekkel, imakönyvekkel, oktatási anyagokkal és propaganda célokat szolgáló történeti pamfletekkel a helyszínen nem ütközött különösebb nehézségbe, hiszen a jászvásári nyomda mellett 1924-ben a ferencesek is létrehozták Halasfalván saját könyvnyomdájukat³.

A valamilyen formában magyar nyelvű oktatást biztosító parókiáknak a XIX. században a román állam és az olasz papság túlsúlyának kettős szorítása mellett egyéb –általános jellegűnek is mondható, de néha specifikusan a moldvai viszonyokra jellemző – problémákkal is szembe kellett nézniük. Így például súlyos gondot jelentett egy stabil hátterű és egységes szervezettel bíró katolikus iskolahálózat hiánya, ami végső soron a moldvai egyházszervezet gyengeségére vezethető vissza. Az elemi oktatás ugyanis nem mindig zajlott különálló, kifejezetten pedagógiai rendeltetéssel működtetett épület-együttesekben, gyakran csak a paplakban szervezett, bizonyos eseményekhez, mint például vasárnapi misékhez kötődő formában nyilvánult meg. Az iskolák ezen kívül nem tudták feladatukat folyamatosan ellátni, mivel a moldvai körülmények között túlságosan ki voltak téve egy-egy plébános személyének, szervező képességeinek, továbbá a plébániák élén beálló változásoknak, a magyar és olasz, vagy egyéb nemzetiségű papok állandó cserélődésének. Ez utóbbi gyakran a pap és hívei közötti viszony ingadozásához, vagy radikális – pozitív, illetőleg negatív – megváltozásához vezetett. Így sok helyen voltaképpen nem is beszélhetünk hagyományos értelemben vett, rögzült oktatási rendszerről, inkább ad hoc jellegű nevelési mozzanatokról. A Papp Sándor által létrehozott forrófalvi iskola például a lelkész eltávozása után tönkrement, és csak az 1860-as években ott szolgáló Dominico Miglioratti próbálkozott az iskola ismételt beindításával⁴. További hátrányokat eredményezett a magyar nyelvű oktatás terén, hogy az Arduini által kinyomtatott magyar nyelvű ABC-s könyvek hamar elfogytak, és nem készült belőlük utánnnyomás. Erre a tényre Petrás már négy évvel a könyvecskék közrebocsátása után felhívta a figyelmet⁵. Az egyházközségek gazdasági és a hívek szociális helyzete is gyakran kedvezőtlen

¹ Domokos Pál Péter, *A moldvai magyarság*. Bp., 2001, Hatodik kiadás, p. 120.

² Domokos P. P., *Op.cit.*, 1979, p. 94.

³ Tánczos Vilmos, "Deákok" (parasztkántorok) moldvai magyar falvakban. Erdélyi Múzeum, LVII. , 1995, 3-4. füz., p. 97.

⁴ A Szent László Társulat tagjainak ottjártakor a magyarul kiválóan tudó olasz páter csak a tervezés fázisáig jutott el. Imets F. J., *Op. cit.*, 1838, p. 58.

⁵ Domokos P. P., *Op. cit.*, 1979, p. 1443.

irányba befolyásolta a folyamatokat¹.

A moldvai magyar falvakban a középkori magyar állam szétesése, és az idegen szerzetesség megjelenése óta a magyar nyelvű műveltség megőrzésében és továbbörökítésében jelentős szerep hárult az ott hagyományosan “deáknak” vagy “diáknak” nevezett parasztkántorokra². Ennek magyarázata nemcsak a magyar-olasz papság érdekellentéteiben rejlik, hanem a térség periférikus jellegéből fakadó paphiányban is. Helyenként előfordult, hogy a plébániával rendelkező anyaegyházakban szolgálatot teljesítő papoknak 10-12 filia lelki ellátásáról kellett gondoskodniuk, aminek következtében a legeldugottabb telepekre legfeljebb csak ünnepnapokon juthattak el, s gyakran a legfontosabb szentségeket sem tudták kiszolgáltatni. Természetes tehát, hogy a népi vallásosság jelenségei ezeken a helyeken hangsúlyozottan jelentkeztek, a falvak gyakran teljesen önálló vallási életre rendezkedtek be. A plébániát fenntartó településtől messze eső fiókközségekben a mindennapos lelki szolgálatot és bizonyos egyházi teendőket (harangozás, temetés lebonyolítása) ők végezték el. Azokon a településeken, ahol idegen származású papok szolgáltak, a szentmisék ideje alatt ők vezették fel a magyar nyelvű egyházi dalok eléneklését. A deákok feladatköre ilyen módon némiképp tágabb volt, mint a hagyományos értelemben vett kántoroké, de tevékenységi körük az idők folyamán fokozatosan szűkült, a lassan növekvő számú papság ugyanis igyekezett megnyírbálni az egyházi ügyekben járatlannak tartott, babonás szertartásokat gyakorló, ráadásul az egyházi énekeket magyarul éneklő deákok hatáskörét.

Az iskolai nevelés szerepköre több helyen, a falun belül magas társadalmi megbecsülésnek örvendő, valamilyen szinten képzett deákokra hárult. Az ő kötelességük volt a vasárnap esti vecsernyék előtt vagy után a falu gyermekeit a hit alapigazságaira és a legfontosabb imádságokra megtanítani. Ezt különféle magyarországi kiadványok, valamint az akkor érvényben lévő katekizmusok felhasználásával végezték, de 1893 után is tanítottak a hivatalos iskolai használatból kivont 1866. évi katekizmus segítségével. A XIX. század második felére, a magyar papság számának drasztikus csökkenése következtében a liturgiában egyfajta egyensúlyi helyzet alakult ki a románul prédikáló pap, valamint a magyarul éneklő és imádkozó deák között. Ez a “paritás” azonban törékenynek mutatkozott, és fokozatosan a pap javára billent át, hiszen a kántor sok tekintetben függő viszonyban volt a paptól, a felsőbb egyház- és államvezetés pedig a magyar nyelvű vallásosság háttérbe szorításán munkálkodott³. A XIX. század végi magyar utazók egyöntetűen a deák szerepének és tekintélyének hanyatlását tapasztalták: sok feslett életút találtak közöttük, s utaltak arra is, hogy a Székelyföldről Moldvába szegődött kántorok közül többen egyszerű pénzkereseti lehetőségnek tekintették munkájukat⁴.

¹ A csángók számára az időjárás változásaival is összefüggő földművelő életmód nem engedhette meg a gyerekek folyamatos taníttatását, ezen kívül a falusi parasztnépesség nem is mindig igényelte a nevelésnek a család közegén kívüli formáit. Erre Petrás utalt. Ld.: Domokos P. P., *Op. cit.*, 1979, p. 1335.

² A deákok tevékenységére a középkorban és kora-újkorban ld.: Benda K., *Op. cit.*, 1988, p. 39.

³ A deákok működésére részletesen ld.: Tanczos V., *Op. cit.*, 1995, pp. 83-88.

⁴ Imets említett munkájában megjegyezte például, hogy papjuk iránti szolgálai viszony miatt elveszett korábbi viszonylagos önállóságuk, s a pap jóváhagyása és pártfogása nélkül még iskolákat sem szervezhetnek. Imets F. J., i. m., p. 115.

Az egyházi középiskolai és papi képzés terén a moldvai csángó fiatalok előtt egyetlen út állt, nevezetesen a magyarországi intézmények valamelyikében folytatni a tanulmányokat. Az anyaországi papsággal való kapcsolattartás egyik módja a moldvai csángók csíksomlyói búcsún való részvétele volt. Valószínűleg ennek köszönhető, hogy az ottani ferences kolostor gimnáziumában már a mádэфalvi veszedelem előtt is tanultak moldvai diákok. Ennek bizonyítékául szolgál például Csíkszék 1749. augusztus 28.-i közgyűlésének egyik határozata, mely szerint “Moldvának különösen az egyházi pályán lévő emberei közül többen is vannak, akik a csíksomlyói gimnáziumban tanulnak”. Nyilvánvalóan közvetlenül a mádэфalvi veszedelmet követő időkben, a kivándorolt székelység és esetlegesen otthon maradt anyaországi rokonaik között nem szakadtak meg végleg a kapcsolatok, hanem sokoldalúan fennmaradtak, ami segítette őket abban, hogy gyermekeiket magyarországi oktatási intézmények falai között helyezték el. Ezzel magyarázható, hogy a XVIII-XIX. század fordulójáról több olyan moldvai diák neve is fennmaradt a korabeli forrásokban, akik Csíksomlyón tanultak¹. Ezen kívül a háromszéki Esztelneken működő ferences iskolában már a XVII. század végétől felbukkantak moldvai diákok². Feltételezhető, hogy Petrás Incze János is hasonló módon, régebbi rokoni szálak révén került a Kézdivásárhely melletti Kantába, majd onnan az egri minorita papneveldebe³. Nincs azonban tudomásunk arról, hogy őt kivéve valamelyik csángó diák ezután visszakerült volna Moldvába.

A SZENT LÁSZLÓ TÁRSULAT ÉS A “KELETI SEGÉLYEK”

A magyarországi kiadványok és oktatási segédanyagok Moldvába juttatásában rendkívül fontos szerepet játszottak a ferences misszionáriusok, akik moldvai működésük során maguk használták és terjesztették azok egyes darabjait, nyilván korlátozott példányszámban. Az ilyen egyéni akciók mellett a XIX. században Magyarországon mindig is megnyilvánult valamilyen formájú intézményes figyelem a moldvai csángók iránt. Könyvek kiküldésével a XIX. század első felében a Magyar Tudományos Akadémia is igyekezett támogatni őket. Ezek az adományok azonban nem mindig értek a rendeltetési helyükre, így például Magni az általa kért magyar nyelvkönyveket visszatartotta, ami miatt a tudós testület arról határozott, hogy a jövőbeni könyvcsomagjai szétosztásával Viola József jászvásári orvost bízta meg. Feltehetőleg később az ő közvetítésével kerültek Császár Ferenc “Olasz-magyar nyelvtanának”, illetve Edvi Illés Pál “Közhasznú kézikönyvének” példányai az oktatást végző egyházi személyekhez⁴. A század 50-es éveiben hasonló szerepet töltött be az 1852-ben megalakult Szent István Társulat is, amely egyházi kiadványok, főleg naptárak terjesztésével kívánta elősegíteni a moldvai magyarság művelődését. A szervezet 1857. évi választmányi ülésén Danielik János egri kanonok felhívta a figyelmet a moldvai csángók sorsára, s ennek alapján megbízták Haynald Lajos erdélyi katolikus püspököt, hogy tájékozódjon az ottani

¹ Szöcs János, “Zeng az erdő, zeng...” – In: Gegő E., Op. cit., Bevezető, Oldalszám nélkül.

² Tanczos V., Op. cit., 1995, p. 94.

³ Az apja ugyanis Kantában tanult. Domokos P. P., Op. cit., 1979, p. 1297.

⁴ Mikecs László, Csángók. Bp., 1989, [Reprint], p. 292.

katolikusok helyzetéről, majd tegyen javaslatot a támogatásuk módozataira¹.

Az 1861-ben megalakuló Szent László Társulat folytatta az elődjének tekinthető Szent István Társulat által megkezdett munkát. A magyar katolikus főpapság vezetése alatt álló egyesület egyik – alapszabály szerint meghatározott – fő céljának a Kárpát-medencétől keletre élő magyar katolikus szórványok, a bukovinai székelyek, moldvai csángók és a XIX. században a Regátba kivándorló székely tömegek segélyezését tekintette². A szervezet anyagi szubvenciót nyújtott a megrongálódott egyházi épületek kijavításához, új kápolnák építéséhez, segítette a kiküldendő magyar misszionáriusokat, – többnyire jelképes összegű – rendkívüli segélyeket utalt át a plébánosoknak, valamint szervezte a regáti és bukovinai székely gyermekek ottani és magyarországi taníttatását³. Ezen kívül igyekezett megismertetni a hazai közvéleménnyel az ország határaitól keletre eső területeken élő magyarság sorsát. A kiadványai sorában olyan propagandisztikusnak szánt anyagok is megtalálhatók, mint László Mihály bukovinai származású író 1882-ben kiadott munkája a “keleti testvérekről”, de létezik közöttük tudományos igényű, egyháztörténeti adatokat felvonultató szakkönyv is, mint amilyen például Auner Károly bukaresti kanonok 1908-ban publikált munkája⁴.

A romániai magyar lakosság helyzetének megvizsgálására az egyesület egy öt főből álló expedíciót küldött ki, amelynek támogatására Simor János esztergomi érseket is megnyerték. A Moldvába is eljutó társulati tagok a Társulat 1868. szeptemberi győri közgyűlésén számoltak be tapasztalataikról. A véleményük egybeesett abban, hogy a moldvai magyarság megtartása érdekében a moldvai egyházszervezet átalakítása révén lehetne a legtartósabb sikereket elérni, egyházi jogi összeköttetés létesítésével a moldvai katolikus területek és valamelyik magyarországi egyházmege között. Ez lényegében a magyar püspöki kar Moldova feletti egyház-igazgatási jogainak visszaszerzését jelentette volna. Javasolták továbbá, hogy az egyesület tegyen diplomáciai lépéseket a Vatikánban és szerezzék meg ehhez a magyar katolikus klérus egységes támogatását. Felvetődött az is, hogy a szervezet nyisson fiókszervezet Bákóban, és létesítsenek magyar egyházi oktatási intézményeket a csángók által lakott településeken. Követelték továbbá, hogy a magyar kormány helyezkedjen a reciprocitás álláspontjára, vagyis érje el, hogy a román kormány ugyanannyi jogot biztosítson a csángóknak, mint amennyit Magyarország saját román kisebbségének.

A romániai magyarokkal való teendők koordinálása érdekében “állandó csángó bizottságot” választottak, s felkérték az egyházi főméltóságokat, hogy adakozzanak a legnagyobb moldvai községekben létrehozandó, magyar származású

¹ Foki Ibolya, Magyar katolikusok Moldva-Oláhországban a XIX. század közepén. Századok, CXXX. Évf., 1996, N 5, p. 1290.

² Itt kívánjuk megemlíteni, hogy a korabeli magyar frazeológia egységesen a “csángó” szóval illette a bukovinai és Regátba vándorolt székelyeket, a moldvai csángókat, illetve az anyaországba a XIX-XX. század fordulóján visszatelepített bukovinai székelyeket.

³ Az egyesület megalakulásának történetére részletesen ld.: Szemes József, A Szent László Társulat története 1861-1941. Veszprém, 1942.

⁴ László Mihály a csángók elnemzetietlenítésében a legfőbb szerepet az olasz misszionáriusoknak tulajdonította. Könyvének tartalmát a moldvai olasz szerzetesek is ismerték. Ballagi A., Op cit., 1888, p. 16.

tanítók által vezetett iskolák javára¹. Az adománygyűjtésre nemsokára többen jelentkeztek: a legjelentősebb támogatás Haynald Lajos kalocsai érsektől származott, aki a moldvai magyar iskolahálózat kiépítésére 5000 forintos alapítványt hozott létre². A bizottság kezdeményezésére a magyar püspöki kar az 1869. évi vatikáni zsinaton indítványozta, hogy magyar áldozárok is szolgálhassanak a "Csángóföldön". A Hitterjesztés Szent Kongregációjának vezetése beleegyezett a javaslatba, de azt a feltételt szabta, hogy a Moldvába induló magyar szerzeteseket a római Szent Antal Kollégiumban készítsék fel. Az egyesület 1869. évi közgyűlése ezért elhatározta, hogy száz forint útiköltség-hozzájárulást nyújt azok számára, akik moldvai misszióra való felkészítés céljából utaznak a pápai államba, továbbá évi 130 forinttal kárpótolja a hazai minorita rendtartományt, a Kárpátoktól keletre történő szolgálatra kiképzett növendékei miatt³.

A moldvai magyar misszió újjászervezésére az aradi minorita rendtartomány tett kísérletet, a misszió azonban az 1880-as évek elejére lehanyatlott, mivel Magyarországon jelentősen csökkent a papi pályát választók száma, s ez komoly akadályokat gördített az ország határain kívül eső területek személyi ellátása elé. Az 1884-ben megalakuló önálló, s közvetlenül a Szentszékek alárendelt Jászvásár székhelyű moldvai egyházmegye az addigra egyértelmű túlsúlyba kerülő olasz papság győzelmét jelentette a magyar érdekek felett. Ezzel elveszett annak lehetősége, hogy az ottani katolikusok lelki gondozása terén a magyar szempontok markánsan érvényesülhessenek, az olasz szerzetesek igyekeztek végleg kiszorítani a még ott lévő néhány magyar papot. A Szent László Társulat 1884 decemberében a csángókkal kapcsolatos tevékenység koordinálása érdekében új belső bizottságot alakított. Erre közvetlen okot a működéséről igen csekély számú, és kevésbé hasznosítható dokumentumot az utókorra hagyó Magyar Csángó Egylet javaslata szolgáltatott, amely évi 4000 forint állandó segély biztosítását ígérte a romániai magyarok számára a Társulaton keresztül, amennyiben az vállalja a pénzüsszeg szétesztását és eljuttatását.

A csángó bizottság 1885. január 10-i ülésén Ágoston Antal titkár sürgette, hogy a Csángó Egylet apanázsából Moldvában a nagyobb csángó községeknek nyújtsanak segítyt, annak érdekében, hogy felekezeti iskolákat tudjanak felállítani és működtetni, Bákó városában pedig hozzanak létre egy elemi iskolával egybekötött tanítóképzőt. A grémium határozatában kimondta, hogy a jászvásári apostoli vikárius felügyelete alatt a csángók számára Bákóban létrehozandó, 8 évfolyamos elemi iskolával együtt működtetett tanítóképzőre 800 forint segítyt utaljanak át az egyházi előjárónak. Ugyanígy 800 forint összeget szavazott meg a testület három nagyobb csángó községnek egyházi iskola felállítására⁴. A Társulat nem sokkal később összeülő, legfőbb döntéshozó szerve, a választmány jóváhagyta a csángó bizottságnak a pénzüsszeg szétesztására vonatkozó javaslatát, azaz a módosítással, hogy évente két községet fognak támogatni egyházi iskoláik

¹ MOL, P 1431, 5. cs., 1. t., 179/1868. sz. A Társulat levele az egyházi főméltóságokhoz, 1868. október 6.

² MOL, P 1431, 5. cs., 1. t., 17/1869. sz. Haynald levele a Társulathoz, 1868. december 20.

³ MOL, P 1431, 5. cs., 1. t. A Társulat levele Gaal Damasén aradi minorita rendfőnökhöz, 1869. szeptember 28.

⁴ MOL, P 1431, 1. t., 13. cs., sz. n. A csángó bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1885. január 10.

fenntartása érdekében, összesen 500 forint összeggel. A testület ezen kívül tárgyalta Kurpás Ferenc bákói misszionárius folyamodványát, amelyben az általa Bákóban alapított kántorképző és tanítóképző szubvencionálását igényelte. A választmányi gyűlés határozata leszögezte, hogy miután ilyen irányban már tárgyalások folynak, azok eredménye előtt nem kívánják a szerzetes igényét kielégíteni, ugyanakkor felhatalmazták Schlauch Lőrinc szatmári püspököt, a Társulat elnökét, hogy erre vonatkozólag lépjen érintkezésbe a jászvásári püspökkel¹.

A csángóság anyaországi képének kialakításában mérvadónak tekintett, magyarországi tapasztalatokkal rendelkező, s ráadásul a Szent László Társulat tagjainak 1868. évi moldvai utazása során az egyesülettel is szoros kapcsolatokat kiépítő Petrás már 1875-ben felvetette egy moldvai kántorképző létrehozásának ötletét. Ez nem lehetett véletlen, hiszen – mint említettük – a deákok jelentős szerepet játszottak a magyar nyelvűség fenntartásában, viszont szerepkörük és társadalmi befolyásuk fokozatosan csökkent. A kántorok módszeres képzése ugyanakkor előrevetíthette a népesség nyelváltási folyamatának lassítását, hiszen egyfajta “népművelő tevékenységgel” a falvakon belül, a társadalmi érintkezésben ébren tarthatták a magyar nyelvűséget, amely az iskolából és a “hivatalos” egyházból való kiszorulásával esetleg új közösségi funkciókat is nyerhetett. A kántortanító megalapítása végső soron mégis a moldvai katolikus egyházi vezetés kezében volt, de olyan objektív akadályoktól is függött, mint a működéséhez nélkülözhetetlen anyagi háttér megteremtése, vagy a megfelelő tanári kar kialakítása. Maga Petrás például úgy vélte, hogy a magyar jellegét erősen tartó Klézse, alkalmas helység híján nem fogadhatná be a kántorképzőt, tanári gárdájával és növendékeivel².

A rendelkezésünkre álló források alapján biztosan állíthatjuk, hogy a Kurpás által magánszorgalomból megalapított, de nyilván korlátozott tevékenységet kifejtő kántorképző nem kapta meg a szükséges támogatásokat. Az 1880-as években ugyanígy nem jöhetett létre Moldvában olyan tanítóképző, amely a magyar katolikus püspöki kar anyagi dotációja mellett helyi növendékeket képezett volna a magyar nyelvű oktatás megszervezése érdekében. Az egyesület révén ezek helyett kisebb összegű, és főleg a hitélet megerősítését szolgáló rendkívüli adományok jutottak el a területre. Így például 1885 tavaszán a Társulat 300 frank értékű segélyadományt juttatott el Liegerhofer János gorzafalvi minorita plébános számára, a település filiájának számító Gutinázs község templomának építésére³. Ugyanebben az évben a szervezet Petrás kérése alapján pénzsegélyt utalt át a Klézsehez tartozó káptai fiókközség temploma javára⁴, majd 1886 elején 100 forint rendkívüli segélyt szavazott meg a pap részére⁵. 1887 nyarán ismét jelentkezett Liegerhofer a gorzafalvi temetőkápolna kijavításához és az anyaegyházba kebelezett prálai fiókegyház templomának építéséhez, továbbá a misék megtartásához szükséges

¹ MOL, P 1431, I. t., 13. cs., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1885. február 26.

² A klézsei pap kifejtette, hogy a kántorképző vagy papnevelde létrehozása csak a missziói előjáró közbenjárásával történhet meg. Domokos P. P., *Op cit.*, 1979, pp. 1474, 1505.

³ MOL, P 1431, 13. cs., I. t., 70/1885. sz. A Társulat levele Liegerhofernek, 1885. május 16.

⁴ MOL, P 1431, 13. cs., I. t., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1885. december 3.

⁵ MOL, P 1431, 13. cs., I. t., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 186. február 10.

kegyszerek beszerzéséhez kérve segélyt¹. A Társulat választmánya 300 forintot szavazott meg a plébános részére, amiből 100 forint jutott miseruhák elkészítésére, a többit az említett egyházi létesítmények javítására és építésére fordíthatta². 1888-ban Csüges templomának építésére juttattak el Moldvába 200 forintnyi pénzösszeget³.

Felmerül a kérdés, hogy a Szent László Társulat, egyházi társadalmi szervezet lévén milyen anyagi bázis felhasználásával biztosította a segélyeit, s egyáltalán milyen lehetőségek álltak rendelkezésére adományai folyamatos fenntartása érdekében? Az egyik legfontosabb bevételi forrását az egyházmegyékben végzett gyűjtések alkották. A pénzadományok összegyűjtése legtöbbször a megyéspüspök felhívására történt, aki évente adakozásra szólította fel egyházmegyéjének papjait és híveit. A Társulat munkájáról ennek révén többen is ismereteket szerezhettek, s ennek köszönhető, hogy a katolikus papok egyházi birtokaik jövedelméből kisebb összegű alapítványokat hoztak létre, amelyek éves kamatait kizárólag az egyesület javára fordították, de nem volt ritka az sem, hogy idősebb plébánosok végrendeletükben a tulajdonukat képező ingó és ingatlan hagyatékukat az egyesületre írták. Ezen kívül gyakran előfordult, hogy magánszemélyek által befizetett egyszeri összegek is gyarapították a vagyont. Külön tételt képeztek az egyesület éves vagyoni beszámolójában az ún. "Csángó Alapon" belül őrzött jövedelmek, amelyben a Csángó Egylet által átutalt pénzeket gyűjtötték össze. Ugyancsak – bár a kiadásokhoz képest csekély mértékű – bevételi forrást képeztek az egyesületi tagok által tagdíj címén befizetett pénzek.

A fentebb felsorolt jövedelmek – amelyekre szinte mindig lehetett számítani, de mégsem jelentettek olyan törzsvagyont, amelyekre hosszabb ideig biztosan támaszkodni lehetett – megléte mellett szükség volt olyan stabil törzstőke kialakítására, amelyből az egyesület működésének folytonosságát szavatolni tudták. Az egyesület alapszabályában meghatározott célokra fordított kiadások mellett – amelyek minden évben a bevételek szinte teljes mennyiségét felemésztették – ugyanis mindig el kellett különíteni egy kisebb összeget a dologi kiadásokra és a gyakorlati tevékenységhez nélkülözhetetlen személyi juttatásokra is. Így például a társulati titkár, írnok és szolga is minden évben külön tiszteletdíjban részesült elvégzett munkája elismeréseként, de kisebb-nagyobb összegeket vittek el az irodaszerekre, nyomtatványokra és postaköltségekre fordított dologi kiadások. A Társulat ezért a legkülönbözőbb értékpapírokban: földtehermentesítési kötvényekben, kereskedelmi banki vagy földhitel-intézeti záloglevelekben, vasútépítési és osztrák államadóssági kötvényekben kamatoztatta az évek során felhalmozott tőkéjét. Ez persze elősegítette azt, hogy a pénzadományok mellett egy rendszeresnek ígérkező bevételi forrásra tegyen szert, s az így nyert éves kamatokból a romániai magyarok javát szolgálhassa, ugyanakkor az eleinte felgyülemlett tekintélyes pénzmennyiség

¹ MOL, P 1431, 14. cs., 1. t., 91/1887. sz. Liegerhofer levele Schlauch Lőrincnek, a Társulat elnökének, 1887. július 15.

² MOL, P 1431, 13. cs., 1. t., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1887. szeptember 27.

³ MOL, P 1431, 13. cs., 1. t., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1888. november 17.

szükségsszerű pénzügyi forrása ennek megvalósítását némiképp korlátozta is.

A kiadások olyan mértékűekké váltak, hogy például 1889-ről csak 423 forint készpénz maradt a Társulat kasszájában a következő évre¹, míg 1894-ben mindössze 14,43². 1889-ben nem találtuk nyomát annak, hogy az egyesület bármekkora mértékben is olyan célokat támogatott volna, amely a moldvai csángók javát szolgálta. Ekkor a 10.774 forintos összbevételből 707 forintot utaltak át XIII. Leó pápának hódolati adományként, 908 forintot tettek ki a dologi költségek és személyi juttatások, míg a fennmaradó mennyiséget döntően a bukaresti, brailai, turnu-severini, craiovai és a hercegovinai magyar iskolák, illetőleg tanítók szubvencionálására fordították egy állandó segélykeret terhére. A kiadások közt kisebb tételként szerepelt az erdélyi katolikus szórványoknak, és a hazai egyházi karitatív szervezeteknek kiutalt pénzösszeg³. 1894-ben a 7504,36 forintos készpénzbevételből 6142 forintot utalványoztak, amiből a pápa ezúttal 995 forinttal részesedett, negyedévenként 1035 forintot biztosítottak a regáti és hercegovinai magyar oktatás számára, míg mindössze 807 forintot fordítottak a rendkívüli segélyek kiosztására, amiből a moldvai csángók is részesedhetek volna, de ekkor is jobbra hazai katolikus szervezetek élvezhették ezeket a javakat. A "vegyes kiadás" kategóriába kerülő dologi és személyi költségek önmagukban nagyobb összeget tettek ki, mint az összes rendkívüli pénzutalvány együttvéve⁴.

Moldvai csángók javára legközelebb csak 1895-ben küldött pénzádományt az egyesület. Balla Gyula Lajos dormánfalvi minorita plébános ez év tavaszán a Szent László Társulathoz fordult azzal a kéréssel, hogy segítsék a településük mellett lévő városkában, Mojnesten leromboltatott katolikus imaház helyén egy új megépítését, a mintegy 300 főt számláló gyülekezet számára. Ezen igény kielégítésére 100 forint összegű pénzsegélyt hagytak jóvá⁵. Mint láthattuk, a XIX. század végén Romániába özönlő, és a nagyobb ipari centrumokban letelepedett székelység megsegítésére a befolyt pénzösszegek tekintélyes hányadát költötte, sőt, az 1880-as évek elején olyan rendszert alakított ki, amely lehetővé tette az ottani magyar katolikus magániskolák különböző formájú, negyedévenkénti támogatását. Ugyancsak rendszeresített segélyhez juttatta a délszláv régióban lévő katolikus missziós iskolákat, különösképpen a hercegovinait és a belgrádit. Úgy tűnt, hogy a Kárpát-medencétől keletre és délre eső területeken dinamikusan növekvő, s magyar állampolgárságát megtartó magyar ajkú népesség egyre inkább prioritást élvez az egyesület törekvéseiben. A Szent László Társulat éves pénzügyi kimutatásai alapján megállapítható, hogy a moldvai csángók az 1884-ben rögzített elvekkel szemben nem váltak kedvezményezettekké olyan állandó szubvenció révén, amilyen a regáti magyarságot illette, csak esetenként jutottak rendkívüli segélyekhez, de ezek elnyerése érdekében is meg kellett küzdeniük a dél-erdélyi

¹ MOL, P 1431, 13. cs., 1. t., sz. n. A Társulat számadása 1889-ről, 1890. október 27.

² MOL, P 1431, 16. cs., 1. t., sz. n. A Társulat számadása 1894-ről, 1894. december 31.

³ 1889-ben a társulati titkár javadalma ugyanakkora volt, mint előző évben a csügségi templom építésére eljuttatott pénzösszeg. A Társulat számadása 1889-ről, 1890. október 27. (MOL, P 1431, 14. cs., 1. t., sz. n.)

⁴ MOL, P 1431, 16. cs., 1. t., sz. n. A Társulat számadása 1894-ről, 1894. december 31.

⁵ MOL, P 1431, 16. cs., 1. t., 33/1895. sz. Balla levele a Társulathoz, 1895. március 8.

katolikus szórványokkal és egyéb magyarországi intézményekkel.

Az egyházi célokra történő anyagi hozzájárulás elérésének kizárólagos feltétele volt, hogy a támogatást igénylő egyházközségek vagy plébánosok egyházmegyei hatóságuk által ellátott pecséttel vagy támogató levéllel rendelkezzenek¹. Az anyagi segély kiutalását mindig az érdekelt plébánosnak kellett kezdeményeznie. Mint láttuk, a Szent László Társulathoz döntően olyan moldvai plébániák fordultak segítségért, amelyek élén magyar származású, vagy anyaországi kapcsolatokkal rendelkező pap állt, aki egyáltalán tudott erről a támogatást nyújtó lehetőség létezéséről. Az egyesület ugyanakkor többet nem tehetett az államilag súlyos nyomás alá helyezett moldvai csángókért, mivel egyébként is több fronton kellett harcolnia, hiszen a Romániába való áttelepedéssel állandóan növekvő, de a nagyvárosi olvasztótégelyekben az asszimiláció veszélyének fokozottabban kitett regáti magyarság, illetve az 1883-1884. évi al-dunai telepítési akció révén jelentős vérvesszteséget szenvedő bukovinai székelység súlyos gondjainak orvoslását is felvállalta. A XIX. század végén ez a hatalmas feladat már túlmutatott a kizárólag valamilyen formájú anyagi segítséget nyújtó társadalmi szervezetek lehetőségein, s azt érzékeltette, hogy a Kárpát-medencétől keletre élő magyar népcsoportok megmentéséhez állami közbeavatkozásra lenne szükség.

A rendszeres és rendkívüli romániai segélyek átutalásának racionalizálását ezen túlmenően a Szent László Társulat egyre romló anyagi helyzete is szükségszerűvé tette. Mint láttuk, 1889 és 1894 között a Társulat bevételei megszappantak, aminek magyarázata feltehetőleg a különféle kötvényi hozadékok csökkenésében, illetve a rendszeresített "keleti segélyösszegek" gyakoriságának és összegének növelésében és az általános anyagi feltételekhez képest kirívó nagyságában rejlett². Nem lehetett véletlen tehát, hogy a segélyek mérséklésének kérdése már egy 1890. évi választmányi ülésen is felmerült³. Később szóba hozták azt is, hogy a Társulat szervezetét decentralizálni kellene, s a püspöki székhelyeken fiókokat kellene nyitni, amivel egyúttal az egyesület népszerűsítését és szimpatizánsai számának növelését is el lehetne érni. A bevételek emelése érdekében emellett alternatív forrásokat kívántak bevonni, amire példaként egyes tagok a szelvényes könyvecskék bevezetésének ötletét javasolták. Ezek egyrészt tagsági könyvek lennének, másrészt befizetési csekkek, vagyis egy bizonyos pénzüsszeg befizetése révén az illető személy egyúttal a szervezet tagjává válhatott volna⁴.

¹ Többször előfordult, hogy a kérelmeket nem láttamozta az illető egyházmegyei hatóság, az ilyen kérelmezők elestek a támogatásoktól. Például, Szilágyi A. Károly a Társulat titkára az 1895. december 10-i választmányi ülésen nyomatékosan kijelentette, hogy az ilyen igényeket nem tudják figyelembe venni. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1895. december 10. (MOL, P 1431, 16. cs., 1. t., sz. n.)

² Nem kívánunk belemenni az okok részletes elemzésébe, hiszen azok teljes feltárása átfogóbb kutatásokat igényelne.

³ Robitsek Ferenc titkár felvetette, hogy a Társulat áldozatai a romániai katolikus egyházi eljárások magatartása következtében terméketlenek és nem érik el céljukat. Márkus Gyula egyházi alelnök arra hívta fel a figyelmet, hogy inkább a hazai szegényeken kellene segíteni, mivel az értük meghozott áldozat nem lehet bizonytalan. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1890. április 26. (MOL, P 1431, 15. cs., 1. t., sz. n.)

⁴ Az 1889. december 17-i választmányi ülés határozata alapján a Társulat iránti érdeklődés felébresztésére alakult bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1890. november 12. (MOL, P 1431, 15. cs., 1. t., sz. n.)

A segélyek kérdése ezután állandó viták tárgyává vált az egyesület össze-
jövetelein, ezért 1894. februárjában rendkívüli bizottságot alakítottak a probléma
megvitatására. Steiner Fülöp székesfehérvári püspök, a Társulat egyházi elnöke
kedvezőtlennek ítélte a finansziális lehetőségeket, ugyanakkor kijelentette, hogy
a Társulat számára a „keleti vérek” támogatása alapszabályszerű kötelezettséget
jelent, sőt, voltaképpen ezért hozták létre azt. Balogh Sándor világi alelnök óva-
tosságra intett a keleti segélyek tekintetében, s azt kívánta, hogy ne vállaljanak
további kötelezettségeket, s a jövőben korlátozzák az állandó évi segélyeket. A
grémium ülésén elhangzott az is, hogy a Társulat több olyan alapítvány vagyonát
is kezeli, amelyeket a romániai magyarság megsegítésére hoztak létre, s azok éves
kamatait csak az alapító intencióinak megfelelően lehet felhasználni. A bizottsági
tagok többsége azon az állásponton volt, hogy a segélyezés még szűk lehetőségei,
és lassan megtérülő eredményei ellenére sem lehet kétséges, hiszen a romániai
magyarság csak a Szent László Társulat által biztosított forrásokra hagyatko-
zhat, míg a magyarországi katolicizmus számára más alapok is nyitottak, de a
jövőben körültekintőbben kell eljárni a pénzek szétosztásánál. Végül elhatározták,
hogy levélben fordulnak Kovács Ferenc marosvásárhelyi plébánoshoz az 1868.
évi útjuk során szerzett adatok bemutatása végett, amelyek további mérlegelésre
kínáltak lehetőséget¹.

Kovács válaszában kifejtette, hogy a segélyezés nem lehet kérdéses, sőt, a
Társulat által kiutalt összegek csekélynek mondhatók, még azok százszorosan na-
gyobb mértékének is meglenne a helye. Különösen a moldvai csángók helyzetét
tartotta aggályosnak, akik “[...] teljesen magukra vannak hagyatva, lelkipászto-
raik jobbára olaszok, olasz-román keveréknyelvet alkottak, s a csángó vérek vi-
gasztalására nem lehetnek”. Kijelentette, hogy az ottani magyarok helyzete 1868.
évi utazásuk óta sem kedvezőbb, sőt, inkább rosszabbodott a politikai helyzetet is
figyelembe véve. Ha ezt gyökeresen nem változtatják meg, a csángók nemcsak ny-
elvüket, – miként a Bákó városától északra eső katolikus csángókkal történt, – ha-
nem katolikus vallásukat is el fogják veszíteni. A román kormány is elősegíti ennek
bekövetkeztét, hiszen a csángó településeken olyan iskolákat állítanak fel, amely-
ekben még a hittant sem tanulják magyarul, s ezt a törekvést segíti az olasz papság
is. Úgy lehetne segíteni rajtuk, “[...] ha Moldvában, hol Bákó városa környékét
a katolikus magyarság tömötten lakja, papnevelő intézettel és tanítóképezdével
ellátott magyar püspökség állíttatnék”. Ezen kellene fáradoznia a magyar püspöki
karnak egyházi érdekei miatt, illetve a magyar kormánynak a nemzeti szemponto-
kat figyelembe véve. Kovács elismerte, hogy az aktuális “konstelláció” nem ked-
vez ennek, ugyanakkor azt javasolta a Társulatnak, hogy időnként küldjön biztost
Romániába, aki a segély-összegek megfelelő felhasználását ellenőrizné².

Persze más “megszorító intézkedések” is szóba jöttek, így például 1895-ben
már a társulati szolga és társulati írnok fizetésének korlátozását tárgyalták, ami
természetesen csak tüneti kezelést jelenthetett az egyesület egyre súlyosbodó pén-

¹ MOL, P 1431, 16. cs., 1. t., sz. n. A Társulat választmánya által a keleti segélyek tárgyában kiküldött
bizottság ülésének jegyzőkönyve, 1894. február 9.

² MOL, P 1431, 16. cs., 1. t., sz. n. Kovács levele Szilágyi Arthúr Károlynak, a Társulat titkáranak,
1894. március 3

zügyi gondjaira.¹ Egy évvel később Zichy Nándor, a Társulat világi elnöke kijelentette, hogy a keleti segélyezést szükségesnek tartja, mivel annak teljesítése az egyik fő céljuk, csak a mértékét kell megváltoztatni. Felvetette azt is, hogy munkájukhoz a kormány anyagi és erkölcsi támogatását kellene kérni, mivel az egyesület nemcsak felekezeti, hanem "hazafias" célokat is szolgál, s a kormány segítségével a romániai konzulátusokon keresztül a segélyek felhasználására vonatkozó adatokat is be lehetne szerezni. Hozzátette, hogy a kormány támogatásának megszerzése diszkréciót igényel, ezért a választmány felkérte az elnökséget, hogy "[...] az ügyben a legjobb belátása szerint járjon el, ha a sikerre a legjobb kilátás nyílik". Az egyesület működéséhez azonban ekkor nem kapott kormányzati hátszelet, s nem sokkal később a döntéshozó testület úgy határozott, hogy a rendszeresített keleti segélyeket korlátozni fogja a jövőben. Ez a gyakorlatban a rendszeres juttatások teljes leállítását eredményezte, annak ellenére, hogy az átállás érdekében az 1897. évre az apanázs addigi mértékének folyósítását ígérték az érdekelteknek³.

Ebben az évben ugyanis a bukaresti papi szemináriumnak 775 forintot, szintén az ottani magyar misszionáriusoknak 450 forintot, míg végül a craiovai magyar tanítónak a szokásos negyedévi 60 forint összegű szubvenciót állapítottak meg⁴, egyúttal kikötötték, hogy ez utóbbi a jövőben automatikusan nem juthat hozzá megszokott apanázsához, hanem azt az illetékes püspöki hatóság útján, minden egyes esetben újra kell igényelnie⁵. A századfordulóig hátralévő időben a juttatások a korábbi összegekhez képest valóban drasztikusan megcsappantak, s csak néhány rendkívüli jelentőségű kiadásra korlátozódtak. Így például 1898-ban 28,50 forintot fordítottak a bukaresti érseki körlevél magyar fordításának kiadására, összesen 240 forint jutott a craiovai tanítónak, illetve 1434,15 forintnyi nagyobb tételt különítettek el a buzău-i magyar plébánia építésére. A választmány ezen kívül hajlandónak mutatkozott a bukaresti érseki iskola építésére és fenntartására hozzájárulni 500 forintnyi összeggel, a helyi érsek jóátállásáért cserébe azíránt, hogy a magyar kolónia lelki szükségleteiről gondoskodni fog⁶. Egy év múltán a tanintézmény meg is kapta az ígért összeget, s a bukaresti főpásztori levél magyar nyelvű kiadására szánt 24,50 forinttal ki is merültek az egyesület az évi romániai segélykeretei⁷.

A Szent László Társulat a támogatásaiban kizárólag a katolicizmus érdekeit szolgáló egyházi célokat jelölt meg, ennek folytán tevékenysége nem érinthette a csángók által lakott településterületre is kiterjesztett, s lassan rögzülő román állami népiskolai hálózat szegmenseit, s egyáltalán a polgári képzéssel összefüggésben semminemű aktivitást nem fejtett ki. A nagyobb regáti városokban a magyar

¹ MOL, P 1431, 16. cs., 1. t., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1895. december 10.

² MOL, P 1431, 1. t., 17. cs., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1896. január 25.

³ MOL, P 1431, 1. t., 17. cs., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1896. december 15.

⁴ MOL, P 1431, 1. t., 17. cs., sz. n. Kimutatás a Társulat kiadásairól, 1897. január 31-1897. december 15. között.

⁵ MOL, P 1431, 1. t., 17. cs., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1897. december 15.

⁶ MOL, P 1431, 1. t., 17. cs., sz. n. A Társulat választmányi ülésének jegyzőkönyve, 1898. november 7.

⁷ MOL, P 1431, 1. t., 17. cs., sz. n. Kimutatás a Társulat bevételeiről és kiadásairól, 1899. december 19.

misszionáriusok által szervezett magániskolák vagy magyar nyelvű osztályok a román oktatási rendszeren kívüli egységet képeztek, és a román államtól nagyobb mérvű támogatásra nem is számíthattak, ezért az egyesület ezekben való jelenléte könnyebbnek és indokoltabbnak is mutatkozott. Ennek köszönhető, hogy többnyire az anyaországból származó tanáraik a rendszeresség és folyamatosság elve alapján részesültek a segélyekben. A moldvai csángók magyar nyelvű egyházi oktatásának megszervezésében a Szent László Társulat közvetlen szerepet nem játszhatott, a magyar minorita papok számára a lelki szolgálat feltételeinek megteremtésére (templomépítés, egyszeri személyi segély, egyházi segédeszközök és kiadványok) kiutalt rendkívüli pénzsegélyek a hittan-oktatás folyamán inkább csekély mértékű közvetett hatásként érvényesülhettek.

A román hatóságok a birtokukban lévő adminisztratív eszközökkel bármikor meggátolhatták a segélyek Moldvába történő eljuttatását. S egyáltalán, azok a kisebb-nagyobb mennyiségű összegek, amelyeket a regáti magyarság, s alkalmanként a moldvai csángók javára fordítottak, elégtelennek bizonyultak azokhoz képest, amekkorákat Románia állami súlyánál fogva mozgósítani tudott országa oktatási rendszere érdekében. Mint említettük, az egyesületen belül már igen korán felmerült a magyar állam felé történő kezdeményezés a segélyezés hatékonyságának növelése érdekében, de ilyen jellegű "összefonódás" majd csak a Monarchia diplomáciai kara és a magyar állam által felkarolt "romániai katolikus akció" megindulásakor, a XX. század legelején valósul meg. Igaz, hogy a moldvai csángókat román állampolgárságuk folytán ki kellett emelni ebből a programból, ezért ők semmiféle támogatásban nem részesülhettek. A Szent László Társulat korlátozott lehetőségeinek elismerése melletti jelentőségét abban látjuk, hogy igyekezett szervezetbe tömöríteni azokat az egyéneket, akik tenni kívántak a Kárpátoktól keletre élő katolikus magyarokért, s olyan fórumot teremtett, amely képes lehetett ébren tartani a határom túli magyar kisebbségek érdekérvényesítésének gondolatát az anyaországi társadalomban.

A MAGYAR KORMÁNYZATI SZUBVENCIÓ

Már említettük, hogy az egyházi iskoláztatás terén döntő mozzanatot jelentett a Jászvásár székhelyű, önálló moldvai katolikus egyházmegye megalakítása 1884-ben. Az egyházkerület első püspökévé a korábban Tamásfalván szolgáló olasz jezsuita lelkészt, Nicolao Giuseppe Camillit nevezték ki. A moldvai katolikus területek új és önálló egyházszervezetének kiépítése és megerősítése céljából nélkülözhetetlen elemnek bizonyult a papság alacsony létszámának megszüntetése, ami régóta súlyos problémát jelentett Moldvában. A lelkészek helyi képzésével és az utánpótlás bázisának helyben való kiépítésével közvetve meg lehetett oldani a plébániák számának növelését, a csak kápolnával rendelkező, kieső filiákban templomok építését, s ennek segítségével ezeknek a településeknek a visszahelyezését az egyház hatósugarába. Ennek megfelelően a püspöki székhelyen alapítandó papnevelde tervezését nem sokkal Camilli kinevezése után megkezd-

ték¹. Meg kívánjuk jegyezni, hogy egy hasonló szeminárium megszervezésének gondolata nem volt előzmények nélküli, hanem már jóval régebb óta napirenden volt a misszió kihelyezett hivatalában. 1845-ben kerültek napvilágra a hírek a Jászvásáron alakítandó katolikus kollégiumról, elsősorban olyan német és francia származású fiatalok számára, akik a moldvai székhelyen születtek. Kiderült az is, hogy a tanodában a foglakozások vezetésére egy leMBERGI papot kértek fel².

A jászvásári papi szemináriumot végül néhány évtized múlva, 1886-ban nyitották meg. Az intézménybe eleinte kisebb részt moldvai katolikus falvakból származó magyarokat, nagyrészt a moldvai nagyvárosokban élő katolikus vallású nemzeti közösségekhez (németek, lengyelek) tartozó fiatal fiúkat vettek fel, akiket szigorú rendben neveltek³. Camilli az intézményt megnyitása után a jezsuiták Lemberg központú galíciai rendtartományának irányítása alá helyezte, s ennek megfelelően tanári karának egy részét ottani lengyel papok alkották. A tanári kar másik része németekből, csehekéből és olaszokból állt. Élére később az ugyancsak lengyel származású Felix Wiercinski került, aki kiválóan ismerte a moldvai viszonyokat, hiszen már korábban a Szabófalva melletti Bargovánban szolgált⁴. A papnevelde bővítésével párhuzamosan a magyar származású hallgatók az 1890-es évek legelejére többségbe kerültek⁵, de valószínűsíthető, hogy az intézmény falai között egészen 1895-ig semmilyen szintű magyar nyelvtanítás nem folyt⁶. (Lipert már említett tanulmányából kiderül például, hogy 1893-ban az intézmény 18 növendéke közül 13 beszélt magyarul⁷.)

Az 1880-as évek végén Jászvásárra utazó György Endre szerint a román kormány örömmel vette az ott létrejött szeminárium megnyitását. Érdekes adalékkal szolgál a szerző a megalakulás körülményeiről, ugyanis megemlíti ebben a

¹ Erre Petrás utalt egy 1885-ben kelt levelében. Domokos P. P., Op. cit., 1979, p. 1505.

² Domokos P. P., Op. cit., 1979, p. 1438.

³ György Endre, A moldvai csángókról. Levél a "Vasárnapi Újság" szerkesztőjéhez. – Vasárnapi Újság, 1900. október 28., p. 707. Az intézmény zártsága és növendékeinek elszakítottága a szülőföldjüktől később is fennmaradt, ami kedvezett a csángók elrománosítására irányuló törekvéseknek. Mihai Robu püspök később az olasz papok pótlása érdekében sok csángó fiút neveltetett az intézményben, akiknek még beszélniük sem szabadott magyarul. Egy 1934-ben kelt feljegyzés megállapította: "Az így kinevelt renegát csángók fogják a jövőben saját fajtájuk vesztét előidézni, hacsak ez az irányzat a magyar papok bevitelével nem ellensúlyoztatik". Ismeretlen eredetű feljegyzés a moldvai és bukovinai magyarokról, 1934. (MOL, P 1431, 19. cs., 1. t., 98/1934. sz.) Sok csángó számára a papi szemináriumban való tanulás a felemelkedés esélyét jelentette. Így például ez egyik lujzi-kalugari család öt gyermekéből négy pap lett a jászvásári szeminárium elvégzése után, de ezt követően egyikük sem volt hajlandó magyarul megszólalni. Felemelkedésük ára nemzetiségük elvesztése lett. Kiss Tamás, Moldvai katolikus egyháztörténet a Bákó környéki csángó falvak szakrális emlékeinek tükrében. (Néprajzi Múzeum Kézirattára, EA 26205, 12.) A magyar nyelv használatát még a második világháború után is tiltották. Az intézményt végül 1948-ban bezárták a román hatóságok. Erre ld. Sylvester Lajos forrásértéktű riportkönyvét: Sylvester Lajos, Csupa család az élet. Az elsovárdt moldvai magyar oktatás és a csángó szétajzások emlékkönyve. Sepsiszentgyörgy, 2001, pp. 19-20.

⁴ Domokos P. P., Op. cit., 1979, p. 1301. A szerző által itt említett Borgófalvát csak Bargovánnal tudjuk azonosítani.

⁵ Seres Attila, "A magyar nyelv annyi lélek üdvösségére eredménnyel tanítható". (Források a moldvai magyarság anyanyelvű oktatási lehetőségeinek tanulmányozásához a papi képzésben, a XIX. század végén). – Lymbus Magyarságtudományi Forrásközlémények. Főszerk. Ujváry Gábor. Bp., 2003, pp. 344-345.

⁶ Op. cit., p. 338.

⁷ Gecsényi L., Op. cit., 1988, p. 184.

tudósításában, hogy a püspök, és a papi képző első rektora többször megfordultak Magyarországon segítyt kérve intézményük részére. A magyarországi viszonyokhoz képest elég nagy összeget gyűjtöttek össze erre a célra, mivel az adakozók cselekedete előtt a moldvai magyar katolicizmus ügye lebegett. Ennek ellenére a papnevelde hallgatói elől elzárták a Szent László Társulat által kiadott katolikus kalendáriumokat¹.

Bizonyos, hogy ilyen jellegű adományok tényleg történtek, hiszen 1894-ben Lönhart Ferenc erdélyi katolikus püspök ötven forintot áldozott magyar származású ifjak képzésére a jászvásári papneveldeben². Ez alapján úgy tűnik, hogy a szeminárium támogatása Magyarországról elszórtan a Szent László Társulattól független csatornákon keresztül is történt, hiszen mint említettük, nem találtuk nyomát annak, hogy ebben az időszakban az egyesület révén közvetve vagy közvetlenül adományokat juttattak volna a moldvai papi képzés javára. A pénzadományok összeggyűjtése a Bánffy-kabinet megalakulása után már kormányzati szinten is megindult. Ekkor ugyanis a magyar vezetés az alulról jövő társadalmi nyomás, valamint a Monarchia közös diplomáciai kara felől érkező kedvező jelzések hatására cselekvésre szánta el magát. A "moldvai akció" megindításához az is hozzájárult, hogy 1895-ben Dominique Jacquet személyében új püspököt neveztek ki Jászvásárra, aki elődjéhez képest toleránsabb magatartást tanúsított az egyházmegyéjében a hívek többségét kitevő magyarsággal szemben³. Jacquet habitusát és a csángókhoz való viszonyát alapvetően meghatározta, hogy francia anyanyelvű svájci volt, ezért őt nem befolyásolta a Moldvában évszázadok óta jelen lévő olasz-magyar feszültség, tiszta lappal indult pozíciójának betöltésére. A magyarság számára kedvezőnek tűnhetett emellett az is, hogy ferencesként jezsuita elődjének munkáját kívánta felülbírálni, ami az annak regnálása idején született döntések megváltoztatását feltételezte.

Az új püspök nem nézte jó szemmel, hogy a korábban túlnyomóan ferences kézen lévő missziós területen Camilli a jezsuiták befolyását próbálta megszilárdítani⁴. A jezsuiták és a ferencesek vetélkedése Moldvában jóval korábbi előzményekre tekintett vissza. Bár a jezsuita misszió előbb indult, mint a ferenceseké, más jellegű volt, és nem vált állandóvá a térségben. A jezsuiták a XVI. század végétől inkább a fejedelmi központban, és néhány nagyobb vidéki városban telepedtek meg, ahol iskolákat és könyvtárakat létesítettek. Tanintézményeikben többnyire a gazdagabb bojárok gyermekei tanultak. Magukat tekintették a műveltség hordozóinak, ezért lenézték a magasabb iskolákat nem járt, s a szegény falusi lakossággal sorsközösséget vállaló ferences barátokat. A XVI-XVIII. század folyamán a magyarokon kívül több hullámban a Jézus Társaságának galíciái lengyel tartományából érkeztek ide a misszionáriusok⁵.

¹ György E., *Op cit.*, 1900, pp. 707-708.

² MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 6286. al. sz., 4477/1895. sz. Lönhart levele Bánffy Dezső magyar miniszterelnöknek, 1895. december 19.

³ A "moldvai akció" megindításának körülményeire részletesen ld.: Seres A., *Op. cit.*, 2002, pp. 27-30.

⁴ Jacquet tevékenységére ld.: Vaszary Kolos esztergomi érsek levele Bánffynak, 1896. augusztus 23. (MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 15743/1896. sz.)

⁵ Benda K., *Op. cit.*, 1988, pp. 44-46.

A kormányzati segélyakció megindítása végső soron nem a magyar hivatalos tényezők kezdeményezésére történt, hanem Jacquet 1895. júliusi megkeresésére, amelyben a Monarchia romániai diplomáciai missziói révén anyagi támogatást igényelt az intézmény fenntartási költségeire. A püspök kérelmét a bukaresti osztrák-magyar nagykövet és a jászvásári konzul is támogatásukról biztosították. A külügyminisztérium ezután Bánffyhoz fordult, s javasolta, hogy a segélyekhez a magyar kabinet is járuljon hozzá, mivel a papi szeminárium léte a “csángó telepek fenntartása szempontjából fontossággal bír”¹. A kormányfő illetékességéből felkérte a kultuszminisztert, közölje, hogy milyen forrásokat lehetne a papnevelde céljaira csoportosítani. Wlassics válaszában kifejtette, hogy a Vallásalap hazai egyházi célokat szolgál, de pénzügyi nehézségek miatt még eredeti rendeltetésének sem tud megfelelni, emiatt külföldi egyházi intézmények támogatására egyáltalán nem nyújt fedezetet. Azt javasolta ezért Bánffynak, hogy a kormány az államkincstár rendelkezési alapjából utalja ki a megfelelő anyagi eszközöket, mivel az úgy nem tisztán egyházi célokat szolgál, hanem nemzeti érdekeket is².

A miniszterelnök az akció pénzügyi alapjainak megteremtése céljából nem-sokára körlevelet intézett a katolikus érsekekhez és püspökökhöz, melyben támogatásukat kérte a jászvásári papneveldeben lévő ifjak magyar nyelvű oktatásához³. A felhívásra csakhamar, még ez év decemberére Zalka János győri püspök, Rimely Károly besztercebányai püspök, Lőnhart Ferenc erdélyi püspök, Császka György kalocsai érsek, Schuster Constantin váci püspök, Samassa József egri érsek, valamint Dessewffy Sándor csanádi püspök jóvoltából 3650 forint gyűlt össze. Schuster az általa tett 1000 forintos hozzájárulást alapítványi formában kívánta a csángók javára fordítani⁴. Ehhez a mennyiséghez járult még Pados János végrendelete alapján az a 3179 forintot kitevő összeg, amelyre ingó és ingatlan hagyatékának értéke rúgott. Pados végrendeletében a hagyatékát alapítványként – amelynek céljaként a Magyarország határaitól keletre élő fajrokonok támogatását jelölte meg – a Vallás- és Közoktatásügyi tárca kezelésére bízta. A Pados- alapítvány éves kamataiból a moldvai csángók javára is lehetett áldozni⁵. A magyar kormány célja az volt, hogy a támogatás fejében elérje a papi szemináriumban egyes tantárgyak magyar nyelven történő oktatását, esetleg magyarországi tanárok bevonásával. A kormányfő fontosnak ítélte az ügyet, ezért maga is átutalt egy 2000 frankról kiállított csekket a jászvásári intézmény javára, amivel a jászvásári papnevelde magyar államszegélyhez jutott⁶.

A kormányzati támogatás megindulása ellenére, – amely tetemes összeg

¹ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 6286. al. sz. 2242/1895. sz. Bánffy átirata Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, 1895. július 16.

² MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 6286. al. sz. 3572/1895. sz. Wlassics átirata Bánffynak, 1895. október 21.

³ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 6286. al. sz. 2242/1895. sz. Bánffy átirata Wlassics Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, 1895. július 16.

⁴ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 6286. al. sz. 4477/1895. sz. A katolikus egyházfők levelei Bánffynak, 1895. novembere-decembere.

⁵ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 6286. al. sz. 4477/1895. sz. Wlassics átirata Bánffynak, 1895. november 30.

⁶ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 6286. al. sz. 4477/1895. sz. Bánffy levele a katolikus egyházi vezetőkhez, 1895. november 22.

lévén már biztos mankót jelenthetett a jászvásári szeminárium vezetése számára – a magyar nyelvtanítás kapcsán rendelkezésünkre álló források kissé ellentmondásosnak tűnnek. Balla Gyula Lajos dormánfalvi misszionárius 1896 márciusában kelt tudósításában azt írta, hogy a papneveldeben nem oktattak magyarul¹, míg Wiercinski rektor ezt némiképp cáfoló híreket közölt egy 1896. decemberi levelében². A két állítás önmagában véve nem zárja ki egymást, hiszen nem elképzelhetetlen, hogy a magyar nyelv tanítása éppen a magyar kormány tekintélyes mértékű szubvenciója nyomán indult meg az 1896/1897. évi tanév első szemeszterében. Sajnos azonban az intézmény rektorának beszámolójából nemcsak az nem derül ki, hogy mikor vette kezdetét a magyar nyelv tanítása, hanem az sem, hogy a növendékek heti hány órában tanulták azt. Mindenesetre ez alapján biztos, hogy a magyar kormány szándékaival ellentétben az ottani tanrend csak a nyelvtudás elsajátítását és grammatikai fejlesztését célzó nyelvórákat biztosított a csángó ifjak számára, az egyes tantárgyakat viszont románul tanították. A heti két-három óra a szintisza csángó falvakból származó magyar anyanyelvű fiatalok számára a román nyelv dominanciája és más idegen nyelvek (elsősorban a latin, illetve a francia, görög, esetleg a német) tanulása mellett éppen csak elegendőnek bizonyulhatott nyelvtudásuk szintjének fenntartására. Mindezek fényében a magyar nyelv az idegen nyelvek kategóriájába soroltatott.

Az intézet növendékei mindenesetre köszönetüket nyilvánították Bánffyának a támogatásért, és abbéli meggyőződésüket fejezték ki, hogy a magyar nyelv tanulása által igyekeznek meghálálni a pénzadományt³. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy az intézet lengyel vezetése ab ovo nem zárkózott el magyar jezsuita tanárok fogadása elől. A galíciai jezsuita tartományfőnök ugyanis lehetőséget látott arra, hogy a jezsuiták osztrák-magyar provinciájából egy tanár érkezzen Jászvásárra „a magyar nyelv oktatásának vezetésére”. Wiercinski pedig azt kérte, hogy az esetlegesen rendelkezésre bocsátandó magyar tanerő valamelyik teológiai vagy természettudományi tantárgy előadására legyen képesítve.⁴ Ez a kezdeményezés azonban megbukott a jezsuiták Rómában székelő generálisának ellenkezésén, aki különböző okokra: a jezsuiták és ferencesek rivalizálására, a román kormány érzékenységre, valamint a posztra alkalmas, nélkülözhető személyek hiányára hivatkozva mereven elutasította azt⁵.

A moldvai jezsuiták és ferencesek vetélkedése szinte ezzel egy időben kapóra jött a magyar kormánynak. 1897 februárjában kiderült ugyanis, hogy Jacquet függetleníteni kívánja magát a Jászvásáron magukat bebetonozó jezsuitáktól, és kiderült, hogy Kalugarban önálló ferences novíciátust szeretne alapítani. A moldvai püspök emiatt ismét a Monarchia vezetéséhez fordult segítségért.⁶ Az esztergo-

¹ Seres A, Op. cit., 2003, pp. 335-343.

² Op. cit., pp. 344-345.

³ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 20505/1896. sz. Az aláírók nevét a hitelesség kedvéért a dokumentumon szereplő alakban tüntetjük fel. Robu Michaly, Antal György, Icztoc V., Bogles János, Romeder Karoly, Gröger E., Mārghit Antal, Blajuți György köszönő levele Bánffyának, 1896. október 28.

⁴ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 12012/1896. sz. Bánffy levele Vaszarynak, 1896. július 5.

⁵ Erre ld.: Vaszary levele Bánffyának, 1896. augusztus 23. (MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 15743/1896. sz.) Vaszary levele Bánffyának, 1896. október 23. (MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 20275/1896. sz.)

⁶ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 2678/1897. sz. Bánffy levele Vaszarynak, 1897. február 16.

mi érsek azt javasolta Bánffynak, hogy a ferences papi novíciátussal összhangban egy olyan kántortanító-képzőt, vagy kántorképzőt kell alakítani, ahol ferences laikus testvéreket tanítanának, mert a ferences papok és kántorok közti együttműködés így könnyebben lenne megvalósítható¹. Jacquet a támogatásra vonatkozó készség ismeretében részletesen is kifejtette elképzeléseit, s közölte, hogy praktikus megfontolásokból a papi képző, a mellé építendő bentlakás, és a kántorképző helyszínéül Halasfalvát szemelték ki². A magyar kormányfő hamarosan jelezte, hogy kész nagyobb áldozatot hozni a kántorképzővel egybekapcsolt novíciátus létrehozása és működtetése érdekében³. A komollyá váló elhatározás egyeztetése érdekében Jacquet 1897 nyarának végén, őszének elején Budapestre utazott, ahol tárgyalás keretében véglegesítették szándékaikat. A találkozón a püspök pontos költségvetéssel állt elő; az első évben tizenkilenc ezer, míg az azt követő időszakban évente tizenhárom ezer frankot igényelt a magyar kormánytól⁴.

Bánffy beleegyezett az intézmények segélyezésébe a püspök által megszabott feltételek mellett, s ennek megfelelően megállapodtak a pénz átutalásának feltételeiről is, mely szerint az évente folyósítandó összeget a magyar kormány az egyházi vezető által megjelölendő római pénzügyintézet útján fogja utalványoztatni. A korábbiakhoz képest most tekintélyesebb és rendszeresített pénzösszeg folyósítását Bánffy szigorú feltételekhez kötötte: az első tételt képező, s közvetlenül az építkezésre fordítandó hatezer frankot például csak a moldvai püspök által kiállított elismervény fejében adhatta át a jászvásári osztrák-magyar diplomáciai kirendeltség vezetője. Kikötötte, hogy a további részleteket csak az iskola felépülte után fogják folyósítani, s megbízta egyúttal a jászvásári konzult az építkezés menetének, és a halasfalvi oktatási intézmények későbbi működésének folyamatos ellenőrzésével⁵.

A támogatás létrejöttét azonban nem sokkal ezután a kedvezőnek látszó jelek ellenére Goluchowski Agenor külügyminiszter tanácsára Bánffy megghiúsította⁶. Ettől függetlenül a halasfalvi lelkésziskola és kántorképző megvalósítása a Jacquet által elképzelt szisztéma szerint önmagában nem oldotta volna meg a moldvai magyarság égető problémáját, a magyar nyelv intézményesítésének hiányát az egyházi liturgiában, valamint az egyházi- és polgári oktatásban. Ez ugyanis nem szólt többről, mint a magyar nyelv nyelvórák keretében történő tanításáról a halasfalvi ferences papi képzőben és kántoriskolában. A magyar kormányzati támogatás megvalósulása esetén magyar származású ifjakat vettek volna fel az intézménybe, amelynek élére Jacquet tervei szerint Kárpáti Grácián Klézsén szolgáló magyar minorita atya került volna. A szemináriumban heti három órát, a kántorképzőben napi egy órát szenteltek volna a magyar nyelv tanulásának, s mindkét tanintézményben minden nap az egyik iskolai szünetben kötelezően magyarul kellett volna

¹ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 3579/1897. sz. Vaszary levele Bánffynak, 1897. február 22.

² Seres A., Op. cit., 2003, pp. 347-348.

³ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 8126/1897. sz. Bánffy átirata Goluchowski Agenor külügyminiszternek, 1897. június 23.

⁴ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 16642/1897. sz. Jacquet Bp.i tartózkodásának pontos időpontját nem sikerült megállapítanunk. Jacquet emlékeztető feljegyzése Bánffy számára, 1897. szeptember 22.

⁵ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 15448/1897. sz. Bánffy levele Jacquet-nak, 1897. szeptember 15.

⁶ Az okokra részletesen ld.: Seres A., Op. cit., 2002, pp. 38-40.

társalogniuk a növendékeknek. “Úgy látszik, hogy ezen pontosan és állandóan szem előtt tartott intézkedésekkel a fiatal papoknak sikerülni fog a magyar nyelvet, melyet tizenkét évi gimnáziumi és teológiai tanulmányaik alatt tanulni és beszélni fognak, könnyen és finomul beszélniük.” – nyilatkozta a püspök¹.

Ennek bevezetése kétségtelenül létező empátiája mellett érdekében állott, hiszen a kezdetekben a Magyarországról származó pénzsegélyektől nagymértékben függött a nemrég alakult püspökség működőképességének szavatolása, s egyáltalán a ferencesek helyi fölányának biztosítása. Úgy véljük ugyanakkor, hogy még Halasfalva kiválasztása előnytelen volt a magyarság számára, hiszen a település az erősen fogyó északi nyelvsziget peremvidékén helyezkedett el, ahol már igencsak előrehaladott nyelvi asszimilációs állapotok uralkodtak. A Szent László Társulat tagjainak ottjártakor, 1868-ban például a falunak Alfons Schösselbauer személyében németül prédikáló papja volt², majd néhány évtized múltán Barradini atya személyében olasz³. Ez a “bábeli zűrzavar” nyilván csak erősítette az asszimilációs tendenciákat. A püspök maga azt vallotta ugyan, hogy a két településen hasonló a magyar nyelvű vallásosság szerepe, a valóság azonban mégis az, hogy Kalugarban és környékén sokkal erősebbnek mutatkozott a magyar identitás⁴. Mindezek ellenére megkockáztathatjuk, hogy a Jacquet által kidolgozott oktatási rendszer megvalósulása mégiscsak jobb következményekkel járt volna annál, mint ami később bekövetkezett.

Dacára annak, hogy a magyar kormány leállította a pénzsegélyek folyósítását, 1897-ben mégis megkezdtek működésüket a bentlakással rendelkező intézmények, a novíciátus és a kántorképző. Az elemi iskolából kiválogatott és odavitt csángó gyerekeket a jezsuitákéhoz hasonló szigorú rendben nevelték. I. N. Ciocan Román megyei tanfelügyelőnek az 1903-1904. évi állapotokat tükröző visszaemlékezéseiből kiderül, hogy a gyerekek nem térhettek haza, még a vakáció idején sem, szüleikkel nem tarthatták a kapcsolatot, s ha azok látogatóba jöttek, csak a papok jelenlétében beszélhettek velük. Emellett idegen személyek is csak a rektor engedélyével látogathatták az intézményt, a viszonylag magas szintű oktatás kizárólag román nyelven folyt, az idegen nyelvek közül a hallgatók a latint, görögöt, franciát, olaszt és a németet tanulták. A szeminárium mellett működő kántorképző is hasonlóképpen bentlakásos volt. A szeminárium rektora olasz, a kántorképző igazgatója német származású volt, a tanszemélyzet többsége a vezetőség mintájára olasz és német papokból tevődött össze. A két intézményben tanulókat román nemzeti szellemben nevelték, ottani tanulmányaik befejeztével olaszországi teológiai főiskolákra kerültek, ahonnan visszatérve Moldvában fo-

¹ Seres A., *Op. cit.*, 2003, p. 347.

² A társulati tagok ugyanakkor megállapították, hogy Halasfalva “valaha tiszta magyar volt, és még ma is az annyira, hogy a nők s gyermekek nem is igen tudnak olábul. Azonban a magyarság nagyon meg van itt támadva [...] úgy a család-nevek is borzasztóan el vannak a magyarul mitem tudó papok anyakönyveiben és nyelvén ferdítve” (Imets F. J., *Op. cit.*, 1838, p. 94). A korábban ott járt Jerney azt állította, hogy “lakosi többé nem magyarok” (Imets F. J., *Op. cit.*, p. 178).

³ Seres A., *Op. cit.*, 2003, p. 347.

⁴ Míg az egykori Halasfalván mára teljesen eltűnt a magyar nyelv használata, a hazai szakirodalom Lujzi-Kalugarban még ma is 90%-ra teszi a magyarul tudók számarányát. Erre ld.: Tánzos V., *Op. cit.*, 1999, p. 18.

lytatták a csángók erőszakos asszimilálását¹. Így alakult Halasfalva a moldvai ferences provincia igazgatási és szellemi központjává, ahol – mint említettük – az oktatási centrum mellett később nyomdát létesítettek. Itt tanultak a XX. század első évtizedeiben a moldvai katolicizmus román eredetét ideológiailag megalapozó csángó származású papok, mint például Iosif Petru Pal (Pál József Péter) pusztinai plébános is².

A friss egyházzervezethez kapcsolódó intézményrendszer felépítése érdekében nélkülözhetetlenné vált, hogy a moldvai püspökség különféle pénzügyi alapokra tegyen szert. A belső erőforrások kiaknázása mellett mindkét papi képző vezetése igyekezett alternatív anyagi forrásokat találni. Kézenfekvőnek tűnt a Jászvásáron jelen lévő osztrák-magyar diplomácia segítségét kérni. A Monarchia képviselőin keresztül egyúttal célszerű volt a moldvai magyar népcsoport kisebbségi érdekeire hivatkozni, hiszen ez záloga lehetett annak, hogy a magyar kormány megkülönböztetett figyelmet fordít majd a kérdésre. A püspök szemszögéből nézve a magyar nyelv – valamilyen szintű – oktatása feltételezte a halasfalvi tanintézmények támogatását, míg a magyar kormány szemszögéből a segély garantálhatta a magyar nyelv tanításának bevezetését. A nagy reményekre feljogosító magyar támogatás elmaradása miatt azonban a belső tartalékok mozgósítása került előtérbe. Balla Gyula leveléből kiderül, hogy a püspökség megkövetelte a bevételek és kiadások precíz rögzítését, amivel a plébániák költségvetése ellenőrizhetővé vált. Az így adódó éves többletet a jászvásári képzőintézetek javára kellett fordítani, a plébánosok nem tarthatták meg azt³. A ferences noviciátus oda telepítése okán Halasfalva is különleges helyzetben volt a környező katolikus településekhez képest. Ciocan memoárjából értesülhetünk arról, hogy az egyházi jövedelmek felosztásánál a moldvai klérus figyelembe vette ezt a rendhagyó helyzetet, és – az egyik legnagyobb és állandó bevételt biztosító jövedelemforrást, – az emberi élet fordulójához kötődő papi szolgáltatások köréből: az esketésből és temetésből befolyó összegek egy részét a papneveldek juttatták⁴.

KONKLÚZIÓ

A Bánffy-kormány “moldvai akcióját” a közvélemény egyre erőteljesebb követelései alapozták meg, mivel a csángók kiteljesedő asszimilációja a XIX. század utolsó két évtizedére, a népcsoport teljes beolvadását vetítette előre. Ezt a veszélyt kívánta elhárítani a magyar kormány a moldvai papképzés jellegének orientálásával. Tekintettel arra, hogy a román népiskolai oktatási rendszer a magyar nyelvhasználat megmaradási esélyeit kedvezőtlen irányba terelte, az egyetlen

¹ Jacquet 1903-ban elhagyta Moldvát. A halasfalvi noviciátusra ld.: Demény L., A csángó múltja a magyar és román történetírásban-a politikai szándék és tudományosság válaszfútján. – In: Halász P. (szerk.), Csángó sorskérdések, Az újkirgói tanácskozási előadásai. 1994. október 28-30. Bp., 1997, p. 7.

² Iosif Petru Pal munkája 1942-ben jelent meg, s fő tézise, hogy a dák, illetőleg román származású csángókat magyar katolikus papok magyarosították el Moldvában. Demény L., Op. cit., 1997, p. 8.

³ Seres A., Op. cit., 2003, pp. 338-339.

⁴ Halász P., Egyházi jövedelmek a Román környéki csángó falvakban a századfordulón. – In: A Duna menti népek hagyományos műveltsége. Tanulmányok Andrásfalvy Bertalan tiszteletére. Szerk. Halász P. Bp., 1991, pp. 549-550.

kitörési pont a csángóság identitását jelentősen befolyásoló katolikus egyház maradt. A magyar politikai elit azonban attól félve, hogy a nagymértékű magyar beavatkozás a román vezetés válaszlépéseit válthatja ki a hazai román nemzetiségi oktatás kiterjesztése és Romániából történő szubvencionálása terén, elállt szándékától. A magyar kormány törekvéseiben tehát a reciprocitás úgy jelent meg, mint a magyar nemzeti érdekeket korlátozó elv, míg a magyar társadalom részéről – az “ugyanannyi jogot a csángóknak, mint az erdélyi románoknak” jelszó hangoztatásával – a kölcsönösség betartatása a magyar nemzet létérdekeit szolgáló jogos igényként jelentkezett.

A magyar társadalom azonban nem hallathatta a hangját, nem nyilváníthatott véleményt a “moldvai akcióval” kapcsolatban, mivel az a közvélemény teljes kizárása mellett zajlott. Schlauch Lőrinc Bánffynak a katolikus egyházi főméltóságokhoz írt levelére reagálva felhívta a miniszterelnök figyelmét a Szent László Társulatra, amely elmondása szerint az ő elnöklete alatt jelentős áldozatokat hozott a moldvai csángók megmaradásáért, de lehetőségei igen behatároltak voltak az elérendőnek vélt cél megvalósítására. A nagyváradi püspök felajánlotta Bánffynak, hogy lépjen érintkezésbe az egyesület vezetésével. A miniszterelnök válaszelevelében finoman elutasította a javaslatot, és kinyilvánította, hogy körlevélben az anyagi segítség iránt egyébként is bizalmasnak jelzett kérelmét társadalmi együlethez, s így közvetve a magyar közönséghez nem intézheti. A magyar közvélemény kizárásának fontosságát Bánffy többször is nyomatékosította: így például az egyházfőkhöz írott levelében kérte, hogy kezeljék bizalmasan a közléseit a magyarországi román nemzetiségi mozgalom miatt¹.

A moldvai csángók “megmentésének” fontosságával a magyar társadalom és kormányzati tényezők is egyaránt tisztában voltak, mégis, mint láttuk, mind az egyházközségek társadalmi úton történő támogatásának fonala, mind a papi képzés kormányzati befolyásolására tett kísérlet nagyjából egy időben szakadt meg. Az előbbi lehetőségeinek korlátozottsága, az utóbbi a politikai szándékok és a magyar nemzet előbbre sorolt törekvései miatt. Véleményünk szerint a dualizmus idején lett volna létjogosultsága annak, hogy a két kisebbség helyzetét párhuzamba állítva vizsgálják meg, és a megfelelő megoldási módokat ennek alapján munkálják ki, úgy, hogy az a csángók javát szolgálhassa, de ne járjon együtt a magyarországi románság jogainak csorbításával.

¹ MOL, K 26, 477. cs., XXXI. t., 3857/1895., 4106/1895. ikt. sz. Bánffy levele a katolikus egyházi vezetőkhöz, 1895. november 22., valamint Bánffy levele Schlauchnak, 1895. december 8.

Роль венгерского правительства и общественных организаций в поддержании церковной жизни венгерской этнической группы „чанго“ в Молдове в эпоху дуализма

Аттила Шереш (Институт истории ВАН)

Резюме

В статье автором рассматриваются вопросы о культурно-религиозной и финансовой поддержке венгерского населения венгерским правительством и венгерскими религиозно-общественными организациями в Румынии в конце XIX и в начале XX вв. т. е. при Австро-венгерской монархии. Самая большая этническая группа венгров в этот период проживала в Молдове. Венгерские источники именуют их под названием „чанго“. Согласно государственной переписи населения 1899 г. в Румынии 4,8% общего населения Молдовы составляли католики, 70-75% которых, по оценкам венгерских этнографов были венгерского происхождения.

В средневековье венгерский элемент играл важнейшую роль в хозяйственной и общественной жизни Молдавского Княжества. Это отражалось и в составе ведущей элиты: значительную часть городского слоя (в основном купцы и ремесленники) составили не румынские, а чужие элементы, пришедшие со стороны западных пограничных районов княжества саксы и венгры. В XVI в. этот элемент, в следствие постоянных турецких и татарских походов и размножения румынского этнического элемента постепенно выдавливался из городов, а затем был полностью уничтожен. Для венгерского населения было характерно нехватка вселенской и церковной интеллигенции, которые могли бы играть огромнейшую роль в адаптации национального самосознания, сформированного с конца XVIII в. и в XIX в. более организованными и самосознательными группами венгерского народа. В начале XVI в. после того, как в следствие нашествия турков средневековое венгерское государство распало, венгерская культура и венгерский язык могли проникнуть в этот регион только при помощи новых переселенцев или венгерских миссионеров. Для того, чтобы привлечь в страну рабочую силу, молдавские князи обещали обеспечивать переселенцам-крестьянам разные привилегии. Эта группа крестьян в платеже налогов подчинялась не румынским боярам, а непосредственно князю. Зато, начиная с конца XVII в. молдавские князи постепенно продавали земли, собственности селских общин венгерских католиков, поэтому они потеряли свой правовой статус и свои бывшие привилегии. В следствие этого, венгры потеряли также и свою экономическую мощь. В следствие вышеупомянутых общественных процессов венгерское население в

Молдове до второй половины XIX в. становится однородным крестьянским населением без общественной элиты и вселенской и церковной интеллигенции. До распада Венгерского Королевства католические области Молдовы попали под юрисдикцией венгерских архиепископатов (главным образом под юрисдикцией Эстергомского архиепископата). После распада средневекового венгерского государства Рим предпринимал шаги для создания и упрочения самостоятельного молдавского епископата, но из-за смутных политических обстоятельств и и непрекращающихся набегов татар, эти епископаты не сумели создавать свою прочную церковную структуру. Поэтому в 1622 г. в Риме было создано Святая Конгрегация (лат. „De Propaganda Fidei“) для организации духовной жизни католиков в Молдове и вообще на перифериях западного христианства. Молдавия была объявлена территорией католической миссии, она представляла собой некий „регион-мост“ к западным территориям православия и к православным румынам. Святая Конгрегация назначила на службу в Молдову иноземцев, особенно итальянских священников, которые совершенно не владели венгерским языком. Их целью было сблизить православных румын к католичеству, а в будущем создавать некое «восточнолатинское» католическое государство, поэтому они проповедовали своим поклонникам-венграм не на родном языке, а на родственном с румынским итальянском.

В 1884 г. был создан самостоятельный Молдавский епископат, столицей которого были Яссы. Священники новообразованного епископата в начальный период почти без исключения были иноземцы (итальяны, поляки), а детей из земли «чанго» воспитывали в румынском национальном духе. В 1859 г. после соединения двух румынских княжеств, и вместе с этим создания современного румынского государства, отмечается усиление государственного нажима на венгерских католиков в Молдове, усиление ассимиляционной политики „сверху“. Современное румынское государство вообще не признало наличие венгерской национальности в Молдове. В конце XIX в. была проведена реформа гражданского общественного образования, в рамках которой были созданы государственные школы в католических посёлках. В этих государственных школах дети обязательным образом обучались на румынском языке. В государственных ведомственных учреждениях, основанных в католических деревнях, все чиновники были туда направлены из среды православных румын.

Для приостановления ассимиляции венгров в Молдове в 1861 г. в Венгрии была создана общественно-церковная организация под названием „Общество Святого Ласло“. Ласло (Святой) I. был венгерским королем в XI в., который играл важную роль в защите восточных границ Венгрии от вторжения разных кочевых народов (печенегов и. т. п.) Наименование общества было символическим признаком деятельности Общества. Оно, под главой одного из венгерских католических епископов и архиепископов, поддерживало церковные начинания венгерских католиков в Молдове, обеспечивала суммы на плату священников, проповедующих на венгерском языке, на стройки часовней и. т. п. В значительной мере препятствовало деятельности Общества

самое румынское правительство, которое рассматривало деятельность Общества как повод для дипломатического конфликта с Венгрией. Более того к концу XIX в. финансистская база Общества постепенно истощалась. Поэтому оно вынуждено было заучиться поддержкой венгерского правительства. Венгерские правительства не отказались от такой идеи, и с конца 1890-х гг. действительно выделили значительные суммы для деятельности общества.

Вопрос о венгерском нацменьшинстве в Молдове был поднят официальными кругами Венгрии особенно при правлении Деже Банфи в 1895-1899 гг. Самый премьер министр был одним из сторонников не только идеи усиления ведущей роли венгерской нации в Карпатском бассейне, но и сторонником подавления румынского национального движения, поэтому он старался заставить принимать и урегулировать статус венгерского меньшинства и венгерского языка в религиозной жизни Молдовы. В 1897 г. ему удалось заключить соглашение с Доминик Жаке, молдавским епископом. Согласно этому венгра обязало себя обеспечивать финансирование францисканского училища в Молдове, а епископ обязал себя проводить изучение венгерского языка в этом учреждении. Однако, после заключения соглашения Министерство иностранных дел Австро-венгерской монархии вынудило Банфи отступить от соглашения. Причиной этого было то, что согласно венгерским законам, просветительские учреждения в Венгрии, так и румынские религиозные школы Трансильвании, могли поддерживаться только венгерскими властями, т. е. румынское правительство не имело право финансировать школы румынского национального меньшинства в Трансильвании. Поэтому аппарат МИДа Монархии опасался того, что финансирование венгерским правительством религиозного учреждения на территории Румынии может оказать дипломатические осложнения между Венгрией и Румынией, тем более, что последнее в это время было союзником Австро-венгерской монархии.

Erdélyi főispánok az 1876. évi közigazgatási reform után

Pál Judit (Babeş-Bolyai Tudományegyetem – Kolozsvár, Románia)

A különböző elit csoportok vizsgálata Magyarországon az utóbbi három évtizedben nagy lendületet vett, de a dualizmus korának közigazgatási elitjéről még mindig viszonylag kevés ismeretünk van¹. Kutatásomban többek között a dualizmus kori erdélyi politikai-közigazgatási elitpozíciókat (főispán és alispán) vizsgáltam², ezen belül azt, hogy kikből rekrutálódott a főispáni kar, mennyire maradt meg ezen belül az arisztokrácia dominanciája, milyen volt egy tipikus főispáni karrier és milyen szerepet játszott ebben a családi háttér, illetve hogy a főispánok mennyiben voltak helyi emberek, mennyire kötődtek az illető vármegyéhez. Erdély külön vizsgálata azért is indokolt, mert az 1867-es unió nyomán – amelyet az 1868:XLIII. tc. szentesített – a kormányzat tekintettel volt az erdélyi magyar elite; a helyi közigazgatást továbbra is ők irányították, és a századfordulóig a régió főispánjai között egy-két kivételtől eltekintve csak erdélyieket találunk. A továbbiakban egyetlen időmetszetben, az 1876. évi közigazgatási reform után néhány évvel, az 1879-ben hivatalban lévő erdélyi főispáni kar példáján vizsgálom a fenti kérdéseket³.

Egy korábbi cikkemben elemeztem az erdélyi főispáni kart a kiegészítés

¹ Erre vonatkozóan a legfontosabb munkák közül néhány: Balázs Magdolna, A középszintű közigazgatási apparátus személyi állományának vizsgálata a dualizmus időszakában. - In: Hanák Péter (főszerk.), *Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára*. Pécs, 1997, pp. 247–254; Cieger András, A Bereg megyei politikai elit a dualizmus időszakában. - In: A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltárának Kiadványai. Levéltári Évkönyv XII., Nyíregyháza, 1997, pp. 213–281; uő: A dualizmus kori helyi politikai elit kutatása regionális szinten. - In: *Mi végre a tudomány? Fiatal Kutatók Fóruma 1. Bp., 2004, pp. 297–313.*

² Jelen írás egy nagyobb tanulmány része, amely a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

³ Az adatgyűjtésben segítségemre voltak a különböző tiszti cím- és névtárak, lexikonok, országgyűlési almanachok, gazdacímterek, adattárak stb. Ezek közül néhány: Nagy Iván, *Magyarország családai. Címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. I–XIII. Bp., pp. 1857–1865. CD-ROM; Kempelen Béla, *Magyar nemes családok*. I–X. Bp., pp. 1911–1931. CD-ROM; Gudenus János József (összeállította), *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája*. I–V. Bp., 1990–1999; Magyar nemzetiségi zsebkönyv. I–II. Bp., 1888; *Új és Ó Naptár. Kolozsvárt, 1846–48*; Sturm Albert (szerk.), *Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól*. Bp. é. n.; Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Bp., 1891–1914; A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. *Gazdaczimtár*. Bp., Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1897; Szögi László, *Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom egyetemén I. 1790–1850*. Bp.-Szeged, 1994. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, I); Szabó Miklós–Szögi László, *Erdélyi peregrinusok. Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 1998; Jakó Zsigmond–Juhász István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, Kriterion K, 1979; Varga Júlia, *A kolozsvári Királyi Líceum hallgatósága 1784–1848*. Bp., 2000. (Felsőoktatástörténeti kiadványok, új sorozat, 1.); Walter Myß (Hrsg.), *Die Siebenbürger Sachsen Lexikon*. Thaur bei Innsbruck, Kraft Verlag, 1993; Bona Gábor, *Tábornokok és törzsisztsek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3. átdol. kiad. Bp., 2000.

környékén¹. Ebből az derült ki, hogy a XIX. század közepének nagy változásai ellenére az 1848 előtti elitnek sikerült átmentenie magát. 1861-ben volt ugyan egy váltás, amenyibben a neobszolutizmus korának kompromittálódott tisztikarát félreállították, és a régi közigazgatási beosztás visszaállításával együtt egy új garnitúra – a régebbi liberális ellenzék – került hatalomra. Ez az új garnitúra azonban azonos családi háttérrel rendelkezett az 1848 előtti politikai elittel, legtöbbször a személyi vagy családi folytonosság is kimutatható. Bár nem erdélyi sajátosság, de itt a főtisztakat jóval nagyobb arányban nevezték ki az arisztokrácia soraiból. 1861-ben a politikai változások következményeként, illetve a bécsi udvar elvárásainak és szándékainak hatására egy ideiglenes (és viszonylagos) kompromisszum jött létre az erdélyi három nemzetiség között, ezt tükrözte az újonnan kinevezett főtisztai kar is. Bár a szász székek és vidékek élén egy kivételével szász, míg a megyék és székely székek élén túlnyomórészt magyar főtisztok álltak, azért néhány román főtisztet is kineveztek. A magyarok 1862-ben tiltakozásul – néhány kivétellel – lemondtak, hogy aztán a kiegyezéskor ismét ők kerüljenek vissza a hatalomba.

Egy újabb fordulatot a közigazgatási területrendezés jelentett; az 1876: XXXIII. törvény, amely a törvényhatóságok területét szabályozta, különösen az erdélyi megyék esetében hozott nagyobb változásokat. A vidékek és székek eltűntek és a történeti Erdély egykori területén 15 vármegye alakult. Az átalakítás nem volt zökkenőmentes, különösen a királyföldi szász autonómia felszámolását kísérték szenvedélyes viták. Addig ugyanis a szász önkormányzat csorbitva bár, de fennmaradt: a szász székek és vidékek élén túlnyomó többségében szászok álltak, a régi királyföldi elit őrizte tehát pozícióit. Már az nagy tiltakozást váltott ki, hogy a kiegyezés után a kormány leváltotta a szász egyetem éléről az előző rendszer emberének tartott Konrad Schmidet és helyette a lojalis Moritz Conradot nevezte ki, aki azonban nem bizonyult kellően fajsúlyos személyiségnek, ráadásul a szász elit nagy része sem fogadta el. A közigazgatási átszervezés során azonban teljesen felszámolták a szász autonómiát, ráadásul az új megyék közül egynek sem volt abszolút szász többsége². Ebben nyilván közrejátszott Tisza Kálmán elképzelése, akit a megyerendezésnél nagymértékben a magyar szupremácia fenntartásának igénye motivált³. A szász gazdasági- és "kultúrfölény" azonban még érvényesült, ezért a szászokkal mint politikai tényezővel továbbra is számolni kellett. Több új megye törvényhatósági bizottságában komoly erőt képviseltek a szászok (Nagy-Küküllő, Szeben, Brassó, Beszterce-Naszód, Kis-Küküllő).

¹ Pál Judit, *The Transylvanian Lord-Lieutenants after the Austro-Hungarian Compromise*. - In: Victor Karády, Borbála Zsuzsanna Török (ed.), *Cultural Dimensions of Elite Formation in Transylvania (1770–1950)*. Cluj-Napoca: Ethnocultural Diversity Resource Center, 2008, pp. 138–158.

² 1910-ben egyedül Nagy-Küküllő vármegyének volt relatív szász többsége, a lakosság anyanyelv szerinti megoszlása a következőképpen alakult: 41,8% német, 40,5% román, 12,4% magyar. Brassó vármegyének a lakossága nagyjából egyharmad-egyharmad arányban oszlott meg a románok, szászok és magyarok között (35,8% román, 32% német, 30% magyar). Szeben vármegyében ugyanakkor 64,2% román, 28,1% német, 5,7% magyar; Beszterce-Naszód megyében 68,4% román, 20% német és 8,4% magyar; Kis-Küküllő vármegyében pedig 47,8% román, 30% magyar és 17,4% német anyanyelvűt találunk.

³ Kozári Monika, *A dualista rendszer (1867–1918)*. Bp., 2005, p. 232.

RÉGI ÉS ÚJ FŐISPÁNOK

Kik voltak tehát a közigazgatási reform után kinevezett főispánok Erdélyben? 1879-ben a 15 erdélyi megyében 13 főispánt találunk, mert két személy 2-2 megye élén állt: Szentiványi Gyula Brassó és Fogaras megye, gr. Bethlen Gábor Kis- és Nagy-Küküllő megyék élén. A 13 főispánból hat a kiegészítés óta volt főtiszt; ebből hárman a régi törvényhatóságukban (gr. Eszterházy Kálmán Kolozs megyében, Dániel Gábor az Udvarhelyszékből alakult Udvarhely megyében, br. Kemény György a legnagyobbbrészt a régi Torda megyét magában foglaló Torda-Aranyos megyében), hárman pedig egy másik törvényhatóság élén: Mikó Mihály Marosszékről “hazakerült” Csík megyébe (itt született, itt kezdte karrierjét és itt voltak birtokai); Pogány György 14 évig állt Alsó-Fehér megye élén, innen került át 1875-ben Hunyad megyébe; Béli Gergely pedig szintén a közigazgatási átszervezés előkészítéséért Aranyosszék éléről Maros-Torda megyébe került. Mindhárman az erdélyi közigazgatás “veteránjai” voltak; a kiegészítés után Péchy Manó királyi biztos is nagyra becsülte mindhármukat és gyakran vette igénybe szolgáltatásaikat, illetve tanácsukat nem közvetlenül törvényhatóságukat érintő kérdésekben is. Többször kormánybiztosnak is kinevezték őket különböző ügyekben Péchy javaslatára, így például Béli a Magyarország és Románia közti határ-vizsgáló bizottság vezetője volt. A kipróbált, tapasztalt és megbízható főtisztek szolgálataira a közigazgatási átszervezést követően tehát továbbra is igényt tartottak.

Bár nincs rá adatunk, de valószínűsíthetjük, hogy Mikó saját kérésére került Csík megye élére. Már a rendezés előtt áthelyezték, 1874-ben lett Csíkszék főkirálybírája. Korábban Mikó Antal – aki csak névrokona volt – töltötte be ezt a funkciót, de őt még a királyi biztos idejében le akarták váltani öregsége és alkalmatlansága miatt. Erre azonban csak pár év múlva került sor, 1874-ben a már nem fiatal (a hatvanadik évében járó), de agilis Mikó Mihály révén remélték jobban “kézben tartani” a széket.

A jelentéktelen Aranyosszék után Béli fontosabb feladatot kapott, amikor a Marosszékből és Torda megye felső kerületéből alkotott Maros-Torda megye főispánjává nevezték ki. Aranyosszék ugyanis Torda megye alsó kerületével olvadt össze, ott pedig meghagyták a régi Torda megyei főispánt, Keményt Györgyöt. Az átalakítást már korábban előkészítették, így 1875-ben Béli már Marosszék főkirálybírája volt, Kemény György pedig Torda mellett Aranyosszéket is igazgatta.

Pogány – az erdélyi közigazgatás egyik nagy túlélője – szintén az átszervezés előkészítése kapcsán, 1875-ben került át Hunyad megyébe. A majdnem homogén román népesség által lakott Hunyad megyében a kormánynak szüksége volt egy tapasztalt, diplomatikus, de keménykezü, a helyi viszonyokat is valamennyire ismerő, a román nyelvet bíró főispánra, ezt pedig Pogány személyében vélték megtalálni, aki a szintén nehéz terepnek számító Alsó-Fehér megyét 1861 óta sikerrel igazgatta. Előtte az idős Barcsai László állt a megye élén, de ő nem tudta igazán sikeresen “kezeiben tartani” a megyét. Pogány esetében viszont nehezen elképzelhető, hogy ő kérte volna áthelyezését, sokkal valószínűbb, hogy Zeyk

Károly belügyminisztériumi államtitkárnak kellett előkészíteni visszavonulásaához a terepet, és ő Alsó-Fehér megyébe kívánt "hazatérni".

A Tisza-éra beköszöntével új emberek jelentek meg az erdélyi megyék élén. A nagy közigazgatási reform előszeleként 1875-ben több új embert neveztek ki, néhánynak a kinevezésére pedig a következő évben került sor: Zeyk Károlyt Alsó-Fehér, Hössler Nándort (Ferdinand Hössler) Beszterce-Naszód, Szentiványi Gyulát Brassó és Fogaras, Pótsa Józsefet Háromszék, gr. Bethlen Gábort Kis- és Nagy-Küküllő, Wächter Frigyes (Friedrich Wächter) Szeben, br. Bánffy Dezsőt Szolnok-Doboka megyében. Közülük többen Tisza Kálmán párthívei voltak és korábban ellenzékiként nem jutottak szerephez, mint gr. Bethlen Gábor vagy br. Bánffy Dezső. Bethlenről például úgy tartották, hogy a fúciónak "főleg az erdélyi részekben való elfogadtatásában tetemes része volt", ezért aztán Tisza Kálmán-nak egyik "első ténykedései közé tartozott" 1875-ben őt jutalmul Felső-Fehér és Küküllő vármegyék élére kinevezni¹. Mindkét megye a problémás törvényhatóságok közé tartozott. A több apró darabból álló Felső-Fehér vármegyét már rég fel akarták számolni, ugyanis teljesen alkalmatlan volt a modern közigazgatás bevezetésére; ráadásul a vármegyei klikkek harca többször torkolt botrányos jelekbe, mint például gr. Haller Ferenc rövid főispánsága idején. Küküllő szintén nehezen irányítható megye volt, korábbi főispánjai nem tudták kézben tartani az ügyeket, gr. Béldi Ferencet öregségére való tekintettel felmentették, de a helyébe kinevezett Szilvássy Sándor nem volt eléggé fajsúlyos személyiség. Az ellenzék sok borsot tört a kormánypárt orra alá, többek között egy ideig a megye szervezését is megakadályozták. A megyerendezésnél aztán Felső-Fehér vármegyét teljesen felszámolták, Küküllő megye némileg megváltoztatott formában Kis-Küküllő néven élt tovább, több száz székéből pedig megszervezték Nagy-Küküllő vármegyét. Mindkét új megye – Nagy- és Kis-Küküllő – élére Bethlen Gábor került.

A közigazgatási átszervezés sok vitás kérdése közül az egyik Háromszék és Brassó vidék egyesítése volt. Felmerült ugyanis a két eltérő hagyományú törvényhatóság egyesítése. A szászok természetesen tiltakoztak ellene, de a háromszéki székelyek sem lelkesedtek érte, főképpen attól tartva, hogy az új megye központja Brassó városa lesz. Végül is mindkét törvényhatóság fennmaradt, de mintegy áthidaló megoldásként 1876-ban Szentiványi Gyula lett Háromszék mellett Brassó megye főispánja is. Egy évvel később, 1877 májusában a háromszéki főispánság helyett Fogaras megye élére nevezték ki.

Valószínűleg szintén kompromisszumos megoldás volt Hössler kinevezése is Beszterce-Naszód megye élére. A csaknem kétharmad arányban románok, egyötöd részben pedig szászok által lakott új megyében, amely a szász Beszterce vidéke és a román Naszód vidéke összeolvasztásából jött létre, nyilvánvalóan nem akartak román főispánt kinevezni. Naszód vidék élén a közigazgatási reformig Alexandru Bohățiel főkapitány állt, aki nagyon nehéz helyzetben egyensúlyozott a kormány és a naszódai román elit elvárásai között. Jellemző, hogy az 1867 után is hivatalt vállalt román elit tagjai közül majdnem egyedüliként kerülte el a megbélyegzést a román nemzeti mozgalom részéről (ezt mutatja az is, hogy személye

¹ Sturm Albert, Új országgyűlési almanach 1887–1892. Rövid életrajzi adatok a főrendiház és képviselőház tagjairól. Bp., 1888, p. 125.

nem került ki teljesen a román történeti tudatból). Naszód vidék egészen 1876-ig megőrizte román jellegét, a közigazgatás románul folyt. Ennek az ára Bohățiel mellőzése volt 1876 után. A régi szász elit a kormány szemében szintén nem számított megbízhatónak, így került valamiféle kompromisszumos megoldásként a korábbi zarándi főispán, Hössler a megye élére.

Ha azt nézzük meg, hogy átlag hány éves korban nevezték ki a főispánokat, akkor nem találunk lényeges eltérést a régi és új garnitúra között, átlag 41–42 évesen foglalták el a főispáni széket¹. Meglehetősen nagy azonban a szórás, és a csekély szám ellenére megfigyelhető az arisztokraták előnye; a legfiatalabb korban kinevezett főispán különben a 32 éves Bánffy Dezső volt. A főispánok átlagéletkora 1879-ben meghaladta a 49 évet, de míg az újak átlag 39 évesek voltak, addig a régiek közel 60. Természetesen az újonnan kinevezettek voltak a fiatalabbak (Zeyk kivételével), de ők sem tudták kompenzálni a tényt, hogy a kiegyezéskori főispánok általában túl voltak a 60. életévükön (öt főispán volt 60 vagy annál idősebb)².

A FŐISPÁNOK TÁRSADALMI HÁTTERE ÉS HELYI KÖTÖDÉSE

A főispánok társadalmi háttere nem sokat változott a kiegyezés időszakához képest: a 13 főispánból mindössze 4 volt arisztokrata, de másik 3 a birtokos nemesség felső rétegéből származott. Egy kivételével a többiek is nemesek voltak, az egyetlen kivétel Friedrich Wächter szebeni főispán volt. Hössler bükszádi előnévvel szerzett nemességet. Ami a *nemzetiségi* megoszlást illeti, két német mellett (Wächter és Hössler³), a többi főispán magyar volt. A legnagyobb különbség tehát ezen a téren a románok teljes eltűnése a kiegyezés utáni állapothoz képest. Ez nyilván *felekezeti* szempontból is „szegényedést” hozott, hiszen ennek következtében most görög katolikusokat sem találunk. Wächter evangélikus volt, Daniel Gábor és Szentiványi Gyula unitárius, két személy vallását nem sikerült megnyugtatóan azonosítani, a többiek között öt reformátust és három katolikust találunk. Nyilvánvalóan nem tudatos politika eredménye volt a protestánsok előretörése, bár összefüggésben lehet a nagyobb mértékben a protestánsok által támogatott egykori ellenzék hatalomra jutásával. A főispáni kinevezéseknél azonban – amennyire ezt a forrásokból rekonstruálni lehet – a felekezeti szempont ekkor már nem játszott szerepet.

Ami a főtisztek *iskolázottságát* illeti, néhány esetben nem rendelkezünk elég adattal. Hössler és Wächter katonai pályára készült, de nem tudjuk, hogy az előbbi milyen iskolát végzett. A régi főtisztek valamelyik nagy hagyományú egyházi főiskolára (a kolozsvári királyi liceumba, a kolozsvári unitárius kollégiumba, a nagyenyedi református kollégiumba) jártak, majd a marosvásárhelyi Királyi Táb-

¹ A régiek átlag 41 és fél évesek voltak, az újak majdnem 43, de ha Zeyk nélkül számítjuk, akkor 38 és fél év a kinevezéskori átlagéletkor.

² Beldi Gergely 60, Mikó Mihály 62, Pogány György 64, Kemény György 66, Zeyk Károly pedig 68 éves volt 1879-ben.

³ Hössler ugyan német származású volt, de identitására nézve nem rendelkezünk adatokkal. „Magyar érzelműsége” azonban nyilván feltétel volt Beszterce-Naszód megye élére való kinevezésében.

lán végzett joggyakorlat után tették le az ügyvédi vizsgát. Egyedül Béldi Gergely, Maros-Torda megye főispánja tért el ettől, aki a kolozsvári liceum után 1832-ben a bécsi konzuli akadémiára iratkozott be. A fentiek érvényesek kortársuka, Zeyk Károlyra, Pótsa Józsefre és részben a fiatalabb Szentiványi Gyulára nézve is. Utóbbi a brassói evangélikus, majd a kolozsvári unitárius gimnáziumot látogatta. Jogot Marosvásárhelyen, utána pedig jog- és államtudományokat a kolozsvári jogakadémián végzett, végül pedig 1867-ben ügyvédi vizsgát tett a marosvásárhelyi Királyi Táblán. Szentiványi tehát az átmeneti állapotot képviseli, aki már jogakadémián tanult, de vizsgát még a régi rendszer szerint a Királyi Táblán tett. Ugyanez vonatkozik gr. Bethlen Gáborra is, aki a kolozsvári református kollégium után Pesten végzett jogot. A legalaposabb képzést Bánffy Dezső kapta, aki a kolozsvári református kollégium után szintén jogakadémiát végzett, utána viszont németországi egyetemeken államtudományt tanult, majd egy nagyobb nyugat-európai utazással (Belgium, Hollandia, Olaszország) tette teljessé képzését.

Ami a főispánok *helyi kötődését* illeti, három csoportra oszthatjuk őket. Az első csoportba tartoznak a megyéjükhöz szoros szálakon fűződő főispánok. Ilyenek voltak Esterházy Kálmán Kolozs, Kemény György Torda-Aranyos és Daniel Gábor Udvarhely megyei főispánok, akinek mind birtokai, mind politikai pályafutása a megyéhez kötődött és akik a kiegyezés óta álltak az illető törvényhatóság élén. Szintén ide sorolható Bánffy Dezső, akinek birtokai jelentős része Szolnok-Doboka megyében feküdt, és ugyancsak ott kezdte politikai pályafutását is. Zeyk Károly úgyszintén mind családirag, mind a birtokai alapján kötődött Alsó-Fehér megyéhez, bár korábbi politikai szereplését inkább Kolozs megyében fejtette ki. Mikó Mihály a marosszéki kitérő után visszatért szülőhelyére, hiszen Csíkszékből született, ott kezdte politikai pályafutását, valamint birtokai is ott voltak. Bethlen Gábort birtokai kötötték Nagy-Küküllőhöz, bár a megye főleg szász székekből állt össze, de ott – Segesvártól két órányi kocsútra – feküdt a család lakhelyeül szolgáló keresdi kastély és szintén Keresd volt birtokainak központja is. Nyilvánvalóan a kormány nem akart oda szász főispánt kinevezni, így kapóra jött Bethlen személye, aki „otthon” volt a megyében. A szomszédos Kis-Küküllőhöz csatolták Felső-Fehér vármegye egy részét, így ott sem számított teljesen idegennek.

Jelentős mértékben kötődött megyéjéhez Szentiványi Gyula háromszéki főispánként, valamint Pótsa József, aki utána töltötte be ezt a funkciót. Pótsa korábban Felső-Fehér vármegyében volt birtokos és Küküllő megyében vállalt hivatalt, de Felső-Fehér megyének azt a részét, ahol birtokai feküdtek és ahol lakott, Háromszékhez csatolták. Pogány Györgynek a családja Hunyad megyéből származott, birtokai is voltak ott, de politikai pályafutása Alsó-Fehér megyéhez kötötte, ahol hosszú ideig volt előtte főispán.

Végül négy főispánnak nem volt kötődése a megyéhez, ahová kinevezték, de több esetben a szomszédos törvényhatóságból jött, tehát mégsem volt egészen idegen. A brassói Wächter Szeben megyei kinevezésénél nyilván számított, hogy szász volt, és mint ilyen nem teljesen „idegen” Nagyszebenben. Szentiványi Gyula a szomszédos Háromszékről került Brassóba, de Fogaras megyében, ahová hosszúra nyúlt ideiglenes megoldásként nevezték ki, idegen volt. Béldi Gergely valószínűleg jutalomként kapta a Maros-Torda megyei főispánságot, bár azelőtt

Aranyosszék élén állt, birtokai pedig Háromszéken voltak. Hössler Nándor kinevezésének indokait bővebben nem ismerjük. Annyit azonban elmondhatunk, hogy a főispánok kétharmada szorosan kötődött a megyéhez.

Vagyonukat, illetve a *földbirtok nagyságát* illetően nem rendelkezünk pontos adatokkal¹. Az újak közül Wächternek nem volt földbirtoka, Szentiványi Gyulánál nem világos, hogy a Kolozs megyei 200 hold erdő az ő tulajdona volt-e vagy csak egy névrokonáé. Hösslerről pedig nem sikerült adatot találni, de valószínűleg nem volt földbirtoka. Beldinek Háromszéken volt birtoka, Esterháznak pedig Kolozs megyében, de ezek pontos nagyságát nem sikerült feltárni. Mikó Mihálynak pedig csekély birtoka volt Csíkszékben².

Egy következő csoportot képeznek az 1000–3000 hold körüli birtokosok (Pogány György, Daniel Gábor, Pótsa József, Zeyk Károly, Bethlen Gábor). Ők a megyei jobb módú birtokosok közé tartoztak, bár Bethlennek korábban anyagi gondjai is voltak, a birtokot eladósodva vette át apjától. Pótsának a Kis-Küküllő megyei Bonyhán volt egy 550 holdas birtoka és az egykori Felső-Fehér vármegyében (ekkor már Háromszéken) lévő Peselneken 250 holdja, illetve Szárazpatakon 225 holdja, tehát összesen mintegy ezer hold, de ebből csak mintegy 300 hold szántó. Pogáynak ezer holdas birtoka volt Alsó-Fehér megyében, de a családnak Hunyad megyében is voltak birtokai. Danielnek több mint 2000 holdja volt Udvarhely megyében, de ennek nagy része erdő. Zeyk Károly birtokai több megyére terjedtek ki: Alsó-Fehér, Maros-Torda és Kolozs megyében összesen mintegy 1500 holdnyi birtoka, amelynek mintegy fele volt szántó.³ Bethlen Gábornak Nagy-Küküllő megyében volt birtoka, összesen kb. 2500 hold, nagyrészt erdő. A legnagyobb birtoktest Keresden volt (1500 hold), de ebből is csak mintegy 300 hold volt szántó.

Mindössze két arisztokrata emelkedik ki a mezőnyből: br. Bánffy Dezső és br. Kemény György. Kemény György birtokának tetemes részét a több mint 25 ezer holdas erdőbirtok tette ki. Bánffy Dezsőnek Szilágy, Szolnok-Doboka és Kolozs megyében volt összesen mintegy 6700 hold birtoka (ebből valamivel több mint 1500 hold szántó); ezt egészítette ki a Kolozs megyei több mint 40 ezer holdas erdő és legelő, amely osztatlan családi tulajdonban volt.

FŐISPÁNI KARRIERÚTVONALAK

Az életpályát illetően a kép igen változatos, de a legtöbb esetben a főispáni kinevezés egyben karrierjük csúcsát jelentette. A régiek közül *Kemény Györgyöt* 1861-ben nevezték ki Torda vármegye, *Daniel Gábort* Udvarhelyszék, illetve

¹ A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet. Gazdaczimtár. Bp.: Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1897; Magyarországi gazdacimtár. Összeállította Rubinek Gyula. Bp., 1911. A problémát részben az jelentette, hogy a gazdacimtárak csak a 100 hold fölötti birtokot tüntetik fel, másrészt pedig akik gyermektelenül korábban meghaltak, azok birtokát nem tudtam azonosítani. Egyes esetekben a névazonosság is nehezítette a munkát.

² Gyergyóalfaluban volt 348 hold földje.

³ Alsó-Fehér megyében Pókafálván volt 400 holdja ebből 230 hold szántó, Koslárdon 300 hold, Maros-Torda megyében Marosszentimrén 150 hold, végül Kolozs megyében Ajtonban 540 hold és Bóson 100 hold.

*Béldi Gergely*t Aranyosszék élére. Mindhárman lemondtak 1862-ben, majd 1865 decemberében ismét kinevezték őket. Mint láttuk, *Béldi* 1875-ben került át Marosszék élére a megszüntetésre ítélt Aranyosszék éléről. Az utolsó marosszéki főkirálybíró és az első Maros-Torda megyei főispán 1883-ig állt a megye élén. *Kelemen György* még egy évtizedig, 1886-ig maradt Torda-Aranyos megye főispánja, amikor is 73 éves korában nyugalomba vonult. *Daniel Gábor* Udvarhelyszéki főkirálybíró, majd Udvarhely megye főispánja szintén "veteránnak" számított, három évtizedig állt a törvényhatóság élén. 1891. októberében vált meg állásától és vonult nyugalomba. Az unitárius egyház főgondnokaként a főrendiháznak is tagja volt, úgyszintén számtalan egyesületnek, többek között a Magyar Történelmi Társulatnak. Idős korában megírta családja történetét is.

Ugyancsak 1861-ben nevezték ki *Pogány György*-öt. Karrierje visszanyúl a 1848 előtti. Alsó-Fehér vármegyében járta végig – igen gyorsan – a hivatali ranglétrát: 1845-ben aljegyző, 1847-ben már helyettes alispánként találjuk, 1848-ban szintén alispán volt. A neoabszolutizmus idején is vállalt hivatalt, úrbéri törvényszéki elnök volt. 1861-ben kinevezték Alsó-Fehér vármegye főispánjának, de ő nem mondott le 1862-ben, hanem folyamatosan a nemzetiségi összecsapások egyik fő színterének számító Alsó-Fehér vármegye élén maradt. Innen helyezték át 1875-ben Hunyad megyébe, ahonnan 1891-ben, 76 éves korában vonult nyugalomba.

A kiegyezés után került Kolozs vármegye élére gr. *Esterházy Kálmán*, Marosszék élére pedig *Mikó Mihály*. Korábban mindketten résztvettek a szabadságharcban, az akkor 18 éves *Esterházy* elvesztette egyik karját. A politikai életbe csak a kiegyezés előtt kapcsolódott be aktívan, az 1865. évi kolozsvári országgyűlésen Fogaras képviselőjeként vett részt. *Esterházy Kálmán*t 1867 tavaszán nevezték ki br. *Jósika Lajos* helyett Kolozs megye élére¹, ahol 1886-ig maradt, utána képviselő lett. 1887-től öt cikluson keresztül képviselte Kolozs megye gyalui kerületét, ahol kastélya és birtokainak egy része is feküdt; utoljára 1905-ben választották meg. Idős korában még egyszer kinevezték a törvényhatóság élére: 1910–1913 között ugyancsak ő volt Kolozs megye főispánja. Végül 1913. június 27-én mentették fel az akkor 83 éves aggastyánt. Az első világháború alatt, 1916-ban halt meg. *Mikó Mihály* korábban kezdte karrierjét: 1840-ben gyergyószéki alkirálybíró, 1848-ban széki aljegyző volt, de többször képviselte a széket a diétákon is. 1848-ban Csíkszék követe volt az erdélyi, majd a pesti országgyűlésen, az uniós bizottság tagja, majd 1848 szeptemberében Csíkszék kormánybiztosának nevezték ki. A szabadságharc leverése után halálra ítélték, de az ítéletet várfogságra változtatták. 1856-ban szabadult, utána gyergyóalfalusi birtokán gazdálkodott. 1861-ben királybíróvá választották, de következő évben lemondott. 1866-ban ismét őt küldte Csíkszék a pesti országgyűlésre. Többek között Erdélyről szóló cikksorozatával hívta fel magára Pesten a figyelmet, és 1867-ben őt nevezték ki a kompromittálódott *Petrichevich-Horváth Albert* helyébe marosszéki főkirálybírónak. Onnan került át 1874-ben Csíkba, ahol 1881. február 25-én bekövetkezett haláláig maradt a szék, majd megye élén.

¹ *Jósika* kényes helyzetére való tekintettel vonult vissza, ugyanis neoabszolutizmus kori szerepvállalása miatt támadások érték.

Friedrich Wächter katonai pályára készült, 1842-ben kadétként lépett be a 39. sz. (Dom Miguel) ezredbe és 1848 előtt hadnagyi rangig vitte. Hivatalos életrajzában úgy szerepel, hogy a szabadságharcban honvédként harcolt, és őrnagyi rangot szerzett. Emiatt 1849. szeptember 7-én haditörvényszék elé állították. Bona Gábor munkájában azonban neve nem szerepel. Később szülővárosában, Brassóban hivatalnok, majd szenátor volt. 1865-ben képviselőként vett részt az utolsó erdélyi országgyűlésen, ahol többedmagával előterjesztette a szászoknak az unióra vonatkozó feltételeit. Hosszú képviselői szereplése készítette elő kinevezését. Brassó képviselőjeként került be 1869-ben, majd 1872-ben és 1875-ben is a parlamentbe. Utolsó mandátumától főispáni kinevezése következtében, 1876. szeptember 28-án vált meg. Az ifjúsászok egyik vezéregyénisége volt, és mint ilyen sokat tett a Királyföld rendezésének a kormány szája íze szerinti rendezéséért. Jutalmul nevezték ki 1876. augusztus 8-án 49 évesen Szeben megye főispánjává, és az ószászok nagy bosszúságára az ezzel összeköttetésben levő szász ispáni címmel is felruházták. Wächter 1883-ig állt Szeben megye élén, a következő évben meghalt.

Ferdinand Hössler pályájáról sikerült egyelőre a legkevesebbet kideríteni. Szintén katonatiszt volt, 1848–1849-ben a császári hadseregben főhadnagyként harcolt a magyarok ellen, vitézségéért ki is tüntették. A kiegyezés után Zaránd megye főispánja volt, és ebbeli minőségében a főrendiház tagja. Az aprócska megye azonban, amely korábban Erdélyhez tartozott, a közigazgatási reform nyomán megszűnt. Hösslert 1876. augusztus 17-én nevezték ki Beszterce-Naszód megye élére, és 1883. október 23-án bekövetkezett haláláig töltötte be ezt a funkciót. Kinevezésében nyilván szerepet játszott németisége, de ennél fontosabb volt a kormány iránti lojalitása.

Szentiványi Gyula számára az egzisztenciát úgyszintén a hivatal jelentette, karrierje ennek következtében “alulról építkező”. Hivatlbalépését nem a legjobbkor kezdte, 1862-ben lépett a Főkormánysház szolgálatába, 1865-től mint fogalmazó gyakornok tevékenykedett, majd a kiegyezés után átlépett az igazságszolgáltatás terére. 1867-ben Kolozs vármegye törvényszéki ülnöke lett, majd a bírósági szervezés nyomán 1871-ben Kolozsváron törvényszéki bírónak nevezték ki. A háromszéki származású – és “Tisza kreatúrának” tartott¹ – Szentiványit nagyon fiatalon, mindössze 33 évesen 1875-ben nevezték ki Háromszék vármegye főkirálybírójává és lett egyben a négy háromszéki város (Sepsiszentgyörgy, Kézdivásárhely, Bereck és Illyefalva) főispánja. Következő évben Szentiványi lett Háromszék mellett Brassó megye főispánja is, majd 1877 májusában Háromszék helyett Fogaras megye élére nevezték ki. 1882-ig volt Brassó és Fogaras megyék főispánja. Utána megint a nyugalmasabb bírósági karrierhez tért vissza. 1882-ben a marosvásárhelyi Királyi Tábla tanácselnöke lett, 1887-ben pedig kúriai bírónak nevezték ki. Pályája szokatlanul mondható, hiszen a dualizmus korában ha volt is példa a közigazgatás és az igazságszolgáltatás közti átjárásra, de olyan többszörös váltást, mint amilyenre Szentiványi pályája nyújt példát, nagyon ritkán találunk.

Szentiványi utóda a háromszéki főispánságban *Pótsa József* lett, aki már korábban is viselt vármegyei hivatalt. Fiatalemberként 1861-ben Háromszéken

¹ Kákay Aranyos (Kecskeméthy Aurél), Újabb országgyűlési fény- és árnyképek. Bp., 1877, p. 21.

tiszteletbeli jegyzőnek nevezték ki, majd székbíró lett. A provizórium idején birtokain gazdálkodott. A kiegyezés után újra hivatalalt vállalt, de ekkor már Küküllő vármegyében találjuk, ahol alispánná választották¹. Innen nevezték ki 1877-ben 41 évesen Háromszék megye élére, ahol több mint negyed évszázadig, 1903-ban bekövetkezett nyugalomba vonulásáig maradt.

Zeyk Károly volt tulajdonképpen az egyetlen, akinek a főispáni kinevezés némiképp visszalépést jelentett. Zeyk a kiegyezés óta hivatalban lévő főispánoknak volt a kortársa és korábban a legtöbbre vitte közülük. 1837-től kezdődően Kolozs vármegye követeként vett részt az erdélyi országgyűléseken. 1848-ban előbb képviselőnek választották, majd belügyminisztériumi osztálytanácsossá nevezték ki. Az utolsó erdélyi országgyűlésen 1865-ben, majd 1866-tól a pesti országgyűlésen Kolozs megye képviselője volt. A kiegyezés után államtitkári pozícióban ismét a belügyminisztériumba került. 1875-ben Tisza valószínűleg új, munkaképes embereket akart maga mellett a belügyminisztériumban, és a 64 éves Zeyk már nem tudott megfelelni az új követelményeknek. Félreállítani azonban kínos lett volna, ezért 1875-ben Pogány Györgyöt áthelyezték Hunyad megyébe, helyébe pedig – valószínűleg saját kérésére – Zeyket nevezték ki Alsó-Fehér vármegye főispánjának. Karrierjének ez lett az utolsó állomása, 1885. április 23-án bekövetkezett haláláig állt a megye élén.

A fúzió nyomán több új embert is kineveztek a korábbi ellenzék soraiból. A legnagyobb karriert befutott új ember *Bánffy Dezső* volt. Bánffy Belső-Szolnok vármegyében a balközép vezére volt, ami alighanem kellemetlen lehetett a – bár más megyében – főispán apjának. Kétszer pályázott sikertelenül képviselői helyre, másodszor csak úgy tudták megbuktatni, hogy Torma Károly főispán lépett fel ellene. 1875-ben Belső-Szolnok megye főispánja és Kővár vidék főkapitánya lett; ekkor még apja, br. Bánffy Dániel állt a szomszédos Doboka megye élén. Hamarosan apja "öröksége" is rászállt, Belső-Szolnok megyét egyesítették ugyanis Doboka megyével, és 1876-tól az újonnan szervezett Szolnok-Doboka megyét irányította. 1883. november 26-án Hössler halála nyomán – Szolnok-Doboka megye meghagyása mellett – kinevezték Beszterce-Naszód megye élére is, és egészen 1891-ig töltötte be ezt a funkciót. Bánffy az erőskező, hatékony főispán mintaképe lett, annak ellenére, hogy előtte nem viselt megyei funkciót. Különösen kíméletlen nemzetiségi politikája miatt lett ismert a neve. Jelszava "Hazafiság a nemzetiségnek!" volt. Az erdélyi református egyházkerület főgondnoka volt. Főrendiházi tagként hosszú ideig volt a főrendiház jegyzője. A kisbirtokosok országos földhitelintézete igazgató tanácsának tagja, az országos erdészeti egyesület alelnöke, a gazdasági egyletek országos szövetkezetének alelnöke, valamint az erdélyi református egyházkerület főgondnoka volt. Bánffy 1891-ben leköszönt a főispánságról, és 1892-ben a szilágysomlyói kerületben képviselőnek választotta meg magát. Későbbi pályája közismert: 1895–1899 között Magyarország miniszterelnöke volt, az egyetlen erdélyi származású miniszterelnök a dualizmus idején.

Szintén ebbe a kategóriába tartozott gróf *Bethlen Gábor*. Kalandos fiatalokora ellenére Bethlennek korábbról már volt némi csekély közigazgatási tapasztala-

¹ Mivel a tiszti címtárak ebből az időszakból hiányoznak, csak annyit tudunk, hogy 1869-ben még más töltötte be azt a pozíciót, de 1873-ban már alispánként szerepelt és főispáni kinevezések is az volt.

ta. 1859-ben állítólag – miután otthon már bekapcsolódott az emigráció szította mozgalmakba – titkos megbízással Teleki Lászlóhoz küldték Genfbe, Telekit azonban időközben Drezdában elfogták. Genfben Klapka tábornok közvetítésével Aulitzky lengyel ezredeshez csatlakozott, majd Olaszországba ment és közlegényként beállt a magyar légióba. Több expedícióban részt vett, harcolt Garibaldi mellett Szicíliában, kitüntést is kapott. Aspromontenál Garibaldi csapatával együtt őt is elfogták, 6 hétig Genovába volt fogságban. Hazatérve gazdálkodni kezdett. A nagyszebeni tartománygyűlésen 1863-ban követi írnokként volt jelen. Az 1865. évi utolsó erdélyi országgyűlésen Felső-Fehér vármegye követe volt, utána a pesti országgyűlésen is részt vett, ahol Tisza Kálmánhoz csatlakozott. Az első delegációban a külügyi vita alkalmával az olasz egység mellett szólalt fel. Az 1869. évi választásokon nem sikerült bejutnia a képviselőházba, így a vármegyében keresett vigasztalást. 1869-ben Felső-Fehér megye főbírája lett, de a botrányok által feldúlt vármegyében ő sem sokáig viselte e tisztséget, 1871-ben alulmaradt Apáthy Péter főjegyzővel szemben. Egy időre birtokára vonult vissza, közben azonban az erdélyi ellenzék egyik legtevékenyebb tagja volt. A fúzióval jött el az ő ideje, és a kezdeti nehézségek ellenére végül is másfél évtizeden keresztül, 1890-ig töltötte be a főispáni pozíciót. Szapáry ekkor ugyanis csak Kis-Küküllő vármegyéjét hagyta volna meg neki, de sértődöttségében visszavonult. Bethlen Bánffyhoz hasonlóan a türelmetlen nemzetiségi politika képviselője volt, különösen a szászokkal szemben. 1885-ben alapítója, majd haláláig elnöke volt az EMKÉ-nek. Úgyszintén az erdélyi református egyházkerület és a nagyenyedi Bethlen-kollégium főgondnoka volt. A székely puccs idején kormánybiztosként mindent megtett, hogy a vizsgálat eredménytelen maradjon. A főrendiházi reform után 1885-től a főrendiház választott tagja lett. Több egyesület kezdeményezője, illetve elnöke volt. Úgyszintén elnöke volt a Kolozsvári Leszámitoló Bank és Takarékpénztárnak, illetve az 1891-ben alakult Erdélyi Magyar Jelzálog-Hitelbanknak. Rudolf trónörökös görényi vadászatainak egyik résztvevője volt. Visszavonulása után 1891-ben időközi választáson szabadelvű programmal jutott be a parlamentbe Kis-Küküllő megye balavásári kerületéből. Miután azonban nem értett egyet Szapáry közigazgatási reformtervével a megyék “államosítását” illetően, a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott. Bár Apponyival sem értett egyet több kérdésben, mégis elkezdte szervezni a Nemzeti Pártot Erdélyben. 1892-ben Marosvásárhelyen már Nemzeti párti programmal választották meg, 1896-ban azonban alulmaradt az ákosfalvi kerületben (Maros-Torda megye). 1897. június 25-én halt meg¹.

CSALÁDI KAPCSOLATOK

A családi kapcsolatok nagy szerepe a közéleti karrier alakulásában közhelyszámba megy, de még így is érdekes az a nagy kiterjedésű családi hálózat, amelyhez az arisztokrata főispánok több-kevesebb szállal kapcsolódtak. A továbbiakban ezeket a kapcsolódásokat mutatom be, kiemelve, hogy az egyes főispánok szűkebb rokonságából kik töltötték be hasonló funkciókat, illetve voltak országgyűlési

¹ Kuun Géza, Emlékbeszéd bethleni gróf Bethlen Gábor felett. Kolozsvárt, 1897, pp. 23–31.

képviselők, és hogy fiaik mennyiben követték apjuk pályáját.

A legékezebb példa ezekre a családi összefonódásokra *Bánffy Dezső*, br. *Bánffy Dániel* Doboka megyei főispán és lécfalvi Gyárfás Anna fiának rokonsága. A Bánffy "nemzetség" Erdély egyik legkiterjedtebb főúri családja volt. Bánffy Dániel a család bárói ágából származott, felmenői között is többen töltöttek be főispáni tiszteket Doboka és Kraszna megyékben. Apja Bánffy János, anyja Zeyk Zsuzsanna volt, Zeyk Dániel, Fehér megyei főispán lánya. János bátyja 1848-ban Küküllő vármegye főispánja, majd a kiegyezés után, 1869-től országgyűlési képviselő volt. Ennek gyermekei közül Zoltán Maros-Torda megye és Marosvásárhely főispánja lett, Polyxena lányának férje, br. Kemény Kálmán pedig Alsó-Fehér megye főispánja és képviselő volt. Katalin nővére a szintén országgyűlési képviselő br. Kemény István felesége volt. Anyja révén első unokatestvére volt *Zeyk Károly*, képviselő, belügyminisztériumi államtitkár, a vizsgált időszakban Alsó-Fehér vármegye főispánja.

Bánffy Dezső 1865-ben elvette feleségül Kemény Máriát, gr. *Kemény György* Torda, később Torda-Aranyos megyei főispán és gr. Bethlen Mária lányát. Később, első felesége halála után 1893-ban rangján alul nősült újra, Máthé Ilonát, egy 20 évvel fiatalabb tanítónőt vett feleségül, akitől egy lánya született. Első házasságából született idősebb fia, Kázmér országgyűlési képviselő és később Alsó-Fehér vármegye főispánja volt. Unokája – Kázmér fia –, Dániel szintén képviselő, illetve földművelésügyi miniszter lett. Másik fia, Ferenc csak főrendiházi tag volt, nem politizált. Szintén első házasságából született lányának, Alice-nak a férje, br. Feilitzsch Berthold Bihar és Békés megyék főispánja volt. Bánffy Dezső testvére, Ernő nem politizált, de az Erdélyi Magyar Gazdasági Szövetség elnöke, valamint az Erdélyi Református Egyház és a Kolozsvári Református Kollégium főgondnoka volt. *Esterházy Kálmán* Kolozs megyei főispán unokahúgát, Ceciliát vette feleségül.

Esterházy Kálmán az Esterházy család cseszneki (és ezen belül az ún. erdélyi) ágából származott, szülei gr. Eszterházy Dénes és gr. Haller Cecília voltak. 1857-ben feleségül vette gr. Bethlen Paulinát, akitől két lánya született: Irma a képviselő ifj. Makray László, Ágnes az előző Kolozs megyei főispán, gr. Bethlen Lajos azonos nevű fiának felesége lett. Feleségének huga, Bethlen Vilma, Kállay Béni, közös pénzügyminiszter felesége volt, másik huga, Margit gr. Teleki Gézához, majd br. Bánffy Györgyhez ment feleségül. Felesége öccsei a br. Wesselényi, gr. Batthány, gr. Beldi és Tisza családból nősültek, így gyakorlatilag az egész erdélyi arisztokráciával sógorágban volt, és a Királyhágótól nyugatra is rendelkezett családi kapcsolatokkal. Felesége öccsei közül később gr. Bethlen Ödön Kolozs, Bálint Torda-Aranyos, Pál pedig Beszterce-Naszód és Szolnok-Doboka vármegye főispánja lett. Utóbbi Tisza László lányát, Jolánt vette feleségül, és így sógora volt Tisza István későbbi miniszterelnöknek és Sándor Jánosnak, Kis-Küküllő és Maros-Torda későbbi főispánjának. *Esterházy Kálmán* bátyjának, Jánosnak egyetlen lányát Ceciliát Bánffy Dezső öccse, Ernő vette feleségül.

A Kemény család szintén Erdély egyik kiterjedt főúri családja, amely a 17. században fejedelmet is adott. *Kemény György* br. Kemény Simon, királyi táblai ülnök, majd Alsó-Fehér vármegye administratorának és gr. Teleki Annának volt

a fia, és úgyszintén kiterjedt családi hálóval rendelkezett. Testvérei közül István korábban Alsó-Fehér megye főispánja, országgyűlési képviselő volt, Domokos nem vállalt politikai funkciót, de az erdélyi református egyházkerület főgondnoka volt. Nővére, Katalin br. Kemény Déneshez, a reformkori erdélyi ellenzék egyik vezéralakjához, 1848-as államtitkárhoz ment feleségül. Az ő gyermekeik közül Gábor képviselő, belügyminisztériumi államtitkár, ipar és kereskedelemügyi, majd közlekedésügyi miniszter, öccse Géza szintén országgyűlési képviselő volt. Másik lánytestvére, Judit révén pedig *Zeyk Károly* képviselő, belügyminisztériumi államtitkár, Alsó-Fehér vármegye főispánja volt a sógora.

Feleségétől, gr. Bethlen Máriától hat gyermeke volt. Ödön nem vállalt közeleti szerepet. Felesége Gizella, káli Nagy Elek miniszteri tanácsos lánya volt, aki az 1869–72 közti átmeneti időszakban a királyi biztos után a második legmagasabb funkciót töltötte be Erdélyben. Unokája (Ödön fia), Ákos Kis-Küküllő vármegye főispánja, az EMKE alelnöke volt. Lánya, Mária *Bánffy Dezső* felesége volt. Másik két fia, Kálmán és Endre országgyűlési képviselők voltak. Kálmán 1885–1892 között Alsó-Fehér vármegye főispánja is, a főrendiház alelnöke, az erdélyi református egyházkerület főgondnoka volt. Bánffy Polyxenát vette feleségül, szalonjuk Pesten az erdélyi társaság egyik központja volt. Kálmán apósa, br. Bánffy János Küküllő vármegye egykori főispánja volt.

Zeyk Károly családja Hunyad megyéből származott, de már jó néhány nemzedéken keresztül Alsó-Fehér megyében telepedett meg. A birtokos nemesiségnek ahhoz a felős rétegéhez tartoztak, akik arisztokratákkal házasodtak össze és a megye, illetve az erdélyi központi hatóságok vezető pozícióit töltötték be 1848 előtt is. A Zeyk család 1848-ban Erdély 86 helységében volt birtokos, illetve voltak jobbágysai. A nagyapa, Zeyk Dániel, nemes testőr, ítélmester, 1785-től guberniumi tanácsos, 1791-től udvari kancelláriai tanácsos, végül karrierje csúcsán 1795-től a királyi tábla elnöke volt. Felesége gr. Teleki Borbála volt, testvérei szintén arisztokratákkal, a gr. Teleki, br. Bánffy családdal házasodtak össze. Apja, Zeyk Dániel királyi táblai ülnök, majd főkormányászeki tanácsos volt, 1837-ben Alsó-Fehér megye országgyűlési követe. Feleségétől, br. Vay József septemvir lányától, Katalintól nyolc gyermeke született. Az öt fiúból hárman érték meg a felnőtt kort. Nővére, az 1848-ban elhunyt Borbála br. Kemény Dénes, az erdélyi reformkori ellenzék neves tagjának felesége volt.

Testvérei közül öccse, Domokos a segesvári csatában 1849 június 30-án esett el honvédtisztként. Kemény Julianna bárónőtől született fia, Gábor országgyűlési képviselő volt. Bátyja, József (1805–1852) Göttingenben tanult, és úgyszintén az erdélyi reformkori ellenzék egyik vezéralakja volt. 1834-ben Gyulaféheřvár követe volt a diétán, utána pedig minden országgyűlésen ott szerepelt az ellenzék soraiban. Józsefnek két fia maradt: első feleségétől, gr. Teleki Jozefától József, a másodiktól, gr. Thoroczkai Júliától Dániel. József 1865-ben, 1866-ban és 1869-ben Aranyosszéket képviselte az országgyűlésen. 1896-ban bárói címet nyert és főrendiházi tag lett. Teleki Ágnes grófnőt vette feleségül. Gyermekei is arisztokratákkal házasodtak, egyik veje Odeschalchi Livius herceg volt. Dániel br. Bánffy Albert, egykori Kraszna megyei főispán lányát, Cecíliát vette feleségül. Cecília anyja gr. *Esterházy Kálmán* Kolozs megyei főispán testvére volt; testvére, br.

Bánffy György pedig országgyűlési képviselő volt.

Zeyk Károlynak feleségétől, br. Kemény Judittól öt gyermeke született. Apósa, br. Kemény Simon a XIX. század első felében Alsó-Fehér megye adminisztratora volt. Sógora, br. Kemény István Alsó-Fehér megye főispánja és képviselő; felesége másik bátyja, *Kemény György* pedig Torda, később Torda-Aranyos megye főispánja volt.

Két fia, ifj. Károly (sz. 1848) és Dániel (sz. 1851) is követte apja nyomdokait, mindketten politikai pályára léptek. Károly miniszteri fogalmazóként kezdte, 1885-ben időközi választáson került be a parlamentbe, majd 1887-ben, 1905-ben és 1910-ben Kolozs megye kolozsi kerületének országgyűlési képviselője volt. 1894-ben kamarási rangot kapott. Felesége Tisza Etelka, Tisza László képviselő lánya volt. Tisza László Tisza Kálmán és Lajos kevésbé híres testvére volt. Felesége révén sógorai voltak: Tisza István későbbi miniszterelnök, gr. Bethlen Pál, Beszterce-Naszód megyei főispán és Sándor János, Kis-Küküllő megye későbbi főispánja. Másik fia, Dániel 1881–1893 között Alsó-Fehér megye alvinci kerületének országgyűlési képviselője volt, 1892-től pedig követte apját és a megye főispánja lett.

A két nagy egymással is összefüggő családi hálózathoz némileg szerényebb kapcsolatokkal rendelkezett a különben szintén arisztokrata gr. *Bethlen Gábor*, de azért az ő két sógora is főispán volt. A Bethlen familia nagyságát mutatja, hogy szülei mindketten a család különböző ágaiból származtak: apja gr. Bethlen Pál (1811–1872), kúriai bíró, anyja gr. Bethlen Klára voltak. Apjának unokatestvére volt az azonos nevű Bethlen Pál, Belső-Szolnok megye főispánja. Anyjának távolabbi rokona volt a későbbi főispán és miniszter, gr. Bethlen András. Húgai közül az egyik, Aurélia Bánffy Zoltán Maros-Torda megyei főispán felesége volt, a másik, Emma, gr. Béli Ákos Kolozs megyei főispáné. Bethlen aggregény maradt, így kapcsolati tőkéjét nem tudta tovább örökíteni.

Daniel Gábor Udvarhelyszék főkirálybírája és később első főispánja volt. A Daniel család a fejedelemség kora óta töltött be különböző hivatalokat. A család egyik ága a 18. század első felében bárói címet szerzett. Apja, Daniel Elek a Királyi Tábla ülnöke volt. Első felesége br. Henter Klára volt, de Gábor anyja a második feleség, Cserey Krisztina volt. Daniel feleségétől, br. Rauber Máriától egyetlen fia érte meg a felnőtt kort: ifj. Daniel Gábor ügyvéd, országgyűlési képviselő, a képviselőház alelnöki funkcióját is betöltötte. A híres pesti orvos, az Orvostudományi Egyetem rektora, Korányi Frigyes lányát, Malvint vette feleségül. A zsidó eredetű Korányi (Kronfeld) család 1884-ben kapott nemességet, 1908-ban pedig magyar bárói rangot. Az ifj. Daniel Gábor sógora ifj. Korányi Frigyes az Országos Központi Hitelszövetkezet vezérigazgatója, képviselő, több ízben pénzügyminiszter és kereskelemügyi miniszter, párizsi és madridi követ volt. Fia, Gábor a Központi Hitelszövetkezet ügyvédje – ahol amúgy nagybátyja volt a vezérigazgató – és a budapesti unitárius egyház főgondnoka, az első világháború idején rövid ideig belügyminiszter volt.

Béli Gergely a Háromszékről elszármazott, sok tisztségviselőt adott Béldi család nemesi ágából származott. Apja, Béldi István guberniumi tanácsos, anyja br. Bornemisza Anna volt. Feleségétől, gr. Nemes Rozáliától nem született gyer-

meke. Sógora gr. Nemes Vince Wodianer Mór, a bécsi tőzsde, az osztrák-magyar államvasuti társaság elnökének lányát, Gabriellát vette feleségül. Így Béli sógora volt Wodianer Albert, a zsidó származású nagypolgárság egyik jeles képviselője. Béli másik sógora gr. Nemes János országgyűlési képviselő gr. Bethlen Sándor – szintén képviselő – lányát, Polyxenát vette feleségül.

A Hunyad megyei eredetű óbrettyei és klopotivai előnevű Pogány család tagjai szintén évszázadok óta viseltek vármegyei hivatalokat. *Pogány György* ősei között is találunk alispánt, vármegyei jegyzőt, szolgabíró stb. Apjának Pogány Jánosnak első feleségétől, gr. Tholdalagi Sárától született fia, Károly 1848 előtt Alsó-Fehér vármegye főjegyzője volt, később adószedő, végül a Királyi táblára került bírónak. György anyja Brencsán Róza, felesége Réthi Karolina volt¹. Két fia közül az idősebbik, *Károly* országgyűlési képviselő volt. Mandátumai érdekesen igazodtak apja főispáni működéséhez: 1872-ben még Abrudbányán választották meg, 1875-től 1898-ig Hunyad megye vajdahunyadi kerületét képviselte az országgyűlésben.

A sepsiszentiványi Szentiványi család szintén egyike volt a Háromszékről széttrajzott nemesi családoknak, akik több megyében viseltek különböző hivatalokat. A család földbirtoka csekély volt, így a tanulás és hivatalviselés révén emelkedtek erre a szintre, illetve ennek révén igyekeztek pozícióikat őrizni. *Szentiványi Gyula* ősei a XVII. századtól kezdve különböző széki hivatalokat viseltek Háromszéken. Nagypapa székibíró volt, naplót is írt, apja, József törvényszéki bíró, nagybátyja, Szentiványi György pedig 1848-ban a széket képviselte az erdélyi és a pesti országgyűlésen. Anyja, Szentiványi Krisztina ugyanabból a kiterjedt családból származott.

Pótsa József a hatolykai Pótsa (Pócsa) családból származott, amelyikről ugyanazt mondhatjuk el, mint a Szentiványiakról, azzal a különbséggel, hogy nagyobb földbirtokkal rendelkeztek. A rendelkezésre álló családfa nagyon megbízhatatlan, csak annyi mondható el, hogy többszörösen összeházasodtak a Székelyföldre beszármazott br. Rauber családdal. Daniel Gábor anyósa, br. Rauber Mária anyja Pótsa Veronika volt. A család Felső-Fehér vármegyében viselt hivatalt, ahol birtokaik voltak, egyik tagja alispán volt a XIX. század első felében. Apja Pótsa Pál a Királyi Tábla ülnöke, anyja csíkszentmártoni Szabó Karolina volt. Fia nem volt, halála után két lánya örökölte birtokát.

Friedrich Wächter brassói szász családból származott. Apja brassói szenátor volt, tehát a szász felső réteghez tartozott, de további adatokat egyelőre nem sikerült kideríteni. *Hössler Nándorról* kevés adatot sikerült találni. Felesége, Juhász Mária egy Magyarországról beszármazott, nemességet szerzett hivatalnok családból származott, Juhász József kincstári (erdészeti) tanácsosnak volt a lánya, aki 1848 előtt az erdélyi országgyűléseken regalistaként szerepelt. Egyik sógora, Juhász József fiatal korában szintén a császári hadseregben szolgált, utána Alsó-Fehér vármegyében a nagyenyedi járás szolgabírája volt. 1848–49-ben nemzetőr századosként, majd honvéd őrnagyként harcolt, részt vett a csucsai szoros védelmében. A szabadságharc után emigrált, egy ideig az angol hadseregben szolgált, 1857-ben hazatért. 1865-től

¹ Bőjtse Ödön, Hunyadmegye (sic!) sztrigymelléki részének és nemes családainak története tekintettel a birtokviszonyokra. Bp., 1891, pp. 248–250.

Felcsík királybírája volt. Másik sógora, Boér Ferenc – felesége nővérének, Joze-fának férje – a neoabszolutizmus idején kataszteri biztosként működött¹.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1875-ös közigazgatási reform nyomán eltűntek a székek és vidékek és Erdélynek 15 megyéje lett. A törvényhatóságok területének átszabása ellenére a megyék élén igen erős a kontinuitás. A kiegyezés utáni másfél évtizedben konszolidálódtak a kiegyezéskori viszonyok. A főispánok fele 1867 (sőt ezek egy része 1861) óta szolgált, igaz csak hárman maradtak a helyükön. Ennek okát részben az 1876-os közigazgatási reform nyomán bekövetkezett jelentős területi változásokban kereshetjük.

Az 1875. évi fúzió következtében szerephez jutottak az egykori balközép elenzék, Tisza Kálmán hívei közül is többen, mint Bánffy Dezső vagy Bethlen Gábor. Zeyk Károly államtitkártól éppen ellenkezőleg, Tisza valószínűleg szabadulni akart a belügyminisztériumban, azért nevezte ki Alsó-Fehér vármegye élére, de elképzelhető, hogy Zeyk is szívesebben tért haza idős korára szülőföldjére. Hössler, Szentiványi és Pótsa mindhármán hivatalviselt emberek voltak. Valószínűleg Hösslerrel meg lehettek elégedve és Zaránd megye megszűnése után valahol kompenzálni akarták, így került az újonnan szervezett Beszterce-Naszód megyébe, ahová viszont nem akartak sem a helybeli románok, sem a szászok közül főispánt kinevezni. Szentiványi fokozatos, de gyors hivatali karriert futott be. Némileg szokatlan, hogy bírói pályáját szakította meg a főispánság, utána viszont ismét a Kúriánál fejezte be pályáját. Pótsa korábban Küküllő megyei alispán volt, onnan nevezték ki Szentiványi helyett Háromszék élére. Ha a régiék közül a többség első főispáni kinevezése előtt nem járta végig a „számárlétrát”, hanem rangja és tekintélye alapján nevezték ki (ez főleg az arisztokratákra igaz: Esterházy Kálmán, Kemény György, de Béli Gergely és Daniel Gábor is ide sorolható), most ez egyedül Bánffy Dezsőre érvényes. Volt amikor képviselőség előzte meg a kinevezést (ez leginkább Wächterre jellemző), de több esetben az új főispánoknak volt több-kevesebb hivatali gyakorlatuk is (Pótsa, Szentiványi, Bethlen). A fentiekből következik az is, hogy most a főispáni kar néhány évvel idősebb volt, mint a kiegyezés-kor, az átlagéletkor 49 év volt.

Tisza Kálmán már nem volt tekintettel az erdélyi nemzetiségi viszonyokra, vagy pontosabban nagyon is tekintettel volt, csak éppen magyar főispánokkal akarta kézben tartani a nemzetiségi megyéket is. Ennek az új kurzusnak tudható be – illetve részben a románok passzivitásba vonulásának –, hogy román főispánt egyet sem találunk, németet is csupán kettőt: Hösslert, a minden rendszert kiszolgáló katonatisztből lett bürokratát és Friedrich Wächtert. Wächter személyében egyrészt valószínűleg szász ispánnak szászt akartak kinevezni, de olyant, aki a kormány politikáját képviseli. Az ifjúsászok egyik vezéregyéniségének kinevezése tehát egyszerre volt személyes jutalom a kormánynak nyújtott segítségért, ugyanakkor jelzés az ószászok és ifjúsászok felé, és végül a látszat fenntartása,

¹ Nagy Iván, *Op. cit.*, Vol. V., p. 365; Bona Gábor, *Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban*. 3. átdolg. kiad. Bp., 2000. CD-ROM.

azáltal hogy a szász ispán széke továbbra is egy szásszal van betöltve.

Új jelenség, hogy egy főispán több törvényhatóság élén is állt, illetve részben az, hogy egyik megyéből a másikba helyezték. A közigazgatási reform előkészítéseként 1875-ben volt egy nagy átrendeződés, ekkor került pl. Pogány Alsó-Fehértől Hunyad megyébe, Béli Gergely Aranyosszékből Marosszékre, illetve Maros-Torda megyébe, egy évvel korábban Mikó Mihály Marosszékből Csík megyébe, de 1875-ben állították Bethlen Gábort egyszerre Felső-Fehér és Küküllő megye, majd egy év múlva Kis- és Nagy-Küküllő megyék élére. Szentiványi szintén ilyen “jolly joker” volt, előbb Háromszék megye főispánjává nevezték ki, aztán ehhez jött még Brassó vármegye, majd Háromszék helyett 1877-ben Fogaras megye. Hössler ugyancsak a közigazgatási területrendezés nyomán került a megszüntetett Zaránd megyéből az újonnan létrehozott Beszterce-Naszódba.

Iskolázás tekintetében egy nagy váltás előtt állunk, egyelőre azonban még a régi minta dominált. Az új főispánok is egy-egy neves egyházi középiskola után jogi tanfolyamot végeztek (egyesek már jogakadémiát), de azért még a Királyi Táblán tették le a vizsgát. Külföldi egyetemet egyedül Bánffy Dezső látogatott. A főispánok társadalmi összetétele nem változott lényegesen, némileg kevesebb az arisztokrata, de Wächter volt az egyetlen nem nemes az új főtiszték közül. Jelentősebb birtoka – erdélyi viszonylatban – Bánffy Dezsőnek, Kemény Györgynek és Zeyk Károlynak volt, de a többség a régi birtokos nemesség közül került ki. Régi és új keveredett tehát a Tisza-kormányzat elején, de nagy változás egyelőre még nem következett be.

Българи-студенти в унгарски университети и висши учебни заведения през втората половина на XIX в. и първата половина на XX в.

Пенка Пейковска (Институт по история – БАН)

Използването на чуждестранни учебни заведения за нуждите на българското просветно дело започва в началото на XIX в. поради липсата на български светски училища. Първите образовани българи, които стават носители на възрожденската култура, са подготвени от гръцката просветна школа. След разрива с гърцизма през 30-те години, българската младеж се ориентира главно към училищата и университетите в Русия, в съседните страни – Румъния, Гърция, Сърбия, и на Запад – във Франция, Австрия, Германия, Италия, Швейцария. Както ще видим от следващите редове, малцина са българите, учили в унгарски висши учебни заведения през XIX в. и през първото десетилетие на XX в.

Според проучването на българската интелигенция по време на Възраждането десетина младежи посещават унгарски средни и висши учебни заведения¹: 2 – гимназия в Сегед, 1 – гимназия в Будапеща, 1 – търговско училище в Будапеща, 1 – немско училище в Будапеща, 6 – педагогическите

¹ Първият е бил Александър Екзарх (1810-1891), завършил немско училище в Пеща в средата на 30-те години на XIX в.; сред тях са един от основателите на финансовата администрация в освободена България – Димитър Карамфилович (1839-1906) от Велес, учил в пешенска търговска гимназия през 1860 г. и книжовникът Антон Драндар (1837-1925), също от Велес, завършил гимназия в Пеща в средата на XIX в., след което се записал в Юридическия факултет на Пешенския университет (той дори е унгарски поданик до 1889 г.). Тук ще споменем имената на пионерите на банатското българско книжовно възраждане, което се развива от средата на XIX в. – учителите: Боно Манушов (1805-1877) от Винга, завършил педагогическото училище във Вершец ок. 1825 г.; Иван Узун (1830-1903) от Бешеньов, завършил педагогическото училище в Сегед; Рафаил Будур (1840-неизв.) от Винга, завършил педагогическото училище в Темешвар ок. 1860 г.; Иван Косилков от Винга (1822-неизв.), учил двукласно латинско училище в Темешвар и после пак там завършил педагогическо училище; Леополд Косилков (1850-1940) – син на Иван Косилков и продължител на неговото книжовно дело, учил гимназия в Сегед и завършил педагогическото училище във Вершец през 1868 г.; Антон Доброслав (1840-неизв.) от Винга, завършил педагогическото училище във Вершец ок. 1860 г.; и революционерът Стефан Дуньов (1816-1889) от Винга, който след завършването на университета отваря адвокатска кантора в Арад; през април 1848 г. е избран за член на съчинения по стопански и правни въпроси. Вж. по-подробно: Генчев, Н., Кр. Даскалова (Съст.), Българската възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988, с. 94, 215, 225, 226, 230, 234, 235, 318, 365, 395-396, 668; Пенаков, И. С., Един голям учител, апостол и будител на банатските българи. – Сп. „Отец Паисий“, XIII, 1940, № 3, с. 138; Телбизов, К., Биографични данни за гарибалдиста полковник Стефан Дуньов, прославен герой в битката при р. Волтурно. – ИПр, 1965, №1; Нешев, Г., Банатският революционер Стефан Дуньов. (Биогр. очерк). 1967; Lukács L., Garibaldival a szabaságért. Dunyov István élete és működése, 1816-1889, Bp., 1968.

училища в Сегед, Темешвар¹ и Вершец², 2 – продължават образованието си в Юридическия факултет на Будапещенския университет, единият от които защитава докторат. Разглеждайки биографичните сведения на тези български младежи прави впечатление, че четирима от тях са банатски българи, като кариерното им развитие започва с българските училища във Винга и Бешеньов, минава през унгарска гимназия или двукласно латинско училище и завършва с унгарско педагогическо училище, което по същество отговаря на специализирано средно образование³. За периода след Освобождението на България – до 1910 г. в специализираната литература се споменава само един младеж, учил в Будапеща – изпратен със стипендия от българската държава⁴.

В опита си да изяснят ролята на чуждите университети за оформянето на българската интелигенция историците са направили съществени приноси към изучаването на българските студенти в странство, като са изследвали мястото на стипендиантството в културната политика на България, съставили са и са обнародвали бази от данни с персонални сведения за тях⁵. Българските студенти в Унгария все още не са били обект на специално проучване. Логично е да се предположи, че при наличието на две големи български диаспори в Унгария през втората половина на XIX в. до 1920 г. – банатските българи и българските градинари – българската студентска общност в Унгария се е състояла както от техни представители, така и от младежи от България. Културно-просветната дейност на банатските българи и самата банатската българска интелигенция е сравнително добре осветлена в историографията

¹ Дн. Тимишоара в Румъния. Градът (както и цялата област Банат, където той се намира) принадлежат към Унгария от 1778 до 1849 г. и от 1860 до 1920 г.

² Дн. Вършац в Сърбия. Градът се намира в областта Войводина, която е в границите на Унгария от 1778 до 1849 г. и от 1860 до 1920 г.

³ Kelemen E., A tanító a történelmi változások tükrében. (A modern tanítótársadalom kialakulása Magyarországon a XIX. században). – In: Kelemen Elemér, A tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság XIX.-XX. Századi történetéből. Pécs, 2007, p. 12.

⁴ Данаил Ненов, специалност кожарство в Будапеща през 1888-1889 г. Вж.: Танчев, И., цит. съч., с. 167.

⁵ Някои по-значими разработки: Bachmaier, P., Die Bedeutung Wien für die bulgarischer studierende Jugend (1878-1918). – In: Wegenetz europäischen Geseites. II. Wien 1987, pp. 344-361; Paskaleva, V., Bulgarische Studenten und Scholer in Mitteleuropa in den Jahrhunderten. – In: Wegenetz europäischen..., pp. 57-66; Todorova, C., Migrationen bulgarischer studenten an europäische Universitäten seit der Befreiung von den Türken bis zum Ersten Weltkrieg. – In: Wegenetz europäischen..., pp. 241-249; Zimmermann, W. G., Serbische und bulgarische Studenten an der Universität Yürich bis zum Ersten Weltkrieg. – In: Wegenetz europäischen..., pp. 250-255; Генчев, Н. Българската възрожденска интелигенция. С., 1991; Деспи-Мейер, А., Българските студенти в двата брюкселски университета (1870-1919). – ИДА, 52, 1986, с. 293-385; Диваров, И., Български студенти по земеделие в гр. Хале – Германия през периода 1887-1909 г. – ИДА, 47, 1984, с. 87-92; Зидарова, Л., Стипендиантството в културната политика на България. Институционно-нормативна уредба на стипендиантите в чужбина (1878-1918). – ГСУ, Център по културознание, 82, 1992, с. 189-220; Илчев, И., Робърт колеж и формирането на българската интелигенция (1863-1878). – ИПр, 1981, № 1, с. 50-62; Колев, Й., Българската интелигенция. 1878-1912. С., 1992; Мишев, Р., Обучение на българи в руските военноучебни заведения от Освобождението до края на XIX в. – ВИСБ, 1983, № 6, с. 49-59; Танчев, И., Българската държава и учението на българите в чужбина. 1878-1892. С., 1994; Хури, С., Българи, учили в средните и висши училища в Чехия през първите години след Освобождението на България от Османско иго (1880-1881). – ИДА, 39, 1980, с. 225-229. Следва да отбележим и най-новото изследване по проблема: Прешленова, Р., Пътищата на европеизма. Висшето образование в Австро-Унгария и българите. С., 2008.

та¹. Зараждането на българската интелигенция в градинарската диаспора в Унгария се появява като тематика едва през последните две десетилетия². А присъствието на българските студенти там през междувоенния период е известен исторически факт: те са будни българчета, настроени са дълбоко патриотично, имат свое дружество и участват активно в културно-просветната дейност на тамошната българска общност (т. напр., по тяхна инициатива през 1922 г. е създадено българското народно читалище „Иван Вазов“ в унгарската столица); въпреки ограничените си финансови възможности имат и дарителски прояви (през 1939 г. Дружество на българските студенти в Унгария „Хан Омуртаг“ изпраща до българския министър на войната сумата от 200 пенгьо, които да се използват за нуждите на войската)³.

От началото на 90-те години на XX в. насам историци и архивисти в Унгария работят по реализирането на голям научен проект за унгарските студенти в чуждите университети⁴. Тогава проявихме интерес към тази проблематика и направихме „сондажи“ във ведомствените архиви на двата най-популярни (някога, а и сега) сред чуждестранните студенти будапещенски университета – Техническият и Медицинският: в техните студентски регистри (т. нар. матрикули) от междувоенния период българите се срещаха масово. Впоследствие се оказа, че с малки изключения⁵ от учебната 1918/19 година до учебната 1943/44 година регистрите на будапещенските университети са изцяло запазени и че там се срещат имената на доста българи. През „австро-унгарския“ период обаче открихме малко студенти-българи; матрикулите на

¹ Телбизов, К., М. Векова, М. Люлюшев, Българското образование в Банат и Трансилвания. Велико Търново, 1996. И още: Милетич, Л., Книжнината и езикът на банатските българи. – Сб. НУНК, кн. XVI-XVII, 1900, с. 339-482; Найденова, Й., Унгария в духовния живот на банатските българи (1867-1918). С., 1995; Пенаков, И. С., Един голям учител, апостол и будител на банатските българи. – Сп. „Отец Паисий“, XIII, 1940, № 3, с. 138-141.

² Дончев, Тошо, Българската интелигенция в Унгария. Наблюдения върху социалната ѝ реализация. – Хемус, 1993, № 1, с. 14-17; Пак той, *Bolgar értelmiségiek Magyarországon – az önmegvalósítás esélyei.* – Regio. Kisebbségstudományi Szemle, 7, 1998, N 2, pp. 144-146; Пак той, От преселници-градинари – българско малцинство. – В: Българи в Унгария. Материали от научната конференция, проведена в Будапеща на 9-10 ноември 1997 г. Будапеща, 1999, с. 32-42.

³ Гърдев, К., Българя и Унгария, 1923-1941. С., 1988, с. 17-18, 115.

⁴ Научните резултати от този проект, чиито инициатор и ръководител е директорът на библиотеката на Будапещенския университет „Л. Йотвощ“ д-р Ласло Съги, се обнародват главно в поредицата „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban“ [„Студенти от Унгария в чужди университети през новото време“]. Поредицата стартира през 1994 и до днес от нея са излезли 16 тома, посветени на унгарските студенти в университетите, висшите училища и академиеите на Хабсбургската империя (т. 1/ 1994/Ed. Szögi L.), Виена (т. 2/2000, 7/2003/Eds. Szögi L., Kiss J. M., 10/2004/Ed. Patyi G., 13/2004/Ed. Kissné Bognár Kr.) Швейцария и Холандия (т. 3/2000/Ed. Szögi L., 6/2003/Ed. Hegyi Á., 15/2007/Eds. Bozzay R., Ladányi S.), Германия (т. 5/2001/Ed. Szögi L., 11/2004/Ed. Tar A.), Ппара (т. 4/2001/Ed. Mészáros A.), Полша и прибалтийските страни (т. 9/2003/Ed. Szögi L.), Англия и Шотландия (т. 14/2005/Ed. Gömöri Gy.), Италия (т. 16/2007/Ed. Szlavikovszky B.). Други издания по тематиката: Szögi L., Szabó M., Erdélyi peregrinusok. Marosvásárhely, 1998, 604 p.; Szögi L., Budai, pesti, és óbudai diákok külföldi egyetemjárása I. 1526-1867. Bp., 2004, 153 p.

⁵ Липсват регистри на студентите в: Университет за физическо възпитание – за периода 1929-1937, Университет „П. Пазман“ (Философски и юридически факултети) – някои от регистрите за 1918-1920, Университет по ветеринарна медицина – регистрите за 1918-1921 г.; не могат да се ползват регистрите на Богословския факултет, които се съхраняват в архива на Римската католическата богословска академия.

Медицинския университет отпреди 1918 г. са изгорели по време на събитията през 1956 г. – липса, която частично може да бъде попълнена с информация от регистрите на дипломираните студенти и протоколните книги от заключителните университетски изпити (т. нар. сигорлати).

По време на издирванията в унгарските архиви установихме, че регистрите са били поддържани по два начина. В повечето университети практиката е била да се „води“ един единствен формуляр за цялото следване на студента, като вътре в него данните са разпределяни по семестри в рамките на всяка учебна година. Във факултетите на Университета „П. Пазман“ студентите са попълвали отделен формуляр всеки семестър. Самите регистри съдържат богата персонална информация: биографични данни за студента (име, дата и място на раждане, религиозна принадлежност, вид на средното образование, владее на чужди езици), сведения за родителите (име, занятие и адрес на бащата или настойника, в редки случаи – на майката), за учебната програма на студентите (период на обучение, изучавани предмети), за тяхната успеваемост (оценки), номер на дипломата.

Най-напред изготвихме база от данни за българските студенти в Унгария за периода до учебната 1943/44 г. включително въз основа главно на матрикулите, но също и използвайки персонална биографична информация от всякакви други извори (списъци, обнародвани от самите университети, други документи на университетите, документи на Българската легация в Будапеща, документи от личен произход – спомени, писма и пр.). Като първа стъпка прегледахме поименните списъци на студентите, обнародвани в някои от годишниците на съответните университети. Такива списъци са публикувани за всяка учебна година през периода от 1886 до 1944 г. в годишника на Техническия университет в Будапеща и от 1911 до 1944 г. в годишника на будапещенския университет „Петер Пазман“¹; те съдържат оскъдна информация – само името на студента и посещенията от него факултет – но все пак са добра отправна точка за проучването. Тъй като българските имена са много специфични, въпреки че списъците не съдържат информация за националността на студентите или за матерния им език, те помагат да се види предварително количеството на предстоящата работа и какво точно да се търси в матрикулите. Успяхме да прегледаме регистрите на онези университети в Будапеща, които са били масово посещавани от българи – Техническият университет, Университета „Йотвьош Лоранд“ (по онова време „Петер Пазман“), Университета „Шемелвейс“ (по онова време Медицински факултет на университета „П. Пазман“; до 2000 г. Медицински университет; през 2000 г. към него е присъединен Университетът за физическо възпитание), Университета

¹ A M. Kir. József Műegyetem programmja az 1886/87 [...]1933/34.] tanévre. Bp., 1886 [...-1935], A Budapesti M. Kir. József nádor műszaki és gazdaságtudományi egyetem az 1935/36. tanévnek megnyitásakor valamint 1934/35. tanév ünnepélyesen tartott beszédek és az 1934/35. [...]1942/43. tanévi évkönyv. Bp., 1936 [...]1945]. A Budaesti M. Kir. Pázmány tudományegyetem almanachja fennállásának 276. [...]308.] tanévében. Bp., 1911 [...]1943]. Що се отнася до Университета за физическо възпитание списъците на дипломираните там студенти са обнародвани в: A M. Kir. Testnevelési Főiskola almanachja. 1925-1930. Bp., 1930, pp. 32-35; Kun L. (szerk.), Ötven év a testkultúra szolgálatában. 1925-1975. Bp., 1975, pp. 214-216.

„Свети Стефан“ в Гьодьольо (образуван през 2000 г. от сливането на Университета по ветеринарна медицина, Аграрния университет в Гьодьольо, Университета по градинарство и хранително-вкусова промишленост и др.), Будапещенския университет „Корвинус“ (от 1920 г. Икономически факултет на университета „П. Пазман“ и от 1934 г. факултет на Политехниката; до 2000 г. Будапещенски икономически университет), както и студентските „до-сиета“ на престижния „Йотвъш Колегиум“, създаден през 1895 г. по образец на парижкия Висш педагогически институт (École Normale Supérieure).

Допълнителен източник на информация, използван за създаването на базата от данни за българските студенти в Унгария представляваха документи от фонда на Българската легация в Будапеща (действаща от 1912 г.). Сред тях са списъци на български студенти, получили разрешение да живеят в унгарски общежития, писма и молби на студенти за отстъпки в таксите за обучение, за „покриване“ на пътните им разноски, за предоставяне на безплатни визи, уверения за морално и политическо поведение, сертификати за бедност, декларации, разрешителни, официална кореспонденция на Дружеството на българските студенти в Унгария „Хан Омуртаг“¹.

Основен проблем при съставянето на базата данни за българските студенти в Унгария през XIX в. до 1943/44 учебна година представляваше уточняването на „банатските българи“. В продължение на повече от две столетия битуване в рамките на австрийската и унгарската държавна администрация техните фамилни и лични имена са претърпяли изменения. Те се отличават от имената на студентите, идващи от България, по следните белези: най-често е налице комбинация от унгарско или поунгарчено лично име и българска фамилия (напр., *Матияш Дечов*), окончанието на фамилното име може да липсва (напр., фамилното име *Петков* е записано като *Петку*, *Телбизов* – като *Телбиз*) или пък то самото е поунгарчено (напр., *Криштоф* е унгарския вариант на *Христов* и се среща у стари български преселници, приели вече унгарско поданство).

В настоящата разработка обект на изследване са българите-студенти в Унгария през втората половина на XIX в. и през първата половина на XX в. (до учебната 1943/44 година); техните възможности за достъп до образование в Унгария, финансовата подкрепа от страна на българската държава. Въз основа на персоналните данни на 409 студенти (93 жени и 316 мъже) са анализирани динамиката на посещаемостта на унгарските университети и висши учебни заведения от студенти-българи и факторите, които влияят върху нея, направена е количествената характеристика на българската студентска общност в Унгария според изучаваните специалности, относителният дял на завършилите и прекъсналите следването си, тяхното социално потекло.

Около 94% от българските студенти в Унгария са с българско гражданство (включително деца на български градинари, търговци на зеленчуци и семена и служители в Унгария) и около 4% са банатски българи, които са с унгарско гражданство. 55 българи са посещавали провинциалните уни-

¹ ЦДА, ф. 364. on.I, а.е. 40, 64, 90, 163, 202.

верситети: Дебреценския университет „Ищван Тиса“, Печкия университет „Ержебет“, Сегедския университет „Франц Йосиф“, Висшето училище по минно и лесоинженерство в Шопрон и Агрономическия отдел на Икономическия факултет на университета „П. Пазман“ в Гьодьолю (в административно отношение последните два са факултети на Политехниката от 1934 г.). Сведенията за българските студенти в провинциалните университети в Унгария са фрагментарни, защото нямаше възможност да проучваме техните регистри. Имената на споменатите 55 души произхождат от документацията на Българската легация в Будапеща и от списъци, изпращани от Легацията до унгарското Министерство на религията и образованието¹, както и списъците, обнародвани в годишниците на университета „П. Пазман“ и Политехниката.

До 1918 г. в Унгария има 24 студенти с български произход – предимно банатски българи и деца на местни български търговци и градинари. Специалностите им са право и медицина – предпочитания, определени от чисто практически цели – с такова образование младият човек в Австро-Унгария е можел да се сдобие с престижна и доходоносна професия.

Документална следа за първите опити от унгарска страна да бъдат привлечени студенти-българи е една „информационна молба“ от 1911 г. от унгарското Министерство на изповеданията и просветата до „Йотвъош Колегиум“ в Будапеща, „отправена към българските студенти“². Самият документ не е запазен, затова в случая може само се предположи, че става дума за набирането на студенти из редиците на местните българи. Всъщност, в съответствие с тогавашната държавна политика, задачата на „Йотвъош Колегиум“ е била да подготвя всестранно учители от националностите в Унгария за нуждите на средните училища, за да бъде приобщена младата интелигенция на неунгарските народи към унгарската култура; така през първите две десетилетия от неговото съществуване сред възпитаниците му откриваме представители на почти всички националности в Унгария (но не и на българи).

Редовният прием на студенти от България в унгарски полувисши и висши училища датира от времето на Първата световна война. Но Унгария се превръща във важна за тях страна-дестинация едва през междувоенния период. На пръв поглед това явление изглежда необичайно, тъй като унгарският език е рядък и труден за усвояване, а това затруднява приспособяването на младежите към унгарската културна среда. Основни фактори, влияещи върху интереса на български младежи към получаване на образование в Унгария, се явяват образователната политика на Унгария, която има външнополитически задачи, и изключително благоприятното развитие на двустранните унгарско-български политически и културни взаимоотношения. Какъв е техният механизъм на действие в нашия конкретен случай?

От средата на 70-те години на XIX в. в отговор на световната иконо-

¹ MOL, K 636., 566. cs., 1932-1936., 20-28. álszám.

² Eötvös kollégium levéltára [Архив на Колегия „Йотвъош“], 82. db., 161/a dosszié.

мическа криза дуалистичната имперска формация Австро-Унгария прилага новата си търговска концепция, чиято същност е ускореното проникване на Изток¹. А от 80-те години, подтикната от променената политическа обстановка на Балканите след Руско-Турската война и Берлинския конгрес, образуването на българската държава и анексията на Босна и Херцеговина, тя извежда на преден план икономическите си интереси в региона и цели да овладее балканските пазари.

През последната четвърт на XIX в. Унгария прокарва своя линия в общата австро-унгарската културна политика към Балканите и България. Тогава се ражда понятието „Изтокът на унгарската външна политика“²; в унгарското общество възниква идеята Унгария да бъде мост между Изтока и Запада, тъй като именно тя е непосредствен съсед на Балканите³. Изграждането на Унгария като модерна държава от европейски тип в рамките на Монархията е съпътствано от стремежа на унгарските политици да наложат присъствието си в балканската ѝ политика. В този свой стремеж, черпейки от опита на Хабсбургите, те започват да използват културнополитически средства в междудържавните отношения, като основно място заема правенето на външна политика чрез средствата на образованието; идеята им е балканската търговска политика на Унгария да стане по-ефективна по пътя на взаимното опознаване на унгарците и балканските народи, като, от една страна, в Унгария се създават образователни институции, които да подготвят кадри – дипломати, финансисти и пр., разполагащи с всеостранни знания за Балканите (в това число и за България) и, от друга страна, в Унгария да се обучават младежи от балканските страни (и от България), които да се превърнат в „посредници“ на унгарската култура.

С реокупацията на Босна и Херцеговина през 1908 г., което освен геополитически, има също и икономическите цели, унгарските политици отново се насочват към разработването на културнополитическа стратегия в помощ на търговската политика към Балканите, създадени са институции с културно-политически функции, сред тях и такива, които специално си поставят за задача привличането на студенти от балканските страни (като например, Дружество „Туран“).

Тази нова външнополитическа тенденция на Монархията намира определено отражение в меморандума⁴ на тогавашния австро-унгарски експерт по балканските въпроси в Австро-Унгария Лайош (Лудвиг) Талоци⁵ от 1912

1 Вж. по-подробно: Лалков, М., Балканската политика на Австро-Унгария, 1914-1918. С., 1983, с. 25-26; Palotás E., Az Osztrák-Magyar monarchia balkáni politikája a Berlińi kongresszus után, 1878-1881. Bp., 1982, pp. 16-17; Паскалева, В., Средна Европа и земите по Долния Дунав през XVIII-XIX в. Социално-икономически аспекти. С., 1986, с. 273.

² Заедно с азиатските провинции на Османската империя, включително Египет. Вж.: Kunos I., A keleti nyelvek kereskedelmi fontossága. - A keleti kereskedelmi tanfolyam 6. évi jelentései. Bp., 1897, p. 6.

³ M. Kir. Keleti Kereskedelmi Akadémia jelentései 1910-1911. iki tanévről. Bp., 1911, pp. 26. 75.

⁴ OSZKK, Fol. Hung. 1900, Vol. II, ff. 1-249, A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdasági téren. Emlékirat. Thallóczy Lajostól. Bp., 1912.

⁵ Лайош Талоци (1856-1916) – унгарски политик, историк, „идеен наследник“ на Бениамин

г. за действията на Унгария в областта на културата и стопанската политика след промените, настъпили на полуострова в резултат от Балканската война, когато главен обект на балканската политика на Австро-Унгария стават южните славяни – сърби, хървати и българи. Основна характерна черта на културнополитическите идеи, залегнали в меморандума е: Унгария да предизвика симпатията на балканските народи, като ги увери в своите усилия да ги опознае. Цялостната програма за стопанско и културно усвояване на Балканите от Унгария, която Талоци разработва в меморандума, предвижда да се подхожда не от позиция на силата, а чрез взаимност. В меморандума си Лайош Талоци посочва като най-важно условие за успешното осъществяване на тази програма конкуренцията между Австрия и Унгария за културно влияние на Балканите да става така, че те да не си пречат. В сферата на образованието програмата предвижда дейности, в които активно да се включат висшите и средните училища и съответните власти на министерско равнище. Като например:

- В Будапещенския университет да бъде основана катедра по балканистика, където да се преподава историята на балканските народи и на техните взаимоотношения с Унгария. В неговия Медицински факултет да се наемат на работа асистиенти, говорещи балкански езици, които да организират летни курсове за младежи-бъдещи студенти от балканските страни и които да четат лекции на съответните езици. А в Богословския факултет да бъдат приемани за обучение балкански младежи – католици.

- В Будапеща да се създаде семинар по балканистика.

- „Йотвьош Колегиум“ да приема младежи от балканските страни, готвещи се да работят като учители; да им се предоставят стипендии за практика в унгарски педагогически институти; съответно да се даде възможност на унгарски учители, изявили се в изучаването на някой балкански език, да специализират за една година в образователна институция на дадената балканска страна.

- Да се предвидят стипендии за унгарски младежи, изявили се в усвояването на знания за балканските страни, за да им се даде възможност да специализират в продължение на една година в университети на Балканите; съответно да се осигурят стипендии за младежи от балкански страни, които вече се обучават в унгарски университети и имат отлични резултати.

- Полувисшето и висшето обучение по различни балкански езици да бъде териториално разпределено по близост на региона: като център за изучаване на български език е определен гр. Коложвар.

- В реалните училища да бъде задължително изучаването на балкански език: кой ще бъде той, ще се определя по близост на региона – българският ще се изучава в Темешвар. Училищата да наемат учители, знаещи съответния език, да получават допълнително заплащане за владееене на балкански език

Калай. През 1908 г. е назначен за началник на Общото финансово министерство; през 1912 г. – за вътрешен таен съветник; малко след това Талоци преминава в отдел от III ранг – най-високата степен за държавен служител в Монархията, през 1916 г. – за граждански управител на окупирана Сърбия.

(както се е заплащало за владеење на английски и немски).

- Девойки от балканските страни да бъдат приемани в средните девически училища в Сегед или в Темешвар; разходите им да бъдат поети изцяло и да им се осигури изучаване на родния език и литература; усвояването на унгарския език може да представлява трудност, затова през първата година от тяхното обучение да се проявява снизходителност по отношение на придобитите знания.

- В сферата на дейност на унгарските министерства на земеделието и на търговията да бъде привличането в унгарски стопански и индустриални училища на младежи от балканските страни със селски и занаятчийски произход; да им се отпускат стипендии, да бъдат настанявани в общежития, да бъдат освобождавани от такси за обучение.

В културнополитическите идеи на Лайош Талоци важно място заема основаването на образователни и научноизследователски балканистични институции, чиято дейност не би могла да бъде строго разграничена, не само защото в университетите се подготвят бъдещите учени, а защото те са и научни средища. С унгарските културни инициативи на Балканите от това време е свързана предвижданата децентрализация на унгарската система за висше образование. По предложение на граф Куно Клебелсберг (както ще видим по-нататък известен унгарски министър на просветата от 20-те години на XX в.) се предвижда откритият през 1912 г. Дебреценски университет да стане център по балканистика¹. Целта на унгарските образователни проекти с балканистична насоченост е да се предизвика у младото поколение от балканските страни интерес към получаване на образование в Унгария.

България се превръща в по-специален обект на културнополитически интерес от страна на Австро-Унгария, респ. Унгария, по време на Първата световна война, когато е главен външнополитически партньор на Монархията². Културните взаимоотношения стават основен момент от външната политика на Австро-Унгария към България³, непосредствено преди нейното присъединяване към Централните сили през есента на 1915 г. През 1916-1917 г. общото външно министерство разработва програма от културни прояви на Балканите и в Близкия изток, чиято цел е културната политика да се издигне до самостоятелен фактор наред с външнополитическите инициативи. Докато общата културна политика на Австро-Унгария в България е насочена към дейност вътре в страната, със съдействието на българските власти⁴, то Унгария преследва и свои задачи

¹ Открити са катедри по история на Византия, „гръцко църковно право (с акцент върху покръстването на славяните), история на Османската империя (с главна насоченост върху периода на турското владичество в Унгария), южнославянска история и езикознание“. (OSZK, Levelestár, F XI/549, f. 5, 6. Писма от Куно Клебелсберг до Лайош Талоци, 18.10.1913, 24.10.1913.)

² Bachmaier, P., Die Kulturpolitik Österreich-Ungarns Gegenüber Bulgarien im Ersten Weltkrieg. – Österreichische Oslhefte, 1981, Hf., 4, S. 430.

³ Пак там.

⁴ Създаване на съответните институции за културно сближение: училища в София и Русе; Българо-австро-унгарска културна лига, основана от български учени; изграждане на Австро-унгарска културна палата в София; дейност на католическата църква. Вж. Bachmaier, P., Op. cit., p. 436-443.

в надпреварата за културна пропаганда. Унгарските културнополитически инициативи спрямо България са особено активни от есента на 1916 г. до пролетта на 1917 г., когато се правят планове за осъществяване на Велика България и на обща унгарско-българска граница¹. Тогавашната унгарска концепция включва създаването на икономическа общност между двете страни. Южна Унгария с центрове Темешвар и Сегед е призвана да осъществи новото схващане в балканската политика на Унгария. Темешвар се предвижда да бъде средище на икономическите връзки с България, а Сегед – център за унгарско-българските и унгарско-балканските културни взаимоотношения². По време на войната Туранско дружество³ изиграва важна роля в утвърждаването на унгарското културно присъствие на Балканите и в България. То привлича младежи от балканските страни в унгарски учебни заведения – през 1916 г. успява да организира „българска образователна акция“; ръководителят на Туранското дружество Пал Телеки и интендантът на Унгарските държавни театри Миклош Банфи посещават България, за да преговарят с българската страна за предоставяне на възможности на млади българи да учат в Унгария⁴. През м. май в Будапеща унгарски и български депутати водят предварителни разговори по този въпрос и се споразумяват през учебната 1917/18 година 40 българчета да учат в Унгария, главно в Темешвар и през учебната 1918/19 година – общо 81: в Сегед (49), Темешвар (30), Будапеща (1) и Чакторня⁵ (1)⁶.

Студентите трябва да преминат през подготвителен курс по унгарски език, след който да продължат образованието си в унгарски висши търговски училища. За това как е организирано обучението на българите и как те се справят с трудностите свидетелстват две писма от Висшето търговско училище в Темешвар до българския публицист Антон Драндар, чиито внук учи там. „... Въпреки че в началото Вашият внук премина през известни трудности, той вече се адаптира изцяло към изискванията на училището и показва старание и амбиция – качества, така характерни за българските студенти... Тази сутрин той се отправи към Киширатош⁷, където ще прекара ваканцията у един преподавател, наслаждавайки се на тишината и свежия въздух в селото и запознавайки се с унгарските традиции“⁸, пише директорът през лятото на 1918 г.⁸

По време на румънската и сръбската окупация на Унгария българските

¹ Komjáthy M. (szerk.), *Prolocolle des Gemcinsamen Ministerrales des Österreichisch-Ungarischen Monarchie*, 1914-1918. Bp., 1966, pp. 447-448.

² A Temesvári Balkán Iroda kiadványai. I-IV. Temesvár, 1917; I. Fodor E. Délvidék és a Halkan közlekedési kapcsolatai; II. Szovay Z. Arad és a Balkán; III. Földi O. Magyarország szerepe a magyar-bolgár gazdasági viszony kiépítésében; IV. Fodor F. Temesvár és Szeged földrajzi helyzete és balkáni hivatása.

³ През 1917 г. Туранското дружество е Преобразувано в Унгарски източен културен център

⁴ Körösi Csoma Archivum. Bp., 1940. Vol. III., № 1., p. II; Túrán, 1917, № 6-7, p. 333.

⁵ Дн. Чаковец в Хърватска.

⁶ MOL, P 1384, 14. cs., 14. t., p. 280.

⁷ Дн. Доробанци в Румъния.

⁸ БИА, ф. 119, а.е. 6, л. 10, 20.

студенти се завръщат в родината си. През 1919 г. повечето от тях отново идват в освободения Сегед. В същото време други 22 български младежи пристигат в Будапеща, където са приети в Медицинския и Философия факултет на Университета „Петер Пазман“ и в Техническия университет. Що се отнася до условията за редовно обучение според решението на ректорския съвет на Техническия университет от ноември 1917 г. студентите би трябвало да са навършили седемнайсет години, а основното и средното им образование да представлява общо десегодишен курс на обучение¹. Освен това те получават някои привилегии, като например: имайки предвид езиковите затруднения, на българите се разрешава да положат изпитите си в края на учебната година.

През второто десетилетие на XX в., по време на войните – Балканските и Първата световна – в Будапеща има мнозина студенти-банатски българи. Тяхното присъствие е забележимо и се споменава в изворите, тъй като банатски българи членуват в създаденото през 1914 г. Дружество на българите в Унгария и посещават българския клуб ул. „Лоняи“ № 11, взаимно се подкрепят и си помагат. След сключването на Трианонския договор и преминаването на областта Банат към Румъния (в по-голямата си част) и към Югославия много банатски българи се преселват в Унгария или, вече работейки или учейки в Будапеща и другаде в Унгария, решават да останат там и започват процедури за заселване. Като пример в това отношение бихме дали личната история на Георги Велчев от Винга, студент по медицина в Будапещенския университет. Още като студент той иска промяна на името си, която е узаконена през 1923 г. – от Велчов става Баншаги, защото е от Банат². В края на 20-те години на XX в. Витяз³ д-р Дьорд Баншаги е началник на кожно-венерическото отделение в престижната Университетска клиника „Свети Стефан“ в Будапеща; българските студенти по медицина са негови приятели и пациенти. „Вече натурализиран унгарец, той говореше много интересен старовремски български език... Много обичаше българите, защото макар и роден и възпитан в Унгария в жилите му течеше българска кръв“, разказва в спомените си за д-р Баншаги студентът Цанко Мондешки⁴. Подобна е и личната история на художника Лайош Доброслав, един от най-значимите представители на акварела в Унгария. Лайош Доброслав е роден във Винга, „по произход българин“, внук на учителя Антон Доброслав и син на народния представител Петър Доброслав. Той завършва средното си образование в Темешвар, в пиаристката гимназия и през 1921 г. „се репатрира“, за да продължи образованието си в Будапеща – в Художествената академия; после живее и твори в градовете Татабания и Тата⁵.

¹ Архив на Политехниката в Будапеща, 1917-50. cs., 10. t.

² Чангова-Менихарт, П., Под слънцето на Унгария. Очерк за стопанската дейност на българските градинари (1720-1980). С., 1989, с. 53.

³ Витяз е унгарска военна титла за специални заслуги.

⁴ МНХЗПИ, Мондешки, Ц., Спомени. Ръкопис, с. 51.

⁵ Доброслав Лайош, Моята биография. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00016/00083/030319.htm> (28.02.2010.)

Междувременно са направени и други реформи във висшето образование в Унгария, които не са пряко свързани с балканската политика на Австро-Унгария, но целят да се даде отговор на актуалните образователни изисквания и в крайна сметка унгарските висши учебни заведения да станат привлекателни за младежи от балканските страни. Специално внимание се отделя на организирането на висшето икономическо образование: през 1914 г. в рамките на Политехническият университет е създаден икономически отдел; през 1920 г. е основан Икономическият факултет на Будапещенския университет „П. Пазман“, като в него се влива и Източната търговска академия в Будапеща. През 1919 г. Унгарското кралско полувисше училище по ветеринарна медицина се издига до ранг на университет. По един-двама българи са приети още през първите години на откриването на новите специалности.

Личната житейска история на младежа Менахем Нисим Джайн от Русе от времето на Първата световна война, свидетелства за това, че някои български студенти са имали определена политическа ориентация и не са оставали безразлични към предизвикателствата, пред които ги изправят бурните военновременни събития. Менахем отива да учи в Будапеща в края на войната, но е с леви убеждения, прекъсва учението си, за да участва в Унгарската съветска република, след поражението ѝ е осъден на две години строг тъмничен затвор, излежава присъдата си и се завръща в България¹. Историята е разказана в няколко официални писма до различни инстанции по повод желанието му да организира българо-унгарско дружество. Въпреки субективното представяне на фактите в духа на автобиографичния жанр от епохата на социализма², сами по себе си те разкриват типично битие и съдба на български студент.

След Първата световна война образователните реформи в Унгария продължават още по-интензивно, но тогава те са обусловени от геополитическите промени в Карпатския басейн. Унгария загубва войната и според клаузите на Трианонския договор, сключен със страните-победителки, от нея са откъснати големи територии (включително територии, населени преимуществено с унгарци, като Фелвидек, т. е. Северна Унгария, и Трансилвания), които са присъединени към съседните ѝ държави; страната загубва почти две трети от населението си. Новият унгарски министър на изповеданията и просвещател граф Куно Клебелсберг (от 1922 до 1931 г.) – един концептуален политик от голям калибър решава да използва за развитие на висшето образование³ и за научно-изследователската сфера значителното финансово перо, останало поради обстоятелството, че Трианонският договор силно ограничава на разходите на Унгария за военни цели. Граф Куно Клебелсберг участва в унгарските културни проекти отпреди войната и като министър през 20-те години доразвива културнополитическите виждания на Лайош Талоци за ро-

¹ ЦДА, Ф. 101, оп. 1, а.е. 10, л. 1, 11, 12.

² С акцент върху направената в името на народа саможертвата и необходимостта той да бъде възнаграден, споделеността на идеологията и пр.

³ Реформите във висшето образование Куно Клебелсберг осъществява във непосредствена взаимовръзка с развитието на народните и средните училища.

лята на образованието и науката като средства за водене на външна политика. Считайки, че Унгария „може отново да се възроди... не със силата на оръжието, а със силата на културата“, той създава нова идейна система – „неонационализма“, т. нар. позитивен, съзидателен национализъм, който определя за главна грижа на нацията в новите исторически условия организирането на нова държава, изграждането на нови институции и култура. Неговите културнополитически възгледи се основават на схващането, че училищното дело, висшето образование и науката са стратегически въпроси в по-нататъшното развитие на отслабената от загубата на големи територии и население страна. Реформите му, довели до огромен скок в развитието на образователно дело в Унгария през 20-те години, са осъществени в следните направления: изграждането на провинциалните университетски комплекси с клиники и институти, превръщането на университетите в изследователски центрове на европейско равнище, осигуряване на стипендии за обучение на унгарци в чужбина и на чужденци (главно унгарци от откъснатите територии) в Унгария, развитие на международните културни връзки. Куно Клебелсберг продължава да децентрализира висшето образование в Унгария, като създава три университетски центъра в провинцията. В случая той използва обстоятелството, че трябва да бъдат преместени три висши учебни заведения, които останали в откъснатите от Унгария територии. Това са Коложварският¹ университет „Франц Йосиф“ – впоследствие преместен в Сегед, Пожонският² университет „Ержебет“ – преместен в Печ и Висшето училище по минно и лесоинженерство – преместено от Шелмецбаня³ в Шопрон⁴.

Считайки изследователската работа за най-важния критерий в дейността на университетите, Куно Клебелсберг основава нови висши учебни заведения с модерни за времето си профили на обучение, като, например, Унгарското кралско висше училище за физическо възпитание – създадено през 1925 г., за да подготвя педагози по физическо възпитание. При това още от самото начало ръководството на Унгарското висше училище за физическо възпитание обръща голямо внимание върху международните връзки.

Още през 1922 г. е предприета реформа в подготовката на медицинските кадри: въведено е обучение на лекарите едновременно като изследователи и като практикуващи лекари; тогава е увеличена и продължителността на тяхното следване от пет на шест години, а за фармацевтите от две на четири години; практиката пък е намалена от две на една година⁵.

В новите исторически условия на междувоенния период двустранните българо-унгарски взаимоотношения в областта на образованието се развиват под знака на политическите цели. В годините непосредствено след Първа-

¹ Коложвар – дн. Клуж-Напока в Румъния.

² Пожон – дн. Братислава в Словакия.

³ Дн. Банска Шциалница в Словакия.

⁴ През 1921 г. унгарският парламент гласува Закон (1921: XXV) за по-нататъшното съществуване, субсидиране, и де факто прехвърляне на тези учебни заведения.

⁵ Медицинският факултет е един от най-старите – създаден е с декрет на Мария Терезия от 1769 г. още по времето, когато университетът се намира в Надсомбат (дн. Трнава в Словакия).

та световна война и Унгария, и България се оказват изолирани от съседните страни. Те се стремят да преодолеят тази изолация и да осъществят ревизия на мирните договори, което би разрешило техните териториални и малцинствени проблеми. Но подходът на двете страни е различен: Унгария не може да приеме Трианонския договор и, подкрепена от Италия, открито обявява ревизионистките си стремежи. Докато по отношение на ревизията на Ньойския договор България действа предпазливо и във външната си политика предпочита да следва принципите на необвързаност, балансиране и неутралитет¹. През целия междувоенен период Унгария се опитва да спечели България като партньор във външната си политика, включително със средствата на културата и образованието. Развитието на двустранните политически и културни взаимоотношения има решаващо значение за популяризирането на унгарските университети в България, тъй като унгарският език е труден и специфичен, а и младежите предпочитат Париж, Женева, Виена...

Според документалните свидетелства в представянето на възможностите, които дават унгарските университети и висши училища за получаването на добро висше образование, и в набирането на български студенти за Унгария важна роля играе личният фактор в лицето на проф. Геза Фехер – унгарски археолог прабългарист, който живее и работи у нас от 1922 г. до 1944 г. Освен научната си работа той е и референт по културните въпроси в унгарската легация в София и като такъв успява да издейства от унгарското Министерство на изповеданията и просветата няколко стипендии за български младежи. За ролята на унгарския професор в професионалната кариера на студента по медицина Цанко Мондешки научаваме следното: детската мечта на младежа била да отиде да учи в Париж, избрал медицината, едва успял да убеди бедните си родители; и тогава един от съучениците му от Плевенската гимназия споделил, че е в близки отношения с проф. Фехер, „който е в състояние да уреди записването и съответната стипендия на двама български младежи“; така „отчасти“ бива решен въпросът с неговата издръжка². Геза Фехер съдейства да получи стипендия в Унгария и видния наш историк-унгарист, един от основоположниците на архивното дело в България Петър Миятев: в едно свое писмо от разкопките в Мадара той подробно обяснява на своя колега архелого Крюстю Миятев каква молба да напише братовчед му Петър до директора на будапещенския Йотвьош колегиум, тъй като желал да следва там туркология и археология; обещава му като се прибере в София да намери и „маджарска граматика за братовчеда“³.

През 1925 г. по повод на 50-годишния юбилей на Унгарското национално висше училище за музикално изкуство унгарското Министерство на изповеданията и просветата отпуска още две двугодишни стипендии – за обучение на

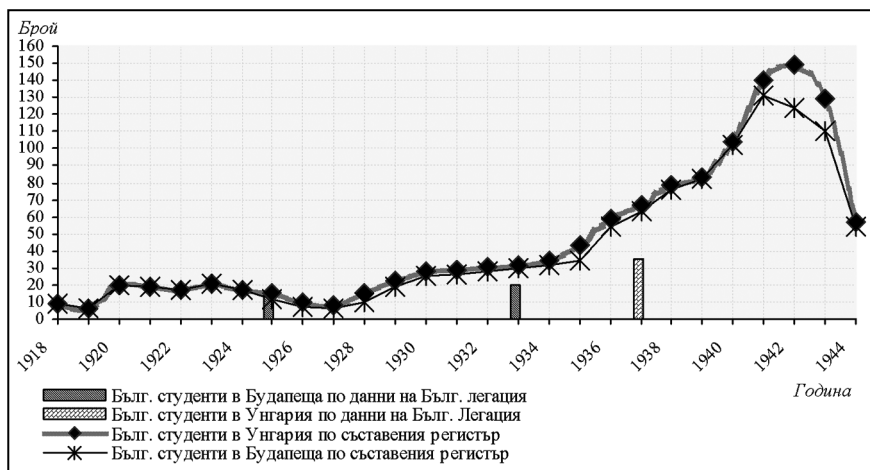
¹ По-подробно вж.: Гърдев, К., България и Унгария, 1923-1941. С., 1989.

² МНХЗПИ, Мондешки, Цанко, Спомени. Ръкопис. Също разказано по-накратко в книгата му: Пантеон за Троян и Троянци, Троян, 2001, с. 9-10. За Цанко Мондешки вж. „Приложение 2“, пореден № 375.

³ Пейковска, П., Из епистолярното наследство на Геза Фехер като учен-българист. – ИДА, т. 70, с. 93.

българи в последния етап от висшето им образование¹.

Графика 1. Български студенти в Унгария в брой, 1918-1944.²



Графика 1 илюстрира динамиката на посещаемостта на унгарските университети и висши училища от български студенти през периода от учебната 1918/19 до учебната 1943/44 година. До 1941 г. кривата на българските студенти в Будапеща плътно следва тази на българските студенти в цяла Унгария. Така е, защото техният основен поток е насочен към столицата Будапеща и затова той определя общата тенденция. (Всъщност, няма данни за българско студентско присъствие в провинциалните университети до учебната 1925/26 г.). Голямо различие в хода на двете криви е забележимо през двете учебни години 1941/42 и 1942/43: българският студентски поток към столицата Будапеща рязко намалява за сметка на силния наплив към провинциалните университети; именно на последното се дължи като цяло скокът в неговата динамика.

Наблюдавайки графика 1 прави впечатление, че сведенията за общия брой на студентите, извлечени от университетските матрикули, не съвпадат с тези на Българската легация в Будапеща. Най-близка е цифрата за 1925 г., доста се различават обаче цифрите за 1933 и 1937 г. От какво произхождат несъответствията? Първо, от това, че в списъците на Легацията са включвани само онези студенти, които са български граждани. И второ, не са регистрирани студентите с унгарски стипендии и тези на собствена издръжка. Въобще не е имало отчетност за

¹ Hivatalos Közlöny (Kiadja a M. Kir. VKM), 1925, N 9 (1.05.); ЦДА, Ф. 364, оп. 1, а.е. 64, л. 10, 12. Стипендиите са огласени официално - чрез министерствата на образованието. Има подадени документи за кандидатстване от българска страна, но не е известно дали е имало одобрени кандидатури.

² Източник на данните от Българската легация в Будапеща за българските студенти в Будапеща (1925, 1933) и в Унгария (1937): Гърдев, К., България и Унгария, 1923-1941. С., 1988, с. 30, 67, 98.

българските студенти в чужбина. Това потвърждава едно циркулярно писмо на Министерството на просветата от 7 декември 1937 г.¹ до Министерството на външните работи и изповеданията, в което се съобщава, че в чужбина следват в разни висши учебни заведения български младежи, които водят своето съществуване без всякакъв контрол и грижа над тях; затова министърът на просветата се обръща към министерството на външните работи да нареди чрез българските легации в чужбина да се съберат точни сведения за всички български младежи, които следват в странство. Факт е, че от тогавашните 63-има (според университетските матрикули) студенти в Будапеща само 14 са попълнили въпросната анкета. Легациите не са били в състояние да държат под отчет българските студенти. Както е видно от документацията на Българската легация в Будапеща, по-добра е отчетността към 40-те години на XX в., когато вече съществува междудържавен студентски обмен и Министерството на просветата изпраща до Легацията списъци с имената на българските студенти.

Каква е динамиката на студентския поток от България към Унгария? От 1920 до 1925 г., когато все още няма установени официални взаимоотношения между България и Унгария, се наблюдава едно стабилно присъствие на български студенти – средно по 18 души годишно. Рязко покачване на броя на българските студенти – с десетина души – е видимо през учебната 1929/30, което се запазва постоянно до 1933/34 г. То е резултат от установяването на официално политическо сътрудничество между Унгария и България и от подписването на договор за помирение и арбитраж на 22 юли 1929 г. По принцип договорът няма пряко отношение към двустранните връзки в образованието². Но, „затоплянето“ на политическите взаимоотношения между двете държави се отразява и върху двустранните културни инициативи, върху културния живот на българската общност в Унгария. Следвайки увеличаващата се политическа близост между Унгария и България през 30-те години на XX в. набира сили движението за унгарско-българско приятелство; то се институционализира, като се създават българо-унгарски дружества за приятелство; в движението е включена и студентската общност. Българският студентски поток към Унгария показва непрекъснат растеж през втората половина на 30-те години – преди избухването на войната, когато интересът на България към Унгария се засилва с всеки изминат ден, броят на българските студенти в Унгария се удвоява в сравнение с предишния период.

През втората половина на 30-те години (до избухването на войната), когато интересът на България към Унгария се засилва с всеки изминат ден, броят на българските студенти в Унгария се удвоява в сравнение с предишния период. Неговата крива рязко скача нагоре през учебната 1940/41 година, за да достигне връхната си точка през учебната 1941/42 година, когато общият брой на българските студенти в Унгария достига 149 души. Безспорен фактор на влияние върху движението на български студенти към Унгария е засилващият се взаимен

¹ ЦДА, Ф. 364, оп. 1, а.е. 90, л. 84.

² Арбитражният договор от 1929 г. предвижда мирителна процедура за евентуалните спорни политически и юридически въпроси, възникнали между двете държави и нерешени по дипломатически път

политически интерес на Унгария и България поради стремежа те да съчетаят външнополитическите си действия за реванш спрямо Румъния по отношение на Трансилвания и Добруджа. През 1940 г. съвместните културнополитически инициативи са особено интензивни, защото се подготвя и осъществява ревизията на Трианонския и Ньойския договор¹, а Унгария и България се присъединяват към Тристранния пакт². На 18 февруари 1941 г. двете страни сключват спогодба за културно сътрудничество. Спогодбата всъщност представлява програма за развитието на двустранните културни взаимоотношения. В областта на образованието тя предвижда в Будапещенския университет да се открият курсове по български език, литература и история заедно с един институт по българистика и съответно в Софийския университет – курсове по унгарски език, литература и история заедно с институт по унгаристика; осигуряват се и две стипендии от министерствата на просветата³.

Какви специалности изучават българите в унгарските университети и висши учебни заведения? – Разполагаме със съответните данни за 353 д. Най-предпочитаните специалности са медицина (111), инженерство (107) (общо инженерство – 31, гражданско строителство – 23, машинно инженерство – 41, химична технология – 7, минно инженерство – 5), и физическо възпитание (56), следвани от: ветеринарна медицина (21), право (21), агрономство (9), икономика (8), хуманитарни науки (история, унгарска филология, психология) (7), естествени науки (химия, физика, математика) (4), фармация (4), музика (2), приложни изкуства (1) and изящни изкуства (2).

Графика 2 илюстрира динамиката в числеността на българските студенти в Унгария по специалности през периода от учебната 1918/19 до учебната 1943/44 година. Липсата на техническо образование в България и фактът, че обучението по медицина, агрономство, ветеринарна медицина, икономика, музика и изящни изкуства във висши училища е сравнително ново за тогавашната българска образователна система⁴ обяснява желанието на млади българи да изучават тези специалности в странство. Кривата на медиците и инженерите е непрекъсната през целия период. Постоянният интерес на българските младежи към медицинското образование в Унгария се дължи на високия му престиж в Европа; има и друга причина: по онова време в Софийския медицински факултет се приемат студенти само от класическите и

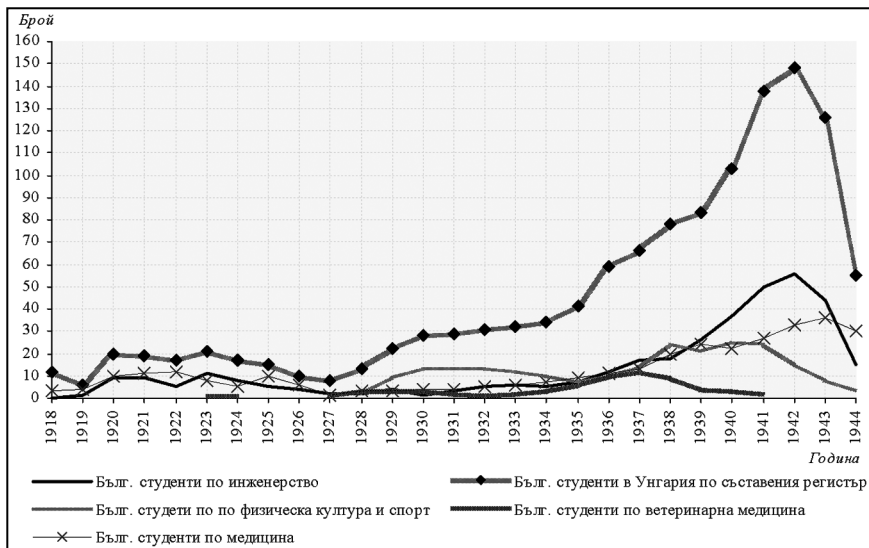
¹ С Виенския арбитраж от 29-30 август 1940 г. са очертани новите граници между Унгария и Румъния: към Унгария се присъединява територия от 43 000 кв. км с население от 2,5 млн. души; 1 млн. румънци попадат в Унгария и 400 000 унгарци остават в Румъния; Секейският район и гр. Клуж са в пределите на Унгария, а гр. Арад остава в Румъния. С Крайовската спогодба от 7 септември 1940 г. Румъния връща Южна Добруджа на България в границите от 1912 г.; в срок от три месеца се осъществява предвиденото в спогодбата принудително изследване на българското население от Северна Добруджа и на румънското население от Южна Добруджа.

² Официално Унгария се присъединява към Тристранния пакт на 20 ноември 1940 г., а България – на 1 март 1941 г.

³ *Külügyiszemle*, 1941, Dec. № 6, pp. 610-612.

⁴ Агрономство и ветеринарна медицина у нас се изучават от 1921 г. и от 1923 г. в Софийския университет, икономика – от 1924 г. в Свободния университет, изящни изкуства като висше образование – от 1921 г. в Държавната художествена академия и музика – от 1921 г. в Държавната музикална академия.

Графика 2. Българските студенти в Унгария по специалности в брой, 1918-1944.



полукласическите гимназии, където се изучава латински; кандидати от реалните гимназии се приемат само след успешно положен изпит по латински; в чужбина няма такова изискване¹. Инженерното образование също е предпочитано, тъй като се придобива в най-стария технически университет в света – Кралския Политехнически университет „Надор Йозеф“ в Будапеща². Според учебната програма студентите започват обучението си в общия отдел, където в продължение на две години изучават природонаучни и общи предмети, след което се прехвърлят в избрания от тях специализиран технически отдел, където учат още три години. Но следването на медицина и инженерство е трудно и изисква големи усилия от страна на студентите. Образованието се завършва с полагането на сигорлати и едва тогава се получава диплома. Може би затова до Втората световна война в тези две специалности българите не са много на брой, макар и да се срещат постоянно през целия период.

Увеличаването на броя на българските студенти в Унгария от 1928/29 до 1933/34 учебна година се дължи на приемането им в новооткритото Висшето училище за физическо възпитание. Неговият директор д-р Имре Суковати³

¹ МНХЗПИ, Мондешки, Ц., Спомени. Ръкопис, с. 40.

² Будапещенският Политехнически университет е наследник на Institutum Geometricum, създаден за подготовка на инженери през 1782 г. към Историко-филологическия факултет на Будимския университет; в средата на XIX в. претърпява няколко преобразования, последното е през 1871-72 г., когато получава навието Кралски Политехнически университет „Йозеф“.

³ Имре Суковати (1888-1978) – лекар; през 1925 г. е директор на Висшето училище за физическо възпитание по научната част; от 1926 до 1940 г. е негов директор. Организира висшето педагогическо образование по физическо възпитание и научните изследвания в тази сфера в Унгария. По време на неговото ръководство наред с преподаватели по физическо възпитание Висшето

поддържа специални връзки с България и има лични заслуги за редовния прием на български студенти там: „...Не мога да изразя благодарността си от това, че чрез Вашето застъпничество тази година във Висшето Ви училище ще могат да бъдат приети още български студенти. Бъдете уверени, че услугата, която правите на физическото възпитание в България е много голяма и високо ценена от всички...“¹, пише на д-р Суковати главният инспектор по физическото възпитание в Министерството на просветата Грозданов на 1 август 1931 г.

Чрез своите възпитаници Висшето училище за физическо възпитание придобива голямо международно признание – най-вече в България и балканските страни². През 1929 г. и 1930 г. то е посетено официално на два пъти от български политици: най-напред от отговорника за физическото възпитание в министерството на образованието Петър Траянов, а после и от председателя на българския олимпийски комитет Стефан Чапръчиков, бивш посланик на България в Германия. А през 1934 г. неговият представителен отбор гастролира в България – в София, Пловдив и Русе³. За доброто взаимодействие между Висшето училище за физическо възпитание и българските власти допринася и големият приятел на България фармацевтът Дюла Мужа, който е член на МОК, един от ръководителите на спортното движение в Унгария и депутат от горната камара на унгарския парламент⁴.

Висшето училище за физическо възпитание е привлекателно за българските младежи, както със своята образователна програма, така и с възможностите, които дава придобитата диплома. Там се прилага система на обучение, отговаряща на учителското звание, поради което заедно с усвояването на теоретичните и практическите знания изучаваната материя се обработва дидактически и студентите се подготвят да усвоят методиката едновременно и теоретически, и практически. Това ще рече, че завършилиите студенти се освобождават от задължението да стажуват, а направо биват назначавани за учители⁵.

Както е видно от графика 2 рязкото нарастване в броя на българските студенти в Унгария от 1935 до 1941 г. е следствие най-вече от значителното увеличаване на студентите по инженерство. Всъщност това се случва след като през 1934 г. е осъществена дълго подготвяна реформа за реструктуриране на висшето селскостопанско и икономическото образование: техническото и икономическо образование се сливат⁶; създаден е Унгарски кралски политехнически и икономически университет „Надор Йозеф“, в който са обединени висшите учебни заведения, занимаващи се с приложни стопански

училище подготвя и специалисти по атлетика, гимнастика, хандбал и баскетбол.

¹ ЦДА, Ф. 177, оп. 2, а.е. 578, л. 79.

² Пак там, с. 41; Aczél László, A M. Kir. Testnevelési Főiskola 10 esztendőjének jubileumára – emlékirat. Budapest, 1936, pp. 3-4.

³ 50 év a testkultúra szolgálatában. 1925-1975. Szerk. Kun László. Bp., 1975, p. 41.

⁴ A M. kir. Testnevelési Főiskola Almanachja. 1925-1930. Bp., 1930, p. 18.

⁵ По това време в западноевропейските държави се прилагат два различни метода за подготовка на учители по физическо възпитание. Според другата методика след теоретичното и практическото обучение завършилият студент получава назначение в училище като учител-стажант при друг учител-специалист, след което е длъжен да положи педагогически изпит. ЦДА, Ф. 177, оп. 2, а.е. 577, л. 3-4.

⁶ Hat évszázad magyar egyetemei és főiskolái. Szerk. Szögi László. Budapest, 1994, p. 52.

науки, а именно Политехниката, Икономическият факултет на Будапещенския университет „Петер Пазман“, Висшето училище по ветеринарна медицина и Минно-геоложкото и лесотехническо висше училище.

Що се отнася до ролята на така реформираните унгарски институции за висше образование в обучаването на чужденци в протокола от срещата, проведена през ноември 1934 г. в Сегедския университет, е записано, че: „Държавата е заинтересована от голям брой чуждестранни студенти в унгарските университети. Така унгарците, които останаха извън границите на своята държава ще имат възможността да се присъединят към културата на родната си страна, а пък чужденците ще опознаят унгарците. Тази гледна точка се взима под внимание и в други страни, като например Италия и Франция“¹.

Със засилващото се политическо и културно сближаване между Унгария и България условията за обучение в Унгария се подобряват, появява се възможност да им се предоставят различни облекчения: намалени такси за обучение, безплатни визи, предимство при настаняване в общежития. Известна информация за статута на българските студенти в Унгария и за ползваните от тях преференции дават регистрите на Будапещенския университет „Петер Пазман“, където в специална графа са записвани финансовите условия за обучението на всеки отделен студент. Докато през 20-те години на XX в. преобладава платеното обучение, то през 30-те години са предоставени още стипендии и облекчения – все повече са освободените от такса за обучение, има и такива, които плащат наполовина. Отпусканата унгарска стипендия е равностойна приблизително на половината от необходимата сума за издържането на български студент в Унгария. Известно е, например, че през 1938 г. издръжката варира от 60 до 80 пенгьо, а стипендията е 800 лв.

Ето как описва финансовите си възможности и наличните отстъпки в края на 20-те години стипендиантът – студент по медицина Цанко Мондешки: „Благодарение на препоръчителното писмо на проф. Геза Фехер постъпих в студентското общежитие на тогавашния регент на Унгария адмирал Хорти. В колежа престоях първата година. Тук получавахме безплатно закуска, квартира, отопление и осветление и по 30 пенгьо като стипендия. За мен това беше изгодно, защото не ангажирах много средства на родителите си и не станах причина майка ми да продава имот или да разкъсне плетеника си заради моето следване... Най-голямо неудобство изпитвах в незнанието на езика, а той беше труден за изучаване... В края на първата година се явих на изпити, които вземах на три езика – унгарски, руски и френски. Признавам, че не бяха много високателни към мен изпитните комисии, но това беше само през първата година“².

На българските студенти в Унгария подкрепа оказват и различни унгарски и български институции. Така например, през м. юни 1933 г. Унгарското кралско речно и морско корабоплавателно акционерно дружество предлага на българското студентско дружество 50% отстъпка в случай на групови пътувания, каквато

¹ MOL, K 636., 576. cs., 1932-1936, 20-415., p. 7.

² МНХЗПИ, Мондешки, Ц., Спомени. Ръкопис, с. 46-47.

се прави и на унгарските студенти¹.

Самите български студенти, бидейки организирани в дружество и, както е видно от техните петиции, съзнавайки отлично своята мисия да бъдат мост между българската и унгарската култура, бързо се ориентират в политическата обстановка, възползват се от благоприятния политически микроклимат на двустранните взаимоотношения, за да се борят за получаване на отстъпки и облекчения. Обект на исканията им е най-сериозното финансово перо на следването им – таксата за обучение. През м. май-юни 1933 г. Дружеството на българските студенти в Унгария изготвя молби до всички факултети в Будапещенския технически университет и отделно до съвета на Сегедския университет. Студентите искат пълно освобождаване от такса за обучение, тъй като „живеят в постоянен недостиг на средства“². Въпреки наличието на политическа воля от унгарска страна този въпрос да бъде решен в полза на българските студенти, всеки университет подхожда различно към проблема. Съветът на Сегедския университет, например, счита за целесъобразно³ да даде равен старт на всички български студенти, като през първата година те са освободени напълно от такса за обучение, а впоследствие всеки семестър получават отстъпки в зависимост от напредъка си в обучението и от поведението им. Съветът изрично подчертава, че предоставянето на тези отстъпки за българските студенти са и от политическо значение.

Всъщност проблемът е, че българските студенти в Унгария са финансово слаби и да се обвърже освобождаването от такса за обучение с изискване за висок успех не е от най-добрите решения поради спецификата на унгарския език и произтичащите от нея трудности в усвояването му през първите години от следването. При това мнозина от тях са принудени да работят още от самото начало на следването си, за да си помагат в издръжката. Ето как подхожда университетската администрация в един конкретен случай: на 10 септември 1935 г. деканът на юридическия факултет в Будапещенския университет Витяз Дюла Мор пише до държавния секретар на унгарското Министерство на изповеданията и просветата Калман Сили във връзка с освобождаването от такса за обучение на студента Константин Арнаудов и свързаните с образованието на българските студенти в Унгария културни и политически интереси. „Тъй като факултетът ни напълно признава значимостта на културните връзки с България и необходимостта от тяхното укрепване, в дадения случай желае да подкрепи искането на студента Константин Арнаудов. Не мога обаче да премълча факта, че споменатият български студент с досегашните си учебни резултати не е заслужил по никакъв начин това специално отношение към него. Записал се е в нашия факултет през първия семестър на учебната 1931/32 г., не е взел нито един изпит и е показал твърде минимално старание относно посещаването на лекциите. Желателно е следователно с оглед засилването на културните връзки с България Арнаудов да положи повече усилия като студент в нашия факултет, тъй като въпросният не само не е овладял езика, но у него липсва нужното старание и познания по предметите“⁴.

¹ ЦДА, Ф. 364, оп. 1, а.е. 90, л. 455.

² MOL, K 636., 566. cs., 1932-1936, 20-28. alszam, 9-11., 66. o.

³ MOL, K 576, 20-415, 67. o.

⁴ MOL, K 576. cs. – 20 – 415, 23-24. o.

Как изглежда този частен случай от „другата страна на бариерата“? – От запазените в българската легация документи става ясно, че бившият семинарист Константин Арnaudов, син на учител, освен учението, е имал и други задължения – вероятно поради финансови затруднения; първоначално бил певец и диригент на хора на българската църква в Будапеща, а после, през учебната 1932/33 г. е назначен за „частен учител“ в българското училище в Мишколц¹.

Една по-обща картина на финансово състояние на българските студенти в Унгария разкриват техни декларации (общо 14 на брой)² от 1938 г. пред Легацията в Будапеща:

- Четирима студенти получават безвъзмездно парични средства (всички са посочили сумата 1500 лв. месечно) от български градинари в Будапеща – сред тях един е в родствени връзки. Тук следва да поясним, че в документите от личен произход (писма, спомени) е засвидетелствана практиката парите за издръжка на студент да идват от България и чрез градинари. „Средствата за издръжка получавах от наш българин градинар, като съответно мама превеждаше сумата в български левове на семейството му, живеещо в едно Търновско село“³, пише в спомените си студентът-стипендиант Цанко Мондешки.

- Двама живеят при свои роднини-градинари и не получават средства.
- Двама са издръжани от братята си (търговец и специализант в завод), които работят в Будапеща.

- Един е посочил, че му се отпуска валута чрез Българска народна банка.

- Трима работят (преподават уроци), за да се издръжат.
- Един е на разноски на съпругата си, която е унгарка.
- Един получава безплатна храна и квартира за добър успех и по 15 долара месечно от братовчед си в Америка.

Тъй като въпросът с освобождаването от такси за обучение не е решен по принцип за всички български студенти, а само за някои от тях – при наличие на финансови затруднения и при условие, че имат добра успеваемост – през януари 1937 г. Българското студентско дружество „Хан Омуртаг“ в Унгария отправя искане към Министерството на просветата това да бъде обсъдено на междудържавно равнище⁴. Всъщност положението на българските студенти в Унгария се урежда чрез двустранни международни договорености през 1941-42 г. Но през втората половина на 30-те години на XX в. българската държава вече проявява заинтересованост и воля за регулиране на българското студентско присъствие там. Какви са мотивите на държавата изяснява писмо № 3063-23-II на Министерството на просветата от 7 декември 1937 г. до Министерство на

¹ ЦДА, Ф. 364, оп. 1, а.е. 68, л. 185. (Редовното учителско място в българското училище в Мишколц е закрито през 1930 г. ЦДА, Ф. 364, оп. 1, а.е. 68, л. 185.).

² ЦДА, ф. 364, оп. 1, а.е. 90, л. 57-105.

³ МНХЗПИ, Мондешки, Ц., Спомени. Ръкопис, с. 48.

⁴ Гърдев, К., България и Унгария..., с. 98.

външните работи и изповеданията¹. В него се съобщава, че „в чужбина следват в разни висши учебни заведения български младежи, които водят своето съществуване без всякакъв контрол и грижа над тях. Освен това тези младежи са отишли в чужбина без съответното разрешение от Българска народна банка, безспорно получават своята издръжка от България и по този начин по неизвестни пътища изнасят значителни суми от тъй необходимите за страната авоари в чужда валута. Най-после и от държавническо гледище тези младежи чертаят една опасност за бъдещето развитие на държавата – знае се, че те попадат в чужбина под най-разнородни влияния и се завръщат в родината си с най-разнообразни схващания, които пряко и косвено се отразяват ... върху утрешното развитие на държавата“². Писмото съдържа конкретно искане към българските легации в чужбина да се съберат точни сведения за всички български младежи, които следват в странство (име, месторождение, местожителство и адрес, учебно заведение, специалност, период на следването, месечна издръжка). Във връзка с тази инициатива на Външно министерство са събрани споменатите 14 декларации на български студенти в Унгария.

В опита си държавните органи да регулират и да държат под контрол следването на все повече млади българи в чужбина през 1940 г. е въведено изискване това да става с разрешение от Министертвото на просветата, за което в „Държавен вестник“ е обнародвана и специална бланка-удостоверение³. Тъй като изискването не се спазва Министерството на външните работи и изповеданията с „окръжно“ от 29 юли 1942 г. до „царските легации и консулства“ нарежда да не превеждат зрелостни свидетелства и др. документи без наличието на споменатото разрешение⁴.

За това броят на българските студенти в Унгария да достигне връхната си точка през периода от 1940 до 1942 г. допринасят и многото облекчения, предвидени за българските студенти след сключването на двустранното културно споразумение. От университетските матрикули се вижда, че през 40-те години вече е налице сагътът „студент по междудържавния обмен“, който предполага безплатно обучение, и също „изцяло освободен“, предоставящ безплатно обучение и безплатно настаняване в общежитие. За учебната 1941/42 година са отпуснати 60 места⁵ за свободно настаняване на български студенти в унгарски общежития, а за учебната 1942/43 година – 76⁶, които обаче се предоставят на новопостъпващите студенти („старите“ студенти, връщайки

¹ ЦДА, Ф. 364, оп. 1, а.е. 90, л. 84.

² Пак там.

³ Чл. 326 от Закона за народното просвещение. Държавен вестник, 1940, № 132 (14.06.).

⁴ ЦДА, Ф. 364, оп. 1, а.е. 202. л. 11.

⁵ Местата са разпределени както следва: Пансион „Миклош Хорти“ в Будапеща – 40 места и по пет места в общежитие „Арон Габор“ в Коложвар, Интернат „Ишван Тиса“ в Дебрецен, пансион „Миклош Хорти“ в Сегед, пансион „Лайош Велики“ в Печ (MOL, K 636, 1937-1941-25-8-42713).

⁶ Местата са разпределени както следва: пансион „Миклош Хорти“ в Будапеща - 25 места, общежитие „Дюла Гьомбьош“ в Будапеща - 15, девическо отделение на общежитие „Дюла Гьомбьош“ - 5, общежитие „Шаролта“ - 6, девически пансион „Ержебет Силаги“ в Коложвар - 3, Интернат „Ишван Тиса“ в Дебрецен - 5, пансион „Хорти“ в Сегед - 5, девически отдел на пансион „Миклош Хорти“ - 5, пансион „Лайош Велики“ в Печ - 5, пансион „Ержебет“ в Печ - 2. Наредби № 91.939 и № 91.944 от 18 август 1942 г. (ЦДА, Ф. 364, оп. 1, а.е. 202, л. 10).

се в Унгария остават без места в общежитията). От 1938 до 1943 г. български студенти и специализанти приема и елитният „Йотвъош Колегиум“. Както се разбира от един списък на балкански младежи-възпитаници на „Йотвъош Колегиум“, изготвен по повод на Балканското изложение в Будапеща от януари 1943 г., през Колегиума са преминали 5 българи¹ (наред с 6 босненци, 21 румънци и 9 турци).

Според личните досиета на българските възпитаници на „Йотвъош Колегиум“ те са приемани там със специални препоръки, получават безплатно общежитие и стипендия от 50 пенгьо, която се дава независимо от това, дали получават друга такава или други финансови отстъпки. Освен основната учебна програма, която студентите-членове на „Йотвъош Колегиум“ имат в различните университети, те подлежат и на допълнително обучение в самия Колегиум. След Трианон „Йотвъош Колегиум“ запазва характера си на педагогически институт, но се превръща в елитна институция за подготовка на новата генерация унгарска интелигенция. Ръководният екип на институцията не попада в националистическия капан, отхвърля романтичните националистически учения на съседните народи, ирационалните идеи, а образователната му програмата поставя акцент върху необходимостта от адаптирането на унгарската култура към централно-европейската².

През април 1942 г.³ унгарският министър на просвещението освобождава българските студенти в Унгария от такса за обучение; бедните студенти получават правото да се хранят в студентските мензи срещу минимално заплащане; всяка учебна година на социално слабите български студенти при показан поне минимален успех се предоставят определен брой безплатни места за настаняване в унгарски общежития; университетите и общежитията в Унгария приемат (срещу заплащане или безплатно) само студенти, които притежават удостоверение от унгарския културен аташе в София. Социално слабото положение на семейството на студента се доказва с удостоверение за бедност, издадено от Българската легация в Будапеща, като за получаване на отстъпки е необходимо и предложение от страна на Българското студентско дружество „Хан Омуртаг“. През август 1942 г. унгарското Министерство на изповеданията и просвещението предприема общо регулиране на делата на българските студенти в Унгария; изисква се, студент, който възнамерява да ползва отстъпка в таксата за обучение или в нещо друго, да представи удостоверение за бедност от културния аташе при Унгарската легация в София⁴.

Броят на успели да се дипломират в Унгария през 1918-1944 г. български студенти е 79: 36 учители по физическо възпитание, 21 лекари, 17 инженери, 3 агрономи, 1 историк, 1 музикант и 1 художник. Мнозинството от българските студенти в Унгария прекъсват учението си там. Само във Висшето училище по

¹ Eötvös Kollégium Levéltára (Архив на „Йотвъош Колегиум“), 82. db., 161. dosszié. В този списък липсва името на Петър Миятев, пребивавал в „Йотвъош Колегиум“ през 1931 г. по препоръка на проф. Геза Фехер.

² Glatz Ferenc, Európaiság, nyitottság, nemzeti kultúra. A százszentendős Eötvös Kollégium szellem szabadsága. – História, 1996, N 7.

³ Наредба № 90.866/1942.IV.4. от 10 август 1942 г. (ЦДА, Ф. 364, оп. 1, а.е. 202, л. 3.)

⁴ Пак там.

физическо възпитание повече от половината българи се дипломират успешно. Сред мотивите на българските студенти за прекъсване на образованието си в Унгария са трудностите с усвояване на езика, адаптирането към новата културна среда, невъзможността да получат стипендия за образование там.

Таблица 1. Българските студенти в Унгария по социален произход според занятието на бащата в брой и %, 1918-1944.

Занятие на бащата	Брой	%
Търговец	27	26
Градинар/зеделец	27	26
Интелектуалец (учител, лекар)	18	17
Служител	12	12
Занаятчия	6	6
Полицай/военен	6	6
Свещеник	3	3
Земевладелец	3	3
Работник	1	1
Общо	103	100

За социалния произход на българските студенти в унгарските университети можем да направим някои най-общи заключения от данните, записани в регистрите за занятието на бащата; такива сведения са налице само за 103 д. Повече от половината студенти са родени в семейства на търговци и градинари/земедельци, следват родените в семейства на интелектуалци и служители (Вж. Табл. 1). От записаните в регистрите на унгарските университети и висши учебни заведения българи-студенти двайсетина са деца на трайно установили се там и вече замогнал се български градинарски и търговски елит – от фамилии като Пангелови, Сърневи от Самоводене, Хаджипеткови, Джонгови от Поликраище, Байчеви от Лясковец и др. Сред тях има лекари (петима дипломирани: Наполеон Д. Сърнев/1925, Михаил М. Минчов/1936, Йордан Хаджипетков/1939, Стефана и Стефан Пангелови/1944 и др.), инженери (двама дипломирани: Трифон Какамаков/1942 и др.), юристи, химици, оперна певица (известната Дора Бонева, дъщеря на един от най-богатите българи в Унгария, търговеца Никола Бонев).

Известно е месторождението на 270 българи-студенти в Унгария – от тях 250 д. (93 %) са родени в България, 7 в Банат (2,6 %), 7 (2,6%) в Унгария, другаде в чужбина 1,8%; произхождат от 159 селища – от тях 4 в Банат, 6 в чужбина, 45 града и 104 села в България. Тоест 51% от студентите са граждани, преобладават родените в София (29 д.), но също има студенти от Хасково (9 д.), Шумен (9 д.), Кюстендил (6 д.), Дупница (6 д.), Видин (5 д.), Пазарджик (5 д.). Като се вземат под внимание географските райони се вижда, че мнозинството от тях произхождат от районите с традиционен поминък градинарство, в частност от Велико Търновско (42 д.), Софийско (35 д.), Шуменско (16 д.), Ловешко (16 д.),

Видинско (14 д.), Кюстендилско (14 д.), Хасковско (11 д.). Припомняме и това, че мнозинството от българските градинари в Унгария са от Велико Търновско, а също и това, че градовете Шумен и Видин са исторически свързани с Унгария от средата на XIX в. нататък, когато Кошутовите емигранти пренесли тук европейската музика и мода.

В заключение бихме казали, че резултатите от направения количествен анализ на личните данни на българите-студенти в Унгария дава точна и персонализирана представа за ролята на унгарските университети и висши учебни заведения във формирането на българската интелигенция – в България и в двете българските диаспори в Унгария (банатските българи, намиращи се в границите на Унгария до 1920 г. и българските градинари). В това отношение би било интересно да се проучи по-нататъшната кариера на тези студенти, вписването им в съответните професионални среди, достиженията им. Тук ще споменем само две известни имена – историка д-р Петър Миятев, възпитаник на Будапещенския университет, един от първите български учени обнародвали унгарски архивни документи за българската история¹, и д-р Димо Боюклиев, възпитаник на Дебреценския университет, известен наш пръв преводач на унгарска поезия².

¹ Миятев, П., Документи за българската и сръбската история из маджарските архиви 1868-1878. С., 1966; Страница из историята на Източна Румелия. - ИПр, 1970. № 5.

² Boikliev, D., *Bolgár költők antológiája*. Вр., 1940.

Bulgarians – Students at Hungarian Universities and Higher Education Institutions in the Second Half of the XIXth and First Half of the XXth Centuries

Penka Peykovska (Institute of History – BAS)

Summary

The subject of the study is the presence of Bulgarian students at Hungarian universities and higher education institutions in the second half of the XIXth and first half of the XXth Centuries (until the schoolyear of 1943/44); their opportunities to access education in Hungary, to get financial support from the Bulgarian state. The dynamics of the attendance of Hungarian universities and higher education institutions by Bulgarians and the factors that affected it is analyzed on the base of 408 (93 women and 315 men) students' personal data; a quantitative feature of the Bulgarian student community in Hungary is done according to subjects studied, proportion of graduates and those who interrupted their studies, students' social backgrounds.

Sources of information are the records of those universities in Budapest, which were widely attended by Bulgarians such as: University of Technology and Economics (at that time, the Polytechnics), Eötvös Loránd University (at that time, Pázmány Péter University), Semmelweis University of Medicine (at that time, Medical Faculty of Pázmány Péter University; to 2000 Medical University; in 2000 it was connected to the University for Physical Education), Szent István University in Gödöllő (formed in 2000 by the merger of the University of Veterinary Medicine, Agricultural University in Gödöllő, University of Horticulture and Food Industry, etc.), Corvinus University (from 1920 Faculty of Economics of Pázmány Péter University and from 1934 Faculty of the Polytechnics; until 2000 Budapest University of Economics) and the prestigious Eotvos Collegium, established in 1895 modeled on the Paris Higher Pedagogical Institute. Additional source of information, especially concerning the Hungarian provincial universities, is the documentary heritage of the Bulgarian Legation in Budapest (in operation since 1912).

“Front-line, No-man’s Land or Fortress?” The Hungarian Minority Elite in Romania between National Identity and Regional Self- consciousness (1918–1944)¹

Gábor Egry (Institute for Political Science – HAS)

Despite the fact that the everyday concept and use of ideas and phrases like nationality, national identity, national belonging rarely raises problems regarding the substance of these ideas and – instead of some ambiguity – the simplicity of their meaning is a general experience among broad sections of the population, social sciences tend to challenge this self-evident approach. Either the use of the nation and the deriving concepts as categories of social and historical analysis or the one step further, the analysis of these categories as historical and social constructs or the proposal to abandon them because anticipating the existence of the object of analysis in the very same form as it should only be proven by the analysis itself all implies – to different extent – the notion that the content of national belonging or identity, the reasons behind its emergence, the means of its construction and/or promotion and the social context of this process is a legitimate subject of research. However, it does not necessarily mean methodological uniformity and a repetition or borrowing of individual research topics from neighboring social sciences in history, rather inspiration from new ideas developed by researchers from other fields, a search for adequate sources that offer answers for questions posed by anthropology or sociology in a historical context or from a historical perspective and first of all new research questions inspired by results of others.

This process slowly challenged the idea of the homogeneity of the national identities – an almost inescapable consequence of the approach of intellectual history combined with the analysis of the nation building from above, seen as a drive from the centers of the nations to create and distribute a uniform national idea. The perception of national identity as being not solely a product of conscious attempts made in the framework of an organized institutional system, aimed to transmit a series of ideas regarding “what does it mean to belong to one or the other nation?” offered room not only for the study of the local, everyday and personal level of nationality, but for the study of local elites and their ideological offer in terms of identities – social constructs themselves – as parts of, overlapping with or contra-

¹ The research was generously supported by the Bolyai János Junior Research Fellowship of the Hungarian Academy of Sciences. The author is at present “Europa” Fellow of the New Europe College, Bucharest.

dicting to national ideas. The aim of this study is to outline and analyze such a case and namely the identity politics of the Hungarian minority elite in the Interwar period in the context of their own aims and of the competing nationalizing policies of Budapest and Bucharest. The story, presented below, is not necessarily an important one, it could be read as a specific case, an interesting (or not so interesting) one without further relevance. Nevertheless, for some it can be illustrative regarding the “dialectics” of the national idea, the never really ceasing contest for influence over the contents of it, from below and from above.

CONCEPTS

The case of the Transylvanian Hungarians, examined here, is obviously an entangled one, as the geographic space where the story is situated was simultaneously populated by people from different ethnic groups and therefore it is a part of different nation-building processes, while the territory itself changed hands frequently in the first half of the XXth Century. In order to sort out the different impulses on the region and set out the limitations of my approach a series of working definitions of the most important concepts applied in my work will be necessary. The primary aim of such definitions here is not to develop a model, but simply make it clear how I will use certain words, to which I will refer with them etc. Therefore I will usually rely on well known ideas, not transcending their limitations, but making modifications in certain cases suggested by the relevant historical material itself.

The historical province of Transylvania – not entirely identical with the territories annexed to Romania after World War I – offered preconditions for many parallel or competing nation-building processes. Those processes – deliberate attempts of narrower or wider groups to develop a set of ideas referring to the substance of individual existence as a part of a larger group defined as the nation and distribute these ideas, make them accepted and conferring them priority *vis-a-vis* other self-consciousnesses through an institutional system – unquestionably led to the emergence of the idea that the region is the home of many (usually, but not necessarily three) different national groups (Germans, Hungarians, Romanians), nationalities or nations. This idea did not remain confined to small circles of intellectuals, it became a mobilizing force in politics and social action. Even though one can legitimately express doubts regarding the content of this idea and the extent of its acceptance (whether it was perceived alike by everyone, whether it was equally important for everyone etc.), a significant part of the region’s population and especially its elite or middle class was not only ready but sometimes eager to categorize the surrounding world accordingly. For them Transylvania was a part of the world where nations lived next to each other and were increasingly entangled in a struggle over superiority or inferiority. However, the focus and the center of gravity in case of two of these nations (Hungarians and Romanians) laid outside the province (and a gradual process in case of the Germans resulted in a shift towards Germany as well). Thus, the project of nation building was not exclusively the concern of an indigenous social group nor were simply based on local resource-

es or aimed to create separate institutions confined to this geographical space¹.

But indifferent of their relationship to the outside world and to the broader group of nation, the national identity and the nation as an entity was a significant axis of self-identification for many. In this sense the nation was nothing else than a focal point of individual loyalties, a framework of organization for a broad community the members of which are not connected by everyday interactions. As the nation was not necessarily a small entity it was not always possible to secure loyalty and ensure the right decision over inclusion or exclusion through personal interactions. Rather the common and shared knowledge regarding the question “what does it mean to be Hungarian, Romanian etc.” made members capable to include or exclude unknown individuals into this group. The symbolic-ideological concept of the nation, its history and its cultural, political etc. legacy offered a way to stabilize the community, a code applied in dubious situations in order to decide one’s belonging. To a certain extent it meant a transformation of the province into national territories or homelands and thus the separation of the people populating it. In a sense of separation it meant dissociation from the territory when someone was seen as not belonging to the “rightful” owners of the province.

On the other hand Transylvania itself (with its social groups, groups of interests, networks etc.) was a kind of entity seeking its place and role in this broader framework². As a result a series of different ideas, proposals, projects³ offering various levels of self-governance or institutional separations emerged, that were and are easily characterized as regionalism. The notion of regionalism is usually treated as an administrative issue, a specific administrative architecture of a state, giving prerogatives and/or competences for units smaller than the state itself, but larger than a single local community. As the word “region” itself implies, it is usually based on arguments borrowed from socio- and economic-geography, sometimes combining rational reasoning over the necessity of forming larger economic structures in a state and more emotional ones regarding a specific territory’s cultural, linguistic etc. heritage or legacy⁴. Nevertheless, indifferent of the justification of the existence of such a unit or entity, regions used to be at mid-level between local and national institutions.

However, this approach has only partial explanatory power, especially in case of regions and regionalist tendencies where nations and nation-buildings are confronting a regionalism which is at the same time perceived as a part of the respective nation itself. If a region and its regionalism is only sub-national than one can pose the legitimate question when does it become a nation? On the other hand,

¹ For a summary of the concepts regarding the nation see Kántor Zoltán, *Nacionalizmus. Izmus? – In: Czoch G., Cs. Fedinec (Eds.), Az emlékezet konstrukciói. Teleki László Alapítvány: Bp., 2006, pp. 87–100.*

² K. Lengyel Zsolt, *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transilvanismus 1918-1928.* Verlag Ungarisches Institut: München, 1993. [Studia Hungarica, 41]

³ K. Lengyel Zs., *Op. cit.*, 1993; Fati, Sabina, Gábor Egry, *Erdély gazdasági meghódítása.* – In: Egry G., István Feitl (Eds.), *A Kárpát-medencei népek együttélése a XIX–XX. században.* Napvilág: Bp., 2005, pp. 413–429; Egry G., *Minority Elite, Continuity and Identity Politics in Northern Tarnsylvania: the Case of the Transylvanian Party.* – In: Karády Viktor, Zsuzsanna Török (Eds.), *Cultural Dimensions of Elite Formation in Modern Transylvania (1850-1950),* Editura CRDE: Cluj, 2008, pp. 186–215.

⁴ Renner, Karl, *Die Selbstbestimmungsrecht der Nationen.* Deuticke: Leipzig, 1917.

emphasizing the importance of the rational power-sharing elements on the expense of emotional ones can easily lead to a conturless concept, declaring every attempt at every level regionalism. Unfortunately the inclusion of notions like historical territory, history and legacy deriving from the latter can also be misleading as there were deliberate regionalist tendencies without such pre-existing foundations that also lacked supportive economic or social factors, most notably the Habsburg Galicia after 1772¹.

Hence a simple merger of the different elements of the different concepts is not a viable route to put forward a working definition of regionalism, especially if it aims to explain the relationship between the national and the regional ideologies. I will conceptualize regionalism for this study as a social construct – in this sense similar to the national idea – conveyed by and embodied in social structures as well. As a consequence regionalism in this essay is not simply an attempt to put forward interests of a community contrasted to interests perceived as interests of the broader community of the nation or the state and similarly not just an attempt to create a mid-level unit of administration or self-governance. The regionalism proposes and identity and seeks legitimacy through symbolic action and activity as it has a deficiency similar to that of the nation’s, namely the members cannot decide over inclusion or exclusion on the basis of personal acquaintance. In this sense it is also a source of legitimacy for groups of elite in conflict with other elite groups.

Albeit historical legacy is not a necessary precondition of developing a regionalist idea and ideology, in the case of Transylvania it is not missing. Three centuries of separate existence from Hungary as tributary of the Ottoman Empire or a distinct entity under the rule of the Habsburgs left its mark on the province in terms of administrative and judiciary structures and institutions or in the form of a different legal framework². Moreover, as different nation building processes emerged and gradually gathered ground, another factor made the region different, the existence of a very fuzzy border of inter-ethnic interactions. This way the province became (and sometimes was defined) as a borderland³ of nations as well, while inhabitants of other geographical regions (like the Great Plains in Hungary or Wallachia in Romania) equally considered as rightful national territories could have been free from such experiences⁴.

The constructed nature of either the national or the regional identities are – at least in this essay – beyond doubt. My primary interest is not to prove their constructedness after so many, more elaborate, better documented attempts, but to

¹ Wolff, Larry, „Kennst du das Land?” The Uncertainty of Galicia in the Age of Metternich and Fredro. – *Slavic Review* 67, 2008, N 2, pp. 277–300.

² The most notable example is the case of the Austrian Civic Code from 1952, still in effect in the province in the 1930s. See for example: Vallasek Magdolna Márta, *Az 1918. évi egyesülést követő jogegyesítési folyamat kérdése Romániában*. Magyar Kisebbség, IX, 2004, N 1-2 (31–32), pp. 573–590.

³ Kürti László, *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*. State University of New York Press: Albany, 2001; Ardener, Edwin, *Remote Areas. Some Theoretical Considerations*. – In: Anthony Johnson (Ed.), *Anthropology at Home*. Tavistock: London, 1987, pp. 38–54.

⁴ Egry G., *Azerdélyiség, „színeváltozása”*. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére, 1940–1944. – *Napvilág Kiadó*: Bp., 2008, pp. 171–182.

outline a significant element of this process, identity politics. This concept refers to deliberate attempts to define and delineate an entity, perceived as distinct and coherent, and define it as a community. As a practice of elites it usually contains an element of representation – those who act in this sense claim the right to represent the community. However, the resulting process is not necessarily a simple series of acts intended to define the community. This entity is usually conceived as existing previously, therefore identity politics is often seen by its objects not as construction of differences, only making them visible in various social fields (culture, politics, sometimes even economics)¹. As a process and practical policy identity politics is the social activity aimed to transmit contents regarding issues of identity (self/perception, perception of others, relationship to others) and draw borders around the respective groups, either by words or by institutions. The latter are all the more important, because many of these institutions have a role in the transmission of the content as well. Meanwhile the social position of the practitioners of identity politics – in this case the elites – becomes important as a conveyor of legitimacy. The acceptance of the authority of the elite substitutes for a verification of the contents of identity politics.

PERSPECTIVES

The starting point of the story is the end of World War I and the change of sovereignty over Transylvania and certain other parts of Hungary. Its end is once again signaled by a military action, this time the Soviet occupation of Northern-Transylvania (40% of the territory gained by Romania in 1920, returned to Hungary by the Second Vienna Award in 1940) and the return of Romanian administration to this region marked the changes. Even though the four years during World War II saw a change of roles of minority and majority between Hungarian and Romanian elites, the whole period is better characterized by the profound change at the end of the previous war. As a consequence a Hungarian national minority emerged where once the same group and especially its leaders played the role of a national majority.

Considering this change and its emotional impact on the Hungarian public – inside and outside Romania – it is comprehensible that the history of this period is treated as a history of a national minority. The key concepts of the Hungarian historiography – like national minority, minority by force, divergence of the nation² – reinforces this approach with its logical consequences: a focus laid – sometimes not deliberately – on the national element and on the conflict between Romanian

¹ Hunyadi Atila, *Economic nationalism in Transylvania. – Regio. A Review of Studies on Minorities, Politics and Society*, 2004, pp. 172-193; Egry G., *Egy önlegitimáló politikai és történelmi narratíva kérdőjelei (1861–2003). Nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. – Múltunk*, 2006, N 3, pp. 4–34; Barna Abrahám, *The Idea of Independent Romanian National Economy in Transylvania at the turn of the 20th Century. – In: Trencsényi, Balázs et al. (Eds.), Nation-Building and Contested Identities: Hungarian and Romanian Case Studies. Regio Books – Editura Polirom: Bp.–Iași, 2001, pp. 209–226.*

² The recently published textbook on the history of Hungarian minorities embeds the development precisely in this conceptual framework. Bárdi Nándor, Csilla Fedinec, László Szarka (Eds.), *Magyar kisebbségi közösségek a XX. században. Gondolat Kiadó - MTA Kisebbségkutató Intézet: Bp., 2008.*

and Hungarian nation-building processes, attempts and the respective policies serving it. A minority can only exist as an opposite of majority, if this minority was created by outside factors – in this case the defeat in the war and the peace treaties that followed – it could have strong connections to its national homeland, and the idea of the divergence of the minority and its brethren at the opposite side of the Romanian-Hungarian border sometimes presumes a starting point when unity was perfect¹. On the other hand Romanian historiography produced works dominantly telling a parallel, but similarly national story, the unification of an otherwise unitary nation in the framework of Greater Romania. The use of the nation as the primary category of such works logically produces a story subordinated to a more important one, the conflict between Romanians and Hungarians and their struggle over the province. As a consequence the history of the region is too easily portrayed as a dependent variable of two outside centers, the fate of its inhabitants hinging on decisions outside of their influence.

It would be unjustified to claim that the historiography of the issue – either written in Hungary, in Romania or abroad – would be entirely deprived of more refined approaches. Especially Rogers Brubaker’s idea of a triadic nexus of nationalizing state, national minority and national homeland proved fruitful², although even with the help of this conceptual framework it is easy to miss the importance of indigenous tendencies and projects. Moreover, one of the traditional concepts of Hungarian historiography, the idea of Transylvanism, developed by literary historians, applied primarily to literary and intellectual products but sometimes interpreted as a political concept emphasized the peculiarities of the region. However, the vast literature dealing with this topic remained either mythologising and self-legitimizing (claiming that the Transylvanism, advocating and historically “proving” the peaceful coexistence of nations in the area is morally superior to impatient nationalisms) or reverted to a strict dichotomy of national and regional as a means of critique to specific policies aimed at the nationalities. While the former approach – characteristic among others in works by Béla Pomogáts, Péter Cseke, Lajos Kántor³ – simply fails to ask for the social realities of an era the latter’s aim was to deny the viability of any possible existence outside the framework of the Hungarian nation in a moment of desperation, facing the brutal assimilationist practices of Nicolae Ceaușescu’s regime⁴. This desperation led to the denial of any

¹ For a more elaborate argumentation see: Egry G., *Létezik-e kisebbségtörténet?* Bárdi N., Cs. Fedinec, L. Szarka (Eds.), *Magyar kisebbségi közösségek a XX. században*. Gondolat Kiadó - MTA Kisebbségkutató Intézet: Bp., 2008. – Korunk, 2009, N 5, *Kisebbségek kutatása*, pp. 103-107.

² Sata Kinga-Koretta, *The Idea of the „Nation” in Transylvanism*. – In: Trencsényi, B. et al. (Eds.), *Op. cit.*, 2001, pp. 42–60 and Idem., *Transylvanianism as a Minority Ideology. Study of the Hungarian Minority in Romania in the early 1920s*. MA Thesis, CEU, Bp.; Török Zsuzsanna, *Planning the National Minority: Strategies of the Journal Hittel in Romania, 1935-1944*. – *Nationalism & Ethnic Politics*, 7, 2001, N 2, pp. 57-74.

³ Pomogáts Béla, *A transzilvanizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Akadémiai Kiadó: Bp., 1983; Cseke Péter, *Paradigmaváltó Erdélyi törekvések*. Kritikon: Kolozsvár, 2003; Kántor Lajos, *Itt valami más van. Erdélyi krónika 1911–1959*. Bp., é. n. [1992].

⁴ Cs. Gyimesi Éva, *Gyöngy és homok*. – In: Idem., *Honvág a hazában*, Bp., 1993, pp. 21–107; *A Limes-kör dokumentumai 1985-89*. Összeállította és sajtó alá rendezte Molnár Gusztáv. Pro Print Kiadó: Csíkszereda, 2004.

meaningful ideological content in the Transylvaniam and interpreted it either as a failure or as a camouflage of the real intentions. Both interpretations shared something common when identified Transylvaniam as a minority project and – with minor exceptions – failed to ask for earlier roots.

In the previous chapter I emphasized the importance of a symbolic and ideological content in defining and creating regionalism. The outstanding role assigned to the context of the nation reduces the possibility of the assessment of such constructs, while the opposite, the elevation of the same regionalist ideas over the national elements would similarly eradicate important contexts. Regionalism as an indigenous project of identity politics and political tendency in Transylvania was always bound together, entangled with and opposed to other identity political offers and this complex web itself was the most important context for its proponents and representatives. Moreover, if one traces back this phenomenon to the era of the dual Monarchy¹ – a certain deficiency of this study focusing on the Interwar period – even the validity of the idea of divergence could seem problematic.

PROTAGONISTS

The play on the scene was enacted by a wide range of protagonists employed in different centers of the action and promoting different, sometimes differing, sometimes concurring ideas. My work will focus on elites, social groups with a changing content, composition and range, but usually claiming representation and leadership of a distinct group or entity. Their position was supported by a wide range of symbolic, material, institutional and human resources they controlled, giving them the possibility of acting publicly on behalf of their demands and sometimes even exerted influence over the decisions concerning their respective group. The social status and the social positions occupied by the members of the elite could differ according to many variables – nationality, descent, occupation etc. – but their claim for representation connected them. However, to be a real elite made it necessary to dispose of some means of mobilization as well and led to organizing parties, associations etc., forming a personal and institutional network.

The Hungarian elite of Transylvania, engaged in regionalist and minority politics consisted aristocrats and mainly personalities with middle-class background. The basis of their self-organization – already before the outbreak of World War I – was their own institutional positions in the catholic, Calvinist or Unitarian churches, at the university of Cluj/Kolozsvár, at the Hungarian cultural societies and the main idea connecting them was their enmity towards the Party of National Labour (Nemzeti Munkapárt), a political organization led by István Tisza. After a series of political set-backs and half-successes they organized the Transylvanian Alliance (Erdélyi Szövetség) in 1913 in order to promote the interests of the re-

¹ T. Szabó Levente, Erdélyiség képzetek (és regionális történetek) a XIX. század közepén. – In: Idem., A tér képei: tér, irodalom, társadalom. Komp-Press–Korunk: Kolozsvár, 2008, pp. 13–99; Egry G., Minority Elite, 2008, Op. cit.

gion (and of their parties) against the “negligent” and unknowing development and nationality policies of the Budapest governments¹. It is noteworthy that the dominant part of the circa 130 prominent public figures united in this organization became key figures of the political institutions of the minority period, while the uncontested leader of the Alliance, István Bethlen held the post of prime minister in Hungary for a decade after 1921.

Although the Transylvanian Alliance served as a model of promoting regional interests through lobbying and occupation of key positions in the center it was almost useless among the new circumstances after World War I. Although the importance of personal and institutional networks did not diminish, the radical changes in Transylvania made the situation far more complex for the Hungarians. In the dualist era Hungarian regionalism meant a possible reconciliation of the interests of the center – embodied by the government and its representatives – and the interests of the region as expressed by the regionalists program. Although the aims of the other nationalities were also taken into consideration the interests of the region and the center coincided in this regard. The national minorities were to be impeded in their ascension to social and economic positions and political influence. In this sense the policies aimed at Transylvania had two centers, Budapest and the region itself, but identity politics remained – at least theoretically – unitary, conflicts only erupting over its appropriateness, politicians from the region placing their own expertise over that of the Budapest government’s². Regional politicians could have been supportive towards or in opposition to the government – sometimes according to party divisions – and their position in this sense determined their influence as well. While the Tisza-era was a period of futile opposition without much result, the last one and a half year of the war saw the ascendance of the Transylvanian Alliance into the role of an influential organization many times consulted by the government considering specific issues and distinguished by symbolic gestures³.

With the turn of the tide the model outlined above came to an abrupt end. As soon as the situation consolidated a new institutional and personal setting emerged, substantially modifying the relationship and the context in which Hungarian politicians had to act. Even though they were not cut off from Budapest the relationship became less straightforward, especially as Budapest lost a part of its control over identity politics and allowed some room for the local elites. However, the Hungarian government never abandoned its claims to influence or even determine processes, discourses or institutions crucial to identity formation. It was only the power of the circumstances that compelled it to accept a kind of power-

¹ Due to the outbreak of the war and the so called *treuga dei* (cessation of political hostilities between the parties in the Hungarian Parliament) the Alliance also suspended its operations only to revive itself in late 1917, after Tisza’s government was replaced by another one consisting of politicians closer to the Alliance’s members. Bárdi Nándor, *Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Az Erdélyi Szövetség programváltozatai.* – In: *Magyar Kisebbség*, VIII, 2003, N 2-3 (28-29.), pp. 93-105.

² Egry G., *Minority Elite*, 2008, Op. cit.

³ For example Albert Apponyi, minister of cults and public instruction and his colleague Béla Földes, minister of the economic transition participated in the reconstituting session of the Alliance in 30 September, 1917. (OSZKK, Quart. Hung. 2456. *Az Erdélyi Szövetség vezető tanácsa ülésének jegyzőkönyve. Kolozsvár 1917. szeptember 30.*)

sharing with the Hungarian elite in the province. It was all the more easier as the experts entrusted with this task in Budapest were earlier close associates of those in Transylvania, they cooperated in the framework of the Transylvanian Alliance. From this perspective the fact that István Bethlen, also from the Alliance, was the prime minister gave them more influence, while Bethlen was – even while carrying the burdens of the responsibility for reorganizing and consolidating Hungary internally as well as internationally – always ready to personally supervise the processes and decide over the tiniest details¹.

The government – after a transition period characterized by a proliferation of social organizations claiming responsibility for identity politics among the entities that now could be described as Hungarian minorities – set up a new umbrella organization for the diverse spontaneously established societies in order to exercise control over minority politics. The government appointed the leadership of this new association and regulated its communication with the highest level of decision making. A semi-governmental organization, the so-called Folklorist Literary Society (Népies Irodalmi Társaság – NIT) was established and it was appointed to be an intermediary between the government and the social organizations². It was not the only role the NIT performed in the system of minority politics of Inter-war Hungary. Its officials and leaders belonged to the above mentioned circle of Transylvanians, organized in the Transylvanian Alliance and having good personal contacts with Bethlen. Based on their informal network in Transylvania they were requested to collect information on the situation of the Hungarian minority, on the policies of the Romanian government, organize propaganda, transmit proposals from Transylvanians regarding possible actions of the Budapest government and first of all to distribute the illegal subventions from Budapest aimed to enable the existence of separate minority institutions³. Especially the latter role made this organization a key actor in the identity politics, while the common past and legacy, many times accompanied by common ideas shared with the Transylvanian Hungarian elite made their cooperation easier.

Paradoxically the emergence of Bucharest as a center – with the interruption of the governments of the National Peasant Party between 1928 and 1933 – striving for unification, following a Romanianization dominated agenda of identity politics eased the situation for the Transylvanian Hungarian elite, at least related to Budapest. Although they were even more relied on material resources from their national center than they were before the change of sovereignty, the obvious limitations of Budapest's powers regarding the implementation of its own identity

¹ For example Bethlen himself ordered the introduction of Romanian language courses for university students received in special student homes for youth with Transylvanian origins (MOL, K 437, 2. cs., 1922-2-1040, pp. 1-2.).

² Bárdi N., A Keleti Akció. A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években. I-II. – Regio, 1995, N 3, pp. 89–134, N 4, pp. 3–28; MOL, K 437, 3. cs., 1922–2. t. István Bethlen's letter to Antal Papp, November 3, 1922.

³ The history of the NIT is described by: Bárdi N., A Keleti Akció, Op. cit. The organization engaged not only in cultural activity in a broader sense, but in pure economic actions, like an initiative of the Budapest government to lend money for Transylvanian Hungarian landowners with the guarantee of the Hungarian state (MOL, P 1077, 2. k. 634–652., 4. k. 286.).

politics released them from some pressure. Moreover, the fact that they belonged to the same personal network as their appointed partners in Budapest also contributed to the emergence of a new, more intricate balance of the two parties. The Transylvanian emigrés fulfilling influential government positions relied heavily on information supplied by their Transylvanian partners and were inclined to accept their assessment of the situation on the spot. The advantages were clear for everyone. The experts in Budapest legitimized themselves through being Transylvanians and having their own network, while their legitimacy ensured swifter access to the decision making centers for the minority elite and guaranteed that their point of view would be taken into consideration.

Meanwhile in Transylvania the elite – dominated by figures of the traditional middle-class who were active in the public life before World War I – with the consent of the Budapest government set up the framework of a new social organization, intended to encompass the whole national community of Hungarians there. The idea was not a new one, it resembled the self-perception of the Transylvanian Alliance¹: a new organization should provide the existing ones with a framework, uniting political functions of a party and organizatory functions of a state. Although – due to the resistance of the Romanian government – the Országos Magyar Párt, established in 1923, emphasized the political element to the outside world, it never renounced its organizatory claims². As a consequence the new party – the chairman of which was appointed with the consent of Budapest and Bucharest, indicating the limits of independent action – aimed to unite every important personalities and organizations. The leadership of the party consisted people from every social strata (workers, peasants, handicrafts landowners) and from every important social institution (churches, economic associations, cooperatives, cultural associations³. The result was a body representing every social group but dominated by the traditional middle-class. The membership in the leading bodies was in many cases based on one’s role in important institutions and intended to convey the legitimacy of this institution to the party itself. On the other hand the party leadership not necessarily insisted on taking every decision themselves, they were ready to “outsource” them to specific bodies, either committees of the party or independent ones, once again consisting representatives of every indispensable organization⁴. The system was reproduced – in line with the state regulations – during the royal dictatorship⁵ and – voluntarily – during the period of Hungarian sovereignty over

¹ One can also mention minor organizations like the Brassói Egységes Magyar Párt (Unitary Hungarian Party of Brasov) as precursors.

² Originally not a party, but a social alliance – the Magyar Szövetség – was set up, but the Romanian government denied the permission. The main line of their reasoning was exactly this organizatory claim. See: György Béla, *A romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. PhD dissertation, ELTE BTK, Bp., 2006. I’m grateful to the author for providing me with a copy of his work.

³ See the lists of the members of the so-called directing committee: György Béla, *Iratok az Országos Magyar Párt történetéhez*. Pro Print: Csíkszereda, 2003.

⁴ For example the Kolozsvári Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Tanulmányi Bizottsága (Study Committee for Hungarian University and College Students from Kolozsvár), MOL, P 1077, I. k., p. 327.

⁵ For a short summary of the history of this period regarding the Hungaian minority see: Horváth Sz. Ferenc, *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái 1930–1940*. Pro Print Kiadó: Csíkszereda, 2007, pp. 215–237.

Northern-Transylvania in the form of the Erdélyi Párt (Transylvanian Party)¹.

Although the old networks remained resistant to the shock and continued to be an important factor in deciding one's real influence on the decisions this model and the method it worked offered real stability, supported by an ideology of national unity in opposition to the dangers posed by the nationalizing Romanian state. However, in the early thirties a new challenge arose from the young generation brought up in the world of Greater Romania. This challenge and the solution found for it illustrates the functioning of the complex system of the actors of minority politics well.

The young generation of Transylvanian Hungarians – not the least under the influence of the emerging new nationalism of the Romanian young generations – claimed the leadership of the national minority, based on arguments of their own superiority to the incompetent traditional middle class, despite the fact that they also came almost exclusively from the same social milieu. Although the members of the older generations disposing of the key positions in the minority society felt no immediate danger, they were concerned about the future intellectual leadership of the community. Their partners in Budapest shared this concern and together they inspired a possible solution. The Budapest government reorganized an existing student house and set up a special institution of higher and supplementary education for promising young intellectuals. The institution offered scholarships for longer stays in Hungary (sometimes even abroad) with the aim of research, while the leaders of the NIT organized social events for the fellows in order to introduce them to the Hungarian high society². This way they sought to ensure their loyalty and at the same time warranting the necessary social capital as well. The model worked quite well, the members of the new generation joined the minority political organization while enjoying a rapid political and professional career before and after 1940³.

MEANS

Identity politics – either in its attempts to define a group or in its exercises to draw its borders or in its intention to regulate self-consciousness according to a given perception of ideas regarding what does it mean to be Hungarian – relied on texts (discourses) and institutions. A very different set of texts with different aims could have found a place among the means of identity politics. Propaganda was distributed individually or as part of popular readings, like peasant calendars⁴, but in the form of radio programs as well⁵. Literary pieces were capable to portray

¹ Egry G., *Az erdélyiség színeváltozása*, Op.cit., 2008, pp. 29–76.

² MOL, K 28, 83. cs., 134. t., 1939-T-15453 10-11. f.

³ For example Imre Mikó, Dezső László, Dezső Albrecht, all of whom played an important role in the public life of the Hungarian minority from the mid-thirties.

⁴ MOL, K 28, 4. cs., 10. t., 1923-T-585.

⁵ Quite instructive regarding how radio propaganda aired from Hungary worked an interesting collection of documents preserved in the family archives of baron Béla Szentkerezthy, the chairman of the Országos Magyar Párt in Háromszék (Trei Scaune) county. It seems that Szentkerezthy made verbatim transcripts of every radio program between September and November 1938 concerning the

in a very specific way people and region alike, emphasizing particularities. Some authors went so far as to invent a specific history. Like Károly Kós, whose book “*Erdély. Kultúrörténeti vázlat*”¹ [“Transylvania. An outline of cultural history”] projected back the XXth Century characteristics of Transylvania (more precisely, what Kós in his idiosyncratic way considered as characteristics: democratic sentiment of the people, peaceful co-existence of the three nations etc.) to the Xth Century. But those, who ascribed themselves to the guild of scientists didn’t remain free from the temptation of identity politics and created specific histories, geographies, cultural histories etc. of the region. It was certainly „easier” to reconcile professional and national aspects after Transylvanian intellectuals prepared proposals for the reorganization of Hungarian scientific life in the province. In these they expressed their explicit will that the role of sciences should be a falsification of the Romanian’s thesis on the province’s Romanian character in every aspect. Thus they created a space for deliberately using every scientific text as means of identity politics. Meanwhile newspaper articles reported a series of grievances and local conflicts between Hungarians and Romanians – collected and distributed in Transylvania by the NIT in Budapest with the aim of propaganda² – making clear that a division between the two groups exists even for those who had no or few such experiences. Public discourses at significant events or at political rallies gave another opportunity to explain the substance of identity, while these occasions offered the possibility to exercise important rites as well. The different texts – besides carrying the same message regarding the concept of self-perception – were primarily connected by a series of topoi and stereotypes, easily repeated and interchangeable, but referring to the substance of the problem: what are Transylvanians, what is their place and role in the broader group of the Hungarian nation and what is their relationship to their Romanian neighbours. In this regard identity politics was a means of justifying claims of the community, either for minority rights or for territorial revision.

Institutions had a double role in this construct. On the one hand they provided an institutional space, either as means of this production or connecting each other and organizing the activity of creation and circulation of texts. The party and its local organizations offered opportunities for rallies and meetings, publishing houses printed books and calendars, parliamentary representatives delivered speeches reproduced in newspapers, the church sermons could become events of national manifestations, schools, especially ecclesiastical ones served as institutions of the right national upbringing. On the other hand, these institutions themselves were visible and real boarders around the community. Their existence was crucial not only for the reproduction of national identity, but for manifesting the existence of the community itself. Their rules and practices ensured inclusion and exclusion, let in Hungarians and kept out foreigners. While their Hungarianness

fate of Czechoslovakia and its parts with Hungarian population. Probably the aim of this action was to distribute the content of these programs among those Hungarians who did not have radio apparatuses. Arhivele Naționale Direcția Județeană Covasna (ANDJ CV), Fond 48., Inv. 57. dosar 46.

¹ Kós Károly, *Erdély. Kultúrörténeti vázlat*. Erdélyi Szépművés Céh: Kolozsvár, 1930.

² MOL, P 1077, I. k., pp. 3–5.

was and always remained a function of outside definition (and this definition was one of the most important elements of identity politics) with the legitimacy and the power of this definition they took over this role and were capable to define the community itself.

However, this activity was never uncontested. Although – at least from the perspective of identity politics – their primary function was to uphold national identity, the exact content of this term remained ambiguous. Moreover, this institutional space was embedded in a Romanian context, not capable to fend off its influence entirely, while its financing depended on Budapest, giving leverage for the Hungarian government, regarding contents of identity. The fear from a gradual loss of identity among Hungarians was prevalent and many of the intended or realized actions and measures were aimed to counterbalance these negative effects. Especially the young generations were cautiously supervised, as they were brought up in a Romanian instruction system¹, but almost every sign of crumbling identity caused anxiety. Nevertheless, identity politics – especially the one advocated by Budapest – was not confined to defend Hungarians in Transylvania from negative influence. There were plans and attempts – embraced by Transylvanian Hungarian intellectuals as well – to extend the group of Hungarians in Romania, with ethnic groups living outside the region, Csángós in Moldova or Bukovina and an enthusiastic observer even hinted to “magyarize” the Gagauz minority in Bessarabia².

Identity politics also had a “practical” side. Through defining a group the Hungarian elite in Transylvania was capable to claim its representation and this position had its advantages in the struggle for influencing the decisions of the centers. However, not only the discursive definition had its importance, the organization and managing of national institutions also offered chances. With a wide and dense institutional network they were capable to mobilize the group in support of their actions and the existence of such organizations, connected to each other through the party, offered a model of self-governance as well.

CONSEQUENCES

The setting outlined above created a complex relationship determining the identity politics in many aspects. The Hungarian minority elite in Romania, while pursuing their own goals as well, could not be freed from outside influences. As identity politics “happened” and was realized in a context where Budapest and Bucharest could have exerted influence on its content and on its subject it was also a struggle of different and diverging definitions. But these definitions, developed and applied by the different actors on the scene in a way that was determined by their position and possibilities, were not confined to their own groups or to a specific other. A definition, either theoretical or practical, even a simple interaction, always implied the others as something delimiting and excluded from the

¹ MOL, P 1077, I. k., pp. 295–340.

² György Lajos, A magyar tudományosság és a magyar tanárképzés 1927. évi helyzete és a jövő feladatai Erdélyben. – Magyar Kisebbség, VI, 2000, N 2 (20), p. 138.

respective group. As every definition was bound to a specific event – publishing an article, delivering a speech, opening a school, arresting someone for nationalist or irredentist activity etc. – even if the content remained unaltered, the context of the specific and individual event could have made it different. The result was a series of definitions claiming their validity at the same moment and leading to a surprisingly fluid situation, especially in regard to the extent of the groups involved.

Almost everything could have been interpreted as Hungarian and at the same moment as Romanian, Transylvanian or without any significance for the definition of a particular entity. A Romanian police chief could have arrested a group in a restaurant after they sung “irredentist” songs (in reality popular Hungarian songs), just to release them at the morning because key personalities of the local Romanian National Party were among them¹. A Greek catholic archdeacon – one of the leaders of the same Romanian National Party in the city of Baia Mare/Nagybánya – demonstratively spoke Hungarian at the streets in order to highlight the difference – according to his self-perception a superior civic culture and embeddedness into the former Monarchy’s civilization – that separated him from Romanian “intruders” from the Old Kingdom, who were seen as “balkanizing” the area². Romanian MPs – although extreme nationalists – repeatedly called for attention to a supposed “magyarization” of the Romanian capital, due to the immigration from the Szekler counties in the middle of Greater Romania. A Hungarian villager, Lajos Kelemen permanently insulted the village administration and its members – composed entirely by ethnic Hungarians – as being “oláh” (a traditional word for Romanians, often perceived as insulting) until he was indicted for alleged agitation against the Romanian state, represented by ethnic Hungarians.³ Hungarians from Romania traveling to Hungary sometimes encountered doubt regarding their national belonging or astonishment over their good spoken Hungarian and one can list many other strange cases, when individuals applied a definition and it confronted not only the self-perception of other individuals, but other ways to define the community⁴.

The underlying constructs had three important dimensions, usually addressed by the definitions: closeness and remoteness, being at one or the other side of borders of the community, unity and division⁵. Closeness and remoteness were understood as geographical, cultural and social phenomena, in a dynamic relationship with each other. Transylvania was geographically remote even after the establishment of regular railway traffic, the journey from Budapest to Cluj lasted

¹ MOL, K 28, 4. cs. 10. t. 1923-T-85. “A romániai magyar kisebbség sérelmei 1922. december” pp. 24-25.

² MOL, K 437, 1922-2-480.

³ This case is even more ironic, as the indictment implicitly justified his earlier activity. The claim of the Hungarian public officials as being hurt as representatives of the nation state could be interpreted as an acceptance of being Romanian (ANDJ Covasna, fond 47. dosar 194. pp. 1-10).

⁴ It is important to stress that I use the word definition not only in the limited meaning of circumscribing different aspects of an entity, but as an action, a social activity consisting an element of differentiation according to the perception of a group.

⁵ For a more detailed coverage of the problem see: Egry Gábor, Erdély képek, Erdély mítoszok. – In: Romsics Ignác (Ed.), *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Osiris: Bp., 2009, pp. 506 – 533.

more than ten hours and it was only the beginning of a trip in the province. The distance necessarily limited the number of interactions between Hungarians from different parts of the country before 1918 and the situation was aggravated by the drawing of a new international border with its sometimes painful procedures of border crossing. Nevertheless, geographical distance also meant social distance before 1918 and this phenomenon was again enhanced by the new realities. Transylvania was and remained the remote country with huge mountains and strange people with strange dialects¹.

As a result of the scarcity of interactions and the lackluster coverage of the events in Romania by the press in Hungary (and vice versa) the lack of information on each other became another factor of distance. Hungarians visiting Hungary regularly complained over the distorted and one-sided view of their counterparts in Hungary. However, the image of Hungary was not less unrealistic, either embraced wholeheartedly as a Canaan of the nation, a land of freedom, equality and prosperity or despised as a country of intolerable social inequality, poverty (and sometimes also a hunting ground of parasitic, foreign elements). As a consequence the perception of distance included the element of social distance and a different social dynamics. While Hungary seemed to be a country where time has stopped and social injustice, a legacy of the XIXth Century, still prevailed, Transylvania and its Hungarians were perceived as being subjects of a profound social change, making their society more homogeneous, social divisions slowly disappearing as a result of the gradual loss of positions of the traditional middle-class and the aristocracy. Transylvania moved forward while Hungary stagnated at best. The idea of a growing social distance was accompanied by the idea of a growing distance of time as well. When some observers expressed doubts over the reality of the image of this society of equality the response was simply that the process is accelerating and observations made one or two year ago did not correspond with the actual situation and this phenomenon of belated exploration was generalized as a typical error of Hungarians from Hungary². Moreover, as the social transformation of Transylvanian Hungarians was seen as being in line with the European trends, it made them missionaries of the nation while their brethren from Hungary was clearly lagging behind.

Even though the idea of remoteness, the distance dominated the concept of Transylvania, closeness was also part of the perception. However, as long as distance was a practical experience, tied to interactions, the most important element of this closeness was the idea of a common suffering of every Hungarian after the loss of territories. In this construct the suffering of minorities outweighed the suffering of Hungarians in Hungary, but the latter group emphatically shared this suffering, especially after the Hungarian government organized a supply of news on minority grievances to be distributed by the press in Hungary and offering a more elaborate picture of the threats the Hungarian minorities had to withstand.

¹ Keresztury Dezső, Az ifjúság Erdély-képe. – Magyar Szemle, 1934 (október), pp. 272–284, 273.

² László Dezső, Erdély megismerésének titka. – In: Németh László, Magyarok Romániában. Mentor: Marosvásárhely, 2001, pp. 119–124. [Eredetileg megjelent: Pásztortűz, 1935 (december 15–31), N 22–24, pp. 549–550].

The fact that they also could have felt the pain of the loss made it easier for them, but the minorities were their saviors in this sense.

Culture and history also offered a field of unity and closeness. However, the identity political efforts of the Hungarian elite from Transylvania relied on a specific concept of the history of the region and opposed to an all-encompassing Hungarian history. This construct emphasized the specificities of the province and in some cases even claimed that Transylvania always prospered when it pursued its own goals and always suffered when it sacrificed itself for Hungary and the entire Hungarian nation¹. On the field of national culture the unity was also unsteady. Although Transylvania’s cultural products were treated as parts of the Hungarian culture the distance and the stereotypic image of the region tended to ascribe this regional culture to folklore. Literary products of this kind, architecture, artifacts and clothing were praised as expressing the national idea, middle-class women wearing folklore costumes were seen as proving the idea of disappearing social boundaries². Even though Transylvanian cultural products were seen as Hungarian, they were at the same time confined to the category of “Transylvanian”, almost exclusively presented separately.

In the concepts of Transylvania and the Transylvanian Hungarians not only the international border between Hungary and Romania gained importance. The territorial changes made it necessary to redefine the geographic term of Transylvania. Based on the postulate of national unity of the Hungarian minority in Romania now territories earlier not parts of the historical region, the former grand principality of Transylvania were treated and even symbolically attached to the core Transylvania. After 1940 the Transylvanian Party, a political organization claiming representation of the whole group of Transylvanian Hungarians and the region used as its symbol Saint László, and deliberately emphasized that the chivalrous king was buried in Oradea/Nagyvárad, a city in former Eastern Hungary³. On the other hand the idea of national unity and its use as a means of defining geographical regions led to attempts to extend the province to the East and to the South. The above mentioned proposals to “discover” (rather “invent”) the Hungarian descent of ethnic groups in Bessarabia gave a clear signal, while the strengthening activity to take care of the Hungarians living in the capital, Bucharest, drew another border – however imaginary it was.

Albeit Transylvania was extended with these attempts, meanwhile it lost its inner coherence and became quite patchy. The demographic change of the cities and villages was interpreted as a process of de-magyarization and romanianization, and even the individual quarters of the cities were measured in this sense. The transformation of the cityscapes (the erection of Romanian monuments, buildings in the favorite style of the Old Kingdom and first of all orthodox churches) was

¹ This approach didn’t deny the existence of a Hungarian nation, only argued that the separate Transylvania favored Hungary as well. Szekfű Gyula, *Az erdélyi probléma*. – Napkelet, III, 1925, pp. 453–466.

² Asztalos Miklós, *Erdélyi mozaik*. – Magyar Szemle, 1933 (november), pp. 232–240.

³ Erdély kapujában. – In: *Erdélyi szellem – magyar lélek*. Kolozsvár: Az Erdélyi Párt kiadása, 1943, pp. 2–4.

another source of anxiety. The linguistic outfit of the settlements also changed, Romanian street names were installed, Romanian shop signs appeared – even though Hungarian did not disappear entirely. As a result of these processes the Hungarian character of the province became doubtful, the borders between the Hungarian Transylvania and the Romanian one uncertain. Among these circumstances it was even more important to define some regions – ethnographical and historical ones, like Kalotaszeg or the Szekler counties – and social groups – peasantry – as guardians of the national substance.

Besides a geographic-symbolic Transylvania of the Hungarians also existed an institutional one. The party, the churches, the economic associations, the cooperatives, the publishing houses, newspapers, cultural societies, parishes etc were seen as embodiments and institutional boundaries of the national group, and from this perspective their membership was equal with being Hungarian. However, this claim never remained uncontested, especially in case of the school system. Although the catholic, Calvinist, Unitarian and Lutheran churches rushed to set up hundreds of church-run schools with Hungarian language of instruction in 1919 (a part of which disappeared in the next decade due to state policies and the lack of interest from the population), a significant part of pupils with Hungarian mother tongue attended state schools, many times with Romanian teachers. Even though the public instruction system of the state was considered as a tool of romanianization and in this sense foreign to Hungarians, the pupils were not easy to ascribe to Romanians.

The case of the state administration was similarly problematic. The state administration – not entirely without justification – was seen as being Romanian despite the fact that – especially in the Szekler counties – a series of Hungarian officials served in this system, many times even without speaking Romanian. However, as the above mentioned case of Lajos Kelemen illustrates it was not easy to decide whether these people are members of the national group, or excluded themselves from it with serving “foreign interests”¹.

But not only borders between Romanians and Hungarians existed. Hungarians in Transylvania were not only cut off institutionally from their brethren in Hungary, but their personal experiences in Hungary or even in Transylvania suggested a more profound difference between the two groups. The disappointments, grievances suffered from Hungarians from Hungary were seen as a sign of an invisible border as well. After these two groups (or at least most of them) were reunited in the framework of Hungary between 1940 and 1944 these borders prevailed and became institutionalized inside a theoretically unitary nation, helped by the active identity politics of the Transylvanian Hungarian elite.

This identity politics – based on ideas developed well before the return to the “motherland” and adopted to the new circumstances – addressed the problem of unity and division. While the act of territorial revision and the accompanying emotional outbursts highlighted the nation’s unity the increasing number of personal interactions tended to reinforce the perception of different entities. Moreover, the

¹ After 1940 the new administration introduced a series of inquiries to determine who was behaving unnationally earlier and it became a favorite means of denunciation from individuals as well.

regional elite was not ready to give up control over the Hungarian society and its institution, rather tried to transform it into a political system of regionalism, in the first phase of transition with the consent of the prime minister, Pál Teleki. They needed a definition not denying unity but at the same time not absorbing the region into a concept of the Hungarian nation in order to legitimize their particularist claims and drawing clear borders toward Romanians as well. Meanwhile this definition should have reconciled the many layers of definitions outlined above.

The concept of Transylvania and the Transylvanian Hungarians was aimed at two important outgroups, Romanians and Hungarians from Hungary¹. The former was the traditional one and conceptualized accordingly in terms of superiority or inferiority, cultural, religious and linguistic difference, as a subject of rights and restrictions and a competitor for the region. The latter – despite certain origins before 1918 – was a new one, emerging in the first half of the XXth Century and a paradoxical one, as the factors of difference, so easily discovered in case of Romanians, almost entirely lacked. However, some kind of difference existed, as much as political will to capitalize on it. The disunity of the nation was social experience and a means of politics, confronting the idea of the unity of the nation. The solution for the resulting dilemma was found in an elaborate construction of a national group, distributed in many ways and the use of it as a subject of identity politics. Transylvanians were defined as different from Hungary in terms of their social development, more democratic social organization specific history (with a specific pantheon) but sharing the historical mission – a leading role in the Carpathian basin – of the nation. Their own social development was perceived as following the European model for the thirties while the “motherland” was seen as lagging behind, conveying the Transylvanians the role of missionaries of the national transformation. With this role they also could claim to remain undisturbed by influences – political, social, cultural alike – from the backward Hungary. Moreover, concurring with the historical mission of the nation their conflict and struggle with Romanians was portrayed as another missionary role, obliging the “motherland” to lend its help without preconditions.

The result was an interesting construct of subsidiaristic nationalism. While the Hungarian elite from Transylvania accepted its role as representative of the nation towards outgroups like Romanians it claimed almost exclusive authority in this regard. It contested the center not only regarding the decisions affecting the region, but denied its right to act as the nation’s representative against the “others”. This idea was supported with a clear regionalist stance and ideology in order to avoid the extension of the Hungarian institutional system from Hungary into the region and undermining the regional elite’s control over the community. In this construct nation-building became exclusively the task and responsibility of the regional elite and as a result they were also entitled to organize a unitary community from the respective group of the nation. Meanwhile the unity of the nation was never denied. It would have been problematic to assert such a claim

¹ The Jews were also constituted as an outgroup but their significance in defining Transylvania was insignificant. For more on their perception see: Egry G., *Az erdélyiség színváltozása*, 2008, Op. cit., pp. 156–169.

as superiority in a region where Hungarians were only a minority and could have been claimed only as part of a larger Hungarian nation. Therefore the belonging of the regional group to the nation was never denied only transformed and transposed to a more symbolic level. Although this development was significantly influenced by the complex context of minority politics of the Interwar era, this case, its precursors before 1918 and analogies among Transylvanian Romanians between the two world wars suggest this outcome can be also a sign of a dialectic relationship between national and regional self-consciousness. A dilemma the elites could never properly resolve, especially because when they were facing a choice between national claims towards national others and regionalist claims towards their own national centers they were more inclined to renounce on regionalist claims in order to secure their superiority over the national “enemy”.

„Фронтowa линия, ничия земя или крепост?“ Унгарският малцинствен елит в Румъния между национална идентичност и регионално съзнание (1918-1944)

Габор Егри (Институт по политическа история – УАН)

Резюме

Целта на статията е да се очертаят най-важните елементи и фактори за самовъзприятието на унгарския малцинствен елит във „Велика Румъния“, както и отношението на получения идентичностен дискурс към други подобни конструкции, предимно, но не изключително, към унгарската и румънската национална идентичност. Тъй като унгарският малцинствен елит има своите корени в епохата преди Първата световна война и съответно се характеризира с континуитет по отношение на личности, институции, идеологии и модели за организация на обществото, съответният дискурс взема подчертано регионалистичен характер и служи като средство на Будапеща, Букурещ и румънците в Трансилвания да се договарят *vis-a-vis* за неговата позиция.

Този регионализъм е нещо повече от един обикновен опит да се въведе средно ниво на държавната администрация в централизирани национални държави или да се влияе върху решенията в центъра на правомощията. По-скоро той е използван, за да се представи Трансилвания като отделна цялост със собствени исторически основи, символична система и е възприемана като такава, за да се предаде легитимност на собствения ѝ, автохтонен елит. Въпреки, че основите на този идеологически подкрепен проект са готови още преди Първата световна война, новите обстоятелства – предизвикани от промяната на суверенитета на Трансилвания и с подкрепата на унгарския елит, който използва собствената си институционална система – довеждат до появата на една негова по-ясна версия (училища, преса, научни дискурси, църковни организации и т. н.) След Трианон идентичностният дискурс и идентичностната политика на унгарците в Румъния трябва да се справят с предизвикателствата на румънските идентичностни дискурси и с централистката версия на либералния елит на Букурещ или с регионалистката версия на Трансилванските румънци, конкуриращи се със споменатия, както и с исканията на Унгария за съществуването на единен унгарски народ, като основа за евентуални териториални промени. Този сложен контекст довежда до поредица от дефинирания и предефинирания на същността на унгарците в Румъния, а процесът – до очертаването на нови граници около тази възприемана цялост, до анексиране не само на групи от етнически унгарци живеещи традиционно в съседните части на Румъния (каквото е случаят с

чангованите) или пък наскоро преместили се в Букурещ, но и на етнически групи, за които се счита, че имат общ произход с унгарците, като гагаузи и хуцули. Междувременно традиционното географско понятие за Трансилвания е разширено и включва и т. нар. Парциум – най-западния регион на новата „Велика Румъния“. Новата концепция на унгарците в Румъния, насърчавана от техния елит, е повлияна от идеята за отдалечеността им от центровете (Будапеща, Букурещ); олицетворена е от един вид анти-колониален дискурс по отношение на начините и методите за управление на провинцията и от опит за близост, особено в случаите, когато нацията като цяло взаимодейства с други нации (румънците с унгарците). Разглежданата регионална общност не е нито изцяло част от унгарската нация, нито е напълно независима от нея. Взаимоотношенията между двете – очевидно не идентични – цялостно условни и зависят от конкретната рамка. Унгарският елит в Румъния развива определен вид „субсидиален“ национализъм, претендирайки за правото да действат в името на нацията независимо от нейния център.

Превод от английски език П. Пейковска

Bulgarian Minority Elites in Greater Romania, 1918-1940

Blagovest Njagulov (Institute of History – BAS)

BULGARIAN COMMUNITIES AND ROMANIAN POLICY

The Interwar period was the time of the most numerous presence of ethnic Bulgarians in Romania. According to the Romanian census of 1930 the Bulgarians by ethnic nationality (*neam*) numbered 366 384 people (respectively 2,1% of the total population) and 364 373 people by mother tongue. Their regional communities were distributed as follows: 185 279 people in Dobrudja (143 209 – only in Southern Dobrudja/*Cadrilater*), 163 726 – in Bessarabia, 10 012 – in Banat, 3 664 – in Muntenia, 1 644 – in Moldavia, 886 – in Transylvania, 538 – in Oltenia, 502 – in Crisana-Maramuresh and 133 – in Bucovina¹. On the other hand, different Bulgarian sources, which stress the origin, show that the Bulgarian minority in Greater Romania numbered between 600 000 and one million people².

The ethnic Bulgarians in Greater Romania were predominantly agrarian population (321 091 people or 87,64%), which hampered the political mobilization and the public manifestations of their identity. The historical and cultural divergences account for the specificities in the evolution of the different Bulgarian regional identities. They were influenced by the policies of the countries where the respective communities had been living until the end of the Great War. There were certain differences between the communities concerning religion (mainly Orthodoxy – in Dobrudja and Bessarabia, but also Catholicism, which is the confession of the Banat Bulgarians), the spoken Bulgarian dialects, the traditional culture. The Bulgarians in Southern Dobrudja had the most pronounced Bulgarian ethno-national identity that contained an irredentist potential. They had been living in their kin state from 1878 to 1913 and furthermore they formed a numerous and compact border minority. The regional differences affected the attempts of the minority elite at surmounting regionalism in favour of uniform minority nationalism.

In Romania after the Great War the conception of a unified nation-state, denying the regional particularities and being defended mostly by the National Liberal Party, triumphed over the idea of a decentralized state, championed by the politicians from the new provinces, first of all from Transylvania, and the minorities' representatives, to begin with Hungarians. The main Romanian national project aimed at integrating and unifying the new or recent annexed territories

¹ Recensământul general al populației României din 29 decembrie 1930. Vol. 9, București, 1940, p. 376.

² Младенов, Максим, Николай Жечев, Благовест Нягулов (съст.), Българите в Румъния XVII-XX в. Документи и материали. София: Академично издателство "Марин Дринов", 1994, pp. 244-254; Капитанов, Христо, Българите в Румъния". – Просвета, 1941, № 6, pp. 655-671.

together with their multiethnic population, to assure the dominant position of the ethnic Romanians in the government and to preserve the territorial status quo. This project did not reject the important presence of the minorities within the state borders (more than one quarter of the total population), but ranged between their integration and their assimilation, without ignoring occasionally the discrimination or the emigration decisions.

With regard to the Bulgarian minority the greatest suspicions of the ruling circles in Bucharest concerned the loyalty of the community in Southern Dobruja, where the Romanian ethnic presence was practically negligible (only 6 428 Romanians or 2,1% of the local population in 1910)¹. The imaginary or real symbiosis of Bulgarian irredentism and Comintern ideology (combined with Russia's expansionism), perceived as a conspiracy against the integrity of the Romanian state, was pointed out as the main explanation for the problems of the Romanian administration in the „*Cadrilater*”². In this respect stress was laid on the Bulgarian irredentism, a term with which the Romanian special services (*Siguranța*), the nationalistic circles and the media designated the actions of the illegal “revolutionary” movement (i. e. the organizations and the armed bands of “*komitadjis*”, with a left-wing or right-wing ideology, whose main bases were in Bulgaria), the legal demands of the Bulgarians in the area, as well as the territorial and minority claims by Bulgaria³. On the other hand, the fears concerning the Romanian control of Southern Dobruja stemmed from the dissemination of left-wing “Bolshevik” ideas infiltrated by the Soviet Union and the Comintern, ideas that coalesced with the Russian territorial claims of the neighbouring Bessarabia.

Romanian policy in Southern Dobruja followed the same state policy that was pursued in Northern Dobruja, which in 1878-1913 was treated as an “internal colony” by the means of ethnic colonisation, cultural homogenisation and economic modernisation⁴. With regard to the *Cadrilater* however this threefold mechanism did not include practically economic modernisation and did not prove to be successful concerning ethnic colonisation and cultural homogenisation. For that reason Romanian policy had also a “reserve” variant: if it would be impossible

¹ For the different and often conflicting (“Bulgarian” and “Romanian”) versions about the history of Dobruja in the interwar period, see: Кузманова, Антонина, Петър Тодоров, Жеко Попов, Благовест Нягулов, Косьо Пенчиков, Володя Милачков, История на Добруджа, Т. 4, 1878-1944, Велико Търново: Фабер, 2007, pp. 287-556; Stoica Lascu, Din istoria Dobrogei de Sud în cadrul României întregite, 1919-1940. – Revista istorică, Serie nouă VI, 1995, № 11-12, pp. 957-975; Rădulescu, Adrian, Ion Bitoleanu, Istoria Dobrogei. Constanța: Ex Pronto, 1998, pp. 405-446; Scurtu Ioan, (coord.) Istoria Românilor. Vol. VIII, România întregită (1918-1940). București: Academia Română, 2003, pp. 13-16, 56-68, 577-578. For the Bulgarian-Romanian debate, see also: Njagulov, Blagovest, Le débat historiographique dans les rapports bulgaro-roumains (1944-1989). – Études balkaniques (Sofia), 2002, № 2, pp. 64-86; Idem., Á qui est la Dobroudja? Le débat historiographique bulgaro-roumain (Premières rencontres des études balkaniques en France, Paris, 2002), <http://www.afebalk.org/rencontres2002/textes.htm>

² Cătănuș, Dan, Cadrilaterul. Ideologie cominternistă și irredentism bulgar, 1919-1940. București: Institutul național pentru studiiul totalitarismului, 2001.

³ Roman, M., Irredentismul bulgar în Dobrogea. – In: Analele Dobrogei, Constanța, 1935, pp. 1-22.

⁴ Iordachi, Constantin, Citizenship, Nation and State-Building: The Integration of Northern Dobrogea into Romania, 1878-1913. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002. [Carl Back Papers in Russian and East European Studies № 1607].

to achieve a lasting integration of Southern Dobrudja into the Romanian state, then Romania could use it as a counterpoise or a “territorial clearing” to neutralize eventual Bulgarian claims on Northern Dobrudja demonstrated actually during the Great War. Romanian policy towards the Bulgarians in Southern Dobrudja reveals the same two-faceted approach. On the one hand, there was an attempt at integrating them into the Romanian political, economic, and cultural life, by tolerating some minority activities. On the other hand, there was the desire to compel them to emigrate or to arrange “minority clearing” by the exchange of minority population with Bulgaria.

Romanian policy in Southern Dobrudja and towards the Bulgarians included: a special law for organizing New Dobrudja – adopted in 1914 and revised in 1924, it assured taking away one third of the land of the local population)¹; the application of the land reform law (adopted in 1921) only in so far as confiscatory provisions were concerned; the settlement of colonists (Romanians from the *Regat* – the old kingdom and Aromanians mainly from Greece) to the detriment of the local population and toleration of Romanian nationalistic organizations; the arbitrary acts of the administration and police authorities or of some radical organizations, that led to outrages with dozens of victims (the cases of Staro selo in 1926, Belitsa in 1939 etc.); the “Romanianization” of most Bulgarian churches and schools.

The Romanian regime in Southern Dobrudja provoked a mass emigration to Bulgaria (about 36000 Bulgarians) and political mobilization among the Bulgarian community. Bulgarian political mobilization² reveal the relationship between the adaptation and regeneration of the minority in the political sphere. The Bulgarian minority movement set as its aim to defend the rights and the interests of the minority communities within the framework of the international treaties (especially the Treaty for Defending Minorities signed by Romania in 1919) and the Constitution of the country (1923). The main territorial centres of this movement were the towns of Bazardjic/Dobrich and Silistra in Southern Dobrudja, Bolgrad in Bessarabia, the villages of Vinga and Star Beshenov in Banat, and partially the Romania’s capital Bucharest. A fundamental criterion in its evolution was the attitude to the organizational forms and ways of political behaviour. Bulgarians applied both tactics used by minorities in political life – actions through the Romanian political parties and through a minority party, respectively the intercommunal and the communal party option. On this basis the activists of the two political ways are called respectively “Romanian parties men” or only “party men” (*партийци*) and “minority party men” or only “minority men” (*миноритарии*). Compromise between the two

¹ On the basis of arbitrary idea of preservation of the Sultan’s supreme property “mirie” in Dobrudja (from the period of Ottoman Empire) the “owners” of more than 5 hectares were bound to yield possession – one third of theirs lands, to the Romanian state. These lands were used by the state for the colonization process.

² The conditions for ethnic mobilization of the rural communities in Europe in the period 1850-1940 are analysed by Ellen Wiegandt, see: Wiegandt, E., Towards an Understanding of Rural Ethnic Mobilisation 1850-1940. – In: Howell, David (Ed.), Roots of Rural Ethnic Mobilisation, Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe 1850-1940, Vol. VII. Ashgate Dartmouth: New York, 1993, p. 318.

tactics was sought in the above-the-parties or non-party option¹.

INTERCOMMUNAL PARTY OPTION: THE "PARTY MEN"

Joining the parties of the Romanian majority became necessary after the Great War and dominated in the political behaviour of the Bulgarians until World War II. That was due to the following reasons: the conditions in the regime immediately after the Great War in Dobrudja and Bessarabia which in practice did away with the opportunities for organizing legal political activity by the minority population; the psychological and organizational unpreparedness of the Bulgarians for independent political struggle; the fact that the more radically minded representatives of the elite had emigrated; the tendency to political conformity and personal pragmatism shown by the leaders that had remained; some suggestions made by government and public circles in Bulgaria.

17 Bulgarians from Dobrudja were elected from 1919 to 1934 in the Romanian parliament, mostly from the National Liberal Party and the National Peasant Party. They won 14 mandates in the Chamber of Deputies (12 of them were in the two districts of Southern Dobrudja) and 8 mandates in the Senate (7 in Southern Dobrudja). Some of them interceded for solving the problems of Bulgarian minority by questions in parliament, meetings with Romanian politicians etc. The more actives were Stefan Penkov and Marko Iliev from Silistra and Matei Stefanov from Bazargic/Dobrich, all of them members of the National Peasant Party. Another 10 Bulgarian parliamentarians were elected in the districts of Southern Bessarabia throughout the period.

The Bulgarians "party men" in Dobrudja belonged mainly to the generation born before or after the time of formation of the modern Bulgarian state (in 1878). They took part in the wars in the second decade of the XXth Century and suffered Bulgaria's two national catastrophes (the first one after the Second Balkan War in 1913 and the second one after the First World War in 1918-1919). In the period after the wars the men of this generation had already entered their mature years and had achieved a high social and property status. If one uses the terminology of the XIXth-century Bulgarian Revival, these people formed "the party of the old men". As it concerns the political spectrum these were the conservatives in the Bulgarian minority movement in Dobrudja.

Most of the "party men"-Bulgarians were men of means – big landowners (Vasil Holevich, Hristo Stefanov, Tsonko Penkov, Matey Stefanov), bankers (Stefan Penkov), merchants (Ivan Anghelov). The endeavour to preservation of their real estates and resources was a good reason for them to join the politics and to compromise with the Romanian authorities. Some "party men" had university and postgraduate education (Kiril Manolov was a doctor of finance and economics of the University of Frankfurt am Main, Germany; Marko Iliev graduated at the University of Sofia and studied at the University of Vienna). The high education and professional status were also premises for a more conservative line of political

¹ Кузманова, А., П. Тодоров, Ж. Попов, Бл. Нягулов, К. Пенчиков, В. Милачков, цит. съч, pp. 417-465.

behaviour.

The political evolution of the “party men” was not steady, just the contrary in some cases. In this respect the case of Dimo Dimitriev, a physician in Bazardjic/Dobrich, is especially indicative: in 1920 he was elected a deputy by the populist Romanian Party of the People; in the fall of 1928 he became a president of the newly constituted Bulgarian Minority Party in Dobrudja; three years later he deserted this post to gain a deputy mandate as a candidate of the National Alliance coalition, composed by the government of Nicolae Iorga, the ideologist of the Romanian nationalism. This political behaviour demonstrates not only the adaptation to the political circumstances but also the dilution of the borderline between “party men” and “minority men”.

Some of the “party men” stood out as leaders of the Bulgarian regional communities. They guided the most representative minority institutions – the school boards, transformed in Bulgarian cultural societies (Yordan Mahalnishki in Kavarna, Kiril Manolov and Ivan Angelov in Silistra, Stefan Penkov in Bucharest).

Despite of their party commitments, some “party men” collaborated occasionally with the “minority men”. However the former supported the above-the-parties project for unification of the Bulgarian minority – an option that would permit the membership in different political parties.

For the “party men” the bifurcation between Romanian parties’ affiliation and minority identity was a premise for an inevitable choice. The personal pragmatism and the inclination to conformism often dominated over the minority identity. The public opinion reacted to these tendencies and even ridiculed the passivity of its representatives – not always with good reason. Due to his silence in the Parliament Kiril Manolov was called by his townsmen in Silistra “*Doctor Mutu/Doctor Mute*”. Some “party men”, as Hristo Tsonkov, for example, who was appointed a senator in 1939, signed in 1940 the so-called Dobrudja mahzar – a declaration for loyalty to the Romanian king and Romania whose purpose was to serve as an argument to preserve the Southern Dobrudja in Romanians borders.

The personal fates of the Bulgarians – deputies and senators in the Romanian Parliament, were various. At first sight, it seems that their moderation and their inclination to compromise saved them big hardships. However, those of them who dared to protect the interests of their minority community became objects of threats and beared different damages and persecutions. Besides, if in Romania until 1940 some of the “party men” were “accused” of Bulgarian “irredentism”, in Bulgaria after 1944 they were already persecuted as “fascists”, “nationalists” and “class enemies”. The former senator Hristo Stefanov became a victim of the most known political assault in Southern Dobrudja done by an Aromanian colonist in 1931 (he killed the Bulgarian senator in the center of Dobrich). In 1939 the former deputy Ivan Anguelov was deported by force from Romania to Bulgaria, whereas in 1947-1948 he was sent to penitentiary by the Bulgarian communist authorities¹.

¹ Нягулов, Бл., „Партийци“ и/или „миноритари“ – единство и разединение на българските малцинствени дейци в Добруджа. – Добруджа, 1996, № 13, pp. 92-94.

COMMUNAL PARTY OPTION: THE “MINORITY MEN”

The disillusionment with the Romanian parties, the cleavages in the Bulgarian ethnic electorate, the deterioration of the minority's position and the emergence of a new generation of leaders encouraged the tendency of creating a Bulgarian political organization. The first attempts in Dobrudja were made during the parliamentary elections of 1919 and 1926. This process continued because of the liberalization of the political regime during the rule of the National Peasant Party, the examples set by the other well-organized minorities in the country (Hungarians and Germans) and the bringing again of the minority question into international relations in the end of 1920s.

The Bulgarian minority party in Dobrudja, set up in November 1928 in Dobrich/Bazardjic, was aimed at uniting the Bulgarians and defending their minority interests by political means. The party was legalized but it did not have a strict political structure in spite of the original ambitions to cover the Dobrudja's districts of Kaliakra/Dobrich, Durostor/Silistra and Constanța. The electoral tactics of the “minority men” (*minoritari*) boiled down to seek for coalition partners, but the results of that activity were negligible. An “independent” candidate was nominated (with the support of the Hungarian party that gave his electoral sign¹) for the elections to the Senate in 1930 in the district of Kaliakra/Dobrich. But he was withdrawn at the last moment in favour of a Bulgarian who was a candidate of the ruling National Peasant party. A pre-election agreement was made with Nicolae Lupu's small Peasant Party for participation in the parliamentary elections in 1931 and for the local elections in 1932 but also without any success. After 1934 the “*minoritari*” adopted a new tactics – they formally renounced the idea of an independent party action and joined the large Romanian parties.

The political militants for the Bulgarian party idea in Dobrudja were more effective in making the minority problems known and in presenting the demands of the community; preserving and developing Bulgarian cultural activities; publishing minority newspapers, periodicals and books; supporting the legal demands of the other Bulgarian regional communities in Romania; making propaganda abroad through participation in the congresses of the minorities from the European countries. The demands formulated by the “*minoritari*” aimed at renouncing discrimination and assimilation and assuring special (collective) minority rights by the establishment in the long run of cultural and political autonomy of the Bulgarian community (mainly in Southern Dobrudja).

If the “party men” formed “the party of the old men” in the Bulgarian minority movement, the “minority men” composed “the party of the young men”. The latter were mainly young activists born in the late XIXth and early XXth Century, i.e. they reached their mature age in the years after the Great War. Such activists in Southern Dobrudja were Yani Hadjiyanev (Kaliakrenski), Hristo Kapitanov, Stefan Ivanov, Atanas Tsvetkov, etc. The radicalism of the youth was a strong motive for looking for another way of political action, namely through a minority party.

¹ Нягулов, Бл., Българо-унгарски малцинствени връзки в Румъния между двете световни войни. – ИИП, 1997, № 2, pp. 84-107.

However, the rule of the youth generation had some exceptions such as Todor Toshev, a lawyer in Bazargic/Dobrich, and Ivan Mitikov, a teacher, printer and journalist in Silistra. If the “party men” were conservatives by ideology, the “minority men” shared the ideas of the minority nationalism.

The so-called liberal professions (above all lawyers and physicians) predominated over the other social groups and professions among the “minority men”. The lawyers were the most numerous among the founders of the Bulgarian party in Dobrich (Todor Toshev, Hristo Kapitanov, Yordan Bajdarov, Boris Popov, Stefan Popov), followed by the physicians (Dimo Dimitriev, Dimitar Novachev, Gueorgui Kostov). The non-alignment to the local Romanian administration proved a premise for an independent political activity.

Just like the “party men”, the “minority men” did not always have a stable political evolution and their personal fates were marked by the vicissitudes of the political regimes. For instance, Ivan Mitikov was social democrat in his youth in Bulgaria; later, after the second Romanian annexation of Southern Dobrudja in 1919 he was one of the founders of the Romanian Peasant Party in Silistra; finally, Mitikov became a founder of the minority party and an ideologist of the Bulgarian minority movement.

Probably the champion of the minority party idea in Dobrudja was Todor Toshev. Beside of his liberal profession – a lawyer, other important personal preconditions in this case were the fact that Toshev was an emigrant in Dobrudja (he was born in Southern Bulgaria) and also his courageous temper. Toshev stood out as the first partisan of the independent political action after the Great War, the real leader of the Bulgarian minority party, a publisher of a personal newspaper that was very critical towards the Romanian regime and the first and almost permanent representative of the Dobrudja Bulgarians in the annual congresses of the minorities in Europe.

A very specific and even controversial place in the minority movement had the most prolific Bulgarian journalist in Dobrudja – Lyuben Stantchev. He descended from a landowner family in the region, but as student in Varna he became a secretary of the youth communist organization. When he returned to Dobrudja under the Romanian regime, Stanchev turned into a radical defender of the Bulgarians’ rights in Romania. He published the first minority newspapers in Dobrich – “*Нов живот/New life*” and “*Курьер/Courier*”, and he was persecuted due to his slashing criticism towards the regime. For some personal but also ideological controversies he broke off the “minority men” in 1930, drew closer to the “party men” and began to publish a new pro-“party men” newspaper called “*Добруджански курьер/Dobrudja’s Courier*”. On the pages of another newspaper “*Обнова/Renovation*” in 1931 and especially in “*Добруджански глас/Dobrudja’s voice*” since 1935 Stanchev propagated the ideas for a Bulgarian non-party organization. After the restitution of Southern Dobrudja to Bulgaria in 1940 he restored the publishing of the same newspaper that was suppressed by the Romanian authority in 1938. In 1945 however Lyuben Stanchev was sentenced to death by the so-called People’s court in Bulgaria (dominated by the communists) for his so-called “pro-fascist” activity during the years of the Second World War (actually because the publishing

of a cartoon represented Stalin as dictator).

Such dramatic was Yani Hadjiyanev's fate – a representative of the 'minority men' who was a journalist, writer and dramatic actor. After having laid for two years in Romanian prison until the restitution of Southern Dobrudja in 1940, four years later, after the coup d'état in Bulgaria in September 1944 he "vanished without a trace", i.e. he was killed without a charge or trial during the purge following the radical political change¹.

Attempts to set up Bulgarian minority political organizations were made not only in Dobrudja, but also in Bessarabia and Banat. The main minority demands of the Bessarabian and Banat Bulgarians were linked to the teaching of the mother tongue and the development of Bulgarian culture.

A congress of the Bulgarians was held in 1929 in the district of Cetatea-Alba/Belgorod Pridnestrovski in Southern Bessarabia. This congress discussed the need of setting up an organization, the matters related to the studying of Bulgarian language at schools and the publishing of a periodical. A "non-party list of candidates of the national minorities" in the district, led by the Bulgarian Feodor/Todor Uzun, a lawyer by profession, took part in the local elections for district councilors in February 1930, but had no success. The leader of the Bessarabia Bulgarians in the middle of 1930 Yvan Zhelyazkov from Bolgrad was a lawyer, too. He was paid explicitly by the Bulgarian government to work for the organisation of the Bulgarian community in Bessarabia. But the final result of his attempt at creating a legal Bulgarian cultural society in 1934 was unsuccessful because of the rejection of the Romanian court to recognise it as a juridical person².

The leaders of the Banat Bulgarians in Austria-Hungary until the Great War were predominantly their catholic clergymen. However, in the 1930s a new generation of non-clerical minority leaders appeared within the small community in Romania. Just as it was in Dobrudja these new leaders were young and had liberal professions, mainly lawyers such as Carol Telbis/Telbizov from Star Beshenov (Besenova Veche/Öbesenyő) and Anton Lebanov from Vinga. It was they, who leaded the process of ethno-cultural revival among the Banat Bulgarians, whose main aim was their integration into the modern Bulgarian nation. One of the characteristics of this process was the resistance not only, and in the beginning not so much, to the "Romanianization", but to the "Magyarization/Hungarization" that had been imposed during the Austro-Hungarian period on the community.

As Carol Telbizov's memoirs evidence the building of his Bulgarian national identity happened firstly under the patriotic influence of his grandfather, former emigrant in Bulgaria, and secondly as a reaction (opposition) to the attitude of superiority demonstrated by the Romanians and Hungarians towards the Bulgarians and also because of the Romanian minority policy. With regard to the Hungarian

¹ Нягулов, Бл., *Op. cit.*, 1996, pp. 95-97; *Idem.*, Христо П. Капитанов – жизнен път, обществена дейност и творчество 1903-1971 г. – Добруджа, 1993, № 10, pp. 313-329; Дачев, Йордан, Премълчани имена. Добрич, 1996, pp. 13-18, 55-66.

² Нягулов, Бл., Прояви на организирано малцинствено движение сред българите в Бесарабия 1929-1930 г. – В: Българите в Северното причерноморие, Велико Търново, Vol. 3, 1994, pp. 229-242; *Idem.*, Бесарабският българин Иван Желязков и българското малцинствено движение в Румъния. – В: Българите в Северното причерноморие, Т. 2, 1993, pp. 230-246.

influence on him, it was bifurcated. Telbizov temporarily became a member of the youth organization of the Hungarian Party and later as a Bulgarian minority activist he was in contact with some leaders of this party (namely with Gustav Kover, a deputy president of the party and Elemer Jakabffi, a president of the party organization in Banat). The young Bulgarian leader made use of the experience and even tried to follow the ethno-political model of the Hungarian minority. He estimated the Hungarians' aims (the revision of the peace treaties and rights for minorities) as identical with those of the Bulgarian minority. But the national awareness re-oriented soon the young Banat Bulgarian towards his own minority community. As a consequence he began to criticize the Magyarization of some members of Bulgarian community. In his newspaper "Banatsci balgarsci Glasnic" Telbizov rejected the accusations on behalf of the elderly generation that he was "against the Hungarians" explaining that he was against only those Banat Bulgarians (for the most part the intellectuals living outside the community) who "gave up their nation and became Hungarians"¹.

The so-called "Bulgarian Peasant Party in Banat" appeared in Star Beshenov in 1936. It was in fact a branch of the Romanian National Peasant Party, but this initiative expressed the will of the new generation Banat Bulgarian leaders in the village to have their own party².

ABOVE-THE-PARTIES (NON-PARTY) OPTION AND AUTHORITARIAN STATE MODEL

The idea to create an above-the-parties organization of the Bulgarians was broached in the Dobrudja press in the early 1930s. After the intervention or at the suggestion of Bulgarian government in the end of 1934, it was accepted by most of the leaders in the Bulgarian movement. The First Extraordinary Congress of the Bulgarians in Romania, held in 1936 in Bucharest, united for the first time representatives of the communities in Dobrudja, Bessarabia, Banat and the capital. At this Congress there appeared sharp contradictions concerning the guiding ideas and the character of the future organization. The proposals varied from communist to territorial-revisionist tendencies or from the idea to form a minority party to the idea to join one of the big Romanian parties. The above-the-parties association, stressing on cultural and economic problems, was recommended as a device to overcome the division among the figures of the Bulgarian movement and to practice political opportunism, i.e. extending support to the ruling parties in return for granting certain minority demands. However, the Bulgarian congress only discussed the formation of a new organization and did not commit itself in a categorical manner with determining its character.

Under the conditions of the royal dictatorship in 1938-1940, the Bulgarians just as the other minorities in Romania, were integrated by the new authorities

¹ Нягулов, Бл., Банатските българи. Историята на една малцинствена общност във времето на националните държави. София: Парадигма, 1999, pp. 154-156, 164-166; Banatsci Balgarsci Glasnic, № 31 (2.VIII.1936); № 36 (6.IX.1936).

² Нягулов, Бл., Цит. съч, 1999, p. 228-239.

through the government-led-organization, called Front for National Revival, which was planned to be a mass political party of a totalitarian type. During this period, Bulgarian participation in Romanian political life lost its autonomy and could not resolve the Bulgarian minority problems¹. The territorial changes concerning Greater Romania during the summer of 1940, namely the occupation of Bessarabia by the Soviet Union and the restitution of Southern Dobrudja to Bulgaria by the force of the Treaty of Craiova followed by population transfer between the two neighbor states, diminished vastly the Bulgarian minority presence in Romania. In fact the conditions of the regimes of the national-legionary state and military dictatorship in the period 1940-1944 liquidated the possibilities for the activities of minority elites.

¹ Кузманова, А., П. Тодоров, Ж. Попов, Бл. Нягулов, К. Пенчиков, В. Милачков, *Op.cit.*, 2007, pp. 458-465.

Българските малцинствени елити във Велика Румъния, 1918-1940

Благовест Нягулов (Институт по история – БАН)

Резюме

Периодът между двете световни войни е времето, когато в границите на Румъния живеят най-много етнически българи (в Добруджа, Бесарабия, Банат и др.). Румънският малцинствен режим провокира политическа мобилизация сред българите и определя основните искания на техните малцинствени движения. Участието на българите в румънския политически живот се характеризира с действия чрез румънските политически партии и чрез собствена малцинствена партия. Първата политическа линия доминира през целия период, а втората се актуализира в края на 1920-те и началото на 1930-те години (специално в Южна Добруджа). Компромис между двете линии на политическо поведение с цел обединение се търси чрез опитите за създаване на надпартийна или непартийна организация, които се правят през 1934-1938 г. Поддръжниците на действията чрез румънските партии, т. нар. „партийци“ формират „партията на старите“, имат консервативни нагласи и са едри земевладелци, банкери и търговци. Сподвижниците на действията чрез малцинствена партия, т. нар. „миноритари“, са по-млади дейци, споделят идеите на малцинствения национализъм и имат най-често свободни професии – адвокати, лекари и др. Политическата еволюция на представителите на малцинствените елити в някои случаи е много променлива, а отношенията между тях са характеризират както с противоречия, така и с сътрудничество в името на общи цели. В Румъния много от тях са преследвани като „български иредентисти“, а в България след 1944 г. – като „фашисти“, „националисти“ или „класови врагове“.

Духовният елит на българската общност в Турция между двете световни войни

Ваня Стоянова (Институт по история – БАН)

С термина „елит“ се означава онзи „висш социален слой, който заема върха на обществената йерархия от социални групи“ и играе водеща роля при функционирането на обществото чрез решенията, които взима, чрез идеите и чувствата, които изразява и внушава. В зависимост от областта на социално действие, в която елитът изявява своята ключова позиция, може да се говори за икономически, политически, културен и пр. елити¹. Понятието „етнонационален елит“ включва политически и социално активните личности в една общност, които осъзнават своята мисия да стимулират и мобилизират етническите чувства и възприятия на общността, да формулират и изразяват нейните специфични и общи интереси и организират и ръководят движения за тяхната защита².

Предмет на внимание в настоящата статия е онази част от етнонационалния елит на българската общност в Турция, която се изявява на полето на духовността и е служебно и професионално ангажирана с дейността на българските просветни и религиозни институции или казано по-кратко – с българското учителство и духовенство. Именно те, по силата на традицията, на завоюваните позиции и признати права в най-голяма степен през разглеждания период изпълняват мисията да съхраняват и развиват културно-националната идентичност на българите, останали да живеят на територията на Република Турция. В тази общност, с признати малцинствени права в Протокола към Ангорския договор, се включват само християните, чийто майчин език е българският. На тях се гарантира „ползуването от всички разпоредения за покровителството на малцинствата“, предвидени съответно в Ньойския и Лозанския договори³. По български дипломатически сведения в края на 1923 г. в Турция живеят 3 320 души българи – екзархисти в градовете Цариград (1840), Одрин (370), Лозенград (950), Караагач (160) и във все още неизселените чаталджанските села Курфалий и Деркос⁴. Това демографско състояние българската общност в Турция е резултат от катастрофалната за

¹ Енциклопедичен речник по социология. БАН, Институт по социология. С., 1996, с. 120.

² Нягулов, Б., Щрихи към портрета на етно-националния елит на бесарабските българи от Украйна и Молдова (1918-1991). – В: История и култура болгар и гагаузов Молдовы и Украины. Сборник статей к 100-летию со дня рождения И. И. Мешерюка. Научный редактор И. Ф. Грек, Кишинев: СЭВ, 1999, с. 147.

³ Протокол, приложен към Договора за приятелство, подписан между България и Турция. – ДВ, 1926, № 110 (17.08.).

⁴ ЦДА на РБ, ф. 176к, оп. 1, а.е. 2574, л. 18. Данните дават броя на българите – екзархисти, турски поданици.

България Втора балканска война, когато Източна Тракия е насилствено и почти изцяло обезбългарена. Отливът на българско население от Европейските територии на Турция към България продължава и през следващите десетилетия, стимулиран от трудностите в борбата за оцеляване (понекога и физическо) в чуждо религиозно и езиково обкръжение, ограниченията от страна на властите, липсата на перспективи за материален просперитет, лична и семейна реализация¹. Малцината останали българи са концентрирани в няколко града в Европейската част на Турция, за разлика от периода преди Балканските войни, когато обликът на многочисления българския етнос в Тракия се определя преди всичко от селското население. Занятието им (занаятчийство, дребна търговия, земеделие, рядко – дребно и средно предприемачество) ги обрича на по-скоро бедно, отколкото на задоволително материално съществуване².

Мнозинството от българите в Турция между двете световни войни живеят пръснати из различни градски квартали. Потънали във всекидневните си трудови и семейни грижи и затруднявани от контрола, упражняван от турската държава, те не са в да водят активен обществен живот и дори да издават свой печатен орган³. Училището и църквата са местата, които ги срещат и обединяват.

През 1923-24 учебна година под ведомството на Екзархийския институт в Турция български училища има в Цариград⁴, в Одрин⁵, в Лозенград⁶ и в село Курфалий⁷. Още в началото на учебната година, обаче, училището в Курфалий е затворено и въпреки обещанията на турските власти в отговор на молбите на Екзархията и българската дипломация, то повече не отваря

¹ Стоянова, В., Българите в Турция в политиката на българската държава между двете световни войни. – В: Историята – професия и съдба. В чест на чл. кор., д.и.н. Георги Марков. С.: ТАНГРА ТанНакРа ИК, 2008, с. 291–302.

² Такава е картината на българската общност, която описват българските дипломатически представители и духовни служители в Турция. Вж. напр: ЦДА на РБ, ф. 321к, оп. 1, а.е. 2761а, л. 120-121; а.е. 2809, л. 47; ф. 176к, оп. 1, а.е. 2574, л. 27; оп. 4, а.е. 2983, л. 8-10.

³ Единствените действени и по-дълго просъществували организации, създадени от общността в Цариград, са женското благотворително дружество „Радост“ и дружество „Подкрепа“, поддържани главно с усилията на членуващите в тях и ръководещи ги учители. (АМВнР, оп. 11п, а.е. 954, л. 17-18).

⁴ Това са: Перенското основно училище – пълно първоначално училище и смесена прогимназия с директор Д. Катерински; Фенерското пълно първоначално училище със смесена прогимназия със старша учителка Мария Стоянова и Влангенското пълно първоначално училище със старши учител Иван Георгиев. (ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 180, л. 81).

⁵ Едно пълно първоначално училище със смесена прогимназия, помещавани в зданието на бившата мъжка гимназия „Д-р Петър Берон“ в квартал „Калето“ и две непълни първоначални училища – едно в махалата „Кайка“ с I и II отделения и едно друго само с пет деца в забавачка и други пет деца във второ отделение в „Киришхане“. Тези две махленски училища служат като клонове на централното училище и се управляват от и.д. директор на училището Д. Нашев. (Пак там).

⁶ Едно пълно първоначално училище „Антим Първи“ в централната махала „Св. Спиридон“, в която има още и четвъртокласно смесено училище и две непълни първоначални училища „Баба Гена“ и „Яни Рододаров“ – в махалите „Св. Никола“ и „Св. Атанас“ с по две отделения като клонове на централното училище – всички под директорството на Ив. Панталеев. (Пак там, л. 82).

⁷ Пак там.

врати¹. Намалването на броя на българчетата в училищна възраст през следващите години води първоначално до обединяване на училищата в Лозенград и Одрин, а впоследствие – и до закриването им². Подобна участ имат и училищата в Цариград. Между 1933 г. и 1937 г. се затварят началните училища в кварталите Вланга и Фенер и единственото българско училище в Цариград остава това в квартал Бейоглу (Пера). През 1940 г. учениците в него са 94, а през 1944-45 – едва 64³.

Дълбоките обществено-политическите преобразования в Турция променят и режима на работа на чуждите училища, включително и на българските. От ведомството на Екзархията те преминават под прякото управление и контрол на турската държава и нейните просветни органи. Екзархийският институт, ползващ се с автономия в Османската империя, е ограничаван в действията си от турските републикански власти и е мъчително търпял само доколкото чрез него става назначаването на българските учители и изплащането на заплатите им. Назначенията им, обаче, се санкционират от Дирекцията на изповеданията при Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) в София, а издръжката им разчита на средства от българския държавен бюджет⁴.

От 1923 г. българските училища в Турция са със статут на „чуждоподанни“ в Цариград и „турскоподанни“ в Одрин и Лозенград. Това налага изисквания и към учителския персонал в тях. В първите той задължително трябва да бъде с турско гражданство; във вторите се допускат и учители с българско поданство. Това облекчава търсенето и назначаването на професионално подготвени и образовани кандидати от България, каквито все по-

¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 5, а.е. 102, л. 88. Пеева, К., Пътят към Анкарските спогодби или за основите на българо-турското приятелство (1912-1925 г.). – ИТНИ, 2005, № 6, с. 129-130.

² Училището в Одрин е затворено през 1948 г. след арестуването на учителя М. Димитров по поредната шпионска афера. – АМВНР, оп. 11п, дело 67, преписка 587, л. 46-48.

³ Училището е закрито през 1972 г. поради недостиг на ученици. – АМВНР, оп. 11п, а.е. 579, л. 9; Петрова, Д., Цариградските българи. С., 2000, с. 130.

⁴ В доклада си до Екзархийския заместник в Цариград от 2 октомври 1926 г. управляващият Одринската епархия Епископ Никодим обяснява: „В официалните си заявления аз съм представил на властите, че нашите училища в Одрин се издържат от фонда ‘Д-р Петър Берон’, който фонд се управлява от Светата Екзархия чрез Св. Синод; за Лозенград е казано, че тамошните училища се издържат от разни фондове, например ф. Екзарх Антим и други. До сега аз съм се застъпвал пред властите за училища на турско-поданни и съм бил удовлетворяван, защото съм духовен шеф на българите – турски поданици и председател на духовната община ‘рухание реизи’“. (ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 633, л. 25). Обясненията на Епископ Никодим за фондовете за издръжка на българските училища в Турция не са съвсем лишени от основание. Те действително съществуват и са създадени именно с тази цел. Управляват се от Св. Синод и средствата им не се използват за други цели. Пример за тази практика е фонд „Антим I“ след 1913 г., чийто средства като пари и ценни книжа са оставени да се капитализират, а издръжката на Св. Синод и на училищата в Турция идват от българския държавен бюджет. От т. нар. „тракийски“ фондове се подпомагат бедни ученици от Тракия за обучението им в семинарите и духовната академия в София. Такъв е напр. Христо Георгиев от Одрин, завършил през 1933 г. софийската духовна семинария като стипендиант на Одринската митрополията на издръжка на фонд „Злата Керекова-Тъпчилешова“ с цел да бъде подготвен за служба на църквата в пределите на Турция. По ходатайство на управляващия Одринско-лозенградската епархия Митрополит Неофит на място на свещеник Василий Младенов, пенсиониран по старост, през юни 1934 г. е назначен въпросният Христо Георгиев от Одрин. (ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 305, л. 13-14).

трудно се откриват в средите на намаляващата числено българската колония в Цариград поради изселнически и асимилационни процеси. Екзархийският институт и Дирекцията на МВРИ в София се стараят да спазват законовите разпоредби в подбора на учителските кадри, за да не бъдат закрити българските училища. Така напр., през учебната 1926-27 година в Одрин учителстват четирима българи: Владимир Проданов, родом от Одрин, на 41 г., женен, с две деца, с висше математическо образование, на работа в училището от 1922 г.; Христо Симидов – от Узункюпрю, на 42 г., женен, без деца, със средно образование, получено в гимназията в Одрин, в това училище – от 1922 г.; Михаил Димитров – от Одрин, на 40 г., женен, с 3 деца, със средно гимназиално образование от гимназията в Одрин, на работа в училището от 1923 г.; Зора Николова, родом от Прилеп, на 35 г., омъжена, с 2 деца, със средно педагогическо образование, получено в Солун¹. През 1927-28 учебна година в Лозенградското народно основно училище работят трима български учители – Димитър Нашев, директор, от Одрин, на 52 г. с висше образование; Тодор Минков, от Лозенград, на 33 г., от Лозенград, със средно образование; Варвара Иванова, на 33 г., от Лозенград, със средно образование².

През същата учебна година в българско първоначално училище „Св. Климент“ във Вланга (Кум Капу) в Цариград преподават четирима българи: Яни Касъров от Лозенград, Мария Иванова от с. Владово, Воденско, Поликсена Мартинова от Ресен и Надежда п. Петрова от Самоков³. Техни колеги в първоначалното училище „Иларион Макариополски“ в Цариград – Фенер са Иван Пенев – главен учител от с. Долно Камарци, Пирдопско, с 37 г. стаж и Мария Стоянова, на 37 г., от Цариград, завършила Одринската педагогическа гимназия, със 17.5 г. стаж⁴. В най-голямото и престижно българско училище – прогимназията в Пера, носеща името „Екзарх Йосиф I“ по същото време работят учителите Димо Бойчев, на 50 г., от с. Ичера, Котленско, със средно педагогическо образование, Никола Дончев, на 55 г.⁵, от Панагюрище със средно педагогическо образивание, Кира Александрова, на 32 г., родом от Щип, завършила Солунската педагогическа гимназия (сестра на Тодор Александров, Петко Цветинов, на 42 г., от с. Поибрене, Панагюрско, с висше образование, Петербург, Иван Стойнов от Сливен, учил в Лозана, Швейцария. Директор на училището е Димитър Катерински, на 50 г., от Свиленград, с висше образование, завършено в София⁶.

Посочените примери показват, че за учители в българските училища в Турция се подбират лица, които в преобладаващата си част са свързани по своя произход и местоживее с съответната българска общност дори тогава, когато това не е изрично и формално необходимо (за цариградските учи-

¹ ЦДА на РБ, ф. 166к, оп. 1, а.е. 181, л. 127.

² ЦДА на РБ, ф. 166к, оп.1, а.е. 182, л. 50.

³ Пак там, л. 24.

⁴ Пак там, а.е. 181, л. 89.

⁵ Данните за възрастта на учителите от училището в Пера са за 1929 г.

⁶ ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 181, л. 35-36; Галчев, И., Българската просвета в Източна Тракия и Цариград (След 1913 г.). С., 2008, с. 175.

лица, напр.). Те притежават достатъчно високо образование за позицията, която заемат, завършено предимно или в средните педагогически училища в Тракия и Македония, или в София. Предпочетени са лица в трудоспособна възраст, с натрупан професионален и житейски опит. Особено важна е ролята на директорите, за които освен задължителното образование и ценз, са важни също социалните умения и личните човешки качества – те организират образователния процес, контактуват пряко и с българската общност, и с турските просветни власти, а и с екзархийските служители. Могат да сплотят колонията с авторитета си, с ентузиазма си и с разумното балансиране между отделните фактори, но също така могат да провокират дразги и интриги и да отблъснат хората от себе си и от институцията, която представляват, не на последно място и с личния си пример и морал, когато влязат в противоречие с патриархалните нрави на местните българи. Такъв е случаят с цариградската колония през 1920-22 г. и директора на Перенското училище Асен Мацанкиев, което налага през учебната 1923-24 г. учителският персонал в цариградските училища почти изцяло да се подмени. Наред с обвързаността на някои от преподавателите със сваления земеделски режим, по-дълбоката и съществена причина за извършената кадрова промяна е лошата атмосфера и изострени взаимоотношения между самите учители и между тях и колонията като цяло¹. Новият директор Димитър Катерински е не само известна фигура в българското национално-освободителното движение, но и образована и ерудирана личност с авторитет и педагогически опит². Закономерно, той остава на този пост до 1939 г., след което мястото му заема Борис Божков³. С влияние сред българските общности в Одрин и Лозенград се ползват и Владимир Проданов, и Димитър Нашев, които оглавяват българските училища в тях. И двамата са родом от Одрин и имат дълъг педагогически опит. Познати са сред местните българи, взимат дейно участие в живота им и поддържат живо националното им чувство⁴.

От епохата на Възраждането насетне българският учител играе ролята на народен будител, който нерядко заменя перото и класната стая с пушката и бойното поле. В годините до Балканските войни екзархийските учители в Македония и Тракия участват дейно в работата на ВМОРО и най-често са учредители на местните комитети, сражават се в Илинденско-Преображенското въстание и във войните от 1912-1918 г. Новата епоха дефинира нови задачи

¹ ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е. 2761а, 58, 71-78; ф. 166к, оп. 1, а.е. 303, л. 233.

² Димитър Катерински е роден през 1879 г. в Свиленград. Учи в българската гимназия „Доктор Петър Берон“ в Одрин и в българското педагогическо училище в Скопие (1902). Работи като учител и през учебната 1902-1903 година преподава в родния си град, като в същото време оглавява околийския революционен комитет на ВМОРО. Участва като делегат на конгреса на Петрова нива. След Илинденско-Преображенското въстание завършва педагогика в Софийския университет и работи като учител в София, Пашмакли и др. През 1912 г. е арестуван от османските власти и заточен в Измит. Член е на Тракийския научен институт. От 1923 г. до 1939 г. е директор на българското училище в Пера, Цариград. Умира на 25 февруари 1972 г. в София. Вж.: Николов, Б., Вътрешна македоно-одринска революционна организация. Войводи и ръководители (1893-1934). Биографично-библиографски справочник. С., 2001, с. 74-75.

³ Борис Божков е родом от Болград и е преподавател по история. Вж.: Галчев, И., цит. съч, с. 236.

⁴ ЦДА, ф. 336к, оп. 1, а.е. 158, л. 63.

и възможности. Политическата активност в Турция в полза на българската национална кауза, схващана като национално освобождение и обединение след 1923 г. е лишена както от демографски аргументи, така и от перспектива. За малобройната, но с признати малцинствени права българска общност, учителите и свещениците се явяват отново онази духовна опора, която може да поддържа и развива тяхната българска национална идентичност, да бъде духовно свързващият ги мост с майката – родина.

При отсъствието на други български културни институции в Турция, учителите са призвани да изпълняват не само преподавателска, но и културно-обществена роля. „Тукашният учител, покрай солидната си практична и педагогическа подготовка, трябва да обладава и всички онези особени качества, които притежаваше българският учител в епохата на Възраждането, когато той с горещо въодушевление не само крепеше националния дух и надеждите на агонизиращия българин, но беше и техният творец и стимул“, пише през юли 1923 г. управляващият българската легация в Цариград Тодор Марков¹. По-конкретен в очакванията си от работата на учителя е директорът Одринските български училища Владимир Проданов през юни 1926 г. – освен общоприетите изисквания и очаквания от неговия труд, той трябва да отделя от свободното си време извън онези 5-6 часа в училище, „за да може на време да парира лошото и отрицателно влияние на улицата, и нискокултурната среда от съседни и съграждани, сбирщина от бежанци от всички краища на Балканския полуостров, при която се движат нашите ученици“². Димитър Катерински, директор на Перенската прогимназия в Цариград, отбелязва през юли 1927 г., че учителят е и общественик, и будител, и страж на народните интереси. Тази обществена дейност е „завещана от традицията и често се налага от съвременните условия на много места“. И тук в Цариград, доколкото условията помагат и налагат, те се опитват да я вършат. На първо място, чрез литературно-музикалните утра, забави, нарочни родителско-учителски срещи. Чрез тях те се стараят да сближат училището със семейството, „та това, последното, да прояви по-голям интерес към училището и децата си и да повдигне, колкото е възможно, умственото и нравствено състояние на възрастното тукашно общество, за да подготвим и по-добри сътрудници на своята възпитателна работа“³.

В началото на учебната 1937 година Дирекцията на изповеданията при МВРИ – София изпраща до българските училища в чужбина Окръжно № 3105-12-V от 18 ноември 1937 г. относно „българското културно дело“ зад граница. Отчитайки положението на българските деца там (живот в чужда езикова и национална среда, родители със скромен произход, загрижени преди всичко за поминъка на семейството и пр.) Дирекцията признава, че работата на българския учител в чужбина е много по-сложна от тази на учителя в Царството. Той трябва да употреби много повече усилия „за да събу-

¹ ЦДА, ф. 321к, оп. 1, а.е. 2761а, л. 119.

² ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 181, л. 27.

³ ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 181, л. 84-85.

ди, разпали и поддържа висок националния дух на своите възпитаници¹. На него се възлага още задачата да увлече в своята народополезна работа и всички българи, които живеят на съответното място. В замяна на „скромната помощ“, която българската държава оказва на българското културно дело, тя изисква от своите учители в чужбина „повече труд, повече идеализъм“². Дирекцията призовава всички учители, свещеници и други културни дейци да проявят пълно единодушие, да сложат край на дразгите и разприте помежду си; да планират работата вътре и вън от училището; да провеждат чести и редовни събирания на цялото учителско тяло и на всички българи, „колкото и строги да са местните закони и наредби“. Тя препоръчва „непосредствено общуване“ между родители и учители чрез родителско-учителски срещи, посещения по домовете, участие в съвместни тържества.

Горното окръжно ясно начертава задачите на българската образователна политика зад граница и определя факторите, на които разчита: за поддържането на любов към България и изграждането на „здравео национално чувство“ трябва да се потрудат, на първо място, учителите и свещениците. Посочени са и пътищата за постигането им – чрез училищни средства (изучаване на български език, история и география, чиито учебни програми и урочно съдържание тук не се разискват изрично) и извънучилищни форми (главен обект на внимание в окръжното са именно те). Идеята не е нова, отговорните лица – също. От години те замислят, организират и до голяма степен сами осъществяват посочените форми на обществено-културна дейност. На практика, в течения на десетилетия, учителите са основните организатори на културния живот и благотворителната дейност на българите в Цариград, Одрин, Лозенград. Училищните празници, отпразнувани съвместно с Екзархията и митрополията, се превръщат в национално просветни и религиозни тържества за цялата българска общност. Забавите, срещите, вечеринките, проведени по повод националните и религиозни празници (денят на народните будители, денят на християнската младеж, празникът на Св. Св. Кирил и Методий, Нова година и Коледа, Цветница и пр.), организирани в Цариград, където е българската колония е по-многобройна, постигат търсения резултат – да съхраняват българския дух и чувството на общност сред ученици, родители и останалите граждани³.

Същевременно, влиянието на турския елемент в образованието нараства – с преподаваните предмети на турски език, със засилването на „турцизма, на турския патриотизъм сред учениците в чуждите училища, и в нашето“. Според опитния преподавател и бивш участник в националните борби Д. Катерински, най-силното средство за противодействие, което българският учител има на разположение, е „правото в нашето училище да учим по 6 до 8 часа седмична български език и да обучаваме, да изучаваме всички основни предмети в основното училище на български език. Това право е голямо, то е най-голямото, което имаме и което е от изключителна полза. Него трябва

¹ ЦДА, ф. 166к, а.е. 184, л. 190.

² Пак там, л. 191.

³ ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 1841, л. 171-172, 177, 208.

да имаме пред вид, него трябва да запазим, когато става дума за реагиране срещу стеснителните наредби на турската власт. Следователно, най-доброто, най-полезното реагиране е – да изпълняваме навреме разпоредбите и законите на турската просветна власт; да бъдем лоялни спрямо нея. (Впрочем, друг избор нямаме.)“ Спечеленото с такт и умение доверие на властта от страна на училищното ръководство би могло да осигури и по-голяма свобода за възпитание на учениците в любов към България, за събуждане и развиване на националните им чувства, за противодействие на опитите за насаждането сред тях на чуждо национално съмосъзнание¹. Това е и разумният подход, който следват българските учители в Турция, докато все още там има българи, които искат децата им да получат образование на роден език.

Балканските войни се оказват преломни не само за българската общност в Турция, но и за Българската Екзархия. На мястото на общобългарския център на борбите за духовна еманципация и национално обединение, през ноември 1913 г. в Цариград остава Екзархийско заместничество, оглавявано от митрополит Мелетий Велешки, когото турските власти първоначално припознават като заместник на Екзарх Йосиф, а от 1918 г. – като архиепископ на българите в Османската империя. Светият синод в София, както и българската изпълнителна власт след известни колебания, на свой ред продължават да наричат българската духовна институция в Цариград „Българска екзархия“ или „Екзархийско заместничество“². Това, обаче, не променя факта, че от водач на едно общонационално дело, българският екзархийски клир в Турция се превръща в духовен елит на една локална, при това обречена на стопяване общност.

Велешкият митрополит Мелетий остава начело на българското църковно дело в Цариград до смъртта си през август 1924 г. Наследява го Охридският митрополит Борис, който поема поста си след като клирът го избира за Екзархийски заместник. Протоколът от този акт е изпратен за одобрение от турското правителство, но остава без реакция, която да потвърди приемането на служебния му статут³. Някои жестове, обаче, от страна на висшето турско държавно ръководство, последвали назначението на митрополит Борис, подсказват полуофициалното му признаване в качеството на Екзархийски заместник⁴.

Митрополит Борис остава на този пост до 1936 г., заместен от ръкоположения през 1932 г. за негов епископ-помощник Климент Главиницки, а след смъртта му – от Величкия епископ Андрей. За турското правителство в Цариград официално продължава да пребивава не „Българската Екзархия“ или „Българското екзархийско заместничество“, както се нарича то от българската държава и църква, а българска архиепископия за българите в

¹ Пак там, л. 212-213.

² Стоянова, В., Статутът на Българската Екзархия 1913-1925 г. – ИТНИ, 2002, № 3, с. 56-71.

³ Междущърковното положение на Българската православна църква след Освобождението на България. – ГСУ, VI, Богосл. ф-т. X, 1932-1933, С., 1933, с. 101.

⁴ ЦДА, ф. 166к, оп. 1, а.е. 633, л. 4-5.

Турция, чието ведомство не надхвърля границите на турската държава. Заместничеството и подведомственото му духовници се стараят да действат в рамките на турската постановка на въпроса. Те ограничават юрисдикцията ѝ в границите на Турция, не демонстрират зависимост от чужда духовна и финансова държавна подкрепа и съблюдават изискването българските духовни лица в Турция да са турски поданици. Резервираното и на моменти явно враждебно отношение на турските власти към разширяване функциите на Екзархията постепенно ограничава действието ѝ до енориите в Цариград. С обструкция е съпътствана и дейността на Нишавския епископ Иларион, изпратен за завеждащ Лозенградската епархия (до края на 1924 г.), когато го замества Скопският владика Неофит), както и на Тивериополския епископ Никодим в Одрин, който управляващ епархията от 1910 г.¹ Така, от края на 1922 г. българското население в Източна Тракия има две митрополии – функциониращата от десетилетия Одринска митрополия, представявана от Тивериополския епископ Никодим, който, без да е официално признат от турските власти, се ползва с авторитета на духовен водач на българите в областта и закрилник на мирното население, независимо от народността му; Лозенградска митрополия, ръководена от Нишавския епископ Иларион, новопристигнал и също така непризнат от властите за митрополит. Светият синод, духовният началник на българския клир в Турция, поставя и двамата епископи в непосредствено подчинение на Екзархийското заместничество в Цариград по всички въпроси от административен и църковно-училищен характер². Републиканското турско правителство, обаче, отнема правото на всички духовни лица да се разпореждат с училищата и силно ограничава възможността им да се застъпват пред властите за каквито и да било работи на своите пасоми (нещо, което българските владци в Одрин, Лозенград и Цариград продължават с настойчивост да правят чрез прошения, обръщения, официални и лични срещи и разговори). При силно намалелия брой българи и при ограничените им пълномощия, присъствието на двама български епископи в Одрин и Лозенград поражда възражения както от страна на турските власти, така и от

¹ ЦДА, ф. 176к, оп. 4, а.е. 2980, л. 8-9; ф. 791, оп. 1, а.е. 35, л. 179-180; а.е. 39, л. 1361; а.е. 44, с. 964; Цанков, С., Българската православна църква от Освобождението до настояще време. – ГСУ, XVI, 1938-1939, 1939, с. 139. Архимандрит Никодим (светско име Боян Атанасов) е роден през 1864 г. в Скопие, умира на 26 април 1932 г. в София. Висш духовник и просветен деец. На 16 години приема монашеско звание в манастира Св. Йоан Бигор в Кичевско. Следва в Одеската и Киевската духовна семинария. Завършва казанската духовна академия. След завръщането си от Русия учителства в Богословското училище в Самоков и служи под ведомството на Екзархията в Македония като протосингел на Скопската митрополия, председател на църковната община в Прилеп, учител в Солунската мъжка гимназия, председател на църковната община в Лерин и управляващ Солунската епархия. От 1910 г. е управляващ Одринската епархия. През 1920 г. е ръкоположен за Тивериополски епископ. Остава на поста си по време на гръцкия режим в Тракия, а след това и в републиканска Турция. Полага грижи за запазването и развитието на българските училища и църкви в Одринско. Вж.: Алманах на българските национални движения в Тракия. Съст. Г. Марков и др. С., 2005, с. 80-81. Като архимандрит Никодим се ползва с добро име след турските власти, което е една от вероятните причини за дълготрайното му служба. През януари 1912 г. той е сред приемливите за младотурците български кандидати за депутати в османския парламент. Вж.: Български Екзарх Йосиф I. Дневник. С., 1992, с. 776.

² ЦДА, ф. 791к, оп. 1, а.е. 35, с. 1361.

представителни на българската дипломация (с аргументите за икономии на средства ¹).

Въпреки дългогодишната си служба в Одрин, на 21 ноември 1928 г. по заповед на Одринския валия, епископ Никодим е отстранен от служба и поканен да напусне града. Предлогът за това решение е отслуженият от него на 3 октомври с. г. молебен за здравето на Н. Величество цар Борис III по покана на българското консулство. Никодим заминава временно в Цариград при Екзархийския заместник митрополит Борис и едва в началото на май 1929 г., след петмесечно отсъствие, му е позволено да се върне в Одрин като обикновен гражданин². През следващите три години епископ Никодим безуспешно се опитва да получи категоричен отговор за причината за отстраняването си и разрешение отново да свещенодейства. Прошенията му се прехвърлят от едно учреждение в друго, а обясненията за репресивната мярка варират от познатото „нарушение“ с отслужения молебен до лична вражда с одринския валия³. Тежкоболният епископ се прибира в България на лечение, където умира през април 1932 г. Месец преди това Светият синод взема решение да слее Одринската и Лозенградската епархии със седалище Одрин, начело със Скопския митрополит Неофит, завеждащ дотогава Лозенградската катедра⁴. Самият Неофит е също недолюбван от турските власти. През 1914 г. назначаването му за Одрински митрополит така и не е официално одобрено заради ангажираността му с национално-освободителните борби, а в края на 1927 г. вариантът той да оглави Екзархийското заместничество се оценява от турска страна като неприемлив⁵. Митрополит Неофит управлява двете епархии около четири години и по здравословни причини през 1936 г. напуска службата си. За архиерейски наместник в Одрин е обявен свещеник Мартирий. Йеромонах Висарион, назначен преди това за архиерейски наместник в Лозенград, е български гражданин и поради това в началото на 1938 г. трябва да напусне града и да замине за България. През ноември с.г. са заподозрени и арестувани като членове на „шпионска“ мрежа, действаща в полза на България, под директивите на българското разузнаване, свещеник Мартирий, учителят Михаил Димитров, църковният певец Кирил Илиев (от Одрин), прислужникът при българското консулство в същия град Ламбо Соколов и учителят от Лозенград Тодор Минков (починал при съмнителна обстоятелства в ареста). Свещеник Мартирий е осъден заедно с други обвиняеми и изпратен в затвор, а след излежаване на присъдата си заминава за България. Това слага край на българската църковна организация в Одрин и Лозенград (както и на училището в Лозенград) ⁶.

¹ ЦДА, ф. 166к, л. 307, л. 58-59.

² ЦДА, ф. 336к, оп. 1, а.е. 179, л. 18.

³ Пак там, л. 24.

⁴ ЦДА, ф. 791к, оп. 1, а.е. 48, с. 36; Църковен вестник, 1932, № 18-19 (30.04.)

⁵ ЦДА, ф. 336, оп. 1, а.е. 178, л. 24.

⁶ АМВнР, оп. 11п, преписка 589, л. 21-22.

* * *

В периода между двете световни войни и по-конкретно след установяването на републиканския режим в Турция българските учители и духовници продължават да бъдат онази най-издигната част от българската общност в нея, която има визия за нейното минало, настояще и бъдеще, способна е да формулира решения и има влияние, за да ги предложи и осъществи. Институционалното им положение на екзархийски служители гарантира формалното им водачество, но личните им качества ги превръщат в истински лидери на общността, изразители на техните интереси, защитници на правата им на българи и стимул за развитието им. В сравнение с предходни исторически периоди, обаче, тежестта на институцията, която представляват, е силно редуцирана, а полето на тяхното действие е културно-националния градеж в рамките на училищната сграда или църковния храм. Ролята им на авторитетни водачи на общността става все по-трудна, стеснявана както от новите законови рамки, които модернизират се турска светска национална държава им налага, така и от ограниченията на тяхното автономно действие от страна на българските институции, с които контактуват, на първо място – от Дирекцията на изповеданията в София. Стопяващото се и застаряващо българско население в трите града Одрин, Лозенград и Цариград (Иstanbul) все по-трудно произвежда духовен елит от собствените си среди. Самото то постепенно престава да бъде част от етнодемографската картина на Източна Тракия, запазвайки относително по-видимо присъствие единствено в Istanbul. Поставени между две лоялности – на държавата, в която живеят и на майката-държава, с която етнонационално се идентифицират, българските учители и духовници се опитват, ограничавани от първата и насърчавани от втората, да вдъхнат чувство на общност и единство сред сънародниците си, да ги предпазят от обезличаване, да възпитават в тях любов към България и да съхранят духовната им връзка с нея.

The Cultural and Religious Elite of the Bulgarian Community in Turkey between the Two World Wars

Vania Stoyanova (Instute of History – BAS)

Summary

The author focuses her attention on that part of the Bulgarian ethno-national elite in Turkey which was officially and professionally engaged with the activity of the Bulgarian educational and religious institutions, i.e. with the Bulgarian teachers and clergymen. It was they, who by virtue of tradition, obtained positions and recognized rights, in the period under investigation performed the mission of keeping and developing the ethnic and cultural identity of the Bulgarians who remained on the territory of the Turkish republic.

The teachers who worked in the Bulgarian schools in Turkey were predominantly connected by birth, origin and residence with the respective Bulgarian community even when this was not obligatory and formally required (as for the schools in Istanbul). They were qualified for the positions they occupied and had graduated mainly from the high pedagogical schools in Thrace and Macedonia, or from Sofia University. Preference was given to teachers of active age, enough professional and life experience. To a great extent the same was true for the clergy whose past connected them with the activities of the Bulgarian Exarchate in the former European provinces of Ottoman Turkey.

Their affiliation with the Exarchic institution guaranteed them formal leadership but it was their personal virtues that made them real leaders of the community who expressed its interests, protected the minority rights of its members and stimulated its progress. However, compared to previous historical periods, the prestige of the institution they represented was significantly reduced and the field of their activities was narrowed within the walls of the school building or the church temple. Their role of authoritative leaders of the community was restricted by the laws of the modernizing Turkish national lay state while their autonomy was questioned by the Bulgarian institutions they communicated with. For the aging and melting in number Bulgarian population in the three towns of Turkey – Odrin, Lozengrad and Tsarigrad (Istanbul) was increasingly difficult to produce elite out of its own circles. It was gradually vanishing from the ethnodemographic picture of Eastern Thrace keeping more visible presence only in Istanbul. Placed between two loyalties – to the country they lived in and to the mother country with which they ethno-nationally identified themselves – they Bulgarian teachers and clergymen tried, restricted by the former and assisted by the latter, to inspire feelings of unity among the community members, to protect them from assimilation, to cultivate in them love to Bulgaria and to preserve their spiritual connection with it.

„Новият“ политик на „новата“ държава (20-те – началото на 40-те години на XX в.) Въведение към един аспект от историята на елитите

Николай Поппетров (Институт по история – БАН)

След Първата световна война в български условия се откроява една тенденция на критика на/срещу управляващите среди, политическите елити, партийната и парламентарна система, политическите нрави¹. Тя достига до отрицание на дотогавашното развитие, като основен елемент в нея е твърдението и същевременно обвинението, че е отстъпено от определени национални добродетели, че се е извършило покваряване на нравите, корумпиране на политиците и, ако употребим съвременна научна терминология – на управляващия елит. Различни обществени среди, отделни групи и личности изразяват единодушие за необходимостта от промяна. Няма да е преувеличено, ако ситуацията се характеризира образно с наличието на *копнеж* и *повик* за смяна на лицата, за нови хора, ново политическо поведение, търсене на политически водачи². Тази тенденция е съпоставима с дебата за ролята на интелигенцията като ръководен фактор и духовен водач³.

Същевременно протича почти паралелна тенденция за решителна промяна (първоначално, в своя центристски и десен спектър много смътна), която към началото на 30-те години започва да изкрystalизира в представа за различен от дотогавашния режим, за ново управление, респективно, макар и рядко указвано – за „нова“ държава. Текстовете, поместени в сп. „Звено“ (1928-1934) илюстрират един от типичните пътищата на мъчителното ѝ оформяне. С преврата от май 1934 г. тези представи преминават в сферата на изпълнението. Тези две тенденции са основни елементи от характеристиката на обстановката, в която става възможно да се оформи тип на нов политик.

ВЪВЕДЕНИЕ В ТЕМАТА

„Нов политик“ е условно определение, което въвеждам, за да харак-

¹ Първоначално темата бе апробирана на конференцията „Личността в историята“, Стара Загора, април 2010, с доклад: „Новият“ политик (20-те – началото на 40-те години на XX в.). Типология, характеристика, мемоарни и историографски аспекти”.

² Дебатът е отразен частично в: Еленков, И., Р. Даскалов (съст.), *Защо сме такива? В търсене на българската културна идентичност*. С., 1994.

³ Типично: Кепов, Ив., *Нашата действителност*. Пловдив, 1928. По темата за интелигенцията в посочения тук ракурс вж. превъзходната работа: Димитрова, Н., *Часът на българската интелигенция*. Българската интелигенция в междувоенния периодичен печат. С., 2010.

теризирам някои процеси, съпътстващи трансформациите в политическия пейзаж след 1918 г., и особено след началото на 30-те години. То е технически термин, който позволява да се обособят определени представи (идеали и изисквания), разбирания и прояви, свързани с едно ново явление, което се отличава от стария, дотогавашния тип политици по ред критерии: представата за политиката, политическото, за характера и ролята на политическата организация, за целите на политическата дейност, за начина на участие на масата в политиката и пр.

Появата на нов политик е свързано с две фундаментални дадености. Първата се изразява в посочената по-горе тенденция за политическа промяна, породена от обществените процеси, започнали след катастрофата в първата световна война, в оформянето на алтернативни политически потоци и в появата на авторитарни идеи. В този смисъл феноменът „нов политик“ е продукт на кризата на либерализма в българския политически живот и на кризата на парламентарно-партийната система и отразява процеса на критика към недъзи на политическото развитие и на политическата практика. Появата му се намира в контекста на сложни, преплитащи се процеси, стимулирани от обстановката след Първата световна война, като основа на идентичността, разочарование от разпространените ценностни маркери и разклатено доверие в институциите.

Втората е навлизането на ново поколение – родените около 1900 г. – в обществено-политическия живот, т. нар. „трето поколение“.

На пръв поглед, съобразно спецификите на периода и избраната изследователска позиция, „новият политик“ е феномен, който може да бъде подведен под различни определения – популист, авторитарен политик, политик-технократ и пр. Представителите на тази условна категория се различават съществено по своите индивидуални качества и дадености – темперамент, среда от която произхождат и към която принадлежат, професионален път и пр. Обединяват ги обаче специфики в светогледа и поведението, привързаност към една гледна точка и участие в един процес – трансформация на политическата система, утвърждаване на нови ценности и на нови правила на политическо поведение (които ясно се отличават и съответно отменят съществуващите до тогава). Това позволява да се лансира твърдението за формиране на нов тип политик в годините след Първата световна война – политик, в чиято характеристика се включва набор от белези, противоположни на бележите, с които в следвоенното време се откроява тогавашната (довоенна и управляваща за момента) политическа класа и управленска прослойка (понятие за „нов“ политик в широк смисъл).

За по-голяма прецизност понятието може да се вземе в тесен смисъл, т. е. на политик, формиран според една от широко разпространените представи, появили се в българското общество след Първата световна война и в известен смисъл, отговаряща на едни от основните възгледи за промяна в българския обществено-политически живот – *авторитарната*. Подобно използване на понятието е съдържателно коректно и отразява процеса на постепенно утвърждаване на авторитарна идеология и на изграждане на авто-

ритарен режим след май 1934 г.

Понятието политик, което използвам включва лица, участващи активно в политическия живот – активисти на политически формации (лидери/идеолози) и/или преки участници в управлението (депутати, висши администратори, министри), както и влиятелни изразители на политическо отношение чрез публикации (включително свободно действащи идеолози), т. е. лица, формиращи политическия климат и обществения дневен ред.

Изследователската призма „нов политик“ улеснява ориентирането в динамиката на интереси и нагласи при някои общественици, при формирането на определени словесни конструкции, характеризиращи основни черти на авторитарния режим (1934-1944).

Темата може да бъде разглеждана с оглед на някои от следните възможни акценти:

Формиране на представата за новата политика и новия политик;

Еволюцията, довела до формиране на „нови“ политици от представителите на традиционните политически среди;

Групата на „третото поколение“ – типични представители на „нови политици“.

Те, взети заедно, дават разгърнатата картина на феномена „нов политик“.

Настоящият текст предлага някои най-общи щрихи по проблематиката и акцентира върху „третото поколение“, като своеобразна генетична среда на „нови“ политици.

Изходните ми тезиси са следните две твърдения:

В България след Първата световна война протича интензивен процес на „преоценяване на ценностите“, на търсене на нови (не традиционните, свързани в представите на значителни обществени слоеве с безперспективност и/или коруптивност, а в значителна степен отричащи ги) пътища за развитие. Тази тенденция се превръща в основна за обществения (и политическия) дневен ред на страната.

2. Същевременно се осъществява сложен процес на трансформиране на политически елити и на партийно-политически и други формации, на преливания от едни в други среди, както и на образуване на алтернативни политически потоци, среди и формации.

Разглежданото тук явление „нов политик“ съставлява един аспект от темата за *елитите*, но аспект, свързан и с други тематични полета, а именно: психологическата характеристика на общественно-политическите нагласи – желания, тенденции и процеси на предефиниране на ролята и задачите на политическите, формирането на нови политически взаимоотношения и на нова политическа култура. Интерпретиран с оглед на изследователската призма „политически елити“ феноменът „нов политик“ може да се разглежда в контекста на такива свойства, като динамика на елитите, т. е. съобразно с тяхното постоянно конструиране и трансформация. В ситуацията след Първата световна война отчетливо се наблюдава „изхабяване“ на традиционните елити, намаляване на престижа и влиянието на отделни групи от старите елити, създаване на подчертано неблагоприятен за тях обществен климат на

стигматизиране от страна не само на радикалните политически течения, но и дори от собствените им среди. Още непосредствено след Първата световна война, по време на управлението на БЗНС е направен целенасочен опит да се реструктурира цялостно политическото пространство и да се създаде нов политически елит. Стремез за трансформация на политическите елити съществува, в различна степен на осмисляне и изразяване и сред някои от политиките на „Народния сговор“ и на „Демократическия сговор“, поели управлението след преврата от юни 1923 г.

Интерпретирането на „новия политик“ от гледна точка на развитието на елитите излиза извън обхвата на настоящата работа. Ще отбележа само разнообразното съдържание, което се влага в понятието елити и – необходимостта от прецизиране на смислите: тясно функционалните – „управляващи“ и „управленски“, по-общото – „политически“, съвсем общото и недиференцирано – „обществено-политически“, специфичното – „интелектуални“ и пр. определения за елити¹.

ОБСТАНОВКАТА

Най-общо (и с риск да се повтори, но за по-голяма пригледност) обстановката, при която се появява феноменът, обозначен тук като „нов политик“ се съдържа в епохата след Първата световна война и има съответните характеристики:

Компрометиране на управляващия елит вследствие на неуспешните войни и на кризата на парламентаризма след тях;

Промените в нагласи, менталитет и най-общо – в светоусещане;

Припознаване на нови, различни от дотогавашните представи, цели, светогледни конструкции и модели за действие (свързани с преустройството на държавата и обществото), към които се изразява съпричастие и стремез за следване;

Оформяне на алтернативни идеологически платформи и идейни потоци – аграристки, комунистически, авторитарен, фашистки и др.;

Разгръщане на процес на маркиране на недостатъци, посочване на причините (и носителите им) и вземане на решение да бъдат преодоляни („да се скъса с тях“ по тогавашната терминология) и на демонстриран стремез за отказ от определени политики, както и от възприемани като стари методи, лица, политически групи.

Обобщено, може да се говори за обстановка на остра критика не само

¹ Основа за интерпретиране на аспекта „елити“ дава класическата работа на Гюнтер Ендрувайт. Endruweit, G., Elitebegriffe in der Geschichtswissenschaft. – Zeitschrift fuer Politik, 26, 1979, No. 1, pp. 30-46. С оглед на българския случай е създадена вече изследователска основа. Съображенията, изказани от Холм Зундхаузен в едно монографично компаративистко изследване, посветено на елитите до разглеждания тук период – вж.: Sundhaussen, H., Eliten, Buerkertum, politische Klasse? Anmerkungen zu den Oberschichten in den Balkanlaendern des XIX. und XX. Jahrhunderts. – In: Eliten in Suedosteuropa. Rolle, Kontinuitaete, Brueche in Geschichte und Gegenwart. Hgg. Hoepken, W., H. Sundhaussen. Muenchen, 1998, pp. 5-30; Парушева, Д., Правителствените елити на Румъния и България – втората половина на XIX и началото на XX в. – Социална история. С., 2008, по спец. с. 7-18.

към миналото, но и към национални качества (пороци), към модели на поведение (стереотипи) и към личности, допринесли за “крушението на националните идеали” и за следвоенната криза и същевременно – на страстен стремеж към промяна, очертавана с определението „ново“ – „нови“ хора, „нова“ държава, „ново“ време, „нов“ политик и пр. (както и със сходни по смисъл фразеологични словосъчетания. Само мимоходом ще отбележа интензивното обсъждане на моментното състояние, причините за него и възможните пътища на развитие, обръщането към чужд опит, разнообразните предложения за реформи в цялостния държавно-административен и общественно-политически живот, в икономиката и социалната сфера. Достатъчно е да се посочат идеите на д-р П. Джидров за освобождаване на парламентаризма от влиянието на партиите или предложенията на д-р Н. П. Николаев за реформи в системата на Външно министерство и на външнополитическата дейност, за да се разбере, че става дума за различни представи за друг (нов) чиновник, друго (ново) обществено поведение, друга (нова) организация на политическата, административната и обществената дейност и пр.¹

„Новият“ политик става даденост от средата на 30-те години, когато се създават условия за неговото реално проявяване, обаче може да се говори за наченки както при изграждане на представата за него, така и при формирането му още през 20-те години.

Специфичен (обособен и ограничен по мащаб и във времето) случай е групата на т. нар. „млади“ в БЗНС, привърженици на радикални политически форми и действия (напр. на „селска диктатура“ и на едноименния комитет). Някои нейни представители пряко участват в администрацията и управлението, а други са активисти на младежкото земеделско движение – Крум Попов, Димитър Кемалов, Стоян Калъчев, Стефан Цанов, Димитър Илиев, Георги М. Димитров, Михаил Геновски. През 30-те години последните двама ще се извият, първият – като един от водачите на основно крило в БЗНС, а вторият като най-активния земеделски политически мислител (а може би, с пълната условност на използваното понятие по отношение на епохата – и най-ранния български политолог).

През 20-те години – чрез темата за възпитаване на качества и преодоляване на недостатъци и в контекста на оформяне на представи за ново политическо поведение – фактически започва да се говори и за „нов“ политик. Тогава се появяват отделни елементи (макар и откъслечни и не систематизирани) от характеристиката на следвоенния общественик – напр. за качества, които трябва да притежава в междуличностното общуване и при изпълняване на своите професионални задължения (акценти върху дълг, отговорност, компетентност).

¹ Джидров, П., Безпомощна България. Проблеми и перспективи. С., 1927; Безпартийната власт и партиите. Парламентаризмът и демокрацията. С., 1928; Проблемът за нова власт. Политическото положение и изходът от него. С., 1928; Николаев, Н. П., Мисли върху уредбата на нашето Министерство на външните работи. – Звено, II, 1929, № 7, с. 105-107; Подготовка на персонала при Министерството на външните работи. – Пак там, № 8, с. 121-124; Организация на Министерството на външните работи. – Пак там, № 9, с. 133-136; Нашите представителства в чужбина. – Пак там, № 10, с. 150-152.

Примери за подобни акценти могат да се изведат от програмните и организационни публикации на Българския народен съюз „Кубрат“, а общата нагласа, съставляваща техния фон да се покаже в текстове на неговия първи идеолог Методи Кирчев (1893-1925)¹. Организацията си поставя за задача да преодолее основни недостатъци и недъзи както на политиците, така и на индивидите въобще и същевременно – да възпитава чувство за дисциплина, дълг и отговорност и да формира у младежта подобни качества. Кубратистските идеали (широко разпространени под формата на своеобразен девиз и лозунги на организацията) *труд, йерархия, компетентност, точност, храброст, дисциплина* могат да се разглеждат като набор от качества, необходими за гражданина и за политика на следвоенното време².

Към края на 20-те и в самото начало на 30-те години в рамките на крайно десните формации, повлияни от фашизма (Съюза на българите/Съюза на българите фашисти, Съюза „Българска родна защита“ и Националната задруга за политическо възраждане/Национална задруга фашисти) се създават абстрактни и аморфни представи за нов тип политик. Те се формират по пътя на отграничаване и противопоставяне – на разпространения „традиционен“ тип политик, сравняван с идеален образ на нов политик, поставил се изцяло в служба на нация и държава (СБ/СБФ). Сведения за тези представи могат да се почерпят, макар и предимно контекстуално, от различни текстове, публикувани в периодиката и няколко брошури на тези формации. За прототип на новия политик служат външни образци – фашистският лидер Мусолини и съратниците му, както и примери от националната история – средновековни владетели и възрожденски личности³. В процеса на формиране на представите за нова политика, а от там – косвено и за нов политик (отново главно по линия на противопоставяне на съществуващия натоварен с негативна оценка тип) се проявява ролята на идейния (по-късно политическия) кръг „Звено“ и преди всичко на неговите печатни органи – едноименното списание (1928-1934) и в. „Изгрев“ (1932-1934). Заслуга на „звенарите“ е приобщаването на лица с определена политическа принадлежност и на безпартийни към каузата на нова по същността си политика. Част от съмишлениците и сътрудниците на „Звено“ (като идеен център и печатен орган) участвуват в осъществяването на авторитарна политика/режим, т. е. по същество ще се проявят в различна степен в ролята на „нови“ политици.

По същество представата за новия политик е неразделна от представата за ново обществено поведение на индивида, а за някои съвременници – дори и с представата за „нов“ (да го наречем условно) човек и за необходимите усло-

¹ Кирчев, М., Кубрат днес. С., 1925; Сrv.: Пак той, Духът на модерната демокрация. Етюд. С., 1923.

² Освен в кубратисткия печат примери за интересувания ме аспект се намират в Дисциплинарния устав (по-специално точки 12,13,18) и в текста „Отношения на кубратистите помежду им“ (в: Законник на кубратиста. Ч. I. С., 1925), както и в по-късни публикации като Програмни начала. С., 1930; Сrv.: Кубрат днес. Родината зове! Кюстендил, 1929. Вж. по-специално: Поппетров, Н. (съст.), Социално наляво, национализъмът-напред. [Антология]. С., 2009, с. 99-100, 100-111.

³ Напр. вестниците: Българин, 1927; Български фашист, I-IV, 1929-1932; Родна защита, IV-VIII, 1928-1932; Възраждане, I-III, 1931-1934.

вия за извършване на обсъжданата от всички обществени среди кардинална промяна в политическата сфера. От страна на личностите, претендиращите за идеолози и водачи на авторитарните среди, и в контекста на изключително интензивното им идеологическо творчество в полето на образи и представи, ориентирани към бъдещето започва да се отделя значително внимание и на младото поколение. Към младите се насочват амбиции те да бъдат спечелени за каузата, на тях се разчита да бъдат бъдещите съзидатели на нова България, техни качества се противопоставят на качествата на считаните за провалили се политики от по-старата генерация¹.

Това обръщане към младежта извежда на предно място в политическата лексика понятията „млада общественост“ и „млада България“; последното дори става название на паралелно съществуващи издания – на вестника на Младежкия съюз към Демократическия съговор „Ал. Цанков“ (1933-1934) и на списание „Млада България“ (1932-1935), орган на едноименния интелегентски кръг.

С оглед на разглеждания феномен особено важни са промените през 30-те години, когато се проявяват факторите, които определят формирането на новия политик:

1. Ситуацията на ясно изразена криза, засегнала напълно и политическата сфера (криза на либералната система/либерализма, ако се използва определението на Ернст Нолте)²;

2. Общ стремеж към политически промени, изразен в целия политически спектър и особено в неговия десен и ляв сегмент (тук трябва да се причисли и самата политическа промяна от май 1934 г.);

3. Навлизане на ново поколение в политиката;

Постепенно, в различните сфери изразено различно, но осезаемо съществяване на модернизация във всички области на живота.

Взаимосвързани елементи на тази обстановка са: традиционното националистическо схващане за преимуществото на националното пред чуждото, „несвойственото“ за българския бит, характер, традиции, особености; основополагащата за авторитаристите постановка за приоритета на общото пред частното, личното, индивидуалното; станалите популярни в следвоенните години разбирания относно значението на компетентността, организираността и планирането (научната организация на труда) за личния и обществения стопански, социален и в по-широк план – национален просперитет.

В тази обстановка става обяснима популярната за времето формулировка „нова общественост“. Често тя е съпътствана с директно или контекстуално отъждествяване с изява на младото поколение. *„От години насам, отбелязват в един програмен материал legionerите, като представители на новата и едновременно младата българска общественост, се забелязва и ежедневно един стремеж за нов обществен живот у нас“*, идеите за който... *„черпят сили от духът, волята и разбиранията, които новото поколение*

¹ Казасов, Д., Две поколения, два различни свята. С., 1931; Цанков, Ал., Младежта в нашето движение. С., 1934; Пак той, Проблемите на епохата и младите поколения. С., 1934.

² Nolte, E., Die Kriese des liberalen Systems und die faschistischen Bewegungen. Muenchen, 1968.

носи¹.

Понятието за „нова общественост“ е пример за словотворчество, проява на политическо метафорично мислене типично за междувоенната епоха. То изразява едновременно принадлежност (т. е. обособява и групира) и качества и може да се разглежда, съвсем условно, разбира се, и като съществително, и като прилагателно. Под нова общественост се разбира едновременно както кръг от лица притежаващи определени качества, така и съвкупността от тези качества.

По страниците на печата от 30-те години са пръснати различни текстове, визиращи новата общественост. Изводът който може да се направи след систематизация на основните им белези, е че най-характерното за новата общественост е наличието на набор от нравствени ценности – отговорност, дисциплина, чувство за ред, дълг пред обществото (нацията, националната общност, „българщината“), идеализъм, борбеност, жертвоготовност, които могат да се разглеждат и като елементи от една нова политическа култура. Същевременно се откроява и определена синонимия между „нова“ и „млада“ (в смисъл на „младежка“, на такава на младото поколение) общественост.

Темата за нова общественост е обвързана в много отношения и с кръг проблеми от актуалния дневен ред на обществото: необходимостта от постигане на единомислие и единодействие по основните въпроси на общественото развитие; съчетаване на лично и индивидуално и обществено и колективно с превес на колективното и поставяне на интереса на колективитета на предна позиция; необходимостта от широки стопански и социални реформи, и – с развиващото се във времето припознаване – на регулиращата и ръководна роля на държавата.

Особено силно внимание на темата за „нови хора“ и „нова общественост“ (в контекста на посочените, свързани с нея теми на дневния ред) се отделя в средите на поколението родено след 1900 г., и особено от страна на младите авторитаристи (идентифициращи се с т. нар. „третото поколение“). Последните произвеждат голямо количество текстове, демонстриращи важността на създаването на „новата общественост“ като основна задача на обществено-политическото развитие, особено от средата на 30-те години насетне².

Според един, встрани от открития авторитаризъм, текст *„Младият общественик трябва да бъде прозорлив, да схваща реално обществените промени и изискванията на широките народни маси“*, а действията на младите общественици се обвързват се с нуждата от една *„реална идеология“* и *„солидаризиране на младите културни и обществени групировки“* (т. е. на отделните интелектуални и обществено-политически кръгове и среди)³.

Макар и твърде условно, темата за „новата общественост“ може да се

¹ Вместо програма. - Идеи и дела, 1936, № 1, с. 1.

² Вж. симптомагичния за публицистиката на „третото поколение“ текст: Нова общественост. - Нация и политика, II, № 9-10, 1936, с. 676-677. Срв.: Батембергски, Ив., Единен фронт на новите поколения. - Идеи и дела, I, 1936, № 3-4, с. 18-20.

³ Логинов, А., Младата генерация и нейните обществени проблеми. С., 1937, с. 10-11

разположи в рамките на разбирането за реструктуриране на следвоенното общество, или с други думи казано, на един проект за „ново трето съсловие“, аспект, който остава неразвит в българската обществена среда¹.

По отношение на разглежданата тема 1934 г. е водоразделната година. Превратът от 19 май открива път за ново управление и за нови политики.

Призивите за нов политик, изискванията за компетентност, за разбиране за дълг и отговорност и за безупречна обществена служба формално задават рамката и поставят условията за обособяване на категорията нов политик, такива, каквито симпатизантите и участниците в ПК „Звено“ претендират да бъдат.

От друга страна обаче, политиката на конкретни реформи във всички области на обществено-политическия и стопанския живот; неяснотата относно „обществената сила“, която трябва да бъде опора на управлението и която да излъчва управляващите, както и строгия контрол върху обществените прояви придава на режима един временен, моментен. Според лансираните през 1934 г. идеи вариантът партиен режим предполага създаване на единна общонационална политическа сила (групировка) – движение или партия. На младежта се обръща основно внимание, защото тя е основен участник в планове на режима за изграждане на нова политическа система и общественост².

Утвърдилият се модел на управление – т. нар. „контролирана демокрация“ с предварителна цензура и ограничения и забрани на политическите прояви, безпартиен авторитарен режим (и от 1938 г. – с безпартиен парламент) задава нова насока на развитие. Всичко това на практика свежда оформянето на нова политическа класа до един контролиран, деформиран, осъществяван много често (особено що се отнася до най-висшите длъжности – преди всичко министерските) чрез моментни решения процес на временен подбор. Сред заемащите най-висшите управленски позиции преобладават случайно привлечени лица, без особено политическо минало дотогава – генерал Христо Луков, запасните генерали Тодор Радев, Георги Сапов, инженерите Спас Ганев и Димитър Василев, юристите Иван Красновски и Димитър Пешев.

Друга група оформят „стари“ политици (т. е. такива с политически стаж или/и пряко участие в управлението), представители на по-старото поколение, в една или друга степен свързани с епохата до 1918 г., но приемащи авторитарната визия за нова политика и нова технология на политиката – най-изразено д-р Н. П. Николаев и Ст. Никифоров. Николаев (р. 1887 г.) е военен, работещ в запаса като адвокат; публицист и журналист; той е масон и ротарианец (фактически създател на българското ротарианство); бивш социалист, известно време близък до ПК „Звено“, деец на Демократическия сговор на Ал. Цанков (НСД). От 1924 до 1931 г. е редактор на органа на МВРИ „La Bulgarie“. През 1935-1938 г. е последователно главен секретар на МВРИ, министър на народното просвещение, министър на вътрешните работи и на-

¹ Кинкел, И., Економическият строй и социалната структура на съвременното европейско общество. С., 1930, с. 53-54.

² Вж. напр.: Анчова, К., М. Тодоракова (съст.), Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. 2. С., 2008, док. № 24, с. 74-75; док. № 36, с. 95-96, док. № 39, с. 100-102.

родното здраве; депутат в 25 ОНС. Никифоров (р. 1888 г.) също е военен, а после работи като юрист – адвокат; членува в Демократическия сговор; проявява се като публицист; от 1923 до 1931 г. е депутат; 1935-1938 г. е директор на Плевенска област, а в 1938 г. е министър на търговията, промишлеността и труда; председател е на Върховната стопанска камара; депутат в 25 ОНС¹.

Към групата на „старите“ нови политици спадат и личности като о. з. полк. Димитър Азманов. Разнообразието от случаи е особено голямо в областта на казионните организации, при които съображенията за издигане на ръководителите са сходни с тези, за излъчване на министрите; като пример ще се ограничи с проф. Ст. Консулов.

Наличните данни показват, че след преврата от май 1934 г. започва формиране на нови елити, отчасти с участието на лица от предишната епоха, при това хора с подчертано политическо присъствие и партийно-политическа биография до авторитарния режим. Това е обяснимо със силно експерименталния характер на някои действия на режима, особено през 1934-1936 г., както и с идейната еволюция на самите нови политици и с промяна на партийната принадлежност. Между впрочем това е процес, отчетливо забелязващ се и в средите на формациите обявяващи се, в една или друга степен за коренна промяна на общественно-политическите отношения и на политическата система. Типични примери за последното представя кариерата на някогашните социалдемократи Цоню Бръшлянов² и Иван М. Илиев, еволюирали, първия до един от идеолозите и лидерите, а втория – до синдикален водач и теоретик на цанковото движение (Демократически сговор „Ал. Цанков“).

Друга съществена черта на времето от втората половина на 30-те години е еволюцията към безпартийно чиновничество – сложна ситуация при която фактически от политическия живот отсъства основен елемент – партията, а до 1938 г. – и парламента. Проявява се и в определена степен се налага тенденция на министерските постове да преобладават експерти. Между режимът (в политически план) и експертите съществува и взаимодействие – напр. инж. Сп. Ганев, като министър на обществените сгради, пътищата и благоустройството, е безспорен експерт, който в политически план се солидаризира с безпартийния курс на Къосеиванов и е един от изявените представители на „групата ‘къосеивановисти’“ в 25 ОНС. Типичен представител на групата на експертите е и столичния кмет (1934-1944) инж. Иван Иванов.

Същевременно на сцената (не в най-високите управленски позиции и фактически никога на министерски постове) излиза паралелна тенденция – новият политик от поколението, условно свързано с началото на XX в.

НОВОТО („ТРЕТОТО“) ПОКОЛЕНИЕ

То е съставено от родените около 1900 г., т. е. тези, които през 30-те години вече са навършили и преминават тридесет годишна възраст. Според

¹ Представителни биографични сведения от епохата вж.: Бакалов, В., Д. Цветков (съст.), Възпоменателен сборник на XXV ОНС. С., 1940.

² Чудомир, По онова време. – Пак той, Съчинения в три тома. Т. 3, С., 1971, с. 16-19.

обобщения, произлизащи от собствените им среди, родените след 1900 г. представляват 70% от населението на страната в средата на 30-те години¹.

Новото поколение става известно с названието „трето поколение“, формирано и лансирано от групата „Млада България“. Утвърждават го в общественото пространство такива представители на поколението като Лазар Попов, Стефан Попов, Никола Минков². Под трето поколение се разбира трето следосвобожденско поколение. Сотир Янев го определя като четвърто, поставяйки в началото поколението, което изнася националните борби през Възраждането, но това обозначение не получава разпространение³.

От многобройните текстове, интерпретиращи понятието за поколение в политически смисъл (с или без връзка с темата за елитите) към изследвания обект е приложим отдавнашния, но класически текст на Марвин Ринтела⁴.

Впрочем български автори, съвременници на разглежданата епоха дават сравнително добра основа с белези за характеризиране на новото поколение. Така С. Янев посочва, че поколението притежава биологически, социални, психологически и исторически черти, както и белези като исторически преживелици, духовно самоопределяне и стилизиране, собствено социално битие⁵.

Заслужава да се отбележат, макар изложени много по-късно от разглежданите събития, възгледите за феномена „поколение“ на литератора Георги Константинов, фактически представител на същото това поколение: *„Понятието ‘поколение’ в историята на литературата, пък и във и във всички общаващи прегледи на духовната дейност сред един народ през определен период е условно. Защото едни и същи духовни дирения и борби най-често са общи и за бащите и за децата, а понякога за деди и прадеди, т.е. за няколко последователни поколения“*⁶.

Веднага трябва да се поясни, че понятието „трето поколение“ (както и „нов политик“) има, в идейно-политически смисъл, ограничен обхват. То, с всичката условност на историческите отграничения, се отнася преди всичко до лица извън левия политически спектър; под последното понятие трябва да разбираме не само комунисти и техните симпатизанти, но и левите социалдемократи, организационно свързани със земеделското движение (БЗНС, отделните му фракции и гравитиращи към него групи) лица, анархисти и др.

Характеристиката на „младото“ („новото“, „третото“) поколение се основава на разбиране за хора – носители на една съвкупност от белези, включваща сходна близка възраст, влияние на едни и същи събития, движение в

¹ Третото поколение в цифри. – Нация и политика, I, 1935, № 1, с. 21.

² Третото поколение (уводна). – Нация и политика, I, 1935, № 1 (препечатано в: Поппетров, Н., Цит. съч., 2009, с. 668-669); Попов, Ст., Третото поколение. – Пак той, Българската идея. Мюнхен, 1981, с. 9-27.

³ Янев, С., Образът на младото поколение. С., 1935, (отпечатък от АСЦП), с. 4-6.

⁴ Rintela, M., Political Generation. – International Encyclopedia of Social Sciences, Vol. 6, New York, 1968, pp. 92-96. Срв. с въвеждащото изложение: Marias, J., Genetarions: The Concept. – Пак там, р. 91.

⁵ Янев, С., Цит. съч., 1935, с. 3, 5-6.

⁶ Константинов, Г., Моето поколение в литературата 1917-1967. С., 1967, с. 7.

едно и също социално-историческо пространство; сходно светоусещане, стил на живот, образец на действие; сходна социална идентичност, независимо от социалния произход. Ако се използва представата на Ернст Нолте за комплекс от фактори поколението може да бъде интерпретирано с оглед на ситуация, опит, емоции и идеология¹. Следователно можем да представим поколението на 1900 г. като действаща в следвоенните условия група хора с известни наблюдения (от войната) и опит (от обществена дейност по линията на туристическото, спортното и студентското движение), със съответните психологически настроения и отговарящите им, макар и с неизразени контури схващания – т. е. идеология.

Представителите на „третото поколение“, които съставляват „младежката“ основа на феномена „нов политик“ и са източник (реален и потенциален) на участници в новите елити са група отлично квалифицирани лица (по политически науки, икономика, но преди всичко прависти), някои от които с докторски степени; от най-рано активно обществено ангажирани, свързани със спортното и студентското движение; ориентирани по принцип антилибералистично, те симпатизират на авторитарни схващания, постановки и практики; при тях може да се говори за „‘модерен’ национализъм“. Такива са Н. Минков, Л. Попов, Божко Ковачевски, Стефан Ключков, Петър Разпопов, Тодор Вълчев, Ст. Попов, Стефан Караджов, Александър Белев, Климент Далкалъчев, Захари Стоилков, Иван Манов, Денчо Стефанов, Минчо Йорданов, Асен Божинов, Симеон Божинов и мн. др.

Те формират (или са формирани в) идейните „кръгове“ *Млада България* (осн. 1932 г., прераствал в „младобългарско движение“) и *Нация и политика* (осн. 1934/1935 г.), както и организациите *Съюз на младежките национални легиони/Съюз на българските национални легиони* (1932) и *Български младежки съюз „Отец Паисий“* (1932/1933), както и *Съюз на ратниците за напредъка на българщината* (1936). По отношение на последните три формации трябва да се направи уговорката, че те са по същество масови. От тях единствено БМСОП, с претенциите си в областта на идеологическото творчество и известната си елитарност се доближава до представата за школа („резервоар“) за политически кадри, според представите на авторитарните адепти на национално и политическо възпитание.

Ако използваме едно популярно определение от втората половина на XX в. идейните/политическите кръгове са типични „ковачници на кадри“ за администрацията и за политическата система. В тази насока тяхното значение с оглед развитието на авторитарните елити, оформянето на нова политическа класа и култура е изключително. Те систематизират отделни настроения и разбирания на представителите на „третото поколение“ и утвърждават идейния климат на безпартийния авторитарен режим.

В техните редове се формират и участници във висшата администрация и в политическото управление на страната. Кръговете „Млада България“ и „Нация и политика“ и техните едноименни органи са ядрата, които обособя-

¹ Nolte, E., *Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus*. München, 2000, p. 357.

ват политически третото поколение като определен феномен в развитието на страната през 30-те години.

Много характерно отделните мемоаристи, от различни идеологически позиции, при различни условия, с различна степен на свобода на изразяването и с различни цели дават детайли от една картина, свързана с генезиса и обособяването на разглежданото поколение. Някои от сведенията и оценките се отнасят до цялостната обстановка, а други до конкретни сегменти на поколението – левичарски ориентирани или национално (и авторитарно) ориентирани. Независимо от преувеличението – плод на крайна идеологическа едностранчивост (при Ив. Мешеков), на идеологическа едностранчивост и на преувеличенията, плод на възрастова (и емигрантска) дистанция (при Ст. Попов), както и на оправдателната нагласа за заблужденията на младостта (при Е. Везенков) – мемоарите предават сходни черти на атмосфера на ентузиазъм, идеализъм, екзалтираност, жажда за проява, на интензивно, но и хаотично, безразборно усвояване на нови идеи, на четене и слушане, попиване на информация. Те отразяват примери на участие в различни групови и по-масови прояви, организационни форми и съответно – на пътя през лявото (Попов, към което остава за винаги Мешеков) към националното и оттук, като краен резултат към социалното, дори социалистическото начало. Последното присъства изразено при представителите на третото поколение и дава основа, чрез нагласата към него да се възприеме позитивно и национал-социализма като съчетаване на национално и социално¹.

Съществуват многобройни свидетелства за условията, при които се формира новото поколение, за общата атмосфера, при която то определя отношението си към окръжаващата го действителност и за факторите, които оказват влияние върху неговите идейните позиции. Някои от тях (напр., това на Печо Господинов) наблягат върху основни фази на развитие, през които е преминало поколението – патриотично опиянение през войните, възторжена атмосфера непосредствено след войните, покруса от последвалите я събития, назряване на социален протест². В спомените на Везенков на преден план излиза ентузиазмът, желанието да се реагира на промените на средата и на предизвикателствата на епохата, да се участва в събитията. Целенасоченият стремеж за участие в обществения и в политическия живот е акцент в представата за епохата при Ст. Попов.

Различните свидетелства разкриват наличието на чувство за определена поколенческа, но и за корпоративна принадлежност; открояват начина на съпреживяване на събитията и готовността да се застане на ясно определена и изразена обществена позиция, изместването на частните интереси от обществени цели. Постоянно присъстват и разочарование от действителността,

¹ Мешеков, Ив., Ляво поколение. От гимназията до окопите 1907-1917. Кризис и развитие на съвременната интелигенция под въздействието на средата, училището, литературата и събитията. С., 1934; Попов, Ст., Безсъници, С., 1994; Везенков, Е., Частичка от истината за цялото. Спомени на журналиста. С., 2009.

² Господинов, П., Моето поколение. – Пак той, Ние, младите. С., 1934, с. 18. За атмосферата в началото на 30-те години срв. с: Мокренски, Ново време – нови задачи на младата българска интелигенция. Ловеч, 1932.

дистанцираност от някои основни прояви на актуалния политически живот, които отблъскват (и пораждат отрицание на политическата действителност), копнеж за промяна¹.

Ситуацията предава много концентрирано анонимен автор (възможно Стефан Попов или Лазар Попов): „...една грамадна част от младежта, расла през войните и възмъжала в дните след тях, стои няма и загрижена зрителка пред всички събития, отвратена от партизанството и некадърното държавно управление, милеейки истински за родината си и копнееща да я види във величие, укрепналост и щастие“².

Характерен белег е и изострената социална чувствителност, която при мнозина от представителите на „третото поколение“ минава и през запознаването с идеите на марксизма и дори с временна съпричастност към тях и към някои от формациите, които ги изразяват – по-често комунистическата. За тази левичарска, марксистическа (и дори комунистическа) фаза свидетелства в спомените си Ст. Попов³.

Въз основа на многобройните публикации на представителите на третото поколение може да се изведат следните основни постановки, около които се осъществяват проявите му:

- Скъсване с миналото – акт, който се съсредоточава в признаване на минали заслуги и остра критика и отхвърляне на повечето форми и прояви на минала политическа практика;
- Прагматизъм в действията, реалистична оценка на моментното състояние, реалистична външна политика;
- Установяване на социален мир, постигане на социална справедливост, изграждане на социална държава;
- Прокламиране на своеобразни норми за поведение, изразяващи се в изпълнение на дълг, осъществяване на *обществена солидарност* и утвърждаване на мирогледна система, в която нацията и националното имат средищно място (известна и под названието *народничество*);
- Постигане на ново обществено устройство с активна роля на държавата – намеса в стопанския живот, регулиране на социалните отношения, създаване на нова обществена сила – политическа организация, изразяваща интересите на цялото общество.

Новото („третото“) поколение се идентифицира в голяма степен с новото, младото, с промяната и просперитета. Неговите изяви и острият му

¹ Попов, Ст., цит. съч., 1982, с. 12-16.

² Текст от „Млада България“, № 11-12 (ян.-февр. 1933), с. 299-300 (препечатано в: Поппетров, Н., цит. съч., 2009, с. 492).

³ Попов, Ст., Безсъници, С., 1994, с. 31. Заслужава да се припомни, че една част от активистите на авторитарния режим преминават през социалистическото движение и социалистическите идеи. Т. напр., Н. П. Николаев има своите симпатии към социалдемократията и широкосоциалистическата фракция. С тесния социализъм са свързани ранното политическо определяне на ред общественици и политици (като примери от различни среди и с проява в различни времеви отрязъци могат да се посочат много типично М. Кирчев и инж. Д. Василев). От многото наблюдения на съвременници за влияние на социалното и лявото вж. и наблюденията на: Илиев, Ив. М., Работническото синдикално движение в България. Развитие и борби. С., 1927; срв. с: Петков, Цв., Книгата и учениците. Враца, 1928.

сблъсък с установени порядки и с действителността се представят не като борба на поколения, а борба на идеи. Същевременно новото и младото се разглеждат като синоними, а противопоставянето на либерализма и демокрацията, на парламентаризма и партийната система и борбата срещу демагогията, безотговорността, партизанството, пораженството, се представят като израз на сблъсъка между младо и старо, на ново и напредничаво, на изоставащо и назаднаващо. Така според утвърдили се както един от легионерските идеолози Георги Марков *„Доволна и жадуваща за безгрижно благоденствие филистерска България е напоследък в страшна тревога: един нов фронт, казва тя, се надига за да смути блаженството на нейното вегетиране – фронта на младите срещу старите“*¹.

За представителите на поколението е характерна силна обществена ангажираност още от ранна възраст, активно и ръководно участие в туристическото, спортното и студентското движение (поотделно, а някои и в трите); силен стремеж за обществена изява. От техните среди произлизат инициативи със значителен отзвук и/или важна роля в обществено-политическия живот – създаване на политически формации, печатни органи, обществени почини и пр. Участват в управителните тела на различни стопански и други институции – смесени търговски камари, казионни професионални сдружения и др. Те правят възгледите си обществено достояние чрез периодика. Групира се около органите „Млада България“ (1932-1935), „Нация и политика“ (1935-1940), „Утре“ (1935-1939), „Млада воля“ (1935-1944), „Идеи и дела“ (1936), „Пролом“ (1938-1939), „Труд и вяра“ (1939-1940) и др.

Типични представители на „третото поколение“ са известната петорка от „Млада България“ и „Нация и политика“:

Божко Ковачевски (1900), юрист, спортен деец, изявява се в „Нация и политика“ и СБНЛ, депутат в 25 ОНС;

Иван Батембергски (1904), юрист, изтъкнат деец и ръководител на студентското и спортното движение, депутат в 25 ОНС;

Лазар Попов (1904), юрист, студентски и спортен деятел, политически профилиран в „Млада България“ (основател и водач на кръга) и РНБ, депутат в 25 ОНС;

Никола Минков (1904), юрист, студентски и спортен деятел, един от основателите на БНСС, политическа активност в „Нация и политика“ (основател и водач на кръга) и СБНЛ, депутат в 25 ОНС²;

Стефан Попов (1906), юрист, туристически деец, политическа изява в „Млада България“ и РНБ (активен пропагандатор, редактор на изданията), дипломат.

Като един от примерите за спецификите на политическата активност на третото поколение и неговата обвързаност с авторитарни образци може да се посочи дейността на юриста д-р *Тодор Вълчев* (1903) – един от пионе-

¹ Марков, Г., Млади и стари. – Идеи и дела, I, 1936, № 1, с. 1.

² Сведения за биографиите на посочените лица, както и на други представители на групата на „новите полици“, вкл. и от „третото поколение“ вж.: Бакалов, В., Д. Цветков, цит. съч., 1940, с. 40-41, 153-155, 178-180, 225-227.

рите на движението за организиране на свободното време в България. Той фактически е създател на българската организация (комитет) „Труд и радост“ (1940) и редактор-издател на нейния орган. С добра професионална подготовка и експертен опит Т. Вълчев стои безрезервно на страната на авторитарния режим, но с критичност и с желание за радикализиране на промените; сред adeptите е на „новия ред“ и на „Нова Европа“; пропагандира примера на Третия райх, изразява искрено възхищение от Хитлер. Проявява на не-прикрити амбиции да създаде *Български трудов фронт* като сходна, и вдъхновена от единствената, единна и обединяваща работници и работодатели организация в Третия райх *Deutsche Arbeitsfront (DAF)*¹.

ОЩЕ ЗА ХАРАКТЕРИСТИКАТА НА „НОВИЯ“ ПОЛИТИК

Феноменът „нов“ политик трябва да бъде поставен в контекста на епохата, което позволява да се очертае динамиката на влиянията и на идеите, често пъти осъществяващи неправдоподобни съчетания. Веднага трябва да се посочи, че става дума за епоха на изключително интензивно идейно творчество, на подчертана, динамична промяна във всички сфери на живота, на категорично изразен стремеж към ново („ново“ общество, начало, хоризонти, човек, държава и пр. са идеалите на групи и лица с най-различен социален статус, стопанско положение, политическа привързаност и светоглед в целия свят). Същевременно, това е и епоха на техническия прогрес, бързината, индустриализирането на производството, масовизирането на културата. Настъпват промени в бита, ежедневно общуване, житейските ценности. Стотици текстове от епохата (вкл. различни мемоарни свидетелства – напр., тези на П. Нейков, Д. Казасов) очертават измененията, отличаващи епохата до войните и времето след тях.

Специфичното място, което феноменът „нов политик“ заема в общественото пространство го свързва с развитието на отделни процеси и тенденции, с разработване от общественото мнение и публицистиката на определени теми.

Тук ще посоча най-бегло няколко аспекта, които са неотделими от разглежданата тема.

Както проличава от биографиите на някои от най-изявените представители на младите „нови“ политици физическата подготовка и спорът играят съществена роля в живота им, а и изобщо – в живота на следвоенното поколение. Силният интерес към туризъм, спорт и физическо възпитание е свързан с динамизиране на живота, но, в духа на някои обяснения от епохата, може да се разглежда и като фактор, който лекува недъзите от войната, създава обществена дисциплина и спомага за общественото сцепление².

Разглежданата от мен тема има пряка връзка и с темата за възпитание и формиране на бъдещия гражданин, която, след 1934 г. става един от постоянно присъстващите акценти в общественения дневен ред. Тя се обсъжда

¹ Основните схващания на Т. Вълчев са изложени в почти тридесет уводни статии на редактираното от него сп. „Труд и радост“, I-IV, 1940-1944.

² Вж., напр.: Шейтанов, Н., Култ към тялото. Борба за нова култура и нов мироглед. С., 1928, с. 46-48. Срв.: Телесно възпитание в България 1936. С., 1937.

интензивно в средите на Просветния съюз. Неговият председател Ст. Консулов я полага в основата на разбирането си за поставяне при еднакви условия („амалгамиране“) формиращата се националната ръководна интелигенция, а друг деец на съюза – Кирил Кръстев пледира за нарочна система за подбиране на ръководните общественици и културни водачи на нацията¹.

Важен е също и въпросът за характера на светогледа, който отделните групи сред „новите“ политици споделят. В този пункт тясно се преплитат, извлечени от българската действителност разбираня и търсени в нея опорни точки, с общи за региона или континента нагласи на следвоенната епоха. Най-общо, съществува определен идеал, за който може да се съди по различни текстове на привърженици на „новото време“, „новата епоха“ и „новия ред“, който представлява сплав от определяни като „изконни“ нравствени начала, идеали и исторически опит на „българщината“ от епохата на Възраждането и от схващания, присъщи преди всичко на авторитарните мирогледни конструкции, разпространени в междувоенна Европа. Това преливане на възгледи обяснява съчетаването на представата за Възраждането като еталон на българското политическо и социално развитие от 30-те години на XX в. с открито модернизаторските уклони. В такъв контекст трябва да се определи и мястото на „народническия национализъм“, изповядван от активисти на „Нация и политика“ (и преди всичко от Н. Минков). Според Ст. Попов като идеологическа конструкция той е близо до разбиранията на земеделците², но с известна доза условност може да се постави в плоскостта на паралел към популярната в първата половина на XX в. в Германия концепция за „*Voelkisch*“.

Типичен за разгледания период от време е копнежът за достойни лидери, „повикът за водачи“ (както го характеризира С. Янев) или потребността от водачество, като съществен белег на новата епоха (според разбиранията на Ст. Консулов)³. В светогледната система на легионерите и на ратниците, а и в други среди, силно повлияни от авторитарните режими и от фашисткия и националсоциалистическия опит, въпросът за вождя се интерпретира в духа на разбирането за водачески организации и водаческа държава. Впрочем, при легионер и ратници в една или друга степен са създадени водачески институции и фактически се култивират водачи. В легионерските разбираня въпросът за водача се свежда до въпрос за множество по-малки и по-големи (от повисок ранг) водачи, т. е. като създаване на водачески институт (а с известно приближение – и като нов елит). Същевременно водачът е част от система, в която участва и обществената сила, народническа организация, която фактически замества традиционните партии⁴. Най-значителни постижения при въ-

¹ Образование и възпитание на младежта в обединена България с оглед на новото време. С., 1942, с. 24, 39.

² Попов, Ст., цит. съч., 1981, с. 21-22; Пак той, Безсъници. С., 1994, с. 71- 73, 80, 106 -108.

³ Янев, С., цит. съч., 1935, с. 17. Срв.: Консулов, Ст., Човекът на бъдеща Европа. - Труд и радост, III, 1943, № 6-7 (февр.-март), с. 177.

⁴ Йорданов, М., Действителният изход. - Идеи и дела, I, 1936, № 5, с. 14-15. Божинев, С., Ние и българският селянин. Какво дава и какво иска българското село. С., 1938; Йорданов, М. Новият свят който се ражда. Национална идеология на труда. Варна, 1941; Вж. също: Попов, Л., Борба за идеи. Самоков, 1944.

веждането на водаческото начало в политическа живот осъществява държавата чрез създадената от нея Организация на българската младеж „Бранник“.

Водаческият институт, независимо при какви условия съществува, е своеобразна школа за политически елити.

Според създателя и ръководителя на ратническото движение, един от най-активните представители на „новите политики“ Асен Кантарджиев характеризира водача се изчерпва с *дух, организираност, командване*¹.

По темата за водачеството могат да се търсят паралели с водаческата система в Германия. Влияние разбира се има, най-напред на основа на примера, по-сетне и на конкретното сближение (и влияние) с Третия райх².

Значителна част от условно определената тук общност на „новите“ политики (и особено от младото поколение) са привърженици на един нов политически ред, на социално справедлива, стопански развита, национално обединена, респ. единна българска държава. В своите публикации те поставят акцент върху новия човек, новите добродетели и новите обществено – политическо констелации, които ще гарантират желаното развитие на страната и пълноправното ѝ участие в новия европейски ред³.

Друг много важен акцент е избирането на българския път – самобитен политически режим, отговарящ на националните традиции и идеали, опиращ се на определен опит, практики и добродетели от възрожденската епоха, както и на заемки от утвърдени чужди практики. Централно място в интензивното идеологическо конструиране от средите на новите политики и преди всичко от тези на „третото поколение“ са въпросите за националното единство; осмислянето на националния идеал като сбор от вътрешни (политически, стопански и социални) въпроси и външнополитически задачи (обединение на българите в техни етнически граници, а в по-амбициозната редакция – в „естествени“, обезпечавачи българското развитие граници), както и конкретни задачи като политизиране на управлението. Два много важни акцента в идеологическите концепции и публицистиката на новите политики са отношението към българския селянин (считан за носител на основните народностни добродетели) и към българското село (резервоар на стопански блага и на добродетели) и към труда като основен елемент от националната идеология на новата (в процес на изграждане, но фактически – само лелеяна)

¹ Кантарджиев, Ас., Трите меродавни качества. - Пролом, I, № 12, 1939, с. 1; Срв.: Белев, Ал., Водачите. - Пак там, I, 1939, № 7, с.1-2.

Интерес представлява съпоставянето на присъщите за авторитаристки ориентирани лица представи за водачи с тези, изразявани от принадлежащи към буржоазно-демократични среди. Така напр., според един плевенски юрист и читалищен деец от национален мащаб водачите трябва да притежават качества като компетентност, висока култура, силен характер, патриотизъм и пр. Вж. ЦДА, ф. 1324 к, оп. 1, а. е. 141, л. 24-25 (Хлебаров, Я., Българският народ и неговите водачи. Реферат, 1937).

² Напр. по линия на Просветния съюз, неговите издания и мероприятия в страната прониква информация и се разпространяват примери от просветната и възпитателна дейност на националсоциализма. Вж.: Дандулова, Р., Новите училища Адолф Хитлер и проблемът за бъдещата германска ръководна класа. - Просвета, IV, 1938/1939, № 6, с. 693-710.

³ Вълчев, Т., Да бъдем достойни за Нова Европа. - Труд и радост, II, 1942, № 5 (ян.), с. 117-118. Срв.: Попова-Мутафова, Ф., Новата българка. С., 1942.

българска държава¹.

По отношение основните белези на „новия“ политик съществуват на моменти известни съвпадения (както и множество случаи на идентичност) в разбиранията на представителите на „третото поколение“ и на другите представители на групата „нови“ политици. Идентичността трябва да се търси в разбирането за взаимовръзката *държава – нация – дълг – професионална компетентност*. „Новите“ политици според разпространената моментна представа могат да се идентифицират като технократи, реалисти, хора на дълга, националисти. Важен акцент в сборната им характеристика пада върху необходимостта от умения и квалификация. Нещо повече, след 1934 г. ясно доминира разбирането, че издигането и оценяването на лица в политическата сфера (но на ръководни позиции и в други сфери) ще става според компетентността. *„Нов ред, обаче, ще се носи предимно от по-способното и изпитаното“* отбелязва един от активните просветни експерти².

Съществува значителен брой представи и характеристики на новия човек, бъдещия гражданин на „нова Европа“, на представителя на „новата общественост“ и на „новия политик“ от Христо Ив. Динчев, Н. Минков, Димитър Вълчев, Т. Вълчев, Ст. Консулов, Ас. Кантарджиев и пр. На тяхна основа може да се реконструира следната картина:

Новият човек, новия политик трябва:

- Да има обществен идеал, съзвучен с обществените искания и очаквания и да „отразява народните интереси и тежнения“; да служи с твърдост и постоянство на този идеал и да е готов да се „пожертва“ за него „самоотвержено“;
- Да изхожда от определена обществена среда, за да изразява интересите и да има опората на „здрава обществена сила“;
- Да притежава „здрав характер и силна воля“, трудолюбие, да е сериозен в работата си, да не е податлив на „съблазни“, като алчност, стремеж към забогатяване, корупция, да не е горделив;
- Да проявява определена емпатия: съчувствие, симпатия, разбиране, „топло сърце и блага душа, широко разтворени за народа“³.
- Да притежава силно чувство за дълг;
- Да поставя нацията и държавата над всичко;
- Да проявява диференцирано отношение към индивидуалното и колективното;
- Да носи култ към семейството⁴.

¹ Божинов, Ас., Из кой път? Пловдив, 1938 и 1942; Минков, Н., Основите на един нов политически и социален ред. С., 1941; Пак той, Политизиране на управлението. За младежта и за свободата. С., 1943; Божинов, С., Ние и българският селянин. Какво дава и какво иска българското село. С., 1938; Йорданов, М., Новият свят който се ражда. Национална идеология на труда. Варна, 1941; Вж. също: Попов, Л., Борба за идеи. Самоков, 1944.

² Изказване на Ив. Орманджиев, цитирано по: Орманджиев, Ив., Образование и възпитание на младежта. С., 1942.

³ Динчев, Хр., Политическият деец. – Нация и политика, I, 1935, № 9-10, с. 268-269.

⁴ Тези качество влизат в обобщената характеристика, която Консулов дава на бъдещия гражданин на „нова Европа“ – вж.: Консулов, Ст., Човекът..., 1943, с. 176-178.

Към моралните качества на новия политик могат да се отнесат и самодисциплината, готовността за жертви, високият обществен дух, които трябва да се следват неотклонно от всички членове на националната общност в условията на новата държава и новия ред¹.

Извън рамките на настоящата работа остава въпросът в каква степен представителите на третото поколение са симпатизанти и в каква степен заимстват (спонтанно или целенасочено) от фашистката идеология и от идеологията и практиката на Третия райх (националсоциализма). Не може да не се отбележи, обаче, силното влияние, преднамереното следване и, от друга страна, опосредстваното заимстване, които могат да се открият в текстове и разбирания на младите авторитаристи. Трябва обаче веднага да се допълни, че в тяхната рецепция на чуждия (отговарящ на техните разбирания) опит от решаващо значение е стремежът (осмислен или повърхностен, но винаги изразяван) да бъдат самобитни в своята идеология и в своята практика. Друг е въпросът доколко при всички тях това желание е искрено и доколко те успяват.

Авторитарният режим, както и значителното недоверие, с което цар Борис III и управляващите екипи гледат на всяка излизаща извън контрола политическа самодейност, силно ограничават възможностите на новите политици да изкажат мнението си по характера на режима в два особено болезнени за него пункта – конкретното (персонално) политическо ръководство и обществената сила, на която той се крепи. Поради това привържениците на авторитарната/тоталитарната еднопартийност (еднопартиен водачески режим) са принудени да иносказателно да пледират за създаване на обществена опора, на здрава организация, която да изразява интересите на нацията, да намекуват за „отговорно водачество“ и да премълчават съществуването на „върховния вожд“ на България и българската държава – цар Борис III.

Новите политици могат да бъдат охарактеризирани като „политици в симбиоза“. Привържениците на авторитарните и тоталитарни образци от „нова Европа“ заемат определени длъжности в администрацията и в политическата система. Някои от тях се интегрират много добре в безпартийния режим. Те са солидарни в основни линии с неговата вътрешна и външна политика. От техните среди обаче произлизат остри критики за безидейност, неорганизираност, пасивност, страх от заемане на категорични позиции, отстъпление пред вътрешни (евреи, леви пропаганди) и международни (западните плутокрации, болшеvizма) заплахи и противници. Тази картина може да се допълни с тенденцията на силна политизация отдолу, на искания за задълбочаване на авторитарните реформи и за по-силно сближаване с водещите сили на „новия ред“. От многобройните случаи ще посоча два примера. Първият е създаването на Кръжока на приятелите на националсоциализма в България (1941) от представители на „третото поколение“. Вторият е Т. Въл-

¹ Вълчев, Т., Пътят на българската народна общност. – Труд и радост, III, 1942, № 1-2 (септ.-окт.), с. 1-3.

чев с неговото постоянно настояване комитетът „Труд и радост“ да прерасне в Български трудов фронт (равносилно на започване изграждането на нова политическа система)¹.

Новите политики поради ред особености на политическото развитие в страната в значителна степен са политики *in potentia*, доколкото една значителна част от тях е свързана с представата за политическо управление, каквото не се установява в страната (еднопартийно, корпоративно, водаческо и пр.). Освен това техните маневрени възможности, както и свободата да образуват различни групи по между си са силно ограничени поради силния контрол на монарха и на министър-председателя (случаите с Г. Кюсеианов и Б. Филов), както и поради това, че основните политически решения са съсредоточени в царя и първия министър.

Фактически представители на третото поколение участвуват в политическото управление и администрацията. Те са депутати и заемат административни длъжности – сред тях Н. Минков, Л. Попов, Б. Ковачевски, Ст. Клечков, Ал. Белев, Кл. Далкалъчев, З. Стоилков, Т. Вълчев и пр.; на моменти, някои достигат до високи властови позиции (особено Белев, в качеството си на председател на Комисарството по еврейските въпроси и Клечков, като ръководител на „Бранник“ и областен управител).

От друга страна, на върха на елита се рекрутират и се култивират хора без политическа инициатива, с минимална склонност за изразяване на собствено мнение, за участие в политически комбинации, за амбиции по отношение на реалното управление на страната, за развиване на собствена клиентелистка система. Тази целенасочена и ловка политика на Цар Борис III, плод на неговата предпазливост и страх от всякакви усложнения ще доведе до положение, изразяващо се в единодушни мнения след неговата смърт от страна на чужди и български наблюдатели за липсата на личности в управлението. Безпартийният характер на режима, предпазливостта, мнителността и стремежът за постоянно презастраховане от страна на царя ограничава формирането на нови политики в рамките на конформистко поведение. Ако се доверим на късни твърдения на Ст. Попов, активното ядро на третото поколение се самоликвидира политически към 1936 г., хващайки се фактически на уловката на царя. Допълнителни прецизни проучвания ще разкрият причините за случилото се с амбициозните млади политики, за което Попов отбелязва: *„Нашият път като поколение бе вече задръстен. Вратите към политическото грядущо водеха вече през лични връзки, концесии и реверанси“*².

По този начин ще се отговори и на въпроса с какъв обществен ресурс разполагат отделните ядра и групи на „новите“ политики, ще се изясни реалното им влияние в различните среди от политическия спектър и ще се анализира степента, в която те се възползват от старите мрежи, останали от време-

¹ Вълчев, Т., Чрез „Труд и радост“ към социална и стопанска хармония. – Труд и радост, III, 1943, № 5 (ян.), с. 117-119. Срв.: Пак той, Професионални сили или Трудов фронт. – Пак там, II, 1942, № 5 (ян.), с. 124-125; Пак той, Чрез „Труд и радост“ към български трудов фронт. С., 1941.

² Попов, Ст., цит. съч. с. 24; Пак той, Безсъници, С., 1994, с. 98-99, 102-108.

то преди преврата от май 1934 г.

Събитията от 9 септември 1944 г. променят издъно съдбата на „новите“ политици от всички поколения. С преврата от септември 1944 г., те не само са свалени от власт, но и непосредствено след това са подложени на съдебни и извънсъдебни репресии, като виновници за участието на България във войната на страна на силите на Оста, като изразители на антидемократична, реакционна и фашистка идеология и политика и пр.¹

След 10- до 15-годишна активност на политическата и обществената кариера на представителите на „третото поколение“ е сложен рязък и категоричен край, и то, по точната оценка на един от идеолозите му „преждевременно свалено от сцената“².

Част от най-активните и идейно най-профилирани представители са подложени на съдебно преследване (преди всичко от „Народния съд“) и на извънсъдебни (вкл. физическото им ликвидиране) репресии. Жертва на първото стават, депутатите от 25 ОНС, представители на „третото поколение“ – Н. Минков, Б. Ковачевски, Л. Попов, а на второто – Ал. Белев, Кл. Далкалчев, З. Стоилков и мн. др.

Други поемат пътя на политическата емиграция (най-ярки примери са Ст. Попов, А. Кантарджиев, Ив. Дочев).

Преобладаващата част от онези представители на активното ядро на „третото поколение“, които остават в страната дори да не са подложени на други репресии са формално и фактически лишени от активна роля в обществото; някои получават възбрана да упражняват професията си, особено юридическата. Разбира се, има и такава, които се приобщават и участват в „социалистическото строителство“ и дори във формирането на „новия човек, строител на социализма“. С минимално изключение обаче никой от представителите на „новите политици“ от периода 1934-1944 г. не се превръща и в нов политик на комунистическа България.

„Новите“ политици, и особено представителите на „третото поколение“ остават встрани и от историографската интерпретация. До 1989 г. интересът към тях се ограничава от догматично възприемани в историческите изследвания фиктивни схеми за идейно-политическото и социално-класовото развитие на българското общество. Пример за влиянието на подобни интерпретационни модели са опитите през 70-те години да се представи картината в десния политически спектър на младото поколение³.

След 1989 г. проработва друга интерпретационна схема, при която напълно се пренебрегват прояви (възгледи, действия) неотговарящи на новата „либералистично“ и „демократично“ ориентирана парадигма. При нея представителите на „третото поколение“ са обект на внимание като жертви на комунизма, но не и като политици на авторитаризма, а симпатиите на някои

¹ За засегнатите от „народния съд“ представители на „новите“ политици вж.: Семерджиев, П., Народният съд в България 1944-1945. Кому и защо е бил необходим. С., 1998.

² Попов, Ст., цит. съч., 1994, с. 24.

³ Типично изразено при: Колев, Ж., Съюз на българските национални легиони. С., 1976.

от тях към фашизма и националсоциализма се премълчават¹.

„Новият политик“ е сложно, многолико явление, което е под влиянието на ред фактори, чиято проява в българската история между 1918 и 1944 г. обикновено не се разглежда комплексно, а поотделно, и най-вече с преднамерено изолиране на неудобните за съответните историографски тези. И наистина – катастрофата във войната, масовизирането на обществено-политическия живот, силните външни влияния (болшевишко и фашистко), кризата на политическата система на партийно-парламентарната демокрация, стремежът за социална справедливост трудно могат да задоволят едностранчиви марксистки или антимарксистки представи. И при представителите на „старите“ нови политици, и при тези от младото („третото“) поколение е ясно изразено търсенето на нов прочит на националното и социалното, на нови разбирания за вътрешното развитие и външната политика на България.

Търсенето на нов път ги сближава с някои идеи, изразени от фашизма, но станали тенденция в междувоенния свят – притъпяване, преодоляване и ликвидиране на социалните и класовите конфликти чрез създаване на социална и стопанска хармония. В едни визии то прилича на съсловен (корпоративен) модел, в други – е поведение на членовете на една цялостна общност (без значение дали „народническа“ или национална), според трети – е решаващ фактор е изграждането на водаческата институция. В българския случай докрай остава безпартийния режим. В негови условия се оформят чиновнически кабинети, издигат се политици и се оформят някакви елити, при които моментното и временното е много ясно изразено. Осмислянето на феномена „нов политик“ е свързано и с детайлното разкриване на ролята на цар Борис III като реално управляващия фактор в българската политическа система от пролетта на 1935 г. до края на август 1943 г.

¹ Интересът към политиките от времето между 1934 и 1944 г. е крайно неравномерен, като най-голямо внимание е съсредоточено върху Николаев, Багрянов и Филев – вж. по-подр.: Поппетров, Н., Д-р Н. П. Николаев – политик, общественик, публицист. – Минало, 1996, № 2, с. 77-88; Мангачев, П., Д-р Николай Николаев. Живот и дело. С., 2007; Стаменов, М., Иван Багрянов. С., 1992; Димитров, И., Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник. С., 1995; Иван Багрянов през погледа на свои съвременници. Шумен, 2002; Златкова, М., Богдан Филев, между науката и политиката. С., 2007.

The “New” Politician of the “New” State (1920s – the Beginning of 1940s) Introduction to One Aspect of the History of Elites

Nikolay Poppetrov (Instute of History – BAS)

Summary

The text examines some basic aspects of the phenomenon of “new politician” in Bulgarian conditions in the Interwar period and in particular for shaping the “new” politician of that time and its appearance.

The appearance of the new politician is related to two fundamental realities. The first one is the tendency for political change associated with the formation of alternative political flows and the emergence of authoritarian ideas.

The second one is the introduction of new generation (those born around 1900) in public and political life (the so-called “Third generation”). The phenomenon of the new politician is a product of the crisis of liberalism within Bulgarian political life and the crisis of parliamentary-party system and reflects the process of criticism against the disability of the Bulgarian political development to govern the country.

The presented theme lies in the context of a study of political elites in the country after World War I and also is a part of the history of authoritarian political course (later, and authoritarian regime).

By completing the authoritarian coup of May 1934 began a period of authoritarian rule (the so-called “new state”), within which the process of transformation and renewal of the ruling elites took place. However, in significant part, the new politicians remained politicians in potentia as far as regime recruited its staff from different backgrounds and generational groups and limited political radicalization.

The text is focused on the “third generation” which intensively helped to create an authoritarian climate and expressed support of the authoritarian regime. The manifestations of various ideological circles of the “third generation” are one of the points raised in the political activity in Bulgaria in the second half of 1930s.

The political career of almost all prominent representatives of the category “new politician”, including the representatives of the “third generation”, ended in autumn 1944 with the change of control over the country.

Szántó Gábor és a jugoszláviai magyar hűségmozgalom¹

Hornyák Árpád (Pécsi Tudományegyetem)

Jugoszláviában az 1929. január 6-án bevezetett királyi diktatúra után gyakorlatilag megszűnt a pártokon alapuló politikai élet. Ez egyaránt érintette a többségi nemzetek pártszerveződéseit és a kisebbségek érdek- és politikai képviselői szervezeteit. Erdemes azonban megjegyezni, hogy bár a diktatúra szónak általában negatív jelentéstartalma van, I. Sándor király gondosan mérlegelt, és a külföldi hatalmakkal is egyeztetett döntése, amely elrendelte a parlament feloszlását és a pártélet felfüggesztését, szinte egyetlen politikai erő részéről sem váltott ki mélyebb ellenkezést. A döntés ellen – különböző megfontolásokból ugyan, de – egyetlen jelentős párt sem emelte fel a szavát. Voltak, amelyek új választások kiírásában reménykedtek, mások az ország közigazgatási beosztásának átalakításában, a föderáció elvének előtérbe kerülésében bíztak. Mindenesetre úgy tűnt, a délszláv államban uralkodó áldatlan belpolitikai viszonyok közepette a királyi diktatúra bevezetése kimotozhatja a holtpontról a jórészt nemzeti alapon szerveződő pártok marakodásától terhelt ország belpolitikai életét.

A királyi diktatúra bevezetését követően Belgrádban megalakult Živković-kormány 1929. január 17-i rendeletével beszüntette a felekezeti vagy faji alapon szerveződő pártok működését. Ennek értelmében feloszlatták a Magyar Pártot is, megszüntették a tartománygyűléseket, és – ami a délvidéki magyarságot talán a legközvetlenebbül érintette – a községi képviselőtestületeket is. A Jugoszláviában első ízben 1927 novemberében megtartott községi választásokon a magyarok igen komoly eredményeket értek el, számos községben többségében magyar képviselő-testület állt fel. Ezt tette semmisé a rendelet².

Az 1930-as év második feléig a jugoszláviai kisebbségek — a többségi társadalomhoz hasonlóan – politikai értelemben hibernálva voltak³. A járási előljáróságok, amelyek a korábbi időszakokhoz hasonlóan szorgalmasan küldözgették felettes hatóságainak jelentéseiket, a kisebbségek apolitikus magatartásáról számoltak be. Elismerték ugyan, hogy a nemzetiségek, így a magyarok cselekedeteikkel és megnyilvánulásaikkal nem jelentetnek veszélyt az állam biztonságára, ám

¹A Marosvásárhelyen 2007. augusztus 30-31-én megrendezett „Kisebbségi életpályák” IV. Kisebbségtörténeti konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata. A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült. A szerb levéltári források felkutatását az OTKA F-62052 számú kutatási projektje tette lehetővé.

²Ennek ellenére a magyar kormány is támogatásáról biztosította az új belgrádi rezsimet, és a jó viszony fenntartását és továbbfejlesztését remélte. MOL, K 63-118-1928-16/7-382/pol. 1928. A belgrádi magyar követ jelentése a jugoszláv külügyminiszterrel, Kosta Kumanudival folytatott megbeszéléséről 1929. január 31-én.

³Janjetović, Zoran, Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941. INIS: Beograd, 2005, p. 197.

töbnyire megjegyezték, hogy ez a “lojális magatartás nem őszinte, mert északi szomszédjuk nagyon agilis és minden igyekezetével a békeszerződés megváltoztatásán dolgozik.” Egyes jelentéstévkök ezért javasolták egy hírszerző szervezet létrehozását a közigazgatás berkein belül, hogy időben értesüljenek a veszélyes jelenségekről. A báni hivatalban azonban ezt nem tartották szükségesnek, helyette a különböző nacionalista szervezetekre kívánták bízni a nemzetiségek felügyeletét; nem csupán a kulturális egyesületeiknek, hanem a kisebbség egészének a szemmel tartását¹.

A belgrádi kormánykörök 1930 második felében jutottak arra a felismerésre, hogy a rendszer számára szélesebb társadalmi bázist kell létrehozni. Ehhez fontosnak tartották a kisebbségek bevonását is a politikai életbe, legalábbis bizonyos csoportokat vagy személyeket, akik révén demonstrálhatták a hazai politikai ellenzék, de főleg a külföldi közvélemény felé, hogy a rendszer széles alapokon nyugszik. A Vajdaságban a második világháború végéig két jelentős nem sláv kisebbség volt, a német és a magyar. A királyi diktatúra viszonya a két, szinte azonos létszámú nemzetiségi csoporthoz eltérő volt. 1930 augusztusában a Duna bántáság vezetősége fogadta a német kisebbség vezetőit, tárgyalásokba bocsátkozott velük, és a diktatúra – elsősorban külpolitikai megfontolásokból – hajlott arra, hogy különböző kedvezményekben részesítse őket². A jugoszláv kormányzati szervek ugyanakkor semmilyen hajlandóságot nem mutatottak arra, hogy a magyarság, a beszüntetett Magyar Párt vezetőivel tárgyalásokat folytassanak. Pedig a magyarok politikai életbe történő bevezetésére is szükségük lett volna egy csapatra, de legalábbis egy olyan személyre, aki bizonyos fokú ismertségnek örvendett, s kész volt feltétel nélkül végrehajtani a jugoszláv kormány utasításait³. Belgrád azonban ezt a csapatot nem a Magyar Pártban, hanem a “radikális magyarokban”, a személyt pedig, dr. Szántó Gábor (szerb névhasználat szerint, Gavro Santo) szabadkai orvos személyében találta meg⁴. Szántó baráti kapcsolatokat ápolt a Radikális Párt több vezetőjével, és már évek óta egyike volt a radikális magyarok prominens személyiségeinek. Szántó korábban ugyancsak a Magyar Párt tagja volt, azonban 1927-ben kilépett. Rossz nyelvek szerint azért, mert az 1927-es parlamenti választások alkalmával a Magyar Párt nem indította jelöltjeként választásokon⁵.

Szántó Gáborról rendelkezésünkre álló egyetlen életrajza a jugoszláv parlamenti almanachban található. E rövid hivatalos életrajza szerint 1882-ben született Budapesten, majd hat hónapos korában szüleivel a bánáti Szerbitebécbe költözött, ahol édesapja járási orvos volt. Szerb környezetben nevelkedett, az általános iskolát is ott végezte, Nagybecskerekben járta ki a gimnáziumot, végül Budapesten szerzett általános orvosi diplomát. Ezt követően Berlinben és Hamburgban képezte magát, majd visszatérte után Pancsován nyitotta meg orvosi rendelőjét. 1914-

¹ Mészáros Šandor, Mađari u Vojvodini 1929-1941. Novi Sad, 1989, p. 44-45.

² Nem sokkal a német küldöttség fogadása után, augusztus 28-án engedélyezték a korábban betiltott német Kulturbund újbóli működését. L.d.: Janjetović Z., Op. cit., 2005, p. 197.

³ Mészáros, S., Op. cit., 1989, p. 45.

⁴ A radikális magyarok a Szerb Radikális Párt tagjai voltak, akik bizonyos településeken saját szervezetekkel rendelkeztek. Nem csak radikális magyarok voltak, de léteztek demokrata magyarok is, akik a Ljuba Davidović-féle Demokrata Párt sorait gyarapították.

⁵ Magyarság, 1931. november 5.

ben költözött Szabadkára, ahol széleskörű ismeretségre és elismertségre tett szert, mind orvosként, mind közéleti emberként, nem csak a magyarok, hanem a szerbek és a bunyevácok között is. 10 éve tagja a Katolikus Egyházközség igazgató bizottságának, és 1928-tól, megalakulásától védnöke a Katolikus Ifjúsági Egyletnek. A legnagyobb magyar kulturális egyesület, a szabadkai Népkör elnöke volt, továbbá elnöke és alapítója több sportegyesületnek, többek között a Szabadkai-Palicsi teniszkлубnak és a bokszkлубnak is. Szántó Gábor a Kerületi Munkásbiztosító Pénztár főorvosaként praktizált, s kezdettől aktív szerepet vállalt a Duna bánság északi részének társadalmi életében. A pártélet idején a magyar radikális klub elnöke volt¹. Az első jugoszláv parlament tagjainak életrajzát tartalmazó kiadvány értékelése szerint "Szántó 1929. január 6. után a magyar kisebbség azon irányzatának volt a vezetője, amely a jugoszlávokkal való gazdasági és politikai együttműködést óhajtotta. Politikájával eltántorította a jugoszláviai magyar kisebbséget attól, hogy külföldi befolyás alá kerüljön, s a Belgráddal való együttműködés szükségességét hirdette."²

Egy fontos momentumot azonban az életrajz nem említ. Nevezetesen azt, hogy Szántó zsidó származású volt, (eredeti neve állítólag Schlesinger), ami egyik igen gyakori eleme volt a 30-as években folytatott politikai aktivitása kapcsán személyét ért támadásoknak, s jugoszláv források szerint is ez magyarázza, hogy a délvidéki magyarok tömegei vonakodtak elfogadni Szántót első számú képviselőjüknek³.

A politika területén sem teljesen tapasztalatlan doktornak határozott elképzelése voltak a magyarság helyzetének és érdekérvényesítési lehetőségeinek javítására. A magyarok politikai, de elsősorban kulturális és gazdasági helyzetének javulását a Belgráddal való legszorosabb együttműködés révén vélte elérni. Szántó úgy vélekedett, s ebben nem tévedett, hogy a jugoszláv kormányok a magyarságra illojális elemként tekintettek. Ebben látta annak az okát, hogy miért nem tudott a Magyar Párt jelentősebb eredményeket elérni a parlamentarizmus korában. Elképzelésének lényege az volt, hogy ezt a gyanút kell eloszlatni, s bizonyítani, hogy a magyarok igenis hű tagjai a rendszernek és az államnak, hűségükért cserébe pedig elvárhatják, hogy teljesen egyenjogú polgárokként kezeljék őket. A Jugoszláv Egységmozgalom szabadkai szervezői, élén Fedor Nikić egyetemi tanárral, szívesen vették a rendszerhű magyarok csatlakozását. Nikić gyakran jelent meg Szántó társaságában, és vett részt a Szántó által szervezett gyűléseken, Szántó pedig 1930 második felében hozzálátott a Nikić vezette Jugoszláv Egységmozgalom magyar szervezeteinek kialakításához⁴. A magyar lakta településeken ilyen egységek létrehozásáról szóló híreket azonban a délvidéki magyar sajtó csak távirati stílusban továbbította az olvasókhöz, ami arra utal, hogy a Magyar Párt által befolyásolt lapok kezdettől fogva elhatárolódtak Szántótól és mozgalmától⁵.

¹ Prvo Jugoslovensko narodno predstavništvo izabrano 8. novembra 1931. Beograd, 1931, p. 54.

² Ibid.

³ A Központi Hírugynökség tudósítója szerint, a magyar tömegek éppenséggel nem örültek annak, hogy egy kikeresztelkedett zsidó képviseli érdekeiket. AJ 38/7/27. 1935. 03. 11.

⁴ Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 47.

⁵ Mészáros a helyi szervezetek megalakulásáról közzétett híradásokból és vezetőségeik névsorából azt

Szántó a magyar kisebbségnek politikai téren nem tudott sokat ígérni, gazdasági és kulturális területeken viszont nem fukarkodott az ígéretekkel. Miközben visszaütötte a Magyar Párt részéről kezdettől hangoztatott vádat, mely szerint a magyarságot akarja elnemzetietleníteni, minduntalan hangsúlyozta, hogy a kisebbségeknek el kell fogadniuk a rendszert és az államot, mert a fennálló határokat nem lehet megváltoztatni. Úgy vélte, a magyarságnak folyamatosan hangoztatnia kell lojalitását, hiszen néma gyermeknek anyja sem érti a szavát. Példa gyanánt a németeket hozta fel, akiknek lojalitását a legfelsőbb helyen is elismerték, és aminek nagyon rövid idő múlva meg lett az eredménye iskoláztatás, tanítóképzés és egyéb kulturális kérdésekben kapott engedmények formájában¹.

A magyarok lojalitását Szántó a tömegek aktivizálásával, a magyarság manifestációs gyűlésein kívánta bizonyítani, ahol az egybegyűltek táviratban fejezik ki lojalitásukat az uralkodó, a dinasztia és az állam iránt. Ez a kezdeményezés — érthetően — nem volt ellenszenves a kormány számára, hiszen valahogy maga is így képzelhette el a magyar tömegek beillesztését a rendszerbe, erősítve annak legitimitását. A belgrádi kormánykörök természetesen tisztában voltak azzal, hogy Szántó mögött nem állnak a magyarok tömegei, de igyekeztek neki támogatást nyújtani. 1931. március elején Živković miniszterelnök fogadta, s már ekkor elhatározták, hogy Szántó vezényletével tömeggyűléseket és manifestációkat tartanak a magyarok lakta településeken. Úgy tűnik, hogy Szántó kedvező belgrádi fogadtatása után a Magyar Párt vezetése is az aktivizálódás mellett döntött. A párt egykori vezetői készek lettek volna visszatérni a politikai életbe, amennyiben Belgrád részéről fogadókészség mutatkozott volna erre². A kormányzat azonban határozottan kitartott Szántó mellett. Német diplomáciai források szerint a magyarpárti vezetők lojalitásukat hangoztató deklarációval keresték fel Matić Dunai bánt, amelyhez mellékeltek a magyar kívánságok listáját is. A bán azonban kijelentette, hogy nincs szükség két lojalista mozgalomra, s felszólította őket, hogy csatlakozzanak Szántó kezdeményezéséhez³.

Nem arról volt szó, hogy a hatalom elkötelezte magát Szántó mellett, hanem arról, hogy neki elég volt Szántó. Beírta vele, annak dacára, hogy tudta, a doktor messze nem képviseli a délvidéki magyarság meghatározó tömegeit. Kirakatbábúnak viszont megfelelt. Miért kezdett volna Belgrád alkudozásokba a magyarokkal, amikor nem szorult rájuk? A választási rendszer sem tette szükségessé ezt, miután a választás a diktatúra idején, s még az oktrojált alkotmány korszakában is inkább csak színjáték volt. Az adott politikai helyzetben épp elég volt nekik a Szántó-féle javaslat támogatása a magyarság lojalitását demonstráló rendezvények megszervezésére. Majd el fog jönni az idő, amikor valóban tárgyalgatnak a magyar kisebbséggel, de a tárgyalófél nem Szántó lesz, hanem a magyar kisebbséget nagyobb megalapozottsággal képviselő magyar párti vezetők, illetve

állapította meg, hogy azokba szinte kizárólag állami alkalmazottak vagy tanárok illetve olyanok léptek be, akik foglalkozásukból kifolyólag kénytelenek voltak elfogadni ezeket a posztokat. Ld.: Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 48.

¹ Tiszavidéki Újság, 1931. május 5.

² Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 61.

³ PA, Abt. II, Nationallitätenfrage, Fremdvölker, Politik 6, Jugoslawien, Bd. 5. Idézi: Janjetović Z., Op. cit., 2005, p. 199, 221. lábjegyzet.

részben a magyar kormány. Az 1930-as évek eleje azonban még nem volt alkalmas az ilyen jellegű párbeszédre.

Ismerve a magyar kormány és a feloszlatott Magyar Párt közötti szoros kapcsolatot, nem lehet csodálkozni azon, hogy Magyarországon – a Magyar Párt vezetőihez és a vajdasági magyarság jelentős részéhez hasonlóan – nem nézték jó szemmel Szántó ténykedését, és renegátnak, árulónak tartották a szabadkai orvost. Az utókor és a történetírás a rendelkezésünkre álló források alapján azonban árnyaltabban ítéli meg Szántó személyét. A délvidéki magyarság két világháború közötti történetét feldolgozó Mészáros Sándor Szántót személy szerint becsültes, népszerű és jó orvosnak jellemezte munkáiban, aki azonban nem volt mentes politikai ambícióktól és nyilvános szereplési vágytól. Úgy vélte, Szántó meg volt győződve arról, hogy saját ambíciói kiélése révén egyúttal a magyar kisebbség érdekeit is szolgálhatja. Opportunista volt, naiv is, de semmiképpen sem ártó szándékú¹. Ezt egyébként a korszak krónikása és Szántó kortársa, Csuka János sem állítja róla, aki hasonló véleményen van, mint Mészáros, bár nála a kritikus elemek hangsúlyosabban jelennek meg². A délvidéki magyarság történetével legújabban foglalkozó Sajti Enikő is ezt az álláspontot képviseli írásaiban, ahol Szántót érinti. Valószínűsíthető, hogy Szántó egyéni ambíciói kiélése mellett valóban jót akart, és nem is feltétlenül végezte rosszul munkáját. Rendkívül hálátlan szerepre vállalkozott, s ha jobban belegondolunk taktikája alapvetően nem különbözött a Magyar Párttól. A fő különbség Szántó és a párt szerb megítélésében volt. A Magyar Pártnak legitim volta és a mögötte álló magyar kormány miatt volt súlya, még ha nem is túl nagy, amelynek a kéréseit éppen emiatt a jugoszláv kormány követelésnek érezhette. Ezzel szemben Szántó teljesen súlytalan, kreált politikai “tényező” volt. Az ő kéréseinek teljesítését kizárólag gesztusként lehetett értelmezni. Ez pedig beleillett a délszláv állam kisebbségpolitikai credójába: az, hogy a kisebbségnek mit adnak, kizárólag a kormány jóindulatától függ, s abba sem külső sem belső tényezők nem szólhatnak bele³. Igaz, Szántó nem ment bele olyan “mély” kérdésekbe, mint az általános és középfokú oktatás terén tapasztalható sérelmek, illetve politikai természetű követelések.

Szántó hivatalos politikai szerepléséhez nélkülözhetetlen volt, hogy politikai testületi tagságot szerezzen, amit a Szabadkai városi képviselőtestületi taggá történő megválasztása révén érte (érték) el 1931 márciusának elején⁴. Ezt követően kezdetét vehette az akció, melynek során nagy lendülettel zajlottak a magyarok államhűségét manifesztáló gyűlések 1931 márciusától a politikai uborkaszegzonig, illetve a nyári mezőgazdasági munkálatok megkezdéséig. A nagygyűléseket

¹ Mészáros S., Op. cit., 1989, pp. 60-61.

² Csuka Szántót minden politikai képzettség és minden politikai látókör nélküli embernek jellemezte, “akiben tagadhatatlanul lehetnek bizonyos jószándékok is, azonban egyáltalában nem tudta megérteni egy kisebbségi vezető szerepét és azzal sem volt tisztában, hogy mik egy kisebbségnek feladatai.” Ld.: Csuka J., A bánati magyarság szorványélete. Szeged, 1944, p. 368. Csuka munkáját a délvidéki részek visszatérése idején írta, így érthetően kritikája is keményebb.

³ Természetesen ez így az idealisztikus helyzetre vonatkozott, a valóságban Belgrádnak gyakran tekintettel kellett lenni a külpolitikai helyzet diktálta körülményekre, és esetenként a belpolitikai szükségszerűségekre is kisebbségeivel szembeni politikája formálásában.

⁴ Hozzátartozik az igazsághoz, hogy Szántó már korábban is viselte ezt a tisztséget.

a Tisza-mentétől a Baranyai háromszögig terjedő terület jelentősebb magyar lakta településein szervezték. Résztevőik száma pár száz főtől 4 000 föig terjedt. Szántó aktivitását a jugoszláv kormánykörök meglelégedéssal nyugtázták, a belgrádi sajtó hosszasan és elégedett hangnemben tárgyalta a lojális magyarok megnyilvánulásait, és Sándor király is táviratban köszönte meg a gyűlések üdvözlőtáviratait¹. Szántó “hűsége” elnyerte jutalmát. Az 1931. novemberi választásokon a zentai kerületben felkerült a kormánypárt listájára². A választásokat jól jellemzi a mód, ahogy Szántó Gábor választási kampányában képviselőjelölt helyettese, dr. Ludaic Miloš a magyar választókat igyekezett meggyőzni Szántó képviselővé választásának szükségességéről. Ludaic józan paraszti eszére apellált, aminek lényeg az volt, hogy ha egyszer a kormány Szántó Gábort akarja a magyarok képviselőjének, akkor az azt jelenti, hogy általa kívánja a magyarokat támogatni, egyben orvoslani az őket tért sérelmeket. Egyébként sem a személy a fontos, “hanem azt kell nézni, a kormánynak ki a jelöltje.”³ A novemberben tartott választásokon mindenütt a kormány listáján szereplő jelöltek nyertek, ami nem csoda, hiszen más lista állítását a választási szabályok *de facto* nem tették lehetővé⁴. Szántó Gábor egyedüli magyarként lett országgyűlési képviselő a belgrádi parlamentben.

A belgrádi kormánynak természetesen nem csak belpolitikai szempontból volt fontos ennek a kirakatnak a megrendezése. Külpolitikai szempontból is szükségesnek tartotta demonstrálni, hogy bírja a magyar kisebbség támogatását is. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ekkoriban bombázta Prokopy Imre a Népszövetséget a délvidéki magyarság helyzetét kifogásoló panaszbeadványaival. Éppen ezért a belgrádi kormánynak érdekében állt, hogy a Népszövetségi Ligák Szövetségében a jugoszláviai magyarokat ne a régi magyar párt vezetői képviseljék, hanem a Szántó-féle körből kikerülők. Lépések történetek a jugoszláviai magyarok szervezetbe tömörítésére. Ez egy hűségmozgalom, a Szántó Gábor vezetésével megalakított Jugoszláviai Magyar Népszövetségig Liga révén valósult meg, amelynek működését két hónappal később engedélyezte a belügyminiszter⁵. Ennek ellenére kudarcba fűlt a kísérlet, hogy az általa létrejött liga képviselje a jugoszláviai magyarokat Népszövetségi Ligák kongresszusán, mivel a kongresszus nem ismerte el őket⁶.

¹ Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 77.

² A magyar követ jelentése szerint a kormány odahatott ellenjelöltre, Milan L. Popovićra, hogy vonuljon vissza, mert a kormány bel és külpolitikai kombinációiban szerepet szán Szántónak. Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 78.

³ Szentai Friss Újság, 1931. 10. 28.

⁴ A régi Magyar Párt a passzivitást választott, de miután számítani lehetett, hogy a hatalom figyelemmel követi a magyarok magatartását (lévén a választások nyíltak voltak) a Magyar Párt vezetői mindenkinek a saját ügyévé tette, kire adja szavazatát.

⁵ Staribecseji Járás. 1931. július 25. Fontos megjegyezni, hogy a “hivatalosan” a Magyar Párt kezdeményezésére és vezetésével létre hozott Népszövetségi Liga 1928. július 15-én alakult meg, ám soha nem kapta meg a belgrádi kormány jóváhagyását. Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 34.

⁶ Ezt a történetet Szántó genfi ténykedését a Népszövetséghez delegált jugoszláv küldöttség első titkára, Ivo Andrić, a következőképpen jegyezte le: A jugoszláviai magyarok hivatalos képviselői, Strelitzky és Deák úr késve érkeztek meg majd Deák úr visszafogott hangnemben rámutatott arra, hogy a magyar kisebbség helyzete nem kielégítő, s kifejezte óhaját, hogy nekik is megadják azokat a könnyítéseket, amelyeket a német kisebbség számára biztosítottak. “Országunkból a magyar kisebbség említett meghatalmazott képviselői mellett Genfbe érkezett Dr. Szántó Gábor, dr. Szöllősy József és dr.

A mozgalom gyakorlati dolgokkal is foglalkozni kívánt, ezért az Újvidéken 1931. július 25-én tartott ülésén javaslatot tett a Jugoszláviai Magyar Gazdasági Szövetség megalakítására, természetesen Szántó Gábor vezetése alatt. A szövetség célja lett volna minden helyi, vidéki, járási vagy kerületi gazdasági szervezet egységes szervezetbe tömörítése, lehetőleg a báni székhely, Újvidék központtal. A szövetséget teljesen politikamentesen és kizárólag gazdasági célzattal kívánták működtetni, hogy a jugoszláviai magyarságot egy nagy és egységes gazdasági szervezetbe tömörítsék, és ezzel lehetővé tegyék számára az együttes és fokozott gazdasági fejlődést. Az elképzelés szerint a szövetség állandó összeköttetést tartott volna fenn a hatóságokkal és a többi hasonló szervezettel, illetve részt vett volna minden olyan belföldi gazdasági mozgalomban, amely az országos érdekeket vagy a szervezet tagjainak érdekeit érinti¹. Szép terv volt, volt is benne fantázia, azonban megvalósítására a későbbiekben nem született terv. A gazdasági önszerveződés előtérbe helyezésének gondolata egyébként már korábban is foglalkoztatta Szántót, aki úgy vélte, hogy csak a gazdasági megerősödés után várható a kulturális fejlődés, ami azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a kultúra kérdése másodlagos jelentőségűvé válik. Szövetkezeten és egyéb gazdasági szervezeteken keresztül egyetlen nagy gazdasági egységbe kell tömöríteni a magyarságot — hangsúlyozta Szántó az Újvidéken megrendezett nagygyűlésen —, amelynek így lesz ereje a kulturális fejlődésre és arra, hogy “Öfelségét Alekszandar királyt és a hazát eredményesen szolgálhassa”².

Szántó kereste az együttműködést a Magyar Párt vezetőivel. Miután Belgrádnak ő és kicsinyke mozgalmá is elegendő volt ahhoz, hogy demonstrálja: a rendszer élvezi a magyarság támogatását, a kormánynak nem volt különösebben szüksége arra, hogy a Magyar Pártot bevonja a színjátékba. Ebből következik, hogy a frissen képviselővé választott Szántót vélhetően valóban a jó cél elérése előmozdításának szándéka vezette, amikor megpróbált a magyar párti vezetőkkel kapcsolatba kerülni és együttműködni velük. 1931. december közepén került sor a találkozóra Szabadkán. A magyar párti vezetők tudomásul vették Szántó felkínálkozását, de megállapították, hogy “a magyarság álláspontja teljesen eltér Szántóétól, aki tisztán önző céljai elérésén dolgozik, és saját képviselőségén kívül más pozitívumot még nem ért el.”³ Hajlandóak voltak mindazonáltal szóba állni vele, de csak akkor, ha valami komoly eredményt tud felmutatni, például kieszközöli a magyar kulturális egyesületek szabad működését, eléri a magyar nyelv használati jogának intézményes rendezését, az elbocsátott magyar tanítók és tanárok visszahelyezését stb. Ezek irreálisnak tűnő kérések, hiszen azok teljesítésé-

Keceli Ferenc, hogy mint a magyar kisebbség új irányzatának képviselői *magánszemélyként* kövessék a kongresszus munkáját. (Kiemelés tőlem – H. Á.) Meglátogatták királyságunk állandó képviselőtét, találkoztak a többi magyar kisebbség képviselőivel, még Prokopy úrral királyságunk elleni írt számos petíció szerzőjével is. Szántó doktor úr állítása szerint, igyekeztek meggyőzni ezeket az urakat annak hasznosságáról, amit a magyar kisebbségnek a kormánnyal szembeni lojális együttműködésével elérhetnek. Együttel rámutattak arra, hogy mennyire eredménytelen a Deák, Streleczy és mások által ez idáig folytatott dacpolitika.” Ivo Andrić: *Diplomatski spisi. Priredio, predgovor i komentare napisao Miladin Milošević. Prosveta: Beograd, 1992, pp. 81-82.*

¹ Reggeli Újság, 1931. július 25.

² Napló, 1931. július 2. 1931. Tudósítása a július 2-án Újvidéken tartott nagygyűlésről.

³ MOL, K 63 -1931-121-16/4. Alth jelentése 1931. december 17.

sét a Magyar Pártnak sem sikerült elérnie. Az igazsághoz azonban hozzátartozik az, hogy Szántó maga adta fel a labdát, s a Magyar Párt csak élt a lehetőséggel, hogy Szántót tehetetlennek állítsa be a magyar választók előtt. Szántó ugyanis már a tavaszi és nyár eleji manifesztációs gyűléseken, majd a választási kampánya során is hangoztatta, hogy az általa kezdeményezett hűségakció révén elérheti a kormánynál, hogy megadja mindazokat a kedvezményeket, amelyeket a német kisebbség részére már megadott¹.

A találkozó során Szántó hangsúlyozta, hogy neki nincsenek vezéri ambíciói, célja a magyarság sorsának javítása, amit csak a Magyar Párttal együtt vél megvalósíthatónak. Az eredményeket illetően megjegyezte, neki még a választások előtt megígérte Živković miniszterelnök, hogy a jogos kulturális és gazdasági természetű kívánságokat kielégítik, csak azt — taktikai okokból — a választások utánra kell halasztani. Szántó elismerte, hogy a Jugoszláviai Magyar Kisebbségi Liga megalakítása helytelen cselekedet volt, ami korrekcióra szorul, de azzal védekezett, hogy őt ebbe begratták, mivel nincsenek segítőitársai, akik tájékoztatták volna a liga céljairól, és felvilágosították volna arról, hogy helytelenül cselekszik². A Magyar Párt részéről megfogalmazott követelésekkel kapcsolatban megígérte, hogy igyekszik a megfelelő helyen elérni teljesítésüket, de a tanítóképző kérdésének megoldásában nem értett egyet velük. Szerinte ugyanis a magyarságra nézve nem lett volna előnyös, ha a németekhez hasonlóan önálló intézményt kapnak, mert a magyarság képtelen lett volna saját erőből fenntartani azt, miután anyagi eszközei nem lennének elegendőek hozzá. Szántó ezért jelezte, hogy a kormánytól azt fogja kérni, hogy valamely állami tanítóintézet keretében történjen a magyar tanítók utánpótlása³.

A megbeszélés végül is eredménytelennek bizonyult, nem vezetett megegyezésre a felek között. A Magyar Párt álláspontja az volt, hogy mindaddig, amíg Szántó az általuk követelt – a németeknek már biztosított – kedvezményeket nem tudja elérni a kormánynál, minden tárgyalást beszüntet vele⁴. Ennek ellenére kénytelenek voltak legalábbis bizonyos vonatkozásokban együttműködni Szántóval, aki az ő közbenjárására engedélyezett legnagyobb magyar kultúregyesület, a szabadkai Népkör helyettes elnöke volt. Az egyesület ügyvezető elnöke viszont a Magyar Párt egyik prominense, Strelizky Dénes lett⁵. Szántó igyekezett a belgrádi magyar követtel, Alth Waldemárral is kapcsolatba kerülni, hiszen aligha volt titok

¹ A többségi oldalon hasonlóan látták a helyzetet. Az 1931. nyár közepén a magyar tanítóképző körül kirobban magyar-magyar vita kapcsán a Központi Sajtóiroda újjvidéki tudósítója szerint Szántó nagy tömegek előtt, magánszemélyként és nem elkötelezve olyan kijelentéseket és ígéreket tett, hogy az általa kezdeményezett akciónak köszönhetően elérni a kormánynál, hogy a magyar kisebbség részére megadja ugyanazokat a kedvezményeket, amelyeket a német kisebbség részére már megadott. A tudósító szerint a Várady Imre által, a becskerekai magyar kultúregyesület kezdeményezésére felmerült tanítóképző kérdése ily módon kettős célt szolgál. Egyrészt kirovokálja a kormány álláspontját ebben a kérdésben, másrészt a kérés elutasítása esetén hatástalanítsa és paralizálja Szántó akcióját és befolyását a magyar lakosság körében. AJ 38/7/27 Broj. 6378. 1931. 07. 15.

² MOL, K 63 -1931-121-16/4. Alth jelentése 1931. december 17.

³ Ez végül így is történt. 1932 őszén Belgrádban a szerb nyelvű tanítóképző keretén belül indították el az első 30 fős létszámú magyar osztályt, amelyben magyar tanítókat képeztek ki.

⁴ MOL, K 63 -1931-121-16/4. Alth jelentése 1931. december 17.

⁵ Napló, 1932. 06. 11.

előtte, hogy Budapest áll a Magyar Párt mögött. Látogatását azonban Alth elutasította, azzal az indoklással, hogy Szántót "csak önző politikai céljai érdeklik"¹.

A frissen képviselővé választott Szántó igen aktívnak mutatkozott, számos alkalommal interveniált a magyarok sérelmei miatt, fellépett az őket ért gazdasági hátrányok miatt is, s nem is mindig eredménytelenül. Már 1932 januárjában felszólalt a szkupstinában. Felszólalásában nem csak kvázi saját programját fogalmazta meg, de egyben a magyarság követeléseit is, amelyek főleg oktatási és kulturális területet érintették. 1932 márciusában, a költségvetési vitában többször is felszólalt. Főleg a magyarság gazdasági sérelmeit tárta a parlament elé, mindent természetesen a lojalitásról szóló, olykor már a gusztustalanság határát súroló szölamok köpenyébe burkolva².

1933-ban Szántó további lépéseket tett, hogy megnyerje a korábbi Magyar Párt vezetőit, ám azok ismételtelen elutasították a vele való együttműködést. Egyek azonban, főleg a szabadkai városi vezetőségben lévők, készek voltak Szántóval menetelni. A régi Magyar Párt exponensei közül egyedül dr. Nagy Ödön³, a korábbi demokrata magyarok közül dr. Pataki Antal és dr. Rabstein Mátyás voltak a legprominensebb személyiségek. Csatlakoztak Szántó mozgalmához, s egyúttal résztvevői voltak annak a Szántó által vezetett, demonstratív célokat szolgáló

¹ 1931-es választási kampányáról beszámoló jelentésében Alth képmutatónak és félrevezetőnek nevezte a Szántó és társai által folytatott kampányolást. "Szántó és társai folytatták agitációjukat a vajdasági magyarok között. E célból újabban a miniszterelnökhöz állítólag benyújtott memorandum szövegét terjesztetik a magyarok között. Természetes, hogy ezen agitációs célra készült memorandum csak arra szolgál, hogy a magyarokat nagyhangú ígérekkel elkábítsa, mert több mint valószínű, hogy Szántó a memorandumot soha a miniszterelnöknek nem adta és az abban felsorolt kívánalmak megvalósítását meg sem kísérelte" (MOL, K 63-1931-121-16/4. Alth belgrádi magyar követ jelentése 1931. október 21.).

² Beszéde, amit a Napló 1932. március 6-i számában teljes terjedelmében közölt, a későbbi diktatúrák beszédiróinak is útmutatóul szolgálhatott volna. "A magyar parasztot, a magyar földművest, a magyar földmunkást három dolog jellemzi: a becsületesség, a szorgalom és a határtalan ragaszkodás az ősi földhöz, – ősi rőghöz – amelynek legkisebb darabjából is a legnagyobb szakértelemmel és végtelen szorgalommal szerzi meg a mindennapravalót és ha szerényen is, de biztosítja magának és családjának a megélhetést. A magyar népet a végtelen hűség és szeretet mellett még az is jellemzi, hogy a királyát imádja és személyéhez határtalanul ragaszkodik. Ezek azok a lelki tulajdonságok, amelyek a jugoszláviai magyar népet a szerb néppel egy testvérré teszik. Nézzük például a sumadiai szerb jellemét. Ugyanaz, mint a magyar népé. Talán a sok évszázados együttes küzdelmek tették őket hasonlókká. Becsületes szerénység és a föld szeretete, – a király iránti végtelen hűség, lángoló hazaszeretet, melyért mindent feláldoznak, jellemzi a sumadijait. Ezek a rokon vonások kell, hogy teljessé tegyék két egyforma mentalitású nép testvéri megértését, hogy közösen munkálkodhassanak szeretett hazájukért és a mi nagy királyunkért, aki egyformán atya népének. A mi szeretett királyunkhoz fordulok hű magyar népe nevében, hogy a testvéri szeretet nevében, amely mind a két nép lelkében él – a teljes jogegyenlőség és az örök emberi jogok teljes és egyenlő gyakorolhatása által teremtesse meg a testvéri viszonyt minden népei között. A nagy szláv néplelek, mely mindig a szabadságért küzdött, ölelje magához a demokratikus magyar népet. Adja meg neki a teljes szabadságot és egyenlőséget, biztosítsa kulturális és gazdasági egyesületeinek a szabad működését, és én biztosítom önöket, hogy ez a becsületes magyar nép, mely eddig is vetekedett a hazafias kötelesség teljesítésében a példaként felállított sumadiakkal, minden pillanatban készséges örömmel áldozza életét is királyáért és a hazájáért. [...] Uraim, a mi országunk nagy és hatalmas és a mi fenséges királyunkhoz kell, hogy fűződjön az igaz béke nagyszerű művének a megvalósítása is. Induljon ki hazánkól az örök béke megvalósításának nagy műve. Népei hazája és az egész összeomlóban lévő emberiség üdvére kérem az Isten kegyelmét a béke nagy királyára."

³ Ő a korabeli források szerint állítólag reménytelen anyagi helyzetén szeretett volna ilyen módon javítani. A Sajti Enikő: Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918-1947. Napvilág Kiadó: Bp., 2004, p. 84.

delegációnak, amely a kormányfőnél, Milan Srškićnél vett részt kihallgatáson 1933 áprilisában¹.

A Sándor király elleni merénylet, illetve az ügyben vélt és részben játszott magyar szerep miatt Szántó fokozottan szükségét látta annak, hogy önmaga és a vajdasági magyarok lojalitását hangoztassa. Felhívta például a magyarokat, hogy a nemzeti gyász ideje alatt szüneteltessenek minden egyéb társadalmi akciót, mint pl. a belgrádi magyar tanítóképző szegény diákjai számára adományok gyűjtését, hogy így jelezzék, e tragikus napokban a jugoszláviai magyarság érzéseit teljes egészében a fájdalom tölti ki. Az ő kezdeményezésére alakult meg egy 16 fős bizottság, amely a Zentán Sándor király részére felállítandó emlékműhöz kívánt adományokat gyűjteni. Szántó szervezte meg a Tisza menti magyarok Oplenacra utazását is, hogy leróják utólagos hódolatukat és kegyeletüket Sándor sírjánál.²

Annak ellenére, hogy bizonyos elért eredmények mellett sem vált, nem is válhatott a magyarság vezetőjévé, Belgrádban továbbra is Szántót tekintették a magyarság képviselőjének. A jugoszláv kormánynak még elég volt az ő személye és szűk köre. Pedig a Magyar Párt vezetői, feladva passzivitásukat, 1935. február 25-én újvidéki gyűlésükön gyakorlatilag lojalitásukról biztosították Belgrádot, s készen mutatkoztak a tárgyalásokra a kormánnyal. Belgrád azonban elzárkózott a tárgyalások elől, így a párt vezetősége eredmény nélkül kényszerült visszavonulót fújni. Az 1935-ös választásokon Szántó ismét a Bogoljub Jevtić kormányfő vezette listán kapott helyet a Bácsstopolyai járásban, mint a lista egyetlen magyar képviselője³.

A jugoszláv kormány, hogy bizonyítsa, választási ígéretei nem üres szavak, közvetlenül a választások előtt Szántó közbenjárására elvi hozzájárulását adta a szabadkai Népkör és a Becskereki Magyar Kultúregyesület újbóli működésének engedélyezéséhez. Topolyán pedig konkrét eredményt is fel lehetett mutatni: visszaadták a betiltott topolyai városi olvasókört elkobzott könyvtárát, amit a gazdakör és az iparos egyesület kapott meg. Mindezért az érintett intézmények természetesen Szántónak mondtak köszönetet.⁴ A választásokat végül, mint várható volt, a kormánypárt nyerte meg, de az Egyesült Ellenzék eredménye komoly erőt feltételezett, s azt sejtette, hogy demokratikusabb körülmények között valószínűleg megnyerte volna a választásokat. Mindez a rendszeren belül lévőköt is ráébresztette a változtatások szükségességére.

Szántó becsületére legyen mondva, hogy nem vesztegette az időt, és minden alkalmat megragadott a vezető politikai erőkkel való találkozásra, ahol előtárhatta a magyar sérelmeket – többek között a miniszterelnöknél, Stojadinovićnál is. E kísérletei nem voltak mindig eredménytelenek, ami hozzájárult tekintélye ideiglenes megszilárdulásához a magyarok körében Ennek köszönhetően viszont a kormánnyal szemben elfoglalt helyzete is erősödött. Súlyának növekedéséhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy fontos feladatot kapott a kormánytól. A választások

¹ A korabeli híradások szerint a találkozón a delegáció tagjai "a megértés légkörét érezhették, s ahonnan a legmegnyugtatóbb érzésekkel térhettek haza." Csuka J., *Op. cit.*, 1944, p. 414.

² Mészáros S., *Op. cit.*, 1989, p. 110.

³ Mészáros S., *Op. cit.*, 1989, p. 114.

⁴ Mészáros S., *Op. cit.*, 1989, p. 117.

után megalakuló új jugoszláv kormány Milan Stojadinović vezetésével a ténylegesen létező pártokból új pártszerveződést hozott létre, a Jugoszláv Radikális Közösséget, amelynek alapításban a kisebbségek egyes tagjai is részt vettek. A délvidéki magyarság részéről, aligha meglepő módon Szántó Gábor kapott és vállalt benne szerepet, s így tovább erősítette pozícióit. Szántó a hűségdemonstrációkhoz hasonló nagy lendülettel vetette magát a szervező munkálatokba, amellyel a Jugoszláv Radikális Közösség magyar szervezeteit igyekezett létrehozni a nagyobb magyarlakta településeken, nem is minden siker nélkül.¹ Ez a rövid időszak 1935 nyara és 1936 tavasza között volt Szántó politikai karrierjének a csúcsa. Azonban a sikerben benne rejtett a bukás. Éppen a választási eredmények, az Egyesült Ellenzék nem várt jó szereplése és erősödő vajdasági aktivitása váltotta ki a radikálisok érdeklődését a Magyar Párt iránt, amely maga is aktivizálódott. Belgrád attól tartott, hogy elutasításuk és Szántó további preferálása esetén a legnagyobb magyar tömörülés – a magyarságnak szintén jelentős hányadát tömörítő, az újvidéki ügyvéd, dr. Nagy Iván-féle, Zágráb felé orientálódó irányzattal együtt – az ellenzékhez fog csatlakozni. E logika alapján – annak érdekében, hogy a magyar választókat a kormány politikai vonalához köthessék – el kellett tántorítani őket az ellenzékétől².

1936-tól tulajdonképpen két, két és fél szálon folyt “lobbizás” a délvidéki magyarok érdekében. Szántó, a feloszlott Magyar Párt vezetői és a magyar kormány³. Szembetűnő volt, hogy az egykori kisebbségi pártok képviselői igyekeztek úgy fellépni, mintha pártjuk létező politikai szervezet lenne. Ugyanakkor – hallgatólagosan – a hatalom is tudomásul vette ezt, s a magyar párti vezetőket a délvidéki magyarság képviselőiként kezelte⁴. Mindez természetesen összefüggésben volt Jugoszlávia nemzetközi helyzetével, a magyar-jugoszláv kapcsolatok kiegyensúlyozottabbá válásával.

Az eddig vázoltak ismeretében aligha meglepő, hogy a magyar kormány nem kívánatos személynek tartotta Szántó Gábort Magyarországon. A Dísztér 1938. január 17-én utasította a belgrádi magyar követséget és konzulátust, hogy Szántó beutazási vízum iránti kérelmét el kell utasítani⁵. Arról nincs adat, hogy Szántó folyamodott-e vízumért, de az dokumentálva van, hogy ugyanezen a napon megkísérelt Kelebiánál Magyarországra utazni. Amit a Magyar Királyi Rendőrség kelebiai kirendeltsége vízum hiányára való hivatkozással megakadályozott⁶. Szántó azonban a magyar hatóságok – vele szemben tanúsított – elutasító magatartás ellenére sem adta fel Magyarországra utazásának tervét. A délvidéki magyarok önjelölt és Belgrád által kijelölt vezetője a belgrádi magyar követ, Bakách-Bessenyei György értesülései szerint 1938 tavaszán a budapesti állatvásárt kívánta felhasználni arra, hogy vízum nélkül léphessen magyar földre.

¹ Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 124.

² Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 134.

³ Az utóbbi kettőt lehet másfélnek tekinteni, miután a Magyar Párt a magyar kormány erőteljes támogatását élvezte.

⁴ Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 144.

⁵ MOL, K 63 1939-142-16/4 42/pol-1938. 1938. január 17.

⁶ MOL, K 63 1939-142-16/4 42/pol-1938. 1938. január 24.

Ennek megakadályozását a magyar követ már csak azért is kívánatosnak tartotta, mert az a körülmény, hogy nem engedik be Magyarországra, nagyban diszkreditálja személyét a jugoszláviai magyarok szemében¹. A belügyminisztérium ennek megfelelően utasította a határállomásokat².

Úgy tűnik, hogy az állatvásárok 1938 tavaszán fontos szerepet játszottak Szántó életében. Áprilisban az újvidéki tenyészállatvásárhoz kapcsolódó lovasias ügye állította Szántót az érdeklődés középpontjába. Az esetet érdemes részletesebben bemutatni, mert jól tükrözi Szántó helyzetét szűkebb pátriájában, rámutat arra a légüres térre, amelyben a doktor mozgott. A történet úgy indult, hogy Szántó a vásáron találkozott Fernbach Péter zombori földbirtokossal, akiről hallotta, hogy kedvezőtlenül nyilatkozik személyéről és politikai működéséről. Szántó magyarázatot akart kérni tőle, s e célból hozzálépett, hogy bemutatkozzon. Fernbach azonban nem kívánt vele megismerkedni, és tüntetően elfordult tőle. A sértés miatt Szántó Nagy Ödön és Szántó Miklós révén provokálta Fernbachot, aki megnevezte segédjeit, Deák Leót és unokaöccsét, de megtagadta az elégtételt azzal az indoklással, hogy Szántó politikai működése diszkvalifikálja a párbajjogosultak köréből. Egy feltétellel lett volna hajlandó mégis kiállni vele, ha a budapesti Országos Kaszinó állandó becsületbírósa Szántót erre kvalifikálja. Miután Szántó ebbe nem egyezett bele, Deákek kijelentették: magukévá teszik megbízójuk álláspontját, és Szántót parlamenti beszédei és politikai működése miatt a magyarság árulójának tekintik. A jelentés arról számolt be, hogy Szántó ezt követően provokálta Deákekat is, akik szintén becsületbíróági eljárást javasoltak³. Bakách-Bessenyei György értesülése szerint az ügygel nem csak a vezető szerb lapok, de állami hatóságok is foglalkoztak, s Szántót a báni hivatalnál és az államvédelmi bíróságnál is kihallgatták. A magyar követ mindazonáltal biztosra vette, hogy ennek a vizsgálatnak az éle majd elsősorban Deák Leó ellen fog irányulni, annak ellenére, hogy Szántó követett el büntetendő cselekményt Fernbach provokálásával. Jugoszláviában ugyanis a párbaj intézményét nem csak szigorúan tiltotta a törvény, de az szinte teljesen ismeretlen és szokatlan is volt⁴.

Szántó Gábor felett eljárt az idő. Egyre veszített befolyásából és politikai súlyából, de ő ezt nem volt hajlandó tudomásul venni. Nem akart tisztségéről lemondani. Ha egy magyar párti küldöttség kereste fel a belgrádi kormány valamely tagját, ő is küldöttséget vezetett, ha a magyar pártiak közbenjártak valamilyen ügyben, ő sem habozott megnyilvánulni az adott kérdésben. 1938-ra Szántó térvessztése egyre nyilvánvalóbb volt, közszerepléseit a szkupstinai felszólalásokra korlátozta, és jobbára helyi ügyekben lépett fel, amelyek a választókerületét érintették. Az 1938-as választásokon a Jugoszláv Radikális Közösség már nem is őt jelölte képviselőnek. Helyét Fodor Gellért horgosi gazdálkodó, Horgos községi elnöke vette át, akinek kampányában Szántó is részt vett, s a választási gyűlésen

¹ Ugyanakkor Szántónak útítársával folytatott beszélgetéséből kiderült, hogy Szántó tudott a személye ellen hozott tiltó határozatról (MOL, K 63 1939-142-16/4 42/pol-1938. 1938. március 10.).

² MOL, K 63 1939-142-16/4 42/pol-1938. 1938. március 31.

³ A becsületbíróág tagjaiul Röck horgosi földbirtokost, valamint Grossinger újvidéki gyógyszerészt, elnökül pedig Sántha Györgyöt, a volt Magyar Párt országos elnökét javasolták (MOL, K 63 1939-142-16/4 42/pol-1938. 1938. április 29.).

⁴ Ibid.

a választókat Fodor támogatására szólította fel. Szántó egyre nyilvánvalóbb térvessztése ellenére sem mondott le teljesen az országos politizálás lehetőségéről. 1939-ben szenátori széket szeretett volna szerezni. Az új kormányfő, radikális párti képviselőtársa és régi személyes barátja, Dragiša Cvetković azonban kereken megmondta az ügyben őt több alkalommal is megkereső Szántónak, hogy lehetetlent kíván, s arra bízta, hogy “elégedjen meg azzal a szép állással, melyet saját munkája révén és azzal a szép vagyonnal, melyet felesége révén szerzett, és ne törekedjen többre.”¹ A belgrádi kormány egy szenátori és egy-két képviselői helyet szánt a “magyar népcsoportnak”, s nyilvánvaló volt, hogy ezek kijelölésénél tekintettel kívánt lenni a külpolitikai kombinációiban egyre komolyabb tényezővé váló magyar kormány véleményére is. Ez pedig kizárta annak lehetőségét, hogy utóbbinak a kisebbségpolitikai elképzeléseivel szembe menő Szántónak bármilyen komolyabb szerep juthasson magyar mivolta jussán. A közszerepléstől azonban nem kellett teljesen visszavonulnia. 1939-ben, amikor — a választási egyezkedésnek megfelelően — növelték a magyar képviselők számát a szabadkai városi tanácsban, a Magyar Párt által kijelölt személyek közül ötöt kihúztak, és helyükre Szántót és négy hívét nevezték ki². Így kárpótolták az országos politikai életből való kiszorulását.

Ezzel pont került egy fejezet végére a délvidéki magyarság két világháború közötti történetében, amelyet Szántó Gábor és az általa vezetett, komolyabb jelentőségre soha szert nem tevő hűségmozgalom fémjelzett. A mozgalom és vezetője összességében nem sok hatással volt a magyar kisebbség életére, leginkább a hatalom szempontjából volt időnként jelentősége. Igazából ez a fejezet, vagy helyesebb lenne alfejezetnek titulálni, már sokkal korábban, a kezdetén befejeződött. Csak a fejezet írója, a belgrádi kormány nem érezte szükségét lezárni azt.

Nem rendelkezek forrásokkal Szántó további életútjáról. Helyi levéltárakban (Újvidék, Becskerek, Zenta, Szabadka) kellene ehhez kutatni. Arról sincsenek forrásaim, hogy mi történt vele a visszacsatolás idején: internálták-e, házi őrizetben tartották, felelősségre vonták, vagy békén hagyták? Esetleg be sem várta a magyar hatalomátvételt, és elhagyta a Délvidéket? Csak a történet végét ismerem. A belgrádi napilap, a Politika 1957. május 4-i számában hitvese, Danica rövid közleményben adta hírül, hogy “április 29-én életének 75. évében a belgrádi Savski venac kórházban dr. Szántó Gábor kilehelte nemes lelkét”.

Dr. Szántó Gábort a délvidéki magyarság egy ideig hivatalosan első számú, legalábbis a jugoszláv kormány részéről annak tekintett, vezetőjét a belgrádi köztemetőben helyezték örök nyugalomra.

¹ MOL, K 63 1939-142. 16/4. 561/1939 1939 december 2.

² Mészáros S., Op. cit., 1989, p. 175.

Габор Санто и унгарското движение за лоялност в Югославия

Арпад Хорняк (Печки университет)

Резюме

До средата на 30-те години на XX в. отношението на югославската диктатура към малцинствата не се променя съществено в сравнение с предишните периоди. По това време обаче правителствените кръгове в Белград считат за необходимо да получат по-широка социална база за системата; затова се стремят да въвлечат в политическия живот малцинствата, чрез които биха могли да демонстрират и пред вътрешната политическа опозиция, и пред общественото мнение в чужбина, че имат широка база.

По отношение на унгарското малцинство това изглежда най-лесно осъществимо посредством т. нар. радикални унгарци, които от доста време членуват в Сръбската радикална партия (в по-голямата си част хора, напуснали Унгарската партия) и които имат свои собствени организации в някои селища. И Белград не се разочарова в очакванията си. Водачът на радикалните унгарци Габор Санто приема заданието; той смята, че в епохата на парламентаризма Унгарската партия не би могла да постигне кой знае какви резултати поради това, че правителствата считат унгарците за нелоялни. Г. Санто се заема да разсее тези съмнения и да докаже, че унгарците са лоялни към системата и държавата и в замяна на своята лоялност очакват да бъдат третираны като напълно равноправни граждани. През април 1931 г. той организира големи митинги в районите с унгарско население, където участниците заявяват своята лоялност към владетеля и държавата. Габор Санто се опитва да получи съдействието на водачите на ликвидиранията унгарска партия, които обаче, съобразявайки се с инструкциите на унгарското правителство, отказват да си сътрудничат с него. През 1938 г. във връзка с разширяването на дейността му настъпва очевидно подобрение на унгарско-югославските взаимоотношения. На изборите през 1938 г. управляващата Югославска радикална общност дори не го излъчва за свой кандидат. Мястото му заема Гелерт Фодор – земеделец и председател на общината в Хоргош.

Въпреки това Санто не се оттегля напълно от участие в обществения живот. През 1939 г., когато в съответствие с предизборното договаряне е увеличен броят на унгарските представители в градския съвет на Сабадка / Суботица, петима от листата на предложените от унгарската партия лица са извадени и заменени със Санто и четирима негови привърженици; така до известна степен компесират Санто за изключването му от политическия живот на страната. Не е известна съдбата му през периода след връщането на Делвидек (Южния район) на Унгария: дали е бил интерниран или пък е

държан под домашен арест или може би въобще не е дочакал завземането на властта от унгарците и е напуснал Делвидек? Знаем само края на историята. В броя от 4 май 1957 г. на белградския ежедневник „Политика“ четем кратка бележка от неговата съпруга Даница: тя съобщава, на 29 април на 75-годишна възраст в белгардската болницата „Savski venac“ е починал че д-р Габор Санто.

Превод от унгарски език П. Пейковска

Politikai elit és intézményrendszer Szlovákiában, 1918-2006. (Magyar kisebbségi elit Szlovákiában)

Jobbágy István (Selye János Tudományegyetem – Komárom, Szlovákia)

Munkánkban a szlovákiai magyar politikai elit és intézményrendszer 1918 és 2006 közötti történetét követtük nyomon, különös tekintettel az 1990 és 2006 közötti időszakra. Az 1990 előtti korszak tárgyalása során kiemelt szerepet kapott a két világháború közötti időszak, amely viszonylag sok strukturális párhuzamot kínál az 1990 utáni időszakkal. Munkánk végén ezeket a hasonlóságokat fogjuk párhuzamba állítani, rámutatva arra, hogy a parlamentáris demokrácia keretén belül mindkét korszakban (1918-1938 és 1990-2006) a hasonló kihívásokra hasonló válaszok születtek.

KISEBBSÉGI MAGYAR POLITIKAI KÉPVISELET A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI CSEHSZLOVÁKIÁBAN (1918-1938)

Az első csehszlovák köztársaság politikai keretein belül rendkívül sokszínű magyar kisebbségi képviselőlet jött létre. A legszilárdabb pozíciókat az ún. keresztény-nemzeti vonalat követő – anyaországi anyagi és szellemi támogatást élvező – magyar pártok építették ki. Szintén erős pozíciókkal rendelkeztek a szociáldemokrata-kommunista irányultságú többségi pártok a magyar szavazók által lakott választókerületekben. A magyar politikai szintér harmadik típusát az ún. aktivista kisebbségi pártok jelentették, amelyek a prágai kormányok anyagi támogatásának köszönhetően léteztek, s programjukat is a „csehszlovák” elvárásokhoz igazították. Ez utóbbi típusba tartozó pártok elhanyagolható befolyást gyakoroltak a magyar kisebbség politikai erőterére. Vegyük sorra tehát az egyes magyar és „magyar jellegű” párttípusokat.

Az Országos Keresztényszocialista Párt (OKP) felvidéki alapszervezetei az 1919-es harci cselekmények befejeződése után kezdtek újjáéledni, s az 1920 februárjában megtartott érsekújvári alakuló gyűlés után a keresztényszocialisták már a egyik legszervezettebb magyar politikai erőként léptek fel. A felvidéki keresztényszocializmus háború előtti nemzetiségi toleranciája miatt joggal számíthatott arra, hogy a szlovák és a német lakosság egy részét is sikerül megnyernie. Ezt a szándékot a párt az ún. őslakos koncepciója fejezte ki, amelynek üzenete az volt, hogy Szlovákia összes nemzetiségének össze kell fognia a betolakodó cseh „megszállók” ellen, Szlovákia teljeskörű autonómiájáért. A keresztényszocialisták az összefogás alapjául a keresztény (főleg katolikus) alapú politizálást ajánlották az ateistának tartott csehekkel szemben. Az OKP-n belül erős csoportot alkottak a katolikus papok, akik a korszak egészében

ügyelték a párt „keresztény“ (katolikus) jellegének megőrzésére.

A párt szlovák és német osztályokat is létrehozott, amelyekbe a magyarérmű szlovákokat, illetve németeket integrálta. Ez a többnemzetiségű jelleg a párt elnevezésében és szervezeti felépítésében is megmutatkozott, mivel a magyar jelző kimaradt a párt nevéből és a vezetőségben pedig egyenlő arányban képviseltették magukat az egyes nemzetiségek¹. Ennek ellenére az OKP magyar jellegéhez nem férhetett kétség, mivel az alapszervezetek többsége a magyar lakosságú területeken volt. A párt erős városias jelleggel bírt, mivel szilárd bázisokkal rendelkezett a nagyobb városokban: A keresztényszocialisták nyerték az 1920-as pozsonyi választásokat, de a többi nagyobb városban² is erős bázissal rendelkezett. Az 1920-as és 1925-ös parlamenti választásokon az OKP önállóan indult, s 2,2 illetve 1,4%-ot ért el, ami 5 illetve 4 mandátumot jelentett a 300-tagú prágai képviselőházban³.

Ugyancsak 1920 februárjára szerveződött meg az Országos Magyar Kiszgazda Párt, amely az 1909-ben Nagyatádi Szabó István által alakított Függetlenségi és 48-as Országos Gazdapártot tartotta elődjének. A szlovákiai magyar kiszgazda politika számára a csehszlovák földreform nyitott teret a politizálásra, mivel annak nemzeti szellemű megvalósítása kizárta a magyar parasztság többségét a földhözjutás lehetőségéből, s ezáltal eltávolította a mezőgazdaság érdekeit felvállaló Csehszlovák Agrárpárttól is. A párt főként a protestáns magyar választók és kistermelők érdekeit vállalta fel. A magyar kiszgazdák megszerveződése felfogható egyfajta válaszként az OKP katolikus és városias⁴ jellegére. A kiszgazdák kezdetektől hangsúlyozták pártjuk magyar jellegét és megkérdőjelezték az OKP őslakos koncepcióját, mivel a magyarság minél szorosabb összefogására helyezték a hangsúlyt. A magyar kiszgazdák az 1920-as választásokon 26 520 szavazatot kaptak, ami országosan 0,4%-ot és 2 mandátumot jelentett számukra.

A huszas évek közepére a szlovákiai magyar pártok számára is nyilvánvalóvá vált, hogy Csehszlovákia politikailag és gazdaságilag is stabilizálódott, s a határok gyors revíziója a közeljövőben nem fog megvalósulni. Ez a felismerés egyszerre jelent meg a két ellenzéki magyar párton belül. Először az OKP-n belül keletkezett pártszakadás, mivel Lelley Jenő, pártelnök és hívei a prágai kormánnyal való együttműködést szorgalmazták, míg a későbbi elnök, Szüllő Géza és az anyaország az ellenzéki politika fenntartását szorgalmazta. A válság Lelley-csoportjának kiválásával „oldódott meg“, amely megalapította az egy választást (1925) megért Nyugat-szlovenszkoí Keresztényszocialista Pártot.

Az OKP válságából megpróbáltak hasznot húzni a magyar kiszgazdák. Elnökük, Szent-Ivány József ajánlatot tett a két magyar párt egyesülésére,

¹ A szervezkedés kezdeti szakaszában még a Magyar-Német Keresztényszocialista Párt nevet használták.

² Az 1925-ös választásokon az OKP szavazatainak 1/3-át szerezte az 5 000 főnél népesebb szlovákiai városokban.

³ Angyal B., Érdekvédelem és önszerveződés. Galánta-Dunaszerdahely, 2002, p. 59-63.

⁴ 1925-ben a kiszgazdák csak szavazatainak kb. 1/5-ét tudták a nagyobb lélekszámú településekről begyűjteni.

amelyet azonban az OKP mindkét szárnya elutasított. Ennek ellenére Szent-Ivány vezetésével megalakult a Magyar Nemzeti Párt (MNP), amelybe a magyar kiskisgazdákon kívül a szlovákiai magyar zsidóságot tömörítő Magyar Jogpárt lépett be. Az 1925-ös parlamenti választások után az MNP 5 mandátumot szerzett szemben az OKP 4 képviselőházi helyével. A pártegyesítési kísérlet kudarca után az MNP az aktivizmusban keresett kárpótlást, mivel a nemzeti párt derékhadát alkotó magyar kiskisgazdák több kérdésben (pl. agrár-vámok, földreform) hajlandók lettek volna együttműködni a prágai vezetéssel. 1925-1926-ban a „csehszlovák” politikai elittel folytatott hosszú egyeztetési folyamat után sem sikerült megegyezni az MNP kormányba lépéséről. Ennek egyik fő oka az volt, hogy a magyar kormány „eltiltotta” Szent-Ivány Józsefet az aktivista politikától. Másik okként az MNP választási szövetségesének, szudétanémet gazdapártnak magatartása említhető, amely 1926 októberében egyeztetés nélkül belépett a prágai kormányba¹. A prágai kormány csehszlovák pártjai egyébként sem mutattak nagy hajladóságot a magyar pártok kormányba emelésére, mivel tudatában voltak a budapesti kormányok magyar pártokon belüli nagyfokú politikai és gazdasági érdekeltségének.

Az OKP és az MNP 1925 és 1926 közötti aktivista próbálkozásai után megszilárdult az anyaországgal együttműködő ellenzéki irányvonal. Az 1929-es és 1935-ös parlamenti választásoknak együtt vágott neki a két magyar párt. Mindkét választáson növelni tudták a szavazataik számát, ami azonban nem járt együtt a mandátumok számának növekedésével, mivel az az 1925-ös választások 9 mandátumának szintjén maradt. 1936 júniusában megvalósult a magyar pártok egysége: az MNP és az OKP Egyesült Magyar Párt néven olvadt össze. Az összeolvadás az anyaország nyomásának volt köszönhető, mivel a területi revízióknak kedvező nemzetközi helyzetben szükség volt egy egységesen fellépő, belső politikai nyomást kifejtteni tudó politikai pártra².

A magyar politika aktivista mozgástere nagyban eltért a fent említett szudétanémet pártokétól, amelynek fő oka az volt, hogy szlovákiai magyarok nem rendelkeztek erős gazdasági pozíciókkal, s így pártjaik gazdaságilag ki voltak szolgáltatva az anyaországnak, illetve a prágai kormányoknak. Ennek megfelelően az aktivizmuson belül két típust különböztethetünk meg:

a) A lakóhely szerinti állam (Csehszlovákia) által időlegesen támogatott magyar párt.³

b) Az anyaország (Magyarország) által támogatott ellenzéki magyar párt szakadása folytán keletkezett aktivista párt. Ide soroljuk a rövid életű Nyugat-szlovenszlovák Pártot és az MNP 1925 és 1926 közötti „óvatos” aktivizmusát.

A szlovákiai magyar politikában a fentiek közül egyik aktivista típus sem erősödhetett meg, mivel a prágai kormányokban nem volt meg a politi-

¹ A szudétanémet pártok (szociáldemokrata, keresztényszocialista, agrárpárt) 1926 és 1938 között valamennyi csehszlovák kormányban szerepet kaptak.

² Angyal B., *Op. cit.*, 2002, p. 205.

³ A következő aktivista politikát folytató pártokat sorolhatjuk ide: Seitz Viktor-féle Magyar Nemzeti Párt, Köztársasági Magyar Kiskisgazdák és Földművesek Szövetsége, Országos Parasztpárt, Országos Magyar Kiskisgazda, Iparos és Munkáspárt.

kai akarat a magyar aktivizmus támogatására. Ennek egyik oka az volt, hogy a csehszlovák kormányok stabilizálására elegendőek voltak a szudétánémet pártok. Másik okként azt lehet megjelölni, hogy Prága nem volt hajlandó lemondani a nacionalista szellemű földreformról¹. E nélkül azonban lehetetlen volt nagyobb magyar választótömegeket megnyerni a prágai kormányzat politikájának.

A csehszlovákiai magyar baloldal fejlődése eltérést mutatott a kisebbségi pártok aktivista-ellenzéki ellentététől, ezért indokoltnak tűnik különálló kezelése. Az I. világháborút követően a magyar kisebbségi társadalomban a Magyar-német Szociáldemokrata Párt jelenítette meg a szociális követeléseket, amely egyfajta köztes helyet foglalt el a Prágával együttműködő és szembenálló magyar párttípusok között, mivel egyrészt az ideológiai szakadék miatt nem tudott együttműködni a konzervatív magyar pártokkal, ugyanakkor 1926-ig fenntartotta a magyar szociáldemokrácia különállását a csehszlovák párttól. Az 1920-as választásokon a nemzeti alapon szerveződő csehszlovák testvérpárttól külön indult a szlovákiai magyar szociáldemokrácia, amely 108 546 (1,8%) szavazatot kapott és a két ellenzéki „nemzeti-keresztény szellemű” magyar párt legjelentősebb vetélytársa lett². A szociáldemokrácia befolyása 1919-1920 folyamán országosan csökkent, mivel a csehszlovák szociáldemokrata párt kormányba kerülése után kénytelen volt népszerűtlen intézkedések sorozatát meghozni. E mellett az 1921-es csehszlovákiai szociáldemokrata-kommunista szakadás is új helyzetet teremtett. Országosan a csehszlovák szociáldemokraták 1920 és 1925 között óriási mandátumvesztést könyveltek el. 74 mandátumukból mindössze 29 maradt, miközben Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) újonc pártként 41 mandátumot szerzett. Az 1930-as évekre a helyzet annyiban változott, hogy a szociáldemokraták „visszavették a vezetést” és 8-9 parlamenti hellyel többet szereztek, mint a kommunisták.³ A magyarok lakta dél-szlovákiai területekről azonban szinte teljesen kiszorultak a szociáldemokraták, mivel a baloldali gondolkodású magyar szavazók kb. 90 %-a⁴ Csehszlovákia Kommunista Pártját választotta. A dél-szlovákiai szociáldemokrata pozíciókat az sem javította, hogy a Magyar-Német Szociáldemokrata Párt 1926-ban beolvadt a csehszlovák szociáldemokraták soraiba⁵.

A kommunisták magyarok közötti jó szereplésének egyik titka abban rejlett, hogy választási programjukban – jó taktikai érzékkel – megjelentették a nemze-

¹ A két világháború közötti csehszlovákiai földreformról ld.: Simon A., A nemzetállami szempontok érvényesülése az első csehszlovák köztársaságban lezajlott földreform során. – In: Jobbágy István, Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez. Komárom: Pont Kutatóintézet, 2004, p. 8-40.

² Az Országos Keresztényszocialista Párt és a magyar kisgazdák 139 355 illetve 26 520 szavazatot kaptak 1920-ban.

³ A fenti „csehszlovák” mandátumokon kívül a szudétánémet szociáldemokraták 1920 és 1935 között 35-11 (csökkenő számú) parlamenti helyet tudtak biztosítani pártjuknak.

⁴ Az érsekújvári és a kassai választókerületben, amelyekben a szlovákiai tömbmagyarság kb. 90 %-a összpontosult, 1925-ben a CSKP 98 268 szavazatot kapott, amely alig maradt el (kb. 10 000 szavazattal) a magyar-német szociáldemokratákra 1920-ban leadott szavazatoktól.

⁵ Rothschild, J., Csehszlovákia története a két világháború között. Szeged, 1995, p. 46.

tiségi követeléseket, amelyek között autonomista¹ törekvések is szerepeltek². A CSKP-n belüli váltást II. kongresszus (1924) hozta meg, mivel addig a párt az egységes csehszlovák nemzet koncepcióját vallotta. 1924 után a „lenini nemzetiségi politikára” való hivatkozással elismerték a szlovák nép önrendelkezési jogait, amit a nemzeti kisebbségekre is kiterjesztettek. Ebben benne volt az elszakadás joga is, amit a proletárforradalom győzelmekor tartottak kivitelezhetőnek³.

A CSKP a tárgyalat korszakban országos szinten a szavazatok kb. 10,2-13,2% szerezte meg. A fentiekben vázolt „kisebbségbarát” program⁴ is közrejátszott abban, hogy a kommunisták a legnagyobb sikereket a magyarok által lakott vidékeken aratták, ahol erős káder-⁵ és szavazóbázist építettek ki. 1925-ben a hat „legmagyarabb” déli járásban a szavazatok 24 %-át szerezték meg szemben a CSKP 13,2%-os csehszlovákiai és 13,88%-os szlovákiai arányával. A magyar területeken belül is kiugró példaként említhető a csallóközi Gúta község, ahol az 1925-ös választások idején szavazatok 52%-át adták le a CSKP-ra⁶. Ha az 1921 és 1938 közötti korszak többi képviselőházi választására is kiterjesztjük vizsgálódásunkat, akkor azt látjuk, hogy minél magasabb volt egy településen a magyar választók aránya, annál többen szavaztak a kommunistákra.

A két világháború közötti Csehszlovákia 1938-as szétesése és az 1948 februári kommunista hatalomátvétel közötti időszak kiesik a „klasszikus” szlovákiai magyar kisebbségpolitika időszakából. Egyrészt az 1938. november 2.-i első bécsi döntés által meghúzott új határok miatt, amely megszüntette a szlovákiai magyarság zömének kisebbségi létét, másrészt viszont az 1945 tavasza és 1948 februárja közötti időszak miatt, amelyben az újjáalakuló csehszlovák hatalom a magyarság egyéni jogait sem garantálta a kollektív bűnösségre (Beneš-dekrétumok⁷) hivatkozva. Az 1945 és 1948 közötti időszak nacionalista-sovinisza politikája (kitelepítések, deportálások) teljesen szétverte a szlovákiai magyarság szellemi és anyagi

¹ Az 1920-as években a Szovjetunió minden eszközzel igyekezett destabilizálni az I. világháború után kialakult európai rendet, amelynek egyik vesztese volt. Az egyik eszközt erre a magyar kisebbségek önrendelkezési követeléseinek támogatásában látta, melyek fenyegették a kisantant államok területi épségét. (Ld.: Romsics I., Magyarország története a XX. században. Bp., 2000, p. 235.) A csehszlovák centrista pártok viszonylag hamar felfedezték CSKP nemzetiségi politikájának indítékait és a pártot többször megvádolták a magyar irredentizmus támogatásával. (Ld.: Turczel L., Két kor mezsgyéjén. Bratislava, 1983, p. 38-39.)

² Purgat, J., Od Trianonu po Košice: k maďarskej otážke v Československu. Bratislava, 1970, p. 303; Zvara, J., A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Bratislava, 1965, p. 18.

³ Turczel L., Két kor mezsgyéjén. Bratislava, 1983, p. 38-39.

⁴ Természetesen a radikális szocialis program legalább akkora, ha nem nagyobb súllyal esett latba a kommunistákra leadott magyar szavazatok esetében.

⁵ Kassán például a CSKP kádereinek mintegy 80% volt magyar nemzetiségű. (Ld.: Fábry Z., A vádlott megszólal: a cseh és szlovák értelmiség címére. Pozsony, 1992, p. 26.) Ez az arány mindenképpen kiemelkedő, bármely népszámlálási statisztikát is vegyük alapul. Kassa város lakosságának magyarsága hivatalosan 75%-ról (1910) 18%-ra (1930) csökkent a vizsgált korszakban. (Ld.: Gyönyör J., Közel a jog asztalához. Pozsony, 1993, p. 348.)

⁶ Angyal B., Op. cit., 2002, p. 128.

⁷ Beneš-dekrétumoknak E. Beneš csehszlovák elnök 1945-ben kelt rendeleteit nevezik, amelyekben a német és magyar kisebbséget kollektívan felelőssé tette Csehszlovákia II. világháború előtti széteséséért. A rendeletek egyebek között teljes vagyonek kobzást írtak elő pusztán nemzetiségi alapon, ami majd mindegyik szlovákiai magyar családot sújtotta. A dekrétumok okozta vagyoni károk teljes kárpótlásától az 1989 utáni szlovák kormányok mereven elzárkóztak.

infrastruktúráját, ami az alapoktól kezdődő újjászervezését igényelte a kisebbségi politikai intézményrendszernek.

A KOMMUNISTA CSEHSZLOVÁKIA (1948-1989)

Az 1948 és 1989 közötti időszak – a háborút követő kisebbségellenes politika miatt – felfogható, úgy is, mint a szlovákiai magyar intézményrendszer újrateremtődésének lassú folyamata. Csehszlovákiában a magyarok egyéni, állampolgári jogainak visszaadását (245/1948. számú törvény) után 1949-ben a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete (Csemadok)¹ megalapításával bekezdte a közösségi-kulturális jogok gyakorlásának visszaállítását, de csak mint a kiépülő monolitikus politikai és kulturális intézményi struktúra szorosan ellenőrzött része. (A magyar iskolarendszer 1950/1951-es iskolaévben indulhatott újra.) Igaz, a Csemadok ekkor még csak a lehetőséget hordozta magában a politikai képviselőre, mivel a csehszlovák állam és a monolitikus kommunista ideológia együttesen tették lehetetlenné a kisebbségi érdekképviselő teljeskörű megvalósítását.

A Csemadok mint az egyetlen magyar tömegszervezet apparátusával és intézményrendszerével azonban jó lehetőséget adott egy látens etnopolitikai potenciál fenntartására, amely megfelelő pillanatban aktivizálódhatott. Az első ilyen lehetőségre 1968 „prágai tavaszán” kerülhetett sor. Az 1968. március 12-én – pártállami struktúrával szembenező és szakítani akaró – Csemadok-vezetőség lényegében megfogalmazta az összes olyan problémát, amely akkor a szlovákiai magyar kisebbségi politika napirendjén szerepel: a magyar nyelvű közoktatással összefüggő problémák, a nemzetiségek számára előnyösebb közigazgatás megteremtése, Beneš-dekrétumok felülvizsgálata stb. A reformulás után került a szervezet élére Dobos László és az elnökség tagjai közé pedig, az 1989 utáni időszakban is meghatározó szerepet játszó, Duray Miklós. A magyar szervezet etnopolitikai szerepét a csehszlovák politikai elit is elismerte azáltal, hogy a Csemadok magas rangú vezetőit beemelte a törvényhozó és a végrehajtó hatalomba².

Ennek a korszaknak a legjelentősebb etnopolitikai vívmányát az 144/1968. számú alkotmánytörvény jelentette, amelynek 3. cikke a magyar, német, lengyel és ukrán nemzetiségnek biztosította az anyanyelvű művelődés jogát, az általuk lakott területen hivatalos érintkezésben használhatták nyelvüket, valamint a kisebbségi szervezetekhez és sajtóhoz való jogot. A kormány mellett létrejött Nemzeti Tanács kidolgozta a végrehajtásra vonatkozó törvényeket is. A 1968-as prágai tavasz ígéretes politikai hajtásait gyorsan lefagyasztotta a nyár végén beköszöntött „orosz tél”. Az augusztus 21-i szovjet katonai intervenció utáni – G. Husák nevéhez kapcsolható – visszaszerveződés meghozta a Csemadoknak is a szoros politikai

¹ Az 1949-ben Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete néven alapított szervezet több névváltoztatáson esett át. Jelenlegi (2009) hivatalos elnevezése: Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség. Munkánkban – a Szlovákia önállósulása után is meghagyott – Csemadok betűszót fogjuk használni.

² Szabó Rezsőt, a Csemadok főtitkárát meghívták az 1968-as nemzetiségi alkotmánytörvény kidolgozásával megbízott munkacsoportba és a szlovák reformparlament egyik alelnöki posztját is ő kapta. Dobos László nemzetiségi ügyek tárca nélküli minisztere lett.

ellenőrzést. Az egyik fő vád az 1968-as reformvezetéssel szemben az volt, hogy a politikai pártot akartak létrehozni a Csemadokból¹.

1975-ben a Helsinki Záróokmány aláírásával a szovjet blokk országai elfogadták az emberi jogok és alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásának elvét. Ezt tette lehetővé a szovjet blokkon belüli disszidens mozgalmak „szabadabb” működését. Lehetővé vált, hogy a csehszlovákiai magyarság érdekeinek képviselőiben nem hivatalos mozgalom jöjjön létre. 1978 januárjában a szlovák oktatási tárca tervezetet készített a magyar nyelvű nemzetiségi oktatás felszámolására. A tervezetben megfogalmazott elvek megvalósulásának megakadályozására alakult meg 1978 áprilisában a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága (CSMKJB), amely felhívással fordult az ország vezetőihez és a közvéleményhez². A Duray Mikós nevével fémjelzett disszidens mozgalom nemzetközi és csehszlovákiai visszhangot kiváltott tevékenysége kényelmetlen helyzetbe hozta a szlovákiai állami és pártszerveket. A szlovák iskolaügyi tervezet a Lőrincz Gyula Csemadok elnök és Jozef Lénárt, szlovákiai pártfőtitkár által lefolytatott tárgyalások után került le a napirendről, de csak egy rövid időre³.

A következő jelentős érdekképviselési akcióra ismét a magyar nyelvű oktatás felszámolására irányuló kísérlet váltotta ki. 1984. február 13-án a Csemadok vezetése megkapta a készülő szlovákiai oktatási törvény tervezetét, amely lehetőséget adott volna a magyar nyelvű alap-, illetve középfokú oktatás megszüntetésére. Sidó Zoltán, a Csemadok országos elnöke a prágai Szövetségi Gyűlés alelnökétől, D. Hanestől kért segítséget, arra hivatkozva, hogy a szlovákiai törvénytervezet ellentétben áll az 1968-as alkotmánnyal. Ezután 1984. március 9-én összehívták a Csemadok Központi Bizottságának tagjait, akik egységesen elvetették a készülő oktatási törvénytervezetet. A hivatalos Csemadok vonallal párhuzamosan Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága is bekapcsolódott a magyar iskolák megtartásáért indított harcba. Az ellenzéki csoport – az 1978-as akcióhoz hasonlóan – szamizdatban megjelenő kiadványokkal és tiltakozó jegyzékek megfogalmazásával próbálta megakadályozni a magyar iskolák bezárását. Az ellenzéki csoport közvetítésével jutottak ki hírek a nemzetközi sajtóhoz (pl. Szabad Európa Rádió). 1984. március 4-én – közvetett módon – Magyarország is beavatkozott kérdésbe. Kovács Béla prágai nagykövet és Szapora Sándor pozsonyi konzul látogatást tett a Csemadok pozsonyi központjában, ahol Sidó Zoltánt biztosították Magyarország támogatásáról. Sidót „tanácsokkal” látták el a L. Štrougal-vezette magas rangú csehszlovák küldöttség magyarországi látogatása előtt: a csehszlovákiai magyar sajtóban – különös tekintettel a szlovákiai párt magyar nyelvű lapjára, az Új Szóra – vezetői helyen kellett leköszölni a magyar nagykövet Csemadoknál tett látogatását, amely a szlovákiai magyarságnak nyújtott budapesti támogatást fejezte ki a kor viszonyai között⁴.

¹ Őszi I., Sidó Z., Ötven év szolgálat. A Csemadok tevékenysége az Érsekújvári járásban 1949-1999. Dunaszerdahely, 2000, p. 90-97.

² Duray M., Kettős elnyomásban: dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről, 1978-1989. Pozsony, 1989, p. 3.

³ Sidó Zoltán, a Csemadok országos elnöke (1981-1991), illetve főtitkára (1991-1993), 2003. október 17. Interjú, 2003. október 17. (Sidó Zoltán egykorú kézíratos feljegyzéseinek felhasználásával készült.)

⁴ Ibid.

A kommunista rezsim 1989-es bukását követően a szlovákiai magyarság a Csemadokban és a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságában felhalmozott szellemi és anyagi infrastruktúrájára alapozva kezdhette felépíteni politikai képviseletét a parlamentáris többpártrendszer keretein belül. Némiképp zavarral úgy is fogalmazhatnánk, hogy az 1989 utáni szlovákiai magyar elit valamennyi szereplője a fenti két szervezet „köpönyegéből” bújik ki.

A MAGYAR KISEBBSÉG PÁRTPOLITIKAI KÉPVISELETE – ETNIKUM ÉS RÉGIÓ

Az 1990 utáni Szlovákia pártrendszerében a politikai elemzőknek elég nagy gondot jelentett a magyar kisebbség pártjainak besorolása, mivel ezek nem voltak beilleszthetők sem az Európa felé orientálódó, sem pedig a Mečiar¹ vezette populista-nacionalista csoportosításba. A magyar pártok csoportja külön pártrendszerként pedig nehezen volt értelmezhető, főként az 1998-as pártegyesülés után. Ennek ellenére – 1998 előtt – voltak kísérletek a magyar kisebbség képviseletének egy külön szlovákiai magyar pártrendszerként való leírására². Az etnikai alapon szerveződő pártok esetében a nemzetközi besorolás is eléggé nehézkes, mivel ezek a pártok ideológiai szempontból meglehetősen sokrétűek, s ezért más módszerekkel kell közelítenünk hozzájuk. Első lépésként tehát az a legcélravezetőbb, ha elvégezzük a szlovákiai magyar kisebbség pártjainak fogalmi behatárolását

A szlovákiai magyar pártok szervezettörténete két fontos szakaszra osztható. Az első szakaszban (1990-1998) három meghatározó párt az Együttélés Politikai Mozgalom (EPM), a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom (MKDM) és a Magyar Polgári Pártra (MPP)³ alakult meg. A második, 1998 utáni szakaszban e három párt egyesüléséből egy egységes párt, a Magyar Koalíció Pártja (MKP) született.

Az etnikai párt meghatározásakor három fontos szempontot különböztethetünk meg:

- a) pártjelleg kérdése;
- b) etnikai kötődés és partikuláris érdek;
- c) területi elkülönülésre való törekvés, illetve regionális szerep.

A pártjelleg meghatározásánál feltételül azt szabjuk, hogy a párt az érvényes jogi előírásokat betartva bejegyeztesse magát, elinduljon a választásokon és sikeresség esetén elfoglalja parlamenti mandátumait. Ennek a kitételnek mind a négy alábbiakban vizsgált magyar pártformáció megfelelt. Mind négy párt szavazatainak döntő többségét a szlovákiai magyar szavazóktól kapta, így az etnikai kötődés erősségét nem lehet megkérdőjelezni⁴. Az EPM az 1990-es indulásakor minden

¹ V. Mečiar – a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS) alapítója – 1990 és 1998 között három alkalommal szerezte meg a miniszterelnöki széket populista-nacionalista programmal.

² Szomolányi, S., Mesežnikov, Gr., Slovakia: Parliamentary Elections 1994. Bratislava, 1995, p. 203-205.

³ Az MPP megalakulásakor a Független Magyar Kezdeményezés (FMK) nevet választotta.

⁴ Az etnikai kötődés erőssége a több sikertelen magyar pártalapításnál megkérdőjelezhető volt. Ilyenek voltak a például a Magyar Néppárt, a Magyar Népi Mozgalom a Megbékélésért és a Jólétért, valamint a Magyar Föderalista Párt. Ezekről később még bővebben szólunk.

csehszlovákiai kisebbség képviselőtét felvállalta, de ez csak részleges sikert hozott, mivel csak a csehországi lengyelek által lakott területeken tudtak nagyobb számú szavazatot begyűjteni, illetve szervezeti struktúráját kiépíteni. Csehszlovákia 1993-ban történt szétválása után az EPM is „tisztá” magyar kötődésű párttá vált Szlovákiában. Ha a partikuláris érdekek szempontjából elemezzük a négy párt tevékenységét, akkor elmondhatjuk, hogy mindannyian a magyar kisebbséget sújtó legfontosabb problémákat (nyelvhasználat, intézményrendszer, autonómia) emelték programjukba.

A területi elkülönülésre való törekvést vizsgálva, a pártprogramok alapján elmondhatjuk, hogy mind a négy pártformáció autonomista, még ha a követelések radikalizmusát tekintve mutatkoznak is különbségek¹. Az EPM mutatkozott a legradikálisabbnak a területi elkülönülés (autonómia) követelésében, az MKDM szintén rendelkezett kidolgozott autonomista programokkal, de ezek képviselőiben nagyobb „rugalmasságot” mutatott. A liberális MPP tekinthető a legmértékeltetebbnak ebben kérdésben, mivel az autonómia személyi és kulturális-oktatási szempontjaira helyezte a hangsúlyokat. Az MKP megalakulásától kezdve kénytelen volt háttérben szorítani a területi autonómia követelését, mivel a szlovák ellenzéki pártok egyik alapvető követelése az 1998-as koalíciós együttműködés megkötésekor éppen az etnikai alapú területi autonómiáról való lemondás volt². A 2006-ig terjedő időszakban az MKP nem is lépett fel ezzel az igénnyel. A kormányrésztvétele ugyanis önmérsékletet követelt ebben a kérdésben, inkább az önkormányzatok jogainak kiszélesítésére helyezte a hangsúlyt.

A pártok által ténylegesen betöltött regionális szerep vizsgálatakor fontos szempont, hogy Szlovákia nem föderatív berendezkedésű állam, ezért az állami szint alatti területi egységek nincs különleges jogi státusuk. A föderatív jogokkal nem rendelkező területi önkormányzatok egyébként is csak a 2001-es megyei önkormányzati reform után jöttek létre. A szlovák kormány azonban még ezek esetében is ügyelt arra, hogy még véletlenül se alakuljanak ki magyar többségű önkormányzati megyék. Ezért a magyar kisebbség által lakott területet szándékosan feldarabolták.

A fenti körülmények és a magyar pártok programja alapján csak kis részben, a szavazóbázisa alapján pedig egyáltalán nem lehet az MKP-t (elődpártjait) például etnoregionális pártnak tekinteni. Azt mindenesetre ki kell hangsúlyozni, hogy a pártprogramokban fellelhetők etnoregionalista tendenciák, de az MKP számára a szakítás a tisztán etnikai bázissal eddig a nehéz szlovákiai pártpolitikai mezőnyben túlságosan kockázatosnak tűnt. A fentiekben megfogalmazott meghatározásokból kiindulva tehát az 1990 és 2006 közötti választási időszakok négy fontosabb magyar politikai szervezetét – politológiai értelemben is – pártnak tekintjük, amelyet az etnikai jelzővel határoztunk meg.

¹ Gyurcsik I., A szlovákiai magyar pártok karaktere és genézise. – Regio, 1996, № 3, p. 189.

² Bárdi N., Éger Gy. (szerk.), Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989-1999. Bp., 2000, p. 344.

*A MAGYAR PÁRTOK KIALAKULÁSA ÉS VÁLASZTÁSI
KOALÍCIÓBA TÖMÖRÜLÉSE (1990-1994)*

Az 1990 és 2004 közötti szlovákiai választások jól mutatják a plurális demokrácia fejlődésének egyes státuszait, ami nagy hatással volt pártrendszer is. Ha némi leegyszerűsítést engedünk meg, akkor erős választóvonalakat fedezhetünk fel az egyes választásokhoz kapcsolódóan. Az 1990-es választások a totalitárius egypártrendszer elutasításáról, az 1992-es választások Csehszlovákia szétválásáról, míg az 1998-as választások Szlovákia belső demokratikus intézményrendszerének jellegéről és külkapcsolatainak irányultságáról (EU, NATO) szóltak.

1990-es parlamenti választások egyfajta népszavazásként is felfoghatók, ami a politikai rendszer megváltoztatásáról szólt. A csehszlovákiai választók nemet mondtak az egypártrendszerre, s így egyben elutasították az 1990 előtti nem versenyelvű politikai rendszert. Az elutasítás jól kifejeződött a rendszerváltó tömegmozgalom, a Nyilvánosság az Erőszak Ellen (VPN) és az – ekkor még „reformálatlan” – kommunista utódpártra, a Szlovákia Kommunista Pártjára (KSS) leadott arányában¹. 1990 és 1992 júniusa között VPN a Kereszténydemokrata Mozgalommal (KDH) és a Demokrata Párt² (DS) alakította meg az első szabadon választott szlovák kormányt³. Az 1990 júniusi választásokon vesztes Szlovák Nemzeti Párt (SNS) az etnopolitikai feszültség parlamenten kívüli kiélezésével próbálta megragadni a hatalmat. 1990 októberében az SNS tömegtüntetések szervezésével próbálta kikényszeríteni, hogy a VPN-vezette kormány nyelvtörvényt fogadjon el. A törvény a magyar kisebbség dél-szlovákiai anyanyelvhasználatára ellen irányult. A nacionalista képviselők dél-szlovákiai „olvasói levelekre” alapozva azt állították, hogy a magyar többségű területeken elnyomják a szlovákokat. A „levelek” állításait ugyan nem tudták konkrét esetekkel alátámasztani, de a többségi szlovák közvélemény manipulálására azonban alkalmasak voltak. A közhangulat miatt a kormánykoalíció belekényszerült az 1990-es nyelvtörvény megalkotásába. A VPN vezette kabinet ugyan nem az SNS által szorgalmazott erősen kisebbségellenes tervezetet, hanem egy „enyhébb” változatot fogadta el, de a felkorbácsolt nacionalista hullám 1998-ig lehetetlenné tette a demokratikus politikizáló szlovák és magyar pártok szorosabb együttműködését. Itt érdemes

¹ A KSS 1989 előtt jegyzett kb. 450 ezer tagjából 1991 decemberére kb. 47 ezer maradt. Ekkor került a párt élére a P. Weiss, és P. Kanis, akik a reformot levezényelték. A „megreformált” párt az 1992-es választásokon már új névvel – a Demokratikus Baloldal Pártja (SDE) – indult. Az 1990 választásokon a rendszerváltó – VPN (29,34%), KDH (19,2%), DS (4,34%) – koalíció eredményei messze felülmúlták az utódpárt KSS 13,34%-os szavazatszerzését. Ld.: Kopeček, L., Transformace slovenské komunistické strany. – In: Středoevropské politické studie, 2000B/autumn, www.cepsr.cz

² A liberális-konzervatív Demokrata Párt (DS) csak az 1990 és 1992 közötti időszakban tudott önállóan megjelenni a szlovákiai politikai palettán, mivel ezt követően támogatottságának csökkenése miatt csak koalíciók tagjaként tudott szerephez jutni. Az 1998 utáni időszakban politikai támogatottságát meghaladó befolyást kapott a két Dzurinda-kormányban. A magyar politikai törekvések iránt ez a párt mutatta a legtöbb megértést a kormánykoalícióban. (Ld.: Dufek, P., Maďarská menšina na Slovensku. Středoevropské politické studie, 2002/spring-summer. www.cepsr.cz 2002).

³ Munkánkban a szűkös terjedelem miatt a szlovákiai pártpolitikára koncentrálnunk. A csehszlovákiai összefüggésekre csak akkor térünk ki, ha az ok-okozati összefüggések miatt feltétlenül szükséges.

kiemelni, hogy V. Mečiar szlovák kormányfőként a nacionalista táborral szemben lépett fel az 1990-es nyelvtörvény körüli vitákban. Itt tudatosította azonban az etnopolitika mozgósító erejét és kormányfői hatalmára való veszélyességét. Ekkor kezdődött el a VPN „demokrata” és „nemzeti” szárnyának eltávolodása, majd szétválása¹.

Szlovákia további sorsát illetően az 1992-es év sorsdöntőnek bizonyult, mivel az ekkor rendezett választások tétje a szövetségi állam fennmaradása volt. Az 1991 márciusában a VPN-ből kivált V. Mečiar vezette Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom (HZDS) győzelmével a populista-nacionalista vonal aratott győzelmet². Ez az 1992-es év folyamán a cseh, Klaus-kormányral folytatott tárgyalások után megpecsételte a szövetségi állam sorsát, amely 1993. január elsejével megszűnt. A Mečiar-i politika kibontakozását azonban a HZDS folyamatos politikai erőzítője akadályozta, ami leginkább a párt ideológiailag definiálatlan politikai irányvonalával, illetve az erről folyó vitákkal és a pártvezető diktatórikus irányítási módszereinek volt köszönhető³. 1993 márciusában a M. Knažko, 1994 februárjában pedig a J. Moravčík által vezetett csoport vált ki a HZDS-ből. E két csoport a Szlovák Nemzeti Pártból (SNS) kivált E. Černák-féle mérsékelt csoportosulással kiegészülve megalakították Demokratikus Uniót (DÚ), amely az ellenzék részévé vált⁴.

Az 1989 novembere és 1990 márciusa közötti időszakban alakultak ki a magyar kisebbség három meghatározó politikai pártja, amelyek mellett a későbbiek során már nem tudtak megerősödni egyéb pártformációk.

Elsőként az 1978-ban létrehozott Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága (CSMKJB) nevű ellenzéki mozgalomból kinőtt liberális Független Magyar Kezdeményezés (FMK) alakult meg 1989. november 18-án, legkorábbi magyar reakcióként a kommunista pártállam megingott pozícióira. A párt első elnöke Tóth Károly lett, akitől 1991-től A. Nagy László vette át ezt a posztot. Az 1989 előtti ellenzéki időkből datálható jó kapcsolatoknak köszönhetően a VPN és az FMK gyorsan megtalálták a közös hangot. Az 1989 novembere és az 1990 júniusi parlamenti választások előtt ennek köszönhetően juthattak kooptációval parlamenti helyekhez magyar nemzetiségű képviselők. Az együttműködés az 1990 júniusi választások után is folytatódott, amikor a VPN listáján 5 parlamenti mandátumhoz jutott az FMK a 150-tagú szlovák parlamentben. Az 1990 júniusa és 1991 áprilisa között az FMK részt vett az első Mečiar-kormány munkájában, amelyet a VPN szakadása miatt – 1991 májusa és 1992 júniusa között – felváltott J. Čarnogurský vezette kabinet. Ez utóbbiban a magyar szervezet már a VPN-ről leválva, mint önálló koalíciós partner vett részt. A rendszerváltó FMK 1992

¹ Berényi J., Nyelvországlás. A szlovákiai nyelvtörvény történelmi és társadalmi oka. Pozsony, 1994, p. 60-83.

² 1992-ben a HZDS az SNS-szel lépett kormányra.

³ A HZDS-t Mečiar vezetői karizmájára és klientista politikai és gazdasági holdudvarára alapozott pártként definiálta a szakirodalom, megkülönböztetve a határozott ideológiai program alapján szerveződő ellenzéki pártoktól. (Ld.: Mesežnikov G., The Open Enden Formation of Slovakia's Political Party System. – In: Szomolányi, S., John A. Gould (Ed.), Slovakia: Problems of Democracy. 1997, p. 44.)

⁴ Kopeček L., Demokratická unie Slovenska. – In: Středoevropské politické studie, 2000A/summer, www.cepsr.cz

januárjában Magyar Polgári Pártra (MPP) változtatta nevét, amellyel még inkább nyomatékosítani kívánta önálló politikai arculatát a szlovákiai magyar választók felé¹. Az MPP-nek szüksége is volt szervezeti struktúrájának megerősítésére és politikai stratégiájának újragondolására, mivel a magyar kisebbségi szavazatok elnyerésében erős versenytársai támadtak, melyek közül a kilencvenes évek első felében az Együttélés Politikai Mozgalom (EPM) volt a legjelentősebb.

Az Együttélést az 1989 előtti idők ismert ellenzéki aktivistája Duray Miklós alapította, aki 1989 decemberének elején tért vissza amerikai útjáról. Duray hazatérését követően azonnal bekapcsolódott a csehszlovákiai nagypolitikába, amire 1989 decembere és 1990 júniusa között – M. Čič-kormányában – az FMK biztosított lehetőséget számára. Az egyre inkább éleződő szlovákiai nacionalista hangulat, Durayt meggyőzte arról, hogy a Független Magyar Kezdeményezés VPN-nel együttműködő, „társutas” politikája rövidtávon kudarcra van ítélve. A magát ideológiamentes kisebbségvédő mozgalomként definiáló Együttélés 1990 márciusában alakult meg, azzal a céllal, hogy az összes csehszlovákiai kisebbség jogvédelmét ellássa. Az EPM-nek azonban – ahogyan már korábban említettük – csak a csehországi lengyel kisebbséggel sikerült intézményesített kapcsolatot kialakítani, ami Csehszlovákia 1993. január elsejei szétválása után értelemszerűen elvesztette politikai relevanciáját. Az Együttélés politikai sikereit Duray pártvezetői ismertsége mellett annak köszönhetette, hogy jó érzékkel bevonta a kommunista időszakban alakított egyetlen magyar tömegszervezet, a Csemadok helyi és központi elitjét, amely az 1989-es fordulat után egyedüli magyar szervezetként rendelkezett nagyszámú és mozgósítható politikai káderrel.

1990-ben a többpártrendszer meghirdetésével a Csemadok elitje légüres térbe került. A kulturális tömegszervezet nyílt politikai szerepvállalásra nem vállalkozhatott, mivel az az állami dotáció elvesztésével járt volna együtt². E mellett megkezdődött a szervezet természetes eróziója is, mivel a szabadabb körülményeket kihasználva néhány szakosított tudományos és kulturális részlege önállósult. Ebben a helyzetben ráadásul még politikai támadások is érték az FMK részéről. A rendszerváltó mozgalomként antikommunista retorikával fellépő FMK³ „sztálinista kövületeként” tekintett a magyar tömegszervezetre, amelyet 1989 előtti formájában megszűnésre ítélt. Duray Miklós a kezdetekkor szintén a fenti véleményen volt⁴, de az EPM megalakításának folyamatában viszonylag gyorsan felismerte a Csemadok intézményi és szellemi infrastruktúrájában rejlő előnyöket, amelyeket fel is használt pártja kiépítésekor. Így a Csemadok 1990 májusában már egyértel-

¹ Szarka L., Kisebbségi többpártrendszer és közösségépítés (A szlovákiai magyar politikai pártok működése 1989-1998). – In: Fazekas J., Hunčík P. (szerk.), Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Somorja-Dunaszerdahely, 2004, p. 82.

² Öllös L., A magyar pártok programjai. – In: Fazekas J., Hunčík P., Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Somorja-Dunaszerdahely, 2004, p. 62.

³ „...a politikától független, demokratikus felépítésű kulturális szövetségre” van szükség, jelentette ki az FMK korabeli programnyilatkozata, amit azonban a Csemadok-elit nyílt támadásként fogott fel. Sidó Zoltán, aki 1990-1991-ben a Csemadok országos elnöke volt, egyenesen „Csemadokverés”-ről beszélt. (Ld.: Ószi I., Sidó Z., Op. cit., 2000, p. 190.)

⁴ 1989. december 15-én Nap c. napilapnak Duray azt nyilatkozta, hogy a „Csemadokot le kell rombolni, és a helyén új szervezetet kell építeni ...” (Op. cit., p.189.)

műen az EPM-et támogató szervezettként volt elkönyvelve az FMK berkeiben¹. A Csemadok helyi szervezetei nagy segítséget nyújtottak az EPM alapszervezeteinek létrehozásához, s biztosították a működés feltételeit is. Ezzel párhuzamosan a Csemadok egykori meghatározó egyéniségei (pl. Dobos László, Szabó Rezső), akiket 1968-as prágai tavasz után kizártak a politikai közéletből az EPM-ben vállaltak szerepet. Így az Együttélés tudta hasznosítani leginkább, azt az intézményi és szellemi örökséget, amelyek a Csemadok négy évtizedes működéséből felhasználható volt az 1989 utáni többpártrendszerben. Egyebek között ennek is betudható az a tény, hogy 1994-ig az EPM volt a legerősebb a három magyar párt közül. Az 1990-es önkormányzati választások eredményei mutatták leginkább az Együttélés fölényét, ekkor ugyanis MKDM-nél kétszer, az FMK-nál pedig ötször több képviselői helyet szerzett².

A harmadik jelentős pártformáció a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom (MKDM) az Együttéléssel párhuzamosan – 1990 márciusában – alakult meg. A megalakulást megelőzően több jel mutatott arra, hogy a szlovák Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH) és (a FMK-n keresztül) a VPN is befolyása alá kívánta vonni az alakulóban lévő szervezetet. A magyar kereszténydemokrata klubokból kinőtt párt azonban a KDH-val – annak erős nacionalista retorikája miatt – nem akart szorosabb szervezeti kapcsolatot kiépíteni. Ezzel párhuzamosan a VPN-be sem kívánt az FMK-hoz hasonló módon beolvadni, ami azt jelentette, hogy az 1990 júniusi választások előtt e két tábor felé lezárult az út³. A magyar kereszténydemokratáknak az EPM-mel szemben ugyancsak ki kellett jelölni az együttműködés kereteit és határait. Bár az 1990-es parlamenti választásokra koalíciót kötött a két magyar párt a szorosabb együttműködésről egyelőre nem lehetett szó. 1991 áprilisában Bugár Béla elnöknek párttagokat kellett kizárni, mivel túlságosan közel kerültek az Együttéléshez, s ezzel veszélyeztették az MKDM szervezeti önállóságát. Az első, 1990-es programnyilatkozatában⁴ még inkább hitbuzgalmi célokat megfogalmazó mozgalom fokozatosan megtalálta a helyét a két másik magyar párt között. Az 1990 és 1994 közötti időszakban az önkormányzati választások fentiekben idézett eredményei azt mutatták, hogy az MKDM a második helyet foglalta el magyar pártok rangsorában.

Magyar Néppárt (MNP) 1991 nyarán alakult az Együttélésből és az MKDM-ből távozott, illetve kizárt képviselőkől. A néppárt elnöke Popély Gyula lett. Az MNP alapítói egykori pártjaikat elvtelenséggel vádolták, mivel hozzájárultak a magyar nyelvhasználatot korlátozó 1990-es nyelvtörvény elfogadásához⁵. Céljuk

¹ Op. cit., p. 190.

² Az Együttélés 1990-ben 102 polgármesteri széket és 2416 képviselői helyet szerzett a szlovákiai önkormányzatokban. Az FMK (27 ill. 482) és az MKDM (35 ill. 1153) idevonatkozó adatai messze elmaradtak a Duray-vezette mozgalom eredményességtől. Az 1994-es önkormányzati választások az EPM csökkenő tendenciájú, de még mindig jelentős választási fölényét mutatták. Ld.: Gyurcsík I., Op. cit., 1996, p. 189.

³ Gyurcsík I., A szlovákiai magyar pártok..., Régió, 1996, p. 176; Szarka L., Op. cit., 2004, p. 84-85.

⁴ Az MKDM 1990-es első programját. Ld.: Bárdi N., Éger Gy. (szerk.), Op. cit., 2000, p. 206-211.

⁵ A 14-tagú EMP-MKDM koalíció 9 tagja szavazott a nyelvtörvény mellett, s csak négyen utasították el. A törvény mellett szavazók azzal érveltek, hogy így elkerülhető volt az SNS nacionalista törvénytervezetének elfogadása. Ld.: Berényi J., Op. cit., 1994, p. 140-142.

a magyar pártok egyesítése volt néppárti alapon a nemzeti és keresztény értékek talaján¹. A párt az 1992-es választások után nem tudott tömegbefolyásra szert tenni, s ezért 1994-ben a Magyar Néppárt már nem is szerepelt önálló pártként a választásokon, ami pártpolitikai közéletből való fokozatos eltűnését is magával hozta. Az 1994-es önkormányzati választásokon mindössze 4 képviselői helyet sikerült szereznie az MNP-nek².

Az 1990-es parlamenti választásokon az Együttélés és az MKDM koalíciója indult a harcba a kisebbségi szavazatokért. 8,66%-os eredményük azt jelentette, hogy az ötödik helyet szerezték meg a parlamenti pártok rangsorában. A magyar szavazók főleg erre a kétpárti listára szavaztak, mivel a harmadik magyar párt (FMK) mandátumai biztosítottak látták a VPN-listán. Az 1992-es parlamenti választásokon az Együttélés és az MKDM és a Magyar Néppárttal hármas koalíciója indult. Ez a választás nagy tanúsággal szolgált, mivel mindössze 0,47-dal lépték túl a hármas koalíciók részére előírt 7%-os bejutási küszöböt. Mindeközben a szlovák koalíciós partnerétől (VPN) „elhagyatott” Magyar Polgári Párt egyedül vágott neki a választásoknak, ahol 2,29%-ot ért el, ami alatta maradt az 5%-os küszöbnek, s ezért nem került be a parlamentbe. A MPP kudarca azt is jelentette, hogy a rá leadott magyar szavazatok elvesztek, ami egy behatárolt kisebbségi választóbázissal rendelkező politikai közösség számára megengedhetetlen luxusnak bizonyult. Ebből kifolyólag a szűk választóbázis és a választási rendszer jelentette kényszerek miatt a három meghatározó pártnak félre kellett tenni politikai nézeteltéréseit. 1994-re oldódtak a feszültségek az EPM-MKDM és az MPP között, ezért Magyar Koalíció (MK) néven hármas koalíció indulhatott a magyar szavazatokért. Az MPP-vel azonban „megfizetette” a két másik párt a koalíció kötésének árát, mivel mindössze egy mandátumot juttattak neki, amelyet a pártelnök, A. Nagy László kapott. A Magyar Koalíción belüli összefogást a választók meg is hálálták, mivel 10,18%-nyi szavazat érkezett a magyar listára, ami nagy sikernek számított, hiszen az megközelítette a magyar kisebbség 1991-ben mért 10,8%-os összlakoságon belüli arányát³.

Berényi József az FMK-MPP képviselője 1994-ben elemezte a magyar pártok közötti feszültségek okait. Az elemzésében szereplő megállapítások következő pontokba soríthatók össze:

a) Az FMK „militáns hangvétellel” reagált az Együttélés megalakulására és teljesen eltérő politikai programjára;

b) Az Együttélés nem fogadta el a nem nemzeti alapon történő politizálást, ami lehetetlenné tette az FMK-val és más pártokban lévő magyar parlamenti képviselőkkel (pl. KSS, KDH) való együttműködést;

c) Az FMK és az Együttélés-MKDM között a generációs szakadék is tátonzott, ami megnehezítette a kommunikációt;

¹ Az Magyar Néppárt törekvései nagy hasolóságot mutattak a két világháború közötti Magyar Nemzeti Párt irányultságával, ami nem teljesen meglepő hiszen a párt vezetője Popély Gyula egyik elismert történész-kutatója a volt korszaknak. Az Magyar Néppárt 1991-es programját ld.: Bárdi N., Éger Gy. (szerk.), Op. cit., 2000, p. 220-222.

² Öllös L., Op. cit., 2004, p. 55.

³ A magyar parlamenti pártok választási eredményeit a melléklet 4. táblázatában tüntettük fel.

d) Az 1990 és 1994 között hatalmon lévő magyar kormány kizárólag az Együttélés-MKDM koalíciót támogatta;

e) A szembenállás fenntartása mindkét tábor számára előnyökkel is járt, mivel az esetleges kudarcokat a másik táborra lehetett hárítani¹.

*A HARMADIK MEČIAR-KORMÁNY: FRONTÁLIS TÁMADÁS
A KISEBBSÉGI JOGOK ELLEN (1994-1998)*

A V. Mečiar politikai táborának eróziója miatt 1994 márciusában a HZDS-SNS kormánykoalíció elvesztette többségét, s ezért az KDH-SDE-DÚ összetételű ellenzék vette át a hatalmat. A J. Moravčík által vezetett kormány – mindössze fél évig – 1994-es októberi előrehozott választásokig volt hivatalban, amelyet a magyar pártok koalíciója (MK) kívülről támogatott. Ekkor még az Mečiar-ellenes szlovák erők – okulva az 1990-es nyelvtörvény körüli vitákból – tartottak a „magyar kártya” kijátszásától, s nem vonták be az MK-t a kormányzásba. 1994-es együttműködés azonban felvillantotta annak lehetőségét, hogy egy későbbi Mečiar-ellenes szövetségnek a magyar pártok is részesei lehetnek.

Az 1994 októberi választások után V. Mečiar harmadszor is visszatért a hatalomba. A HZDS vezette kormánykoalíciónak ismét tagja lett a Szlovák Nemzeti Párt (SNS), amelyet a baloldali-populista retorikájú Szlovákiai Munkások Szövetsége (ZRS) egészített ki. A régi-új miniszterelnök szerette volna kiküszöbölni azokat az okokat, amelyek hatalmának kétszer elvesztéséhez vezettek. Ehhez legalább három – hatalmára leselkedő – veszélyforrást kellett semlegesítenie:

a) a két koalíciós partner követeléseit és esetleges távozását meggátolni;

b) saját pártja további erózióját megakadályozni;

c) politikai ellenzékét szétagolt állapotban kellett tartani, hogy ne tudjon kormányzati alternatívát felmutatni.

1994 december és 1998 októbere közötti időszak a harmadik Mečiar-kormány cselekedeteit a fentiekben említett három belpolitikai veszélyforrás elhárítása mozgatta, amelyek közül a HZDS a legnagyobb sikereket a koalíciós partnerekkel kapcsolatosan tudta felmutatni, mivel ígéretesekkel és fenyegetésekkel² koalíción belül tudta tartani őket.

A HZDS erózióját megelőzendő intézkedések közé tartoztak például az egykori HZDS-tagokkal szembeni erőteljes fellépések: ide sorolható a Demokratikus Unió (DÚ) 1994-es választásokon szerzett mandátumainak megkérdőjelezése, az ún. Gaulieder-ügy³ és a HZDS jóvoltából köztársasági elnöké választott –

¹ Berényi J., Op. cit., 1994, p. 107-108.

² Az SNS és ZRS követeléseit a privatizáció folyamatában azzal a fenyegetéssel mérsékelte a HZDS, hogy állandóan lebegtetette a ellenzéki Demokratikus Baloldal Pártjának (SDE) kormányba emelését. Ezzel két legyet ütött egy csapásra, mivel megzabolázta a két elégedetlenkedő koalíciós partnert, ugyanakkor megosztotta a SDE sorait is.

³ 1996 decemberében F. Gaulieder kilépett a HZDS parlamenti klubjából, ami miatt pártja megfosztotta mandátumától. A HZDS ezen lépését az ellenzék az alkotmánnyal összeegyeztethetetlennek nyilvánította és jogállam megsértéséről beszélt. Ld.: Mesežnikov, Gr., Vnútropolitický vývoj a systém politických strán. – In: Bútora, Martin, Michal Ivantyšin (szerk.), Slovensko 1996. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na 1997. IVO: Bratislava, 1998, p. 24.

de időközben Mečiar legfőbb politikai ellenfelévé vált – M. Kováč lejárataására folytatott hadjárat.

Az ellenzék széttagolt állapotban való tartását célozták például a HZDS-barát ellenpártok¹ létrehozása és a választási törvény módosítása oly módon, hogy a választási küszöb felemelésével megakadályozza életképes választási koalíciók kötését. A Mečiar-kormány magyar pártok elleni fellépése az ellenzék ellehetetlenítésének részeként is felfogható, mivel az 1994-es Moravčík-kormány idején világossá vált, hogy lehetséges az együttműködés Mečiar szlovák ellenzéke és a magyar pártok között. A magyar pártok szavazóbázisát jelentő magyar kisebbség elleni kemény nacionalista fellépés ráadásul egybevágott a koalíciós partner SNS törekvéseivel is, amely Csehszlovákia szétválása után egyedül a magyarellenességgel tudott legitimizációs alapot teremteni magának szavazói felé.

A HZDS, SNS és ZRS alkotta kormánykoalíció négy területen támadta a magyar kisebbséget:

- a) nyelv- és oktatáspolitikai;
- b) magyarok által lakott régiók közigazgatási pozícióinak gyöngítése;
- c) a magyar kultúra pozícióinak és anyagi bázisának gyöngítése;
- d) a magyar-szlovák államközi kapcsolatok kiélezése².

A magyar nyelv közéletből való kiszorítását célozta meg a 270/1995. számú nyelvtörvény, amely azzal fenyegetett, hogy a magyar kisebbség csak otthona falai közt használhatja anyanyelvét. Az oktatáspolitikai magyarellenességét az ún. alternatív oktatás bevezetésének előkészítésén lehetett nyomon követni. Ez az oktatási forma a magyar kisebbség számára nem jelentett mást, mint általános és középiskoláinak fokozatos leépítését, illetve szlovák tanítási nyelvűvé változtatását. Ez ellen a magyar szülők és pedagógusok 1995-ben tömegtüntetések szervezésével válaszoltak, mivel a szlovák oktatási tárca egyik legfőbb érve az volt, hogy a magyar szülők kérték az oktatás nyelvének szlovákra változtatását³.

A V. Mečiar által vezetett kormány 1996-ben fogadta el az új közigazgatási beosztást. A újonnan létrehozott 79 alacsonyabb közigazgatási egységből (járás) csak kettőben hagyott magyar többséget, míg a magasabb közigazgatási egységek szintjén 8 kerületet hoztak létre. Ezeket észak-déli irányban alakították ki, mellőzve a közlekedési és történetileg kialakult regionális kapcsolatokat. Az átszervezéssel sikerült elérni, hogy mindössze két kerületben haladta meg a magyarok aránya a 20%-ot. Ezzel párhuzamosan az önkormányzati jogköröket is korlátok közé szorították, amivel a magyar kisebbség településeken gyakorolt önkormányzati jogköreit gyöngítették.

1996. október 5-én Komáromban a szlovákiai magyar kultúrát ért diszkriminatív intézkedések ellen szerveztek nagygyűlést. A szlovák kormány ugyanis megszüntette a magyar intézmények jogalanyiságát és nagyobb – szlovákok

¹ A HZDS az ellenzék ideológiai és etnikai színezetét követve különböző párhuzamos pártformációkat részesített támogatásban. Például a Magyar Népi Mozgalom a Megbékélésért és a Jólétért (MNMMJ) a Magyar Koalíció párhuzamos HZDS-barát ellenpártja lett. Ld.: Mesežnikov, G., Op. cit., 1997, p. 46.

² Szarka L., Op. cit., 2004, p. 93.

³ A szlovák kormány lényegét tekintve az 1978-ban és 1984-ben már előkészített magyarellenességi „iskolareformot” kívánta megvalósítani.

által ellenőrzött – egységekbe vonta őket össze. Ezzel párhuzamosan csökkentette a kisebbségi kultúrák finanszírozására fordított összegeket, illetve a kulturális minisztérium erre szánt anyagi forrásait kifejezetten magyarellenes kiadványok támogatására fordította. A Csemadok 1995-ben például az előző évi költségvetésének 60%-át kapta meg, ami a kulturális szakembereinek és infrastruktúrájának leépítésével kellett ellensúlyoznia. A Mečiar-rezsim a „kegyelemdőfést” 1998-ra tartogatta, amikor nullára csökkentette a magyar kulturális szervezet támogatását. A Csemadok ellehetetlenítésével párhuzamosan a HZDS létrehozott egy társutas magyar kulturális szervezetet, a Szlovákiai Magyar Kulturális Társaságot¹.

A kisebbségellenes intézkedések miatt állandó feszültség alakult ki Magyarország és Szlovákia között, amit a nyugati országok és nemzetközi szervezetek egyre nagyobb nyugtalansággal figyeltek. A Mečiar-kormányra fokozódó nemzetközi nyomás nehezedett, hogy – a lengyel-német példát követve – szlovák-magyar alapszerződésben rendezze viszonyát déli szomszédjával. A szlovák kormány 1995 márciusában alá is írta a dokumentumot, ami viszont nagy vitát generált nemzeti kérdésekhez „pragmatista” módon közelítő HZDS a koalíciós partner SNS között. Fenyegetésekkel és ígéretésekkel végül is az SNS 1996-ra „kötélnék állt” és így sikerült ratifikálni a szlovák-magyar alapszerződést, amelynek végrehajtását azonban nem kezdődött el, s így az első Dzurinda-kormányra időszakára (1998-2002) maradt².

Ugyancsak a HZDS pozíciói volt hivatva erősíteni a már említett Magyar Népi Mozgalom a Megbékélésért és a Jólétért nevű párt, amely 1995 őszén alakult meg. Az önmagát baloldali pártként definiáló MNMMJ, amelyet a Mečiar-ellenes szlovákiai magyar sajtó gúnyosan csak „hosszúnevű” pártként emlegetett, a szlovák kormánytól tetemes összegű támogatást kapott, amelyet a magyar kultúrát támogató alapokból vontak ki. A pártot – szlovákiai magyar politikai körökben – két jól ismert politikus, Gyimesi György és György István vezette. Gyimesi előzőleg az Együttélés Politikai Mozgalom tagja volt, de kizárták onnan, míg György neve Csemadok főtitkárként 1989 előtt vált ismertté. Gyorsan kiderült azonban, hogy az MNMMJ sem támogatással, sem pedig elfogadottsággal nem rendelkezik a magyar lakosság körében. A Mečiar-kabinet által oly eredményesen „szinten tartott” szlovák-magyar etnikai feszültség miatt a párt mindössze 6587 szavazatot (0,19%) kapott az 1998-as választásokon, s ennek következtében eltűnt a nagypolitika süllyesztőjében³.

A fentiekből adódóan 1990-es évek közepére tehát a magyar képviselőnek nem maradt más lehetősége, mint lefedni a számára kínálkozó etnikai szavazóbázist, amit egyre javuló eredményességgel meg is tett. A „lefedettség” 1994-ben például 10,18% volt⁴. Ebben az időszakban a magyar kisebbségi szavazóbázison belüli sikereknek két fő oka volt: (1) mély társadalmi beágyazottság illetve (2) az arányosságon alapuló szlovákiai választási rendszer. Ez utóbbi a köv.

¹ Őszi I., Sidó Z., Op. cit., 2000, p. 207.

² Sándor E., Slovensko-maďarská základná zmluva. – In: Hunčík P., Mesežnikov, G. (szerk.), Slovensko 1995. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava, 1996, p. 45-50.

³ www.statistics.sk

⁴ 2006-ra az MKP 11,68%-ra javította eredményességét.

alapelveken nyugodott:

a) nagy választókerületek (esetleg egyetlen országos);

b) választási küszöb mellőzése;

c) aránylag nagyszámú parlamenti hely;

d) pártok kis létszáma;

e) mandátumok elosztásánál a relatíve legnagyobb maradék (pl. Hare- vagy Hagenbach-Bischoff-módszer) elvének alkalmazása.

A fentiekben leírt „biztonsági” etnikai politizálásnak azonban megvoltak a veszélyei is, amelyeket az intézményrendszer esetleges átalakítása hordozott magában. Az áttérés többségi (vagy vegyes) választási rendszerre alapjaiban rengethette volna meg az MKP sikerességét. Egyebek mellett ezt is célozta meg az 1996-os választójogi „reform”, amely a választókerületek átszabásával (79 körzet, 150 parlamenti helyre) próbálta előnyösebb helyzetbe hozni az akkori legnagyobb kormányzó pártot, a Demokratikus Szlovákiáért Mozgalmat (HZDS). Egy többségi elven alapuló választási rendszerben az 1998-as választásokon V. Mečiar pártja, a HZDS 60 körzetben győzött volna (1994-es eredményei alapján). Az MKP 4 biztos magyar mandátumot tudott volna szerezni, szemben például az 1998-ban elért 15, vagy a csúcsot jelentő 2006-os 20 mandátummal. Mečiar koalíciós partnerei miatt azonban nem sikerült átültetni a választójogi reformot a gyakorlatba, s így maradt az arányos rendszer.

AZ ELSŐ DZURINDA-KORMÁNY (1998-2002)

A HZDS és koalíciós partnerei neve által fémjelzett politikai irányzat 1994 és 1998 között egyre komolyabb kihívást intézett Szlovákia demokratikus politikai és intézményi fejlődése irányában, s egyfajta korlátozott versenyelvű pluralista modell felé vitte el a politikai rendszert. A demokratikus parlamentáris keretek határait is átlépő belpolitika támogatásához a Mečiar-kormány Oroszországnál keresett támogatást az euroatlanti szervezetek egyre erősebb bírálatának ellensúlyozására.

A kemény Mečiar-i politika 1996-1997-re egyre hatástalanabbá vált, mivel a kormánypolitika kíméletlenségét látva az ellenzék integrációja egyre inkább lendületet kapott. 1996 októberében a KDH, DÚ és DS tömörültek a jobboldali pártok ún. kék koalíciójába. 1997 júliusában a koalíció „szivárvány” jellegét öltött, mivel két baloldali párt, a Szlovákiai Szociáldemokrata Párt (SDSS) és a Szlovákiai Zöldek Pártja (SZS) csatlakozásával megalakult a Szlovák Demokratikus Koalíció (SDK)¹. Az 1998-as választási törvény koalíciók részére magas küszöböt² szabott meg, s emiatt az SDK párttá alakult, amelybe csak az alapító pártok elitje lépett be³.

Az 1994-es választásokra felálló Magyar Koalíció (MK) lényegében már

¹ Mesežnikov, G., Op. cit., 1997, p. 48.

² A törvény a koalíció minden tagjának 5%-ot írt elő. Tehát például egy 5 pártból álló koalíciónak 25%-ot kellett volna teljesíteni a parlamentbe jutáshoz.

³ Krištofik, M., Volebný systém do národnej rady Slovenskej republiky. – Středoevropské politické studie, 2001/autumn. www.cepsr.cz [2001]

tömörített az összes mérvadó magyar politikai erőt. A megemelt választási küszöb miatt ebben az esetben is csak az egységes magyar párnak volt esélye a parlamentbe jutásra. Az Együttélést, MKDM-t és MPP-t tömörítő Magyar Koalíció Pártját (MKP) 1998-ban jegyezték be. Az SDK-val ellentétben az MKP megalakulásával az elődpártok megszűntek, s így a magyar politikai képviselet jogilag egy pártban összpontosult a továbbiakban. Az SDK és az MK már 1997 decemberében lefektették egy jövőbeni kormányzati együttműködés alapelveit, amelyben a szlovák fél elítélte a kisebbségi jogok „erőszakos vagy adminisztratív korlátozásának politikáját”, míg a magyar fél lemondott „az etnikai elvű területi autonómiáról”. Ugyanakkor négy szakértői csoportban (bel-, kül-, gazdaság- és kisebbségpolitika) egyeztetett programot dolgoznak ki. Az 1998 októberében a szakértői csoportok munkájáról kiadott nyilatkozatában a két fél tovább konkretizálta az együttműködés feltételeit¹.

Az 1998-as választások után az SDK és az MKP által képviselt széles Mečiar-ellenes táborhoz csatlakozott – két baloldali programmal fellépő párt – az SDE és az újonnan alakult, a Polgári Egyetértés Pártja (SOP). A kormánykoalíció pártjai 1998. október 28-án írták alá a koalíciós szerződést, amelyben főként az SDE követeléseinek eleget téve az MKP három magyarokat érintő kérdésben önkorlátozást vállalt:

- a) Beneš-dektrémok ügyének mellőzése;
- b) eláll az etnikai elvű területi autonómia² követelésétől;
- c) lemond az önálló magyar egyetem alapításáról³.

Ezzel lényegében az 1994 és 1998 közötti magyarellenés Mečiar-i politika legfontosabb pontjainak megőrzését biztosították a kommunista utódpárt politikusai. E mellett az 1998 és 2001 között időszakban állandósultak az MKP és SDE közötti konfliktusok a koalícióban, mivel a baloldali párt oktatási és agrárminisztere állandó vitában állt a magyar párt által delegált államtitkárokkal⁴.

Az MKP a kormányba lépésért cserébe kész volt teljesíteni a nagy önkorlátozást jelentő fenti feltételeket is, amelyek alapjaiban érintették a szlovákiai magyar közösség jövőbeni politikai és gazdasági pozícióit. A magyar párt azonban úgy érezte, hogy az önkorlátozásban vállalt három problémán kívül is sok olyan specifikus kisebbségi kérdés van, amelyhez szükséges kormányzati pozíció

¹ Bárdi N., Éger Gy. (szerk.), Op. cit., 2000, p. 344-350.

² 1994 januárjában Komáromban került sor a magyar többségű települési önkormányzatok polgármestereinek és képviselőinek (kb. 3000 résztvevő) nagygyűlésére, ahol elégedetlenségüknek adtak hangot a Mečiar-kormány tervezett közigazgatási reformjával kapcsolatosan, amely hátrányosan érintette a magyar kisebbség önkormányzati jogainak érvényesítését. Egyben előterjesztettek egy tervezetet, amely a szlovák-magyar viszont „társnemzetivé” alakította volna. Ez lényegében a magyarlakta területek területi autonómiáját jelentette volna. Az 1998-as önkorlátozással az MKP vállalta, hogy nem eleveníti fel a komáromi nagygyűlésen követelt területi-önigazgatási igényeket.

³ Az önálló egyetemről való lemondás azt jelentette, hogy csak a meglévő szlovák egyetemek keretein belül rendezhetők a magyar pedagógusok, teológusok és kulturális dolgozók képzésével összefüggő felsőoktatási problémák.

⁴ 1998 és 2002 közötti időszakban az MKP megkapta miniszterelnök-helyettesi, építésügyi és környezetvédelmi tárcát. Ezzel párhuzamosan négy államtitkári (szociális és munkaügyi, oktatásügyi, földművelési és pénzügyminisztérium) posztot kapott a kormányban. E mellett a közbeszerzési hivatal és a kulturális minisztérium kisebbségi kultúrák főosztályának vezetője lett MKP által delegált személy. www.mkp.sk, Hamberger J., Op. cit., 2004, p. 106-110.

vállalása. Ilyen megoldásra váró kérdések voltak: a kisebbségi nyelvhasználat és intézmények helyzetének javítása, államilag finanszírozott magyar felsőoktatás megteremtése, az önkormányzati reform ügye és a mezőgazdasági földek tulajdonviszonyainak rendezése.

A magyar követelések teljesítését a kormánykoalíció szlovák pártjai ad hoc koalíciókkal akadályozták, s így az MKP a harmadik Mečiar-kormány előtti időszak kisebbségi nyelvhasználati és intézményi állapotainak visszaállításával kellett, hogy beérje. 1999-ben például a kisebbségi nyelvhasználat szabályozásáról folytatott koalíciós vita után az MKP – az 1990-es nyelvtörvényhez esetéhez hasonlóan – ismét belekényszerült egy olyan megalázó helyzetbe, ami azt hozta magával, hogy egy számára előnytelen nyelvtörvény elfogadásához kellett asszisztálnia. Mindezt abból a megfontolásból tette a magyar párt, hogy egy minimális jogokat kodifikáló törvény még mindig jobb, mint a Mečiar-korszak restriktív törvényi szabályozásának meghosszabbítása. 2001 folyamán területekre került a közigazgatási reform, amelyben az MKP ismét meghátrálásra kényszerült, mivel az általa követelt ún. Komárom – magyar többségű – megye létrehozását elutasították a szlovák pártok¹. A szlovák koalíciós partnerek ezt még azzal is megtoldották, hogy a magyar kisebbség számára leginkább elfogadhatatlan ún. 8-megyes önkormányzati beosztást fogadták el, amelynek határai egybeestek az 1996-os Mečiar-i közigazgatási reform határaival. 2002 nyarára az MKP ugyancsak politikai kudarcként könyvelhette el a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemre (UKF) tervezett ún. „magyar kar” létrejöttének meghiúsulását, amelynek a magyar pedagógusok és kulturális szakemberek képzését kellett volna felvállalni. Itt gyanítható volt az SDL vezette oktatási tárca és az egyetem vezetésének „összejátszása”, mivel az egyetemi autonómiára hivatkozva az egyetem szenátusa utasította vissza a magyar igények teljesítését.

Az 1998 és 2001 közötti politikai sikertelenség válságot generált az MKP-n belül, amely azonban nem vezetett a koalícióból való kilépéshez, mivel a pártban a belül maradásra szavazó mérsékeltebb, Bugár Béla vezette csoport kerekedett felül. A pártszakadást ugyan sikerült elkerülni, de egy egykori MKP-s képviselő, Mihajlovics József² körül új párt kezdett szerveződni. A pártot 2002. augusztusában jegyezték be Magyar Föderalista Párt néven (MFP)³. Az MFP a Magyar Koalíció Pártjának „elvtelenségét” támadta, amely kormányrészszevétele ellenére sem tudta megoldani a legégetőbb kérdéseket. Az MFP tíz pontba sűrített rövidített programja olyan megoldatlan kérdésekre helyezte a hangsúlyt, mint a Beneš-dekrétumok ügye, a magyar katolikusok és reformátusokat sújtó intézményi hátrányok, magyar nyelv egyenrangúvá tétele a szlovákkal, területi autonómia és a magyarok arányszáma⁴ szerint járó két, önálló magyar egyetem alapítása. Az MFP

¹ Mindkét fél azzal vádolta a másikat, hogy etnikai szempontokat akar érvényesíteni a reform során. Az MKP szerint a szlovák partnerek csak azért utasítják el történetileg kipróbált természetes régiók alakítását, mert azokban többségében magyar lakosság él.

² Az MFP elnöke Mihajlovics József az 1998-as választásokon még az MKP listájának 38. helyén szerepelt, ami messze volt a parlamentbe jutást jelentő helyektől. Az MKP politikájával való elégedetlenség mellett többen egyéni ambíciókat is sejtettek az új párt létrejöttének hátterében.

³ Új Szó, 2002. 10. 12.

⁴ 2002-ben Szlovákiában kb. 200 ezer lakosra esett egy egyetem. Erre hivatkozva a MFP komáromi és

a 2002-es parlamenti választásokon nem tudott elindulni, s így az első országos megmérettetésére a 2004-es EU-s választásokon került sor, ahol 1598 (0,22%) szavazatot kapott, ami azt jelentette, hogy elenyésző volt azon magyarok száma, akik vevők voltak az MKP-t túlszárnyaló radikálisabb politikai hangvételre¹. A Magyar Föderalista Párt lényegében hasonlóan járt, mint az 1991 nyarán alapított Magyar Néppárt, mivel kiderült, hogy a már intézményesült magyar pártok/párt mellett nem lehet radikális nemzeti jelszavakkal jelentősebb szavazóbázisra szert tenni.

A MÁSODIK DZURINDA-KORMÁNY (2002-2006)

2002-es választási eredmények lehetővé tették, hogy ideológiailag közelebb álló jobbközép pártok alakítsanak kormányt. A koalíciós szerződést a Szlovák Demokratikus és Keresztény Unió (SDKÚ)², a Kereszténydemokrata Mozgalom (KDH), a Magyar Koalíció Pártja (MKP) és az Új Polgári Szövetség³ (ANO) írták alá. Ez azt is jelentette, hogy – a HZDS és a parlamenten kívüli nemzeti pártok mellett – leginkább nacionalista szlovák baloldal nem került be a kormányba. Az MKP erre a ciklusra nem vállalt programjában semmiféle önkorlátozást⁴, de a szlovák koalíciós partnerek támogatásának hiánya miatt az alapvető fontosságú kérdésekben csak minimális előrehaladásra számíthatott. Így például a semmiféle önkorlátozás sem tiltotta Beneš-dekrétumok ügyének napirendre tűzését, ennek ellenére az előre borítékolható sikertelenség miatt az MKP elő sem hozakodott vele.

A magyar párt a kormányzati ciklus elején több prioritást fogalmazott meg, amelyek között közigazgatási beosztás módosítása, a magyar egyetem létrehozása, a mezőgazdasági földek tulajdonviszonyainak rendezése, magyar katolikus püspökség létrehozásának elősegítése, a kisebbségek jogállását rendező törvény és a magyar nyelvhasználat lehetőségeinek bővítése szerepelt. Lényegében azok az ügyek kerültek ismét terítékre, amelyek megoldásában az első kormányzati ciklusban nem sikerült előrelépni⁵.

A megyei önkormányzatok közigazgatási határainak kérdését lezárt ügyként kezelték a második Dzurinda-kormány idején, s így csak a kormányprogramban foglalt közigazgatási hatáskörök és az ehhez tartozó pénzügyek decentralizációjában tudtak előrelépni. A nyelvi és kisebbségi jogok kiemelt kezelését az Európa Tanács Regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájához és az EU kop-

kassai székhelyű magyar egyetemeket követelt, mivel a 2001-es népszámlálás alapján 520 528 magyar nemzetiségű állampolgár élt az országban.

¹ www.statistics.sk

² A Szlovák Demokratikus Koalíció (SDK) képviselőiből M. Dzurinda miniszterelnök 2000 januárjában alakított pártot, amelybe főleg KDH-s és DÚ-s miniszterek léptek be.

³ Az ANO-t P. Rusko, a Markiza magán televízió vezetője közvetlenül a 2002-es választások előtt alapította, mivel az előzőleg általa támogatott SOP teljesen elvesztette esélyét a parlamentbe jutásra. A sajtóban gyakran a médiapártnak aposztrofált ANO liberális programmal lépett a második Dzurinda-kormányba.

⁴ Az MKP a miniszterelnök-helyettesi, környezetvédelmi, régiófejlesztési és a mezőgazdasági tárcát kapta meg. E mellett 6 államtitkári (pénzügy, oktatási, gazdasági, régiófejlesztési, külügy, kulturális) posztot foglaltatott el. Így miniszterei számát eggyel, míg az államtitkári posztjainak számát kettővel tudta növelni az előző kormányzati időszakhoz képest.

⁵ Hamberger J., Op. cit., 2004, p. 110-115.

penhágai kritériumaihoz való igazodás jelezték a kormányprogramban. Az MKP szintén fontos kérdésként vetette fel kisebbségi kultúrák finanszírozásáról szóló törvény elfogadását.

2002 utáni időszak MKP-s sikerének tekinthető a kb. 87%-ban magyar híveket tömörítő Szlovákiai Református Keresztyén Egyház egyházi restitúció folyamán való földterületekhez és ingatlanokhoz segítése a 161/2005. számú törvény által. Ez az egyház ugyanis magyar jellegére való tekintettel nagyobb károkat szenvedett a II. világháború után, mint a többi történeti egyház. Még az 1948-as kommunista hatalomátvétel előtt a csehszlovák állam a Beneš-dekrétumok alapján földeket, templomokat és egyéb ingatlanokat kobzott el. Ezek egy részét csak a 2005-ös restitúció folyamán sikerült visszaszerezni¹.

A 2002 és 2004 közötti kormányzati időszak legnagyobb magyar kormányzati sikere minden bizonnyal a magyar egyetem 2003. októberi megalapítása volt. Az előző ciklusban a nyitrai Konstantin Filozófus Egyetemre tervezett ún. „magyar kar” létrejöttének meghiúsulása után a magyar párt kijelentette, hogy a jövőben semmiféle önkorlátozást nem tart magára nézve kötelezőnek ebben a kérdésben, s ezért már csak egy teljes szervezetségű egyetemmel éri be. Az önálló egyetemet² a dél-szlovákiai Komáromban pedagógiai, református teológiai és közgazdaságtudományi karokkal alapították meg. A legfontosabb érv az önálló egyetem mellett a magyar kisebbség oktatási színvonalának lemaradása (kb. 20 000 magyar diplomás hiányzott) volt a szlovák többség mögött, ami erősen kihatott magyarok között tapasztalható magas munkanélküliségre és a rossz munkaerőpiaci pozíciókra³.

ÖSSZEGEZÉS

A szlovákiai magyarság kisebbségi létének közel kilencven éve négy korszakra (1918-1938, 1939-1948, 1948-1989, 1990-2006) osztható a politikai képviselet és az elitképződés szempontjait figyelembe véve. A két világháború közötti, első korszakban a parlamentáris demokrácia szabályai között létrejöttek a kisebbségi pártpolitizálás ellenzéki, aktivista és baloldali (internacionalista) típusai. Az ellenzéki politizálásban a legnagyobb sikereket az Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt érte el. A sikerek nem kis részben az anyaországi támogatásoknak voltak köszönhetően, amelyek egyben azt is megakadályozták, hogy a két párt belépjen a prágai kormányokba. Ebben ugyanis a magyarországi revizionista politika nem volt érdekelve. Az aktivista magyar politikának viszonylag szűk tere volt a két világháború közötti korszakban, mivel sem az anyaországtól (Magyarország), sem pedig a lakóhely szerinti államtól (Csehszlovákia) nem kaptott segítséget. A prágai kormányoknak elegendő volt a csehországi szüdtanénmet pártok (szociáldemokrata, keresztényszocialista, agrár) megnyerése a

¹ A. Kis B., A Szlovákiai Református Keresztény Egyház. – In: Fazekas J., Hunčík P., Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Somorja-Dunaszerdahely, 2004, p. 383-384.

² Az egyetemet a komáromi kötődésű Selye Jánosról, a stressz-elmélet nemzetközi híró megalkotójáról nevezték el.

³ A szlovák kormány 2003. augusztusi tervezte a Selye János Egyetemről. www.nrsr.sk

kormányzáshoz, s így nemcsak a magyar, de a szlovák ellenzéki (autonómista) pártok (pl. Szlovák Néppárt) ellenében is tudták biztosítani a parlamenti többséget. Külön erőt képviseltek a többségi baloldali pártok (szociáldemokrata, kommunista), amelyek rendkívül jó eredményeket értek el a magyarlakta választókerületekben. Ebben a sikerben szociális érzékenység mellett természetesen a kisebbségi követelések felvállalása is közrejátszott.

Az 1938 és 1948 közötti korszak kiesik a vizsgálódási keretünkéből, mivel a határmódosítások (1938-1945)¹ és jogfosztások (1945-1948) miatt megszűnt a kisebbségi magyar pártpolitika keretrendszere.

A kommunista Csehszlovákia négy évtizede (1948-1989) meglehetősen szűk mozgásteret engedélyezett a kisebbségi politikai és érdekképviselőnek. Ennek ellenére a Csemadok és a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága (CSMKJB) keretein belül lehetőség kínálkozott arra, hogy új alapokat kapjon a szlovákiai magyar kisebbség politikai intézményrendszere. Az ebben a korszakban felhalmozott szellemi és anyagi infrastruktúra jó kiindulásként szolgált az 1989 után újból kibontakozó többpártrendszer keretein belül. A kommunista korszak belső ellenzékeként működő elit (pl. Duray Miklós, Dobos László, Szabó Rezső) a demokrácia keretei között is kiemelt szerepet kapott.

A magyar kisebbség politikai intézményrendszerének negyedik korszak az 1990-es csehszlovákiai választások után vette kezdetét. A kisebbségi politikai elit három pártja (Magyar Polgári Párt, Együttélés Politikai Mozgalom, Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom) – nem sokkal a választásokat megelőzően – 1989 novembere és 1990 márciusa között intézményesült. Ez követően egyetlen új párt sem tudott teret nyerni a magyar kisebbség politikai erőterében. 1998-ban e három párt hozta létre a Magyar Koalíció Pártját (MKP).

Az etnikai alapú – szlovák-magyar – politikai törésvonal 1990 óta minden választáson meghatározónak bizonyult. 1990 és 1992 között a Független Magyar Kezdeményezés kísérletet tett a szlovák pártokkal való szorosabb együttműködésre, amely mindkét fél számára kudarccal végződött. Mindkét oldal nemzeti radikálisai ki tudták használni ezt a lehetőséget szavazatszerzésre, ami aláásta az együttműködést (pl. 1990-es nyelvtörvény vitája). A magyar kisebbségi elit ebből azt a tanulságot szűrte le, hogy kockázatos elhagyni az 10-11%-ot biztosan „hozó” etnikai szavazóbázist és nyitni a szlovák szavazók felé.

Valószínűleg a fentiek miatt nem történt komolyabb kísérlet arra, hogy az MKP-t dél-szlovákiai regionalista párttá szervezzék át, amely számíthatott volna a régióban lakó szlovák szavazatokra is, s így az országos politikában meghatározó párttá válhatott volna. Ezzel a helyzettel párhuzamba állítható az OKP regionalista koncepciója (öslakos koncepció) – a két világháború között -, amely nem tudta elensúlyozni Prága magyarellenes politikáját. Ebben ugyanis a nacionalista földreform kézzelfogható előnyöket hozott az etnikai szembenállás csehszlovák oldalára került többségi szavazók számára. Elmondható tehát, hogy mindkét parlamentáris keretek között zajlott korszakban felhasználható volt az ún. magyar kártya, amely lehetetlenné tette magyar alapokon építkező regionalista politika folytatását.

¹ Az első szlovák állam (1939-1945) keretein belül maradt szórványmagyarság súlya és helyzete nem hasonlítható a II. világháborút megelőző és követő korszakokhoz.

Ugyancsak jól körülhatárolható strukturális hasonlóságok figyelhetők meg a kisebbségi pártok szerveződése és egyesülése terén, illetve kormányzati szerepvállalása között. Állandó aktivista programmal fellépő pártok¹ nem tudtak megerősödni egyik vizsgált parlamentáris korszakban sem. Ennek oka két tényezőre vezethető vissza. Elsőként a kiélezett etnikai törésvonalat kell megemlítenünk, majd szorosan ezt követi a többségi pártok-kormányok közömbössége a magyar követelésekkel szemben. Itt hangsúlyozottan nem kisebbségi (pl. nyelvhasználati jogok) hanem gazdasági jellegű igényekről van szó. Így például a két világháború között a magyar parasztság igényeit is figyelembe vevő földreformmal, míg 1990 után dél-szlovákiai gazdasági-infrastukturális fejlesztésekkel lehetett volna megtámogatni egy-egy aktivista magyar pártot. Erre a „beruházásra” azonban egyik korszakban sem volt hajladó a többségi politika.

A fentiekben tárgyalt aktivizmustól meg kell különböztetni a Magyar K koalíció Pártjának kormányzati szerepvállalását. Az MKP 1998 és 2006 közötti aktivizmusa leginkább a két világháború közötti szudétánémet pártok által betöltött szereppel állítható párhuzamba. Ez többek között annak is köszönhető volt, hogy a rendszerváltás után a lakóhely szerinti állam (Szlovákia)² mellett az anyaország (Magyarország)³ is érdekelté vált a kisebbségi magyar pártok szlovákiai kormányrésztételében.

A magyar kisebbség politikai képviselője – a szuverenitás (autonómia) hiánya miatt – mindkét korszakban óriási mértékben ki volt szolgáltatva a külső (finanszírozási, intézményi) kényszereknek. Az anyaország és a lakóhely szerinti ország aktuális érdekeihez kellett igazítania pártpolitikai struktúráját is. 1998-ban, a két világháború közötti időszakhoz hasonlóan, a szlovákiai kisebbségi magyar pártoknak külső nyomásra volt szüksége az egységes szervezeti struktúra kiépítéséhez. 1936-ban az Egyesült Magyar Pártot az anyaország, míg 1998-ban az MKP-t a lakóhely szerinti állam (Mečiar-i választási rendszer) nyomása készítette egységesülésre.

Végezetül emeljük ki egy markáns különbséget is a két összehasonlításra kiválasztott korszakból. A két világháború közötti időszakkal ellentétben, 1990 után nem alakult magyar baloldali párt a kisebbségi politikai erőterben, illetve a többségi baloldali pártok (HZDS, SDĽ, Smer) nem tettek komolyan értékelhető kísérletet a magyar választók megnyerésére. Ennek magyarázatát az 1945 és 1989 közötti időszak nacionalista pártállami politikájában találhatjuk meg. A kilencvenes években újjászerveződött szlovák baloldal nem tudott megszabadulni nacionalista „beidegződésektől”, amiből egyenesen következett például a Szlovák Nemzeti Párttal kötött többszöri koalíció. Ez egyben lehetetlenné tette a társutas magyar pártformációk megerősödését, amelyre jó példát szolgáltatott a Gyimesi György-féle „hosszúnevű” párt gyors eltűnése a politikai közéletből.

¹ Itt az aktivizmusnak azt a fajtáját értjük, amelynél a kisebbségi párt programját és finanszírozását tekintve alárendelt szerepet játszik. Magyarán szólva valamelyik többségi párt fiókpartja.

² Az M. Dzurinda vezette szlovák többségi pártoknak a parlamenti többség biztosítása mellett az euroatlanti integráció miatt is jól jött az MKP kormányrésztétele.

³ 1990 után Magyarország lemondott a revizionista külpolitika követéséről, illetve a NATO és EU csatlakozás után azonos szövetségi rendszerbe került a két ország, s így a szlovákiai magyar pártok kormányrésztétele nem ütközött a két világháború között tapasztalt nemzetbiztonsági kockázatokba.

Felhasznált irodalom

- Angyal Béla*, Érdekvédelem és önszerveződés. Galánta-Dunaszerdahely: Forum-Lilium Aurum, 2002.
- A. Kis Béla*, A Szlovákiai Református Keresztény Egyház. – In: Fazekas József, Hunčík Péter, Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Somorja-Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.
- Bárdi Nándor*, *Éger György* (szerk.), Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989-1999. Bp.: Teleki László Alapítvány, 2000.
- Berényi József*, Nyelvországglás. A szlovákiai nyelvtörvény történelmi és társadalmi oka. Pozsony: Fórum, 1994.
- Dufek, Pavel*, Maďarská menšina na Slovensku. – Středoevropské politické studie, 2002/spring-summer. www.cepsr.cz
- Duray Miklós*, A komáromi nagygyűlésen elfogadott állásfoglalás rövid értelmezése. – In: Az önkormányzat az önrendelkezés alapja. Komárom: Komáromi Lapok-Szinnyei Kiadó, 1995.
- Duray Miklós*, Kettős elnyomásban: dokumentumok a csehszlovákiai magyarság helyzetéről és jogvédelméről, 1978-1989. Pozsony: Madách, 1989.
- Duray Miklós*, Változások küszöbén. Bp.: Osiris Könyvkiadó, 2000.
- Fábry Zoltán*: A vádlott megszólal: a cseh és szlovák értelmiség címére. Pozsony: Madách, 1992.
- Gyönyör József*, Közel a jog asztalához. Pozsony: Madách, 1993.
- Gyönyör József*, Terhes örökség. Pozsony: Madách-Posonium, 1994.
- Gyurcsik Iván*, A szlovákiai magyar pártok karaktere és genézise. – Regio, 1996, № 3.
- Gyurcsik Iván*, A szlovákiai magyarok jogi helyzete és az európai nemzetközi szervezetek. Doktori értekezés, BKÁE, 2001.
- Hamberger Judit*, A magyar koalíció pártja a kormányban. – In: Fazekas József, Hunčík Péter, Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Somorja-Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.
- Kopeček, Lubomír*, Demokratická unie Slovenska. – In: Středoevropské politické studie, 2000A/summer, www.cepsr.cz
- Kopeček, Lubomír*, Strana Občanského Porozumění- Starna „na jedno použití”. – In: Středoevropské politické studie, 2002/spring-summer, www.cepsr.cz
- Kopeček, Lubomír*, Transformace slovenské komunistické strany. – In: Středoevropské politické studie, 2000B/autumn, www.cepsr.cz
- Krištofik, Matúš*, Volebný systém do národnej rady Slovenskej republiky. – Středoevropské politické studie, 2001/autumn. www.cepsr.cz
- Mayer Judit* (szerk.), Edvard Beneš elnöki dekrétumai avagy a magyarok és németek jogfosztása. Pozsony: Pannónia Könyvkiadó, 1996.
- Mesežnikov, Grigorij*, The Open Enden Formation of Slovakia's Political Party System. – In: Szomolányi, Soňa, John A. Gould (Ed.), Slovakia: Problems of Democracy. 1997.

- Mesežnikov, Grigorij*, Vnútropolitický vývoj a systém politických strán.- In: Bútor, Martin, Ivantyšin, Michal (szerk.), Slovensko 1996. Súhrnná správa o stave spoločnosti a trendoch na 1997. IVO, Bratislava, 1998.
- Öllös László*, A magyar pártok programjai. – In: Fazekas József, Hunčík Péter, Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Somorja-Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.
- Ősi Irma, Sidó Zoltán*, Ötven év szolgálat. A Csemadok tevékenysége az Érsekújvári járásban 1949-1999. Dunaszerdahely: 2000. [Gyuresó István Alapítvány Könyvek]
- Petőcz Kálmán*, Választások és felosztások. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 1998.
- Popély Gyula*, Ellenszélben. A felvidéki magyar kisebbség első éve a Csehszlovák Köztársaságban (1918-1925). Pozsony: Kalligram, 1995.
- Purgat, Juraj*, Od Trianonu po Košice: k maďarskej otázke v Československu. Bratislava: Epoque, 1970.
- Romsics Ignác*, Magyarország története a XX. században. Bp.: Osiris, 2000.
- Rothschild, Joseph*, Csehszlovákia története a két világháború között. Szeged: JATE Történész Diákkör Kiadványa, 1995.
- Sándor Eleonóra*, Slovensko-maďarská základná zmluva. – In: Hunčík Péter, Mesežnikov, Grigorij (szerk.), Slovensko 1995. Súhrnná správa o stave spoločnosti. Bratislava: Nadácia Sándora Máraiho, 1996.
- Simon Attila*, A nemzetállami szempontok érvényesülése az első csehszlovák köztársaságban lezajlott földreform során. – In: Jobbágy István, Válogatott tanulmányok Szlovákia gazdaságtörténetéhez. Komárom: Pont Kutatóintézet, 2004.
- Strmiska, Maxmilián*, Conceptualization and typology of European regional parties: a note on methodology. – In: Středoevropské politické studie, 2003/ spring-summer, www.cepsr.cz
- Szarka László*, Kisebbségi többpártrendszer és közösségépítés (A szlovákiai magyar politikai pártok működése 1989-1998). – In: Fazekas József, Hunčík Péter (szerk.), Magyarok Szlovákiában (1989-2004). Somorja-Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet-Lilium Aurum Könyvkiadó, 2004.
- Szomolányi, Soňa, Mesežnikov, Grigorij* (szerk.), Slovakia: Parliamentary Elections 1994. Slovak Political Science Association – Friedrich Ebert Foundation, Bratislava, 1995.
- Turczel Lajos*, Két kor mezsgyéjén. Bratislava: Madách, 1983.
- Zvara, Juraj*, A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában. Bratislava: Vyd. polit. lit., 1965.
- Új Szó, szlovákiai magyar napilap, www.ujso.sk

Political Elit and Institutional System in Slovakia, 1918-2006. (Hungarian Minority Elit in Slovakia)

István Jobbágy (János Selye University – Komárom, Slovakia)

Summary

The political history of the Hungarian minority elite in Slovakia can be divided into four periods (1918-1938, 1939-1948, 1948-1989, 1990-2006). Here we focus on the democratic parliamentary political system and elite. That is why, we examined the political structure of the Interwar (1918-1938) and Post-communist (1990-2006) periods. In the Interwar period, we can evaluate the main types of minority political parties. There were the following types of ethnic party formations: the party of ethnic opposition, activist party (cooperation with the government) and leftist-oriented party. However, some types of ethnic parties worked in very short period. For example, the activist type was not very successful because the political elite of the host state (Czechoslovakia, Slovakia) did not invest too much into the cooperative Hungarian minority elite. It was true for both examined periods. In contrast to this the leftist parties (social democrat or communist) were very popular among Hungarians in Slovakia between 1918 and 1938. However, after 1989 due to the nationalistic orientation of the majority leftist elite this orientation disappeared from the Hungarian ethnic political scene.

From Power to Minority Status: the Changing Situation of Turks in Bulgaria in Ethnic Geographical Aspect

Margit Kőszegi (Loránd Eötvös University, Budapest)

PREFACE

The presence of ethnical groups living in the territory of Bulgaria is a result of migration processes determined by the historical events that have been happening for centuries on. The origin of these ethnics, the time of their appearance, their state-organizing activities and significant effect bearing turning points coming up in their collective memories, give the base of their identity and determine their relation with each other.

Because of the organized and spontaneous settlings during the Ottoman period, a large number of Turks still live in the country at the turn of the Millennium, despite the several migration waves toward the Turkish state, the descendant of the Ottoman Empire. These waves were the results of the events of the XXth century. The unsolved prejudices rooted in the past make the status of Turkish population in Bulgaria a potential source of conflicts in the neighbourhood of Turkey.

HISTORICAL BACKGROUND

The Bulgarian state growing between the Frank and Byzantine Empire in the IXth Century made the best of power vacuum and accomplished successful conquests: it occupied the eastern territories of the Carpathian-Balkan region. The IXth Century brought further influential factors in the ethno-genesis of Bulgarians. In the end of the century Boris I influenced by Byzantine missionaries, adopted the Christianity and made it into established religion in order to enhance his state. Thus the country of Bulgarians became the centre of Slavic literacy and culture.

The following centuries brought persistent alteration in boundaries: formal Slavic states were founded against the advancing and later weakening Byzantine Empire. They gained territories at each other's expense, but none of them could reach permanent unification of the area.

Being divided raised opportunity to a new developing power from Asia Minor to conquest in Europe. The perfectly organized Ottoman state that was prepared for gaining territories, united the Balkan within a few decades. The Christian inhabitants of the region lived together with the conquerors in an oriental empire organized according to Islamic principles till the end of the XIXth century. This period determined the ethnic image of the Balkan.

The provinces lying closer to the border could preserve some of their separ-

ateness, the communities in the mountains could escape the central control, however in the territory of the formal Bulgarian Empire the Turkish presence was stronger and the centralization was more effective. Apart from these influences of the capital, Istanbul the vicinity of Asia Minor meant a rather intensive migration from the other side of the straits. Both organised and spontaneous settlements took place from those territories of Anatolia, which were less suitable for cultivation¹. The destinations of these migrations were Thrace and northward. Migration to European lands – in which mainly Turkish ethnic groups took part – was continuous between the XIVth and XVIIth centuries and declined only with the decline of the empire.

Only Muslims could work in the Ottoman administration and army, therefore Muslims from the Asian parts of the Ottoman Empire appeared along the great commercial and military routes, in the cities and towns and among the beneficiaries of timar-estates. The possibility of a career motivated the locals to adopt the new faith².

Among the arrivals from the Asian parts of the empire were the Armenians, who were engaged in commercial activities, and settled accordingly in significant commercial cities (among the present-day Bulgarian settlements mainly in ports like Varna and Burgas together with Sophia and Plovdiv). The Gipsies leading nomadic lifestyle arrived to the Balkan Peninsula as a result of the above migration processes and later moved toward to other parts of Europe³.

The Ottoman Empire also appears as a receiver in migration processes. Muslim Tatars settled in the territory of present-day Bulgaria the Crimean Tatar state had been occupied by Russians in the beginning of the XVIIIth century⁴. Their task was to protect the north-eastern borders of the European parts of the empire. The Ottoman State and therefore the Bulgarian territories gave home to Jewish people who had been expelled from Spain and Portugal⁵. The ethnic diversity was supplemented with the Aromuns, who were engaged in alpine shepherding (the religion of this ethnic group is orthodox, their language is a dialect that is close to Romanian) and with the orthodox, Turkish speaking Gagauzes⁶.

THE STATUS OF ETHNIC TURKS IN MODERN BULGARIA

The Balkan national movements were induced by the general crisis features of the Ottoman Empire. The essential precondition of gaining independence was the active foreign policy of European powers towards the Balkan; the spontaneous national actions were attempted to be control by these states. The independent Bulgarian state was founded by Russian military intervention in the second part of the

¹ Jelavich, B., *A Balkán története. I-II.* Bp., 2000, pp. 344, 409.

² Mahon, M., *The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power.* – In: *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 1999, Vol. 1. 2, pp. 149-162.

³ Niederhauser E., *Kelet-Európa története.* Bp., 2001.

⁴ Robinson, F., *Az iszlám világ atlasza.* Bp., 1996 .

⁵ De Lange, N., *A zsidó világ atlasza.* Bp., 1996.

⁶ Bottlik Zs., *A regionális gazdasági különbségek etnikai hátteréről – Bulgária példáján.* – In: *Regionális értékelő és kvantitatív analízisek 2.*, 2004, pp. 7-40.

XIXth century. The present state territory was formed after the Second World War.

In the modern Bulgarian state 13 censuses have been held since the beginning of the XXth century. The length of the periods between the censuses, the questions and the number of answers show hectic picture. The censuses were dependent on the actual political conceptions therefore their results can only be adaptable only to comparative analyses of ethnical and religion compound with complements. However the general tendencies can be drafted in this paper.

Turkish has been the largest minority of the country since the foundation of the modern Bulgarian state – their proportion of the whole population decreased from 14% to 10% after the First World War, when Turkey was established. Their proportion was about 9% in the latter part of the XXth century. They live in two major ethnic blocks: one in South-Bulgaria around Kardzhali, and in the north-eastern territories near Razgrad. In their population increase the exodus of thousands of people toward Turkey generated negative amplitudes.

A quarter of the population of the Bulgarian state formed in 1878 was ethnic Turks¹. Significant part of them, who were forced from power to subservient role, chose emigration in the last decades of the XIXth century and in the first decades of the XXth century. When the Ottoman administration ceased to exist, people who worked in administration left with the army and moved behind the narrowing borders of the Turkish state. The Bulgarian peasantry appropriated the lands from the former Turkish owners, or a Bulgarian owner got into their place. Some peasants tried to search subsistence on territories belonging to Ottoman state instead of accepting growing taxes. Because of these processes the streaming of Turks from Bulgaria was permanent. This migration was favoured officially by mutual agreements of Bulgaria and Turkey².

The first actions which pointed toward assimilation policy were carried out in the 1930s, when Bulgarian nationalism increased³. The opinion of Turkish minority and the ethnics in general changed radically after the Second World War, when the communist regime came into power. This regime ignored the problem of minorities, therefore the forced emigration and assimilation became the main goal towards the ethnics. Mainly the Muslim inhabitants suffered from the strained collectivization in agriculture, the regime labelled them as “the hotbed of nationalism and religious fanaticism”⁴. When they were deprived of their means, most of them chose emigration.

The number of emigrants was approximately 150 thousand between 1949 and 1951⁵. After Turkey closed its borders from emigrants in 1951, the assimila-

¹ Dimitrov, V., In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984-85. – In: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (2000), <http://www.ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf>

² Eminov, A., The Turks in Bulgaria: post-1989 developments.- In: Nationalities Papers, 1999, Vol. 27. 1, pp. 31-55.

³ Mahon, M., Op. cit., 1999.

⁴ Lozanova, G. et al., Regions, minorities and European policies. A state of the art report on Muslim Minorities (Turks and Pomaks) in Central South Planning Region (Bulgaria). Sofia, 2005.

⁵ Taaffe, R. N., Population Structure. – In: Klaus-Detlev Grothusen (Ed.): Handbook on South-Eastern Europe. Vol. VI, Göttingen, 1990, pp. 433-457.

tion of minorities in Bulgaria began¹. According to the 1968 Bulgarian-Turkish agreement the relatives of those who had already moved to Turkey were given the opportunity to follow their kin². This agreement was in effect for ten years. During this time 120 thousand people left Bulgaria³.

In the common attack against the churches the educational possibilities of Turks were restricted too, and then in the 1970s their language usage became limited. These efforts resulted the surprisingly low number of Turkish-speaking people in the 1975 census (the number of Turkish ethnics were 730 728 person, opposing the 399 722 Turkish-speaking persons). The most drastic actions occurred in the 1980s, indicates the 1985 census, in which neither ethnic nor religious data were included among the statistics.

In the above-mentioned decade the language-usage of Turks was prohibited in public places, their schools were closed; their books and their press were banned. The peak of violent assimilation was in 1984, when the term “Turk” was exiled from the public vocabulary and the Turkish inhabitants were forced to adopt Bulgarian names within a half year⁴. The denial of a new identity would have exterminated their existence.

The total denial of existing ethnic Turks within Bulgaria, the prohibition of their language-usage and the change in their identity meant such a great oppression that 350 thousand Turkish people left the country, when the borders of Turkey opened in 1989⁵. As a result of this exodus shortage of labour occurred, which was a terrible shock to the Bulgarian economy, while in Turkey the settlement of the immigrants was an unsolvable problem. This violent assimilation policy was rejected after the fall of the communist regime, therefore those people who could not settle in (one-third of emigrants, 120 thousand people) returned to their genuine home⁶.

Despite the emigrational waves generated by the reasons drawn up above, the Turkish minority sustained its 9% share of the whole population throughout the XXth century, which is the consequence of both higher natural population increase peculiar to Muslim population and lower reproductivity peculiar to Bulgarian nation.

THE STATUS OF ETHNIC TURKS DURING THE YEARS OF TRANSITION

The most numerous ethnic minority of Bulgaria according to the 1992 Census is Turks (800 052 person). They have absolute majority in 26 obshtinas of the country. They live in two significant distinct ethnic blocks. Their number is the

¹ Dimitrov, V., Op. cit., 2000.

² Lütem, Ö. E., Op. cit., 1999.

³ Taaffe, R. N., Op. cit., 1990.

⁴ Eminov, A., Op. cit., 1999.

⁵ Mahon, M., 1999.

⁶ Zhelyazkova, A., The Bulgarian ethnic model. – In: East European Constitutional Review, 2001, <http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num4/focus/zhelyazkova.html>

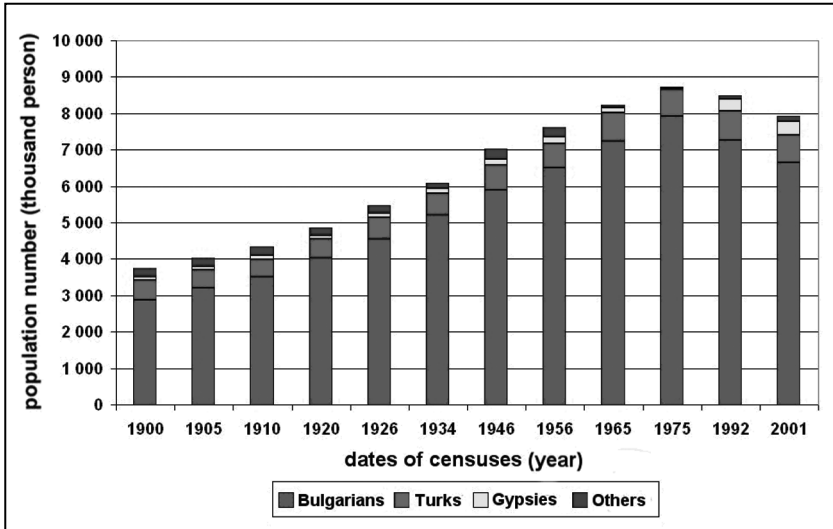


Fig. 1. Changes in population number in Bulgaria in the XXth Century.

Source: NSI, Bulgaria.

highest in the North-Eastern Region, where they have a 22,6% share in population. Their proportion is above 70% in the settlements lying north of Shumen. South of Shumen, in the territory of the Balkan Mountains their proportion is above 60% in three further obshtinas.

Within the North-eastern block of the Turkish population the proportion of Turks is lower in those settlements which are situated along busy roads, that is to say: by the Targovishte – Shumen-Varna and the Shumen-Razgrad-Ruse routes. Similarly, the area between Veliko Tarnovo and Ruse divides the Turks living in the central territories of Bulgarian plain from the east settlement-area, where they disappear in lower number along Nikopol – Pavel Banya axle.

In the Southern part of the country their settlement-area can be found in the Rhodope Mountains. Their proportion is above 50% in the area of Eastern-Rhodope, in every obshtinas of the Kardjali oblast. Their ethnic block covers even the western part of the mountains. The obshtinas with Bulgarian majority around Smolyan divide the Southern ethnic block into two parts. These obshtinas are the main settlement-areas of Bulgarian speaking, Muslim Pomaks, living in the valleys of Western Rhodope. The Pomaks live in a mixed ethnic territory in the western part of the mountains; the lower proportion of Turks within the western part of the Turkish block is due to their abundance. The largest community of Turks living in Bulgaria is in Kardjali.

In the period 1992-2001 the number of Turks became lower in 73 obshtinas of those 113, in where their number is higher than 1000 people. The extent of the decrease was the most significant in their southern ethnic block, where it was even more than 40% in some obshtinas. In the obshtinas of Kardjali which is their main territory, their number decreased by more than 10%. This area is the highest and

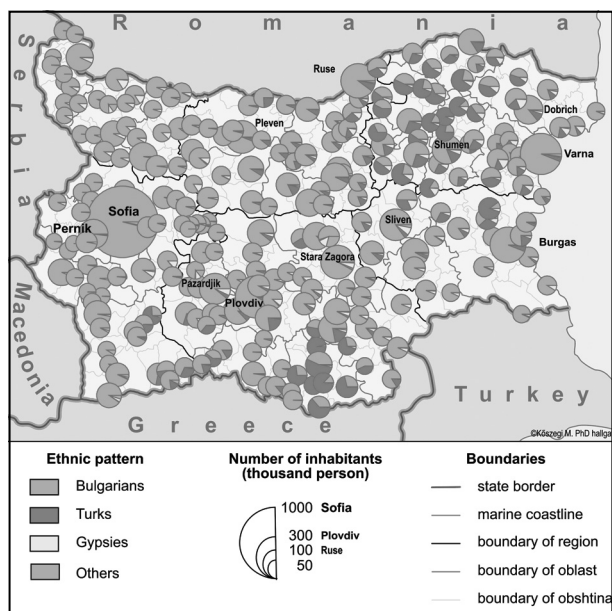


Fig. 2. Ethnic pattern of Bulgaria in 1992. Source: NSI, Bulgaria.

driest territory of the country, therefore the migration of Turks increased.

The population decrease, which can be observed in the north-eastern part of the country is because of the above mentioned reasons. The Turkish minority living in the rural areas being in traffic shadow moves to the territories that provide better living. The destination territories of the migration are nearby bigger towns and cities, where their number is increasing in higher rate. From their main settlements lying north of the Shumen they move towards the Black Sea, the River Danube and the inner territories of the country. Their population decrease around Razgrad is the consequence of rising Gipsy identity. Because of this several Muslim Gypsies who identified themselves as Turks earlier identify themselves as Gypsies in 2001.

Growing tourism provides work for the less qualified rural inhabitants; therefore the moving of Turkish population toward East is perceptible in the ethnic spatial structure. Their destination is mainly Varna and its surroundings. The Turks living in the eastern valleys of the Balkan Mountains (mainly in Ruen) migrate south-east, Burgas and its surroundings, due to the geographic attributes.

Port Ruse, the economic center of the territory, and its surrounding obshtinas are the other main destinations of migration. Significant growth in the number of Turks appears even in the busy, developing obshtinas between Shumen and Plevan. The growing number of Turks in the inner territories around Sliven can be a result of migration from both south-west and from north-east.

The reason of population decrease in the southern obshtinas where significant Turkish minority lives is the migration towards the large cities, mainly Plovdiv and Pazardjik and toward further east supposedly. A smaller scale migration

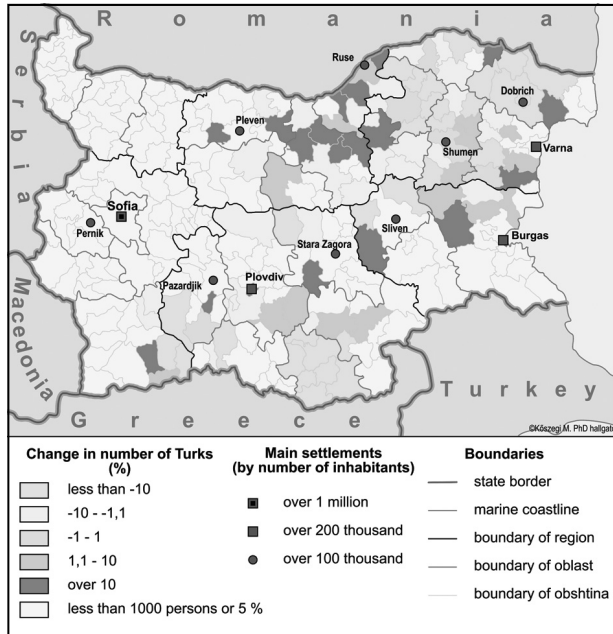


Fig. 3. Changes in the number of ethnic Turks in municipalities (obshtinas), 1992-2001. Source: NSI, Bulgaria.

can be recorded from the Rhodope Mountain to Mesta-valley.

The proportion of the greatest minority in the whole population did not change in the period 1992-2001, the Turkish ethnicity kept its 9,4% share. In proportion the Turkish population does not appear to be decreasing because of both to the higher rates in natural increase and negative balance in natural increase among the ethnic Bulgarians.

Their proportion decreased in the obshtinas of the Rhodope Mountains, and in the Kardjali obshtina. Their negative proportion-change in the north-eastern block can be noticed only around Dobrich.

Their proportion increased visibly in the central part of Bulgarian Plain, in the area between Ruse and Shumen together with the eastern part of the country, near the Black Sea (in the obshtinas between Varna and Burgas).

The Turkish minority increased both in proportion and in number in 40 obshtinas out of the 103, which have more than 1000 Turks. This increase is the result of mainly migration and also positive rates of natural increase. Their number decreased, but their proportion increased in 30 obshtinas, which data shows the faster natural decrease and possible migration outbound of other ethnics. There is not an obshtina, where their proportion is decreasing and their number is increasing, which indicates that natural decrease in their communities is appearing. In 43 obshtinas both of their proportion and number decreased, which is mainly the result of their migration. Assimilation has not shown up in their communities yet;

because the decrease has appeared in their most compact settlement-areas.

*THE STATUS OF ETHNIC TURKS AT THE TURN OF THE
MILLENNIUM*

According to the last census the number of the population in Bulgaria on 1st March 2001 was 7 928 901. The 83.9% (6 655 210) of them identified themselves as ethnic Bulgarians. 9.4% (746 664) includes Turks, the greatest minority of the country. Gipsies are 4.6% (370 908) of the population. The number of Jewish and Tatar inhabitants are below 2 thousand (1 363 and 1 803), while the number of ethnic Armenians is above 10 thousand (10 832). The proportion of Jews, Armenians and Tatars from the whole population is 0.17%. 0.69% (55 206) of the inhabitants identified themselves as other ethnics or did not declare their ethnic identity. 1% of the population did not know their ethnic identity.

In 2001 the Turks of Bulgaria created absolute majority in 28 obshtinas. Their main settlement-area is still the North-eastern part of the country, where their proportion is 22.5% of the whole population. 39.6% of the whole Turkish population is the inhabitant of the 6 oblasts of this region. The most homogenous Turkish ethnic territory within the North-eastern block lies north of Shumen. Their proportion is significant even in some obshtinas located in traffic shadow. Towards the west in the North-Central Region and to the south in the South-Eastern Region the high proportion of Turks within the population is peculiar. In the central part of the Bulgarian Plain their proportion is above 10%. In the smaller basins and valleys of the eastern part of the Balkan Mountains their rate is higher again: in the Kazanlak Basin in the Pavel Banja obshtina they constitute 28.1% of the population and east of here this rate rises above 30%. In the great cities of the north-eastern part of the country their proportion is under 10% except Shumen.

Their largest communities, with more than 15 thousand member, within the north-eastern ethnic block are situated in Ruen (24 585), Dulovo (20 803), Razgrad (17 138), Omurtag (16 995), Targovishte (15 227) and Ishperih (15 037).

Within Bulgaria the Turkish inhabitants create absolute majority in the Southern oblasts of the South-Central Region. Their settlement area run along the southern borders and extends into the South-Western Region. This ethnic block is mixed with the settlement-area of the Pomaks; the Pomak proportion is higher than the Turkish in obshtinas near Smolyan. Within the Southern block the ethnic Turks create absolute majority in 11 obshtinas.

The above mentioned Pomak settlement area divides the southern part of ethnic Turks into two parts. The most homogenous territory of the Eastern, greater part is oblast Kardjali, where the 61,6% of inhabitants identified themselves as Turks. 13,5% of Turks in Bulgaria live in this province. Their proportion reaches the highest rate (above 90%) in Chernoochene; it is above 70% in obshtina Momchilgrad (81%) and Dzhebel (76%). Their rate in the western part of the block is only above 70% in one obshtina (Yakoruda). Their settlement area is mixed with the Pomaks' in the western part of the Rhodope Mountains.

The largest community of the ethnic Turks living both in the southern block

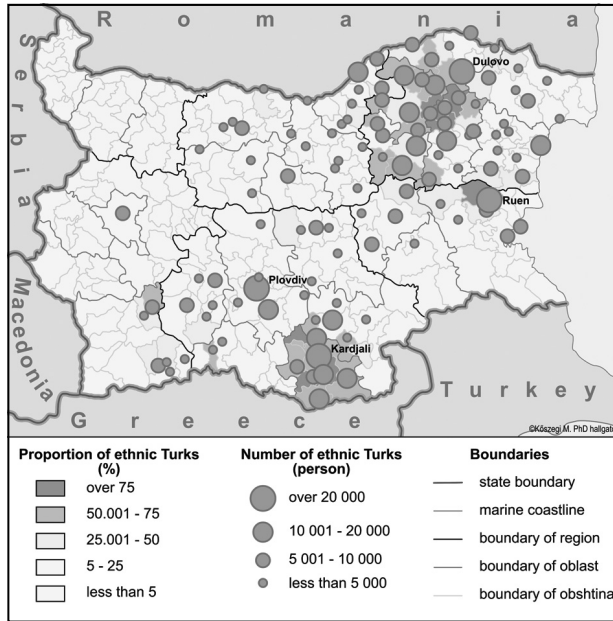


Fig. 4. Ratio and number of ethnic Turks in the municipalities (obshtinas) of Bulgaria, 2001. Source: NSI, Bulgaria.

and in Bulgaria is in Kardjali obshtina (36 980). Their number is more than 15 thousand in Plovdiv (22 501) and Haskovo (18 698). Further significant, more than 10 thousand member communities, live in Asenovgrad (14 621), Momchilgrad (14 012), Kirkovo (12 790), Krumovgrad (11 683) and Chernoochene (10 239).

SUMMARY

The events of the XXth century radically changed the ethnic structure of the Balkans including Bulgaria, which resulted in economic and political instability in the region. After the turn of the Millennium Bulgaria joined other European democratic states as a member of NATO and the European Union, but the country has numerous economic and social problems as a heritage of historical past.

This paper examined the status of Turks in the Balkan state, where their number and their proportion is the highest. Their status is still uncertain, because the Bulgarian constitution of 1991 does not admit the existence of minorities, while their obvious difference and the socio-economic problems it causes put harder and harder burden to society.

References

Bottlik Zsolt, A regionális gazdasági különbségek etnikai háttéréről – Bulgária példáján. – In: Regionális értékelő és kvantitatív analízisek 2., 2004, pp.

7-40.

De Lange, Nicholas, A zsidó világ atlasza. Bp., 1996, 240 p.

Dimitrov, Vesselin, In search of a homogeneous nation: the assimilation of Bulgaria's Turkish Minority, 1984-85. – In: Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe (2000), <http://www.ecmi.de/jemie/download/JEMIE01Dimitrov10-07-01.pdf>

Eminov, Ali, The Turks in Bulgaria: post-1989 developments.- In: Nationalities Papers, 1999, Vol. 27. 1, pp. 31-55.

Jelavich, Barbara, A Balkán története. I-II. Bp., 2000.

Lozanova, Galina et al, Regions, minorities and European policies. A state of the art report on Muslim Minorities (Turks and Pomaks) in Central South Planning Region (Bulgaria). Sofia, 2005, 46 p.

Mahon, Milena, The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power. – In: Journal of Southern Europe and the Balkans, 1999, Vol.1. 2., pp. 149-162.

Niederhauser Emil, Kelet-Európa története. Bp., 2001, 360 p.

Robinson, Francis, Az iszlám világ atlasza. Bp., 1996, 238 p.

Taaffe, Robert N., Population Structure. – In: Klaus-Detlev Grothusen (Ed.): Handbook on South-Eastern Europe. Vol. VI, Göttingen, 1990, pp. 433-457.

Zhelyazkova, Antonina, The Bulgarian ethnic model. – In: East European Constitutional Review, 2001, <http://www.law.nyu.edu/eecr/vol10num4/focus/zhelyazkova.html>

A hatalomból a kisebbségi státusig: a török etnikum helyzetének változása Bulgáriában etnikai földrajzi aspektusból

Kőszegi Margit (Eötvös Loránd Tudományegyetem – Budapest)

Rezümé

Közel 500 évig a muzulmán vallási elvek szerint szerveződő Oszmán Birodalom keretein belül élt együtt Délkelet-Európa keresztény lakossága a török hódítókkal, mely időszak a mai napig meghatározza Bulgária etnikai arculatát.

Az 1878-ban megalakuló bolgár állam lakosságának negyede tartozott a török etnikumhoz. A hatalmi pozícióból alárendelt szerepbe kényszerülő török lakosság jelentős része az elvándorlást választotta. Az oszmán hivatali rendszer megszűnésével a közigazgatásban tevékenykedők a hadsereggel együtt távoztak a szűkülő török állam keretei közé. Az egykori török birtokosoktól a bolgár parasztság kisajátította a földeket, vagy bolgár tulajdonos került a helyükre. A paraszti sorban élők egy része a növekvő adóterhek vállalása helyett megpróbált megélni a keresni az oszmán állam oltalma alatt álló területeken.

A török kisebbség és általánosságban az etnikumok megítélése a második világháborút követően, a kommunista rezsim hatalmának kiépítésével változott meg gyökeresen. Nem fogadták el a kisebbségek létét, ezért a kivándorlás erőltetése és az asszimiláció vált az etnikumokkal szembeni legfőbb célkitűzéssé.

A kitelepülők létszáma 150 000-re tehető 1949 és 1951 között. Miután Törökország 1951-ben lezárta határait a kényszerrel kitelepülők előtt, a beolvasztás várt Bulgária kisebbségeire. Az 1968 és 1978 között 120 000 ember hagyta el Bulgáriát. 1989-ben a Törökország felé ismét megnyíló határokon közel 350 000 török hagyta el az országot. A kisebbséggel szembeni erőszakos asszimilációs politikát a kommunista rezsim bukásával azonnal elvetették, melynek hatására a török államban boldogulni nem tudók (a kivándorlók harmada, 120 000 ember) visszatértek eredeti hazájukba.

Bulgária legnagyobb számú etnikai kisebbsége az 1992-es és 2001-es népszámlás adatai alapján a török. Két jelentős, egymástól jól elkülönülő etnikai tömbben élnek. Az ország legelmaradottabb térségének számító déli, határ menti obstinákból fokozott a török etnikum elvándorlása. Az ország északkeleti részén a forgalmi árnyékban lévő rurális térségekből húzódik a török kisebbség a jobb megélhetést nyújtó területek irányába. A vándorlás célterületinek a településterületük közelében található nagyvárosok tekinthetők.

A török kisebbség aránya a két utolsó népszámlálás között eltelt időszakban az összlakosságon belül nem változott, a török etnikum megtartotta 9,4%-os részesedését. A török népesség arányában a természetes szaporodás magasabb értékei, valamint ezzel szemben a bolgár etnikumnál a népmozgalmi mutatókban

jelentkező negatívumok miatt nem jelentkezik csökkenés.

Zur Frühgeschichte der BRF – Minderheiteneliten im Wechsel

Valery Stojanow (Institut für Geschichte – BAW)

In diesem Referat wird es über die Früh- oder die Vorgeschichte der *Bewegung für Rechte und Freiheiten*, der maßgebende politische Vertreter der bulgarischen Türken und Muslime im Lande, berichten. Wie kam es zu ihrer Gründung? Auf welche Traditionen konnte sie sich die BRF stützen? Wer waren ihre politischen Väter, die sich später zu einer neuen minderheitlichen Elite herausbildeten? Da über die türkische Bevölkerung Bulgariens am Ausgang des Jahrtausendes im Vortrag von Frau Margó Köszegi berichtet wird, erspare ich mir hier manche Einzelheiten.

Die Bewegung für Rechte und Freiheiten wurde ursprünglich als einen Verein der Türken und Muslime gegründet. Doch bald fiel die Ergänzung „Türken und Muslime in Bulgarien“ weg, da auf dem „Runden Tisch“ beschlossen wurde, keine Parteien auf eine ethnische oder religiöse Basis zu zulassen. Dies war auch im Art. 53, Abs. 4 der damaligen Verfassung nicht erlaubt. Deswegen erklärte die BRF in ihrem Programm, dass sie „keinen Charakter einer politischen Partei annimmt“, sondern sich nur darauf beschränkt, bei Wahlen eigene Kandidaten aufzustellen und Parteien oder Koalitionen zu unterstützen, deren Ziele und Interessen der Bewegung nah stehen. Mit der Zeit änderte sich allerdings die Lage und die BRF ist schon längst zu einer Partei geworden. Seit vielen Jahren nimmt sie auch christliche Bulgarinnen und Bulgaren in ihre Reihen auf, um sich als eine nicht-ethnische und gemeinnationale Partei zu behaupten. Ein kluger Schritt seitens der Parteiführung, die auf diese Weise mit genügend Fachkräften für die Repräsentation auf allen Verwaltungsebenen rechnen könnte. Bereits seit den 90er Jahren spielte die „türkische Partei“ eine wichtige Rolle im politischen Leben Bulgariens. Und in unserem Jahrzehnt ist sie zu einer mit-regierenden Kraft geworden. In jedem Ministerium hat nun die Bewegung falls nicht einen Minister dann einen stellvertretenden Minister, sowie Vertreter auf zahlreiche niedrigere Positionen. Und hier möchte ich auf etwas hinweisen, das mit der Zeit immer klarer umrissen erhält. Es handelt sich um die Umstände, unter denen die BRF gegründet wurde. Zu Beginn des Transformationsprozesses gab es bereits Gerüchte über Verpflichtungen gegenüber der Staatssicherheit seitens sowohl des unablässigen Leaders der BRF Ahmed Dogan als auch seiner engsten Parteiumgebung. Und wenn sie anfangs als Andeutungen von mit ihrem Schwager unzufriedenen Verwandten der Ex-Frau Dogans erschienen, wovon einige Mitbegründer der nicht registrierten *Türkischen Demokratischen Partei* waren, bestätigten sich mit der Zeit ihre Behauptungen, die mit dem sorgfältig aufgebauten Image des Anführers der BRF kollidierten. Es erwies sich, dass wenn nicht fast die ganze doch einen großen Teil der Führung der

BRF aus hauptamtliche oder freiwillige Mitarbeiter der Staatssicherheit bestand (und manche davon bewahrten ihre Positionen bis zum jetzigen Tage weiter). An und für sich genommen, ist heute diese Tatsache ohne Bedeutung – es war ganz natürlich in den Zeiten der Blockkonfrontation, dass die Staatssicherheit über Agenten unter der türkischen Minderheit verfügt. Doch der Blick ändert sich, wenn die Lage, in der sich das Land nach dem Sturz T. Zhivkovs befand, in Erinnerung bringt. In der Memoirenliteratur liest man immer öfter, dass Ende 1989 die Spannung sehr groß war, es gab Forderungen nach „Anerkennung der muslimischen Gemeinschaft als eine separate Nation“. Noch damals hörte man, dass „unter der Obhut der BKP die Gründung einer islamischen Partei vorbereitet wird“, welche die muslimische Bevölkerung aus der demokratischen Opposition abreißen sollte. Da für die „Treibkräfte des Überganges“ in der Partei eine unkontrollierte Entwicklung der Geschehnisse nicht akzeptabel war, versuchten sie auf allerlei Weise darauf eine Hand zu legen und die Prozesse zu steuern. Dazu gehörte auch, dass man sich dabei auf bewahrten und verlässigen Partner stützte, besonders im Bereich der Nationalen Interessen. So formierte sich mit der Zeit eine neue Elite in der Politik und Wirtschaft, im Bankwesen, in der Informationsbranche, die ihren ersten Aufstieg den Kontakten mit den alten Sicherheitsbehörden zu verdanken hat. Im Falle der Bewegung weisen viele Tatsachen darauf hin, dass sie als einen bevorzugten Mitsprecher angenommen wurde, verglichen mit den spontan entstandenen übrigen Vereinen von Türken und Muslimen im Lande. Und dies erklärt sich sowohl mit der relativ mäßigen Politik der BRF, als auch mit den „dunklen“ Umständen ihrer Genese...

Die Vorgeschichte, das Entstehen und die ersten Schritte der BRF bleiben im Dunkel. Die Öffentlichkeit erreichten nur Mitteilungen in den Massenmedien, die entweder die „Geburtsperiode“ der Partei und die Person ihres Leaders idealisierten, oder im Gegenteil dazu bestrebt waren, einzelne Funktionäre und die Organisation zu diskreditieren. Dazu trug ohne Zweifel die Evolution im politischen Verhalten der BRF und die Äußerungen manche ihrer Vertreter bei, die in Zeiten gesellschaftlicher Spannung sehr oft provokatorisch klangen. Und da „es keinen Rauch ohne Feuer gibt“, sollte die Frage in ihrer Entwicklung verfolgt werden.

Noch bei der Gründung der BRF wurde bekannt, dass sie Nachfolgerin der 1985 als eine Reaktion der gewaltsamen Namensänderung entstandenen nicht legalen *Türkischen Nationalen Befreiungsbewegung in Bulgarien* (auch *Türkischen Nationalbefreiungsbewegung in Bulgarien*) – die TNBB darstellt. Selbst ihr Anführer Ahmed Dogan betonte mehrmals, dass die TNBB „eigentlich [...] die heutige Bewegung für Rechte und Freiheiten“ sei. Doch der umstrittene Ruf dieser Organisation und die Vorwürfe, dass sie einen „terroristischen Charakter“ hatte, zwangen manche Vertreter der BRF, diese Verbindung zu vertuschen. Die TNBB erschien im Herbst 1985 als eine „Fortsetzung“ der ein paar Monate früher im Gebiet von Dobrič gegründeten lokalen *Türkischen Nationalen Partei*. Ihr Leader David Hadžiev bereitete einen Programmentwurf der Bewegung vor. Darin wurden die Hauptaufgaben formuliert und den territorialen Umfang ihrer Tätigkeit bezeichnet, der in sich drei große Gebiete – *Rumelien* (mit den Städten Kärđžali,

Burgas, Haskovo, Sliven und Plovdiv), *Ludogorie* (mit Razgrad, Russe, Šumen, Tărgovište und Pleven) und *Dobrudža* (mit Tolbuchin, Varna und Silistra) einschloss. Es wurde auch ein Siegelemblem angefertigt. Es trug die grüne Farbe des Islams und enthielt die Darstellung einer Handfläche mit rechts gelegter Abkürzung BTMKH (*Bulgaristanda Türk Milli Kurtuluş Hareketi*), die die von der Bewegung den bulgarischen Türken und Muslimen gereichten rechten Hand symbolisierte. Dies alles war von einem Halbmond mit Stern, also von den Staatssymbolen der Republik Türkei, eingekreist. Es wurde auch den Text einer Schwurdeklaration verfasst, die durch den blutigen Abdruck des Daumens jedes in die „Befreiungsorganisation“ aufgenommenen Mitgliedes signiert werden sollte. Das eigentliche Programm wurde Ende 1985 von dem im September desselben Jahres in der Sache geweihten jungen Doktoranden Ahmed Ismailov Ahmedov, der künftige Ahmed Dogan, gefertigt. Ende März 1986 wurde es in 270 Exemplare vervielfältigt und unter den Gesinnungsgenossen verbreitet.

Aus der Programmdeklaration ist es ersichtlich, dass das Endziel der TNBB die freie Auswanderung in „unsere ursprüngliche Heimat – die Republik Türkei“ war. Es war den Kampf für die Aufbewahrung der religiösen Freiheit durch die „massenhafte Beteiligung in allen religiösen Festen“, durch das Entgegensetzen der bulgarischen Rituale, die der muslimischen Religion widersprechen, sowie durch Erneuerung verfallener Moscheen mit gemeinsamen Spenden, vorgesehen worden. Im politischen Bereich wurde die „Entwicklung und Bereicherung der Traditionen, Ethik, der Gebräuche und der Sprache des türkischen Volkes“, die „Verhinderung und das Neutralisieren [...] der Arbeit der bulgarischen Lehrer“, die Unterstützung der Familien von Repressalien unterworfenen Muslime, die Veranstaltung von Kundgebungen und Demonstrationen, sowie die „Beseitigung und Bestrafung der Verleumder und Verräter des Volkes, welche die Tätigkeit der TNBB hindern“, empfohlen. Die Formen des ökonomischen Kampfes waren „allgemeine Streike in den Betrieben, Dörfern, Bezirken, Gebieten und im ganzen Lande“. Bei dem entsprechenden Verbot solcher Maßnahmen wurden die Mitglieder und Sympathisanten der TNBB verpflichtet, sich im „waffenlosen Kampf“ zu beteiligen, indem sie allerlei Personalschwierigkeiten der Produktion und der Wirtschaft bereiten. Im Kapitel 5 der Deklaration stand ausdrücklich geschrieben: „... Da das Endziel unserer Organisation die freie Auswanderung in die Republik Türkei aller willigen unseren Mitbürger ist, ist die TNBB eine *Befreiungsorganisation* des türkischen Volkes. Das Wesen dieser Bewegung bestimmt auch die Form des Kampfes – ‘ein Kampf ohne Waffe’. Folglich ist die TNBB *keine terroristische Organisation* und kann nicht als eine solche qualifiziert werden“.

Nicht nur aus dieser Stelle sondern auch nirgendwo im Deklarationstext könnten überhaupt Schlüsse über einen „terroristischen Charakter“ der TNBB gezogen werden. Die Hauptforderungen waren im kulturellen und rechtsschützlichen Bereich begrenzt. Auch die Kampfformen haben den passiven Widerstand und die gewerkschaftlichen Methoden der demokratischen Welt nicht überschritten. Doch Mitte der 80er Jahre war Bulgarien alles anderes als ein demokratisches Land. Deshalb wurde die TNBB als eine „Organisation für die Durchführung von Sabotage und in diesem Sinne von Wühltätigkeit“ betrachtet.

Ein Exemplar der Programmdeklaration wurde dem türkischen Konsulat in Plovdiv übergeben und erreichte die Republik Türkei. Es wurde aber nicht in den Massenmedien bekanntgemacht, vielleicht auch wegen des für die Türkei sehr schmerzhaften „kurdischen Problems“. Die Bewegung bereitete auch eine eigene Zeitung „*Kampf*“ vor, worin sie Erläuterungen über die Formen des Widerstandes gab. Ein „Aufruf“ in Bezug auf das kommende Jahr 1986, worin den bulgarischen Türken empfohlen wurde „ohne Lust, wenig und qualitätslos“ zu arbeiten, sowie noch ein anderer „Aufruf“ zur Einschüchterung der Hodschas und zum Heranziehen der türkischen Intelligenz, sind die „öffentlichen“ Äußerungen der TNBB. In dem zweiten Dokument wurde den Muslimen auch erinnert, „wie wild und blutgierig“ alle Völker waren, welche die Balkanstaaten bewohnen, und wie man nun noch ein mal sehen kann, dass „die Christen keine Menschen“ seien, „die das Vertrauen der Türken würdig sind“. Den Hodschas wurde die Beihilfe beim Verstreuen des türkischen Volkes vorgeworfen. „Mit diesem Verhalten können sie nicht unbestraft bleiben!“, warnt die Organisation und fordert die Geistlichen auf, zum Nutzen und im Interesse der Minderheit zu handeln, sonst „werdet ihr vernichtet – ihr und eure Kinder – denkt daran“.

Außer dieser „legalisierenden“ Handlungen, begannen die Mitglieder der TNBB Daten über die während der gewaltsamen Namensänderung gegebenen Opfer zu sammeln, deren übertriebenen Zahl internationale Rechtsschutzorganisationen, einschließlich die *Amnesty International*, erreichten. Es wurden verfallene Moscheen und andere Objekte des muslimischen Kultus fotografiert und allerlei Materialien inklusive Parteiberichte über das Verlauf des Prozesses gesammelt, man suchte ferner nach Informationen, ob im Nordosten Bulgariens sowjetische Soldaten stationiert wurden, usw. In dieser logistischen Tätigkeit konkurrierte und ergänzte sich die Bewegung mit einer damals „ihr unbekannten Gruppe“ – wahrscheinlich mit der noch vor der TNBB Januar 1985 im Gebiet von Kärđžali entstandenen und von Mehmed Juseinov geleiteten Organisation *Uzun Kış* („Der Lange Winter“).

In der Zeitspanne von Januar bis Juni 1986 sind etwa hundert, mit „Uzun Kış“ verbundenen Menschen verhaftet worden. Die meisten wurden zwangsweise in verschiedenen Ortschaften angesiedelt und nur 9 Personen kamen vor Gericht. Mitte Juni folgten auch die Funktionäre der TNBB. Von etwa 150-200 ihrer Mitglieder stellte man 18 Menschen vor dem Gericht auf. Sie wurden in unerlaubten Kontakten mit türkischen diplomatischen Missionen, Einsammeln und Ausführen vertraulicher Informationen, einer „Wühl- und Hetzearbeit“, in der Gründung und Führung „terroristischer Gruppen“ usw., beschuldigt. Für das Mitwirken in dieser Tätigkeit wurden mehr als zehn Angestellten der türkischen Botschaft in Sofia und der Konsulate in Plovdiv und Burgas abberufen.

Ahmed Dogan wurde am 12. Juni 1986 festgenommen. Nach einer zehn Monate langen Untersuchung fiel am 27. April 1987 das Urteil: 10 Jahre Haft und weitere 3 Jahre Zwangsansiedlung. Er war in Hochverrat wegen der Gründung einer „terroristischen Gruppe“ beschuldigt, die bestrebt war, die Staatsmacht abzuschwächen, einschließlich durch Verbreitung von Verleumdungen gegen sie. Später würde Dogan behaupten, dass das Hauptziel der TNBB das „blutlo-

se Widersetzen der Gewalt“ war, und dass *er persönlich* ein paar terroristische Akte verhinderte („ich hielt die Aktion für die Unterbrechung der Stromleitung Russland–Bulgarien ab“), doch man beschuldigte ihm in „Miturheberschaft“ der türkischen Zuganschlüge. Dies geschah aber, nachdem 1997 die Namen einiger Parlamentsabgeordneten aufgedeckt wurden, die Mitarbeiter der Staatssicherheit waren. Darunter befanden sich auch führende Vertreter der BRF, so etwa Yunal Lütfi, der 1965-1990 für die Zweite Hauptverwaltung (Abwehrdienst) der SS arbeitete und erst 1992 aus der Agentur entlassen wurde; Ahmed Dogan, der 1974-1988 dem Abwehrdienst in Varna und dem Ersten Hauptverwaltung (Aufklärung) der Staatssicherheit diente; Osman Oktay, der 1975-1986 in Silistra Mitarbeiter der Sechsten Verwaltung (Überwachung der Intelligenz) der Staatssicherheit war; Kemal Eyup, der 1978-1989 für die Bezirksverwaltung des Innenministeriums in Silistra arbeitete, usw. Noch nach der Scheidung von Ahmed Dogan und Aysehel Ruffi brachte der verbitterte Onkel der Braut, Emin Hamdi, der ein ehemaliger Mitstreifer Dogans bei der Gründung der BRF war, einige Dogan und seiner engsten Umgebung belasteten Informationen ans Licht heraus. Er beschuldigte sie nicht nur in einer Korruption, sondern auch in einer langjährigen Zusammenarbeit mit der Staatssicherheit. Nach seiner Äußerungen war Dogan „über 30 Jahre lang im Dienste der SS und der KGB, seine Bildung hat er mit ihrer Unterstützung bekommen“. İbrahim Tatarlı war „über 50 Jahre in den Reihen der SS“; Yunal Lütfi arbeitete „über 25 Jahre in der SS“, wobei er mehr als 15 Jahre Direktor für die Angelegenheiten des Nahen Ostens im Kulturministerium war; Osman Oktay befand sich auch „über 15 Jahre in den Reihen der SS“ usw. Nun bestätigten sich seine Beschuldigungen. Wie es sich herausstellte, wurde der künftige Anführer der BRF noch in der Kaserne von der Sicherheitsorgane geworben. Sein ehemaliger Betreuer, der Oberst a. D. Ivan Karamučev, teilte mit, dass jahrelang Dogan als Aufklärer vorbereitet wurde. 1983 gab man ihm den Deckname „Sava“. Nach den Worten Dogans aber habe er sich nach und nach von den Diensten zurückgezogen. 1984 solle er *fast* nicht mehr mitwirken, doch man beobachtete ihm weiter. Aus Protest weigerte er sich, 1985 seine Dissertation zu verteidigen und Karamučev musste ihm sogar dazu gezwungen haben. Es gäbe keine Beweise, dass er weiterhin ein Agent der SS *nach dem Jahr 1986* war, weil er zur selben Zeit im Gefängnis saß, „woher gegen das Regime kämpfte und die illegale Struktur der BRF aufbaute“.

Es ist durchaus möglich, dass sich Ahmed Dogan von seinen Gönnern (oder wenigstens von einem Teil davon) allmählich distanzierte, doch sollte dies viel später geschehen. Emin Hamdi behauptete, über ein Beweisstück zu verfügen, nachdem Dogan während seines Aufenthaltes im Zentralen Gefängnis von Sofia „von der KGB im Gegend ‘Brezite’ neben Sofia geschult wurde“, und zwar in ziviler Kleidung nicht als Sträfling, sondern als einen künftigen Kader bewacht. Ein Jahr früher wurde dasselbe von dem bekannten türkischen Dissidenten Salih Baklacı mitgeteilt, wonach Dogan ein Strohmann der Staatssicherheit gewesen sei. Es ist sehr interessant die Interpretation eines anderen, Dogan nah stehenden ehemaligen politischen Sträflings, Janko Jankov, der eine Erklärung für die Ereignisse aus der zweiten Hälfte der 80er und zu Beginn der 90er Jahre im „konspirativen Machtkampf“ zwischen den „orthodoxen“ und dem Gorbačev’s „Perestrojka“ fol-

genden „liberalen“ Kommunisten, sucht. Nachdem er auf die Äußerungen Ivan Karamučevs verweist, dass die Verhaftung der künftigen BRF-Anführer „ein Ergebnis der Widersprüche zwischen den Aufklärungs- und Abwehrdiensten war, und dass Dogan unschuldig sei“, vermutete Jankov, dass er „von den Zhivkovs treuen Diener des Abwehrs“ festgenommen wurde, während seine Leiter in der bulgarischen und der sowjetischen Aufklärung nicht imstande waren, ihn vor dem Gefängnis zu retten. In Bestätigung seiner Hypothese erinnerte er an die Tatsache, dass der triumphale Empfang Dogans im Bezirk von Kărdžali vor den ersten Wahlen nach 1989 vom General Semerdžiev organisiert wurde, der zu diesem Zweck auch „seinen Hubschrauber zur Verfügung stellte“. Deswegen fragte sich J. Jankov, in wessen Interesse eigentlich die „Verdienste“ Dogans für die Destabilisierung des Zhivkovschen Regimes waren? Er ist davon überzeugt, dass „Dogan im Gefängnis innerhalb zwei Jahre für die SS arbeitete und erst 1988 offiziell bei den tätigen [Agenten] im Dienst antrat, weswegen die SS ihn aus ihren Berichten herausnahm“. Die darauffolgende politische Tätigkeit des türkischen Leaders begünstigte allerdings die Umverteilung des nationalen Reichtums und „das Schaffen eines Kapitalismus nur für diejenigen, die in den Listen der KGB und der Roten Mafia ‘gezeichnet’ wurden“. Einige Jahre davor stellte noch 1994 die Journalistin Nevjana Gjurova folgendes fest: „das Problem bei der BRF ist nicht soviel, dass sie eine Schöpfung der Staatssicherheit oder der Türkei sei – die große Gefahr befindet sich in ihren unklaren, aber wesentlichen Verbindungen zu dem großen nördlichen Nachbar“. Indem sie an die türkischen Unruhen vom 1989 erinnerte, bemerkte die Autorin, dass sie eine „viel größere Rolle für die Destabilisierung und den Sturz des Regimes, als die allerlei Klubs, ‘Podkrepa’, unabhängige Gesellschaften u. a. quasi Dissidentenformationen, spielten“. Trotzdem wusste man sehr wenig von der „langen Hand Moskaus in diesen Erschütterungen“. Der Anfang des Zerfalles der UdSSR begann auch mit „angeblich unerwarteten und spontanen ethnischen Unruhen..., und ein der wirksamsten Machtmechanismen Moskaus in der ‘nahen Peripherie’ (wie es die ehemaligen Republiken nennt) ist die kontrollierte Unterstützung ethnischer Probleme“.

Damit kommen wir zur Sache. Es wird weiterhin über die vermutliche Rolle Moskaus bei dem Assimilationsversuch gegenüber den bulgarischen Türken und Muslimen geschwiegen – vielleicht da es keine Dokumente vorhanden sind und ohne Beweisstücke bleibt jede Untersuchung spekulativ. Die werden aber wohl kaum entdecken – bestimmt nicht in der näheren Zukunft. Doch die allseitige Abhängigkeit Bulgariens von dem „großen Bruder“ besonders im Bereich der Ideologie und der Sicherheit deutet darauf hin, dass es keine Aktionen mit solch weitreichenden Folgen auch im außenpolitischen Bereich ohne wenigstens die Zustimmung Moskaus möglich waren. Einige Ostforscher spekulieren gern mit der Idee, dass „the USSR used Bulgaria to test a new policy before applying it to her own people“ (so Kemal Karpat) und „the forced change of names imposed on the Turks of Bulgaria may be the experimental prelude to a similar policy contemplated by the USSR for the millions of Muslims living there“ (Alexander Bennigsen).

Und wenn dies so war, ist es verständlich, dass der mit den Sicherheitsorga-

nen gebundenen jungen Doktoranden Ahmed Ismail Ahmed in der im Untergrund entstandenen *Türkischen Nationale Befreiungsbewegung* „implantiert“ wurde – auf dieselbe Weise, wie er später nach seiner frühzeitigen Entlassung aus dem Gefängnis unter den Gründern der legalen *Bewegung für Rechte und Freiheiten der Türken und Muslimen in Bulgarien* „eingepflanzt“ wurde. In beiden Fällen trug er dazu bei, dass die Aktivitäten dieser Organisationen in einer gewünschten Richtung gelenkt wurden – weit von spontanen unkontrollierbaren Handlungen der breiten Volksmasse, im Namen der schon seit den 80er Jahren vorbereiteten Gesellschaftstransformation und des Überganges von einer politischen zu einer wirtschaftlichen Machtausübung der bereits „auserwählten“ Kreisen, woher die alten „neuen“ Eliten herkommen. Weil die heutigen prominenten Personen in der Politik und Wirtschaft bis zu einem gewissen Grade (vielleicht sogar bis zu 80%) vor 20 Jahre entweder mit den Verwaltungsorganen der kommunistischen Partei und ihrer Jugendorganisation (dem sog. „Komsomol“) oder mit den Strukturen der Staatsicherheit als „Schild und Schwert“ dieser Partei verbunden waren. Dies erklärt auch die bevorzugten Businessverhältnisse mit Partnern aus der ehemaligen Sowjetunion, die eine ähnliche Genese haben sollten. Damit erweist sich die heutige Elite Bulgariens – auch unter den Minderheiten – eher als eine durch Reproduktion (wie in Russland und in der Ukraine) statt durch Zirkulation (wie etwa in Polen oder in Ungarn) entstandener Führungsschicht.

Gewiss gehörte einst Ahmed Ismailov Ahmedov (alias Ahmed Demir Dogan) nicht dem repräsentativen Kreis der bulgarischen Türken und Muslimen. Doch er wurde schon dafür vorbereitet. Und andere Vertreter der Minderheit, wie etwa Yünal Lütüfi, heute ein Vizenvorsitzender des Parlaments, oder alle bisherigen Rektoren des Islamischen Instituts in Sofia, besaßen auch in sozialistischer Zeit gute Positionen. Dagegen blieben die „einfachen“ Menschen den Umständen der „großen Politik“ unterstellt – früher unter der Leitung der Parteisekretäre, heute als treue Wähler der BRF.

Към ранната история на ДПС – малцинствени елити в преход

Валери Стоянов (Институт по история – БАН)

Резюме

В реферата се засяга въпросът за предисторията на ДПС – главният политически представител на българските турци и мюсюлмани. На какви традиции стъпва то? Кои са неговите основатели, превърнали се с времето в новия малцинствен елит?

Движението за права и свободи се появи в самото начало на прехода и още от 90-те години на XX в. придоби важно значение за политическия живот на страната, получавайки през нашето десетилетие статута на съуправляваща сила. Обстоятелствата около неговото възникване обаче продължават да „тънат“ в мрак. До обществеността достигаха само премерени сведения в масмедиите, които или идеализираха „родилния“ период на партията, като възхваляваха личността на нейния лидер, или – напротив – се стараеха да дискредитират отделни функционери и организацията като цяло. За това допринесе еволюцията в поведението на ДПС и изявленията на неговите функционери, които във времена на обществено напрежение често звучаха провокативно. И тъй като „няма дим без огън“ би трябвало въпросът да се проследи в развитие.

Още при основаването на ДПС става ясно, че то е било продължение на възникналото през 1985 г. в отговор на насилствената смяна на имената нелегално *Турско националосвободително движение в България* (или както предпочита да го нарича А. Доган с променен акцент – *Турско национално освободително движение в България*). То израства като продължение на появилата се в района на Добрич *Турска национална партия*, чийто лидер Давид Хаджиев подготвя проектопрограмата на ТНОДБ. В нея се скицират основните искания, набелязани са главните райони на действие (Румелия, Лудогорие и Добруджа), изготвена е емблема-печат с държавните символи на Република Турция. Същинската програма е дооформена в края на 1985 г. от посветения в делото през септември млад докторант Ахмед Исмаилов Ахмедов (бъдещия Ахмед Демир Доган). От нея става ясно, че крайна цел на движението била свободното изселване в „нашата първоначална родина – Република Турция“. Доган често твърди, че ТНОДБ не е „терористична организация“, но признава също, че той *лично* спрял някои терористични актове. Това обаче се случва, след като през 1997 г. са оповестени имената на отделни депутати, дългогодишни сътрудници на Държавна сигурност. Сред тях са и водещи представители на ДПС, за които още в началото на 90-те години излиза информация от средите на турските дисиденти. Има съмнения,

че Доган е бил „имплантиран“ в ТНОДБ – така, както по-късно се озовава сред учредителите на ДПС. И в двата случая той допринася за насочване на дейността на тези организации в желаната посока – далеч от спонтанните неконтролирани действия на широките народни маси, в името на подготвяната от 80-те години ХХ в. обществена трансформация и на прехода от политическо в икономическо упражняване на властта на вече подбрани среди, от които произлизат и старите „нови“ елити. Защото мнозинството от видните днес представители на политиката и бизнеса в България преди повече от двайсет години са били в една или друга степен свързани с управленческите органи на компартията и нейната младежка организация (Комсомола) или със структурите на Държавна сигурност като „щит и меч“ на същата тази партия. Това обяснява и предпочитаните бизнес-отношения с партньори от бившия Съветски съюз, имащи същия произход. Така днешните елити на България – също и сред малцинствата – се оказват управляваща прослойка, която е възникнала по-скоро чрез *репродукция* (както в Русия и Украйна) отколкото чрез *циркулация* (по подобие на Полша или Унгария).

Наистина, първоначално Ахмед Доган не се числял към репрезентативния кръг на българските турци и мюсюлмани. Но той е бил подготвян за това. И други представители на малцинството, като например заместник-председателя на Народното събрание Юнал Лютфи, или всички досегашни ректори на Ислямския институт в София, са притежавали във времето на социализма добри позиции. За разлика от тях „обикновените“ хора оставали подчинени на обстоятелствата на „голямата политика“ – преди под ръководството на партийните секретари, а днес като верни гласоподаватели на ДПС.

Към дискусията за преосмисляне на близкото историческо минало: събитията в Плачковската селска община (1941–1944) и Народният съд в Дряново (14-25 февруари 1945 г.)

Хронология на един частен случай

Нина Киселкова

УВОД

Тема на проучването са събитията в Плачковската селска община през 1941–1944 г. и тяхната интерпретация от Народния съд в Дряново (14–25 февруари 1945 г.). Целта на проучването е да допринесе за преосмисляне на оценката за събитията в България през периода 1941–1945 г. и за участниците в тях, като на основата на новоиздирени в архивите документи представи един конкретен случай от Дряновския край. Разглежданият период се характеризира с едни от най-болезнените и разединяващи нацията събития от близкото ни минало: нелегалната въоръжена борба, организирана и ръководена от нелегалната Българска работническа партия (БРП) в периода 22 юни 1941 г. – 9 септември 1944 г.; превратът¹ на 9 септември 1944 г., извършен от БРП „с помощта на чужда сила, обявила война на България, и в нарушение на действащата Търновска конституция“²; т. нар. „стихийна саморазправа“ с привържениците на сваления режим (9 септември 1944 – 6 октомври 1944 г.) и Народният съд (6 октомври 1944 г. – 31 март 1945 г.)³.

В българската историография тези събития се оценяват и интерпретират нееднозначно⁴. Независимо от различните виждания за характера на

¹ В специализираната литература се употребяват различни термини за обозначаване на това историческо събитие – „революция“, „преврат“ или просто „събитията на 9.IX.1944 г.“. Тук използваме думата „преврат“ – така, както е в обвинителния акт на Народния съд в Дряново (АМВР, II НС – 1422, л. 6).

² Чл. 1 (1) на Закона за обявяване на комунистическия режим в България за престъпен. – Обн. ДВ, 2000, № 37 (5.05.)

³ Предложената периодизация на събитията след 9 септември 1944 г. е условна. На някои места чистката срещу противниците на новия режим продължава и след като Наредбата-закон за Народния съд влиза в сила, а част от процесите приключват след 31 март 1945 г. Вж. Деветосептемврийски преврат; Народен съд. [http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD_%D1%81%D1%8A%D0%B4](http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%81%D0%B5%D0%BF%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B2%D1%80%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%82;http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD_%D1%81%D1%8A%D0%B4) (05.12.2010)

⁴ Вж. Огнянов, Любомир, Държавно-политическата система на България, 1944–1948. С.: Из-

противопоставянето на властта в периода 22 юни 1941 – 9 септември 1944 г., изследователите са единодушни, че това време е белязано от противозаконно насилие и човешки жертви. Според различните източници във въоръжената борба през този период в нашата страна загиват между 1 937 и 2 530 души – „партизани, ятаци, съчувственици от всички партии“¹.

Превратът на 9 септември 1944 г. поставя началото на нова вълна на насилие, насочена този път към политическите и личните противници на завзетите властта комунисти². Масовите беззакония в цялата страна продължават с пълна сила до 6 октомври 1944 г., когато Наредбата-закон за Народния съд влиза в действие. Списъците на хората, които трябва да бъдат избити, са изготвени в околийските комитети на БРП(к) и впоследствие са унищожавани³. Екзекуциите се извършват главно от т. нар. ликвидационни тройки – групи, съставени от комунисти⁴. Според различни оценки броят на убитите без съд и присъда през този период е между 20 000 и 40 000 души⁵. Действащите от 19 декември 1944 г. до 30 април 1945 г. извънредни съдилища, създадени по Наредбата-закон за Народния съд, произнасят, пак според различните източници, между 2 618 и 2 680 смъртни присъди⁶ (част от тези присъди узаконяват извършени вече убийства). Всъщност по време на „стихийната саморазправа“ и Народния съд в страната се извършва подмяна на обществената елит на всички равнища.

Изброените събития засягат пряко Плачковската селска община, която през разглеждания период е административно-териториална част от Дряновска околия, Плевенска област, и наброява около 4 500 жители, разпръснати в 30 села (колиби)⁷. Същевременно случилото се там в този отрязък от време се отличава с висока концентрация на насилие и погазване на законността, гражданските и човешките права, което намира израз в най-големия брой

дательство на БАН, 1993; Мешкова, Поля, Диню Шарланов, Българската гилотина. Тайните механизми на Народния съд, С.: Агенция „Демокрация“, 1994. <http://www.promacedonia.org/pm/index.html> (08.09.2009); Стателова, Елена, Стойчо Грънчаров, История на Нова България 1878-1944. Т. III. С.: ИК АНУБИС, 1999; Исусов, Мито, Политическият живот в България, 1944–1948. С.: АИ „Проф. М. Дринов“, УИ „Св. Кл. Охридски“, 2000.

¹ Мешкова, П., Д. Шарланов, цит. съч., Глава „Равносметка на съда, нарекъл себе си народен“. <http://www.promacedonia.org/pm/index.html> (08.09.2009)

² Методиев, Момчил, Машина за легитимност. Ролята на Държавна сигурност в комунистическата държава. С.: Институт за изучаване на близкото минало, Институт Отворено общество, 2008, с. 26-27.

³ Семерджиев, Петър, Какво зная за Народния съд през 1944-1945 г. – В. „Литературен форум“, 03.02.- 09.02. 1998 г. <http://www.aba.government.bg/bg/Bd/Archive/archive/980501/8.html> (02.11.2009).

⁴ Методиев, М., цит. съч., 2008, с. 26-27.

⁵ http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%B2%D0%B5%D1%82%D0%BE%D1%81%D0%B5%D0%BF%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B2%D1%80%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8_%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B0%D1%82 (04.12.2010)

⁶ <http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%8A%D0%B4> (05.12.2010)

⁷ НРБ. Главна дирекция на статистиката. Предварителни резултати от преброяване на населението на 31 декември 1946 г. Брой на населението по населени места. С.: Държавна печатница, 1947 г., с. 32.

човешки жертви в околията за целия период – общо 12 души¹. В нелегалната съпротива през 1941–1944 г. загиват пет души от общината, а един се води „изчезнал“. Сред загиналите са осъденият на смърт и екзекутиран от властите ръководител на нелегалната бойна група на БРП, действала на територията на общината през 1941–1942 г., и три ятачки на партизаните, разстреляни без съд и присъда на 9 юни 1944 г. в местността „Сечен камък“ на землището на съседната Бичкийска община². По събитията на 9 и след 9 септември 1944 г. от Плачковската селска община „изчезват безследно“ пет души³. Впоследствие са намерени и идентифицирани останки на двама от тях⁴. На 14 септември 1944 г. в милиционерския участък в Плачковци е застрелян военният комендант на мината в селото⁵. На 25 февруари 1945 г. заседаващият в Дряново VI състав на Плевенския областен народен съд осъжда двама от „безследно изчезналите“ от Плачковската селска община на смърт по обвинение в доноси и предателство, довели през 1942 г. до разкриването на някои от участниците в местната нелегална бойна група, а през април 1944 г. – и до арестуването на разстреляните впоследствие на „Сечен камък“ ятачки. По същия случай съдът произнася още две осъдителни присъди. На трима от осъдените е наложена конфискация на имуществото⁶.

Изброените събития не са били досега обект на проучване. Задачата ни тук е да покажем произхода, механизмите, движещите сили и последиците на репресиите в Плачковската селска община през 1941–1944 г., като въз основа на новооткрити архивни документи представим фактите и обстоятелствата за станалите по това време там събития и тяхната интерпретация от Народния съд в Дряново (14–25 февруари 1945 г.). Изложението се основава на документи от Архива на МВР – фонд „Народен съд“, териториалните дирекции на държавна агенция „Архиви“ в Габрово и Велико Търново и Историческия музей в Дряново. Документите от АМВР се отнасят изключително до Народния съд в Дряново и представляват цялата запазена оригинална съдебна документация за процеса – обвинителният акт и възраженията на отделни обвиняеми по него, разписките от изпратените призовки, протоколите от заседанията на съда с показанията на обвиняемите и свидетелите, заключителната реч на народния обвинител, присъдата и мотивите към нея, както и публикации в периодичния печат, предмет на някои от обвиненията, протестни телеграми, протоколи от митинги и събрания във връзка с процеса, преписки по повод изтичането на присъдите на някои от осъдените и др. Хронологията на събитията почива също и на официални писма, рапорти, сведения, про-

¹ Ср: Постомпиров, Иван, Документални материали за дейността на народните съдилища в Габровския регион. – В: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Доклади и научни съобщения, изнесени на националната конференция в Шумен, 14–15 май 2002 г. Шумен: Изд. „Антос“, 2002, с. 131; ТДА-Габрово, ф. 12к, оп. 1, а.е. 36, л. 221; ф. 212, оп. 1, а.е. 15, л. 36–37.

² ТДА-Габрово, ф. 12к, оп. 1, а.е. 36, л. 221.

³ ТДА-Габрово, ф. 212, оп. 1, а.е. 15, л. 36–37.

⁴ Исторически музей – Дряново, инв. № III–6814, л. 1.

⁵ ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 1097Б, л. 48. Спомени на Съби Ноев Радев за развитето и борбите на Българската работническа партия в Плачковски район, Плачковци, декември 1977 г.

⁶ АМВР, ПНС–1422, л. 11–12.

токоли и доклади, съхранявани във фондовете на Великотърновската митрополия, околийските управления в Габрово и Дряново, селското общинско управление в Плачковци, Околийския комитет на БКП и Архиепископското наместване в Дряново¹. Използвани са и мемоари на участници в нелегалната съпротива (1941–1944) от Колекцията от документални материали за историята на БКП и РМС в Габровски окръг² и спомени на съвременници на описваните събития, съхранявани в Историческия музей в Дряново. Взета е предвид и малката информация по случая в поместените до 1989 г. изследвания за антифашистката борба в този край³.

Бихме искали да отбележим също, че многократно променяният и допълван Закон за политическа и гражданска реабилитация на репресирани лица⁴ се прилага спрямо осъдените от Народния съд при условие, че те „са реабилитирани по съдебен ред, деянията им са амнистирани или присъдите им са отменени по реда на надзора, или ако са осъдени от Трети тринадесетчленен състав на Народния съд по наказателно дело № 3/1945 г.“⁵ (чл. 1/1/).

Приетият през 2000 г. Закон за обявяване на комунистическия режим в България за престъпен⁶ и третиращ събитията от 9 септември 1944 г. до 10 ноември 1989 г., ограничава действието си до „невинно осъдените“ от Народния съд (чл. 2/3/).

Пропагандната кампания на БРП(к)/ по време на процесите на Народния съд показва, че извън съдебните зали се определят и нареждат присъдите, постановени на основание на чл. 2, т. 8 от Наредбата-закон за Народния съд. Осъдените по тази точка са причислени към „различните вдъхновители и проводници на свирепия фашистки терор в страната – виновниците за убийства, тежки телесни повреди, палежи, грабежи, обири и изтезания, извършени във връзка с водената външна и вътрешна политика след 1 януари 1945 г. за подавяне народната съпротива и борба срещу тая политика“⁷. Клей-

¹ ТДА – Велико Търново, ф. 74к (Великотърновска митрополия, 1880–1952); ТДА-Габрово, ф. 1к (Околийско управление Габрово, 1908–1947), ф. 12к (Селско общинско управление Плачковци, 1925–1946), ф. 3к (Околийско управление Дряново, 1898–1944), ф. 6б (Околийски комитет на БКП Дряново), ф. 263к (Архиепископско наместване Дряново, 1902–1953).

² ТДА – Габрово, ф. 745к.

³ Врачев, Иван, Койчо Митев, Цоньо Петров, Борбата срещу фашизма в Габровски окръг 1939–1944. С.: Партиздат, 1979; Врачев, Ив., Те загинаха в бой за народната свобода. Албум на загиналите в Габровски окръг. С.: Изд. „Наука и изкуство“, 1966; Тодоров, Димо, По бойния път на габровските и севлиевските партизани. С.: Изд. „Медицина и физкултура“, 1972.

⁴ Обн. ДВ. бр.50 от 25 Юни 1991г., изм. ДВ. бр.52 от 28 Юни 1994г., изм. ДВ. бр.12 от 13 Февруари 2004г., изм. ДВ. бр.29 от 5 Април 2005г., изм. ДВ. бр.30 от 11 Април 2006г., изм. ДВ. бр.81 от 6 Октомври 2006г., изм. ДВ. бр.60 от 24 Юли 2007г., изм. ДВ. бр.26 от 7 Март 2008г., изм. ДВ. бр.103 от 29 Декември 2009г., изм. ДВ. бр.62 от 10 Август 2010г.

⁵ Текстът за осъдените от Трети тринадесетчленен състав на Народния съд по наказателно дело № 3/1945 г. е в сила от 10 август 2010 г. и се отнася за участниците в Международната анкетна комисия за масовите убийства на пленени полски офицери в Катин и край Винница през 1943 г. Вж.: ДВ, 2010, №.62 (10.08.)

⁶ Обн. ДВ, 2000, № 37 (05.05.)

⁷ Мотиви към Наредбата-закон за съдене от Народен съд виновниците за въвличане България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея. ЦПА, ф. 250, оп. 1, а.е. 20, л. 1-7. Цит. по http://www.promacedonia.org/pm/pm_pr1.html (08.09.2009)

мото остава и за следващите поколения¹.

ПЛАЧКОВСКАТА КОНСПИРАЦИЯ (ЕСЕНТА НА 1941 – ЮНИ 1944)

Място на събитията е Плачковската селска община в Дряновска околия², в частност нейният административен център село Плачковци (разположено в северните разклонения на Шипченско-Тревненската планина, с население около 1 000 д.³) и едно от съставните ѝ села – Енчевци (на местния диалект Енчевци⁴, което по това време наброява около 270 д.⁵

През 1941 г. на територията на Плачковската селска община действа партийна организация на нелегалната Българска работническа партия (БРП), в която активни участници са братя Съби и Ради Ноеви от Енчевци. Съби Ноев е роден на 4 октомври 1900 г. в Енчевци и е с основно образование, по занятие „сградостроител“⁶. На общинските избори през януари 1934 г. е избран за кмет на Енчевци от листата на БЗНС и заема този пост до уедряване на общините в края на същата година, предприето от правителството на Кимон Георгиев. През 30-те години се включва в кооперативното движение⁷. Член на БРП от 1941 г. Двамата с по-малкия му брат Ради Ноев живеят със семействата си заедно в една къща и имат обща дъскорезница⁸.

След нахлуването на германските войски в Съветския съюз, в отговор на призива на ЦК на БРП за въоръжена борба срещу хитлеристките нашественици и българските монархофашисти⁹, в края на 1941 г. в околностите на Плачковци се създава нелегална бойна група на БРП, в чийто състав са и братя Ноеви. Сред членовете-учредители има агент-провокактор от полицията, но неговата роля става ясна за останалите участници около година по-късно¹⁰. През 1942 г. групата предприема няколко неуспешни опита да прекъсне Презбалканската железопътна линия в отсечката между Плачковци и Трявна. При последната акция нелегалният Съби Стефанов – Дойчин се опитва да вдигне във въздуха влака от Плачковци за Кръстец, в който пътува, нищо

¹ Миланова, Сашка, Размисли върху присъдите на VI състав на Народния съд – 1945 г. – В: Историята – професия и съдба. Сборник в чест на 60-годишнината на чл.-кор. д.и.н. Георги Марков, С., 2008 г., с. 503.

² През разглеждания период в състава на Дряновска околия влизат 11 общини (Белица, Ганчовец, Гара Соколово, Гостилица, Дряново, Керека, Плачковци, Славейково, Станчов хан, Трявна, Царева ливада) с около 33 900 жители. Вж.: НРБ. Главна дирекция на статистиката, цит. съч., с. 32.

³ Пак там.

⁴ По-нататък в текста „Енчевци“, както е в официалните документи от този период.

⁵ През 1934 г. – 263 д.; през 1946 г. – 274 д. Вж.: НРБ. Главна дирекция на статистиката, цит. съч., с. 32.

⁶ ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 152Б, с. 1.

⁷ Съби Ноев е основател и един от председателите на кооперация „Съгласие“ в с. Енчевци.

⁸ ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 152Б, с. 1.

⁹ Стателова, Е., Ст. Грънчаров, цит. съч., 1999, с. 605.

¹⁰ Вж. Врачев, Иван, Койчо Митев, Цоньо Петров, цит. съч., с. 174-175; ТДА–Гарово, бивш ОПА. Спомени, ф. 575Б, с.13 -16; ф. 696Б, с. 1-3.

неподозиращ, друг член на бойната група¹. Неизбухналият взрив е открит от кантонера и предаден на полицията. Последват арести. Сред задържаните са и братя Ноеви, в двора на чиято дъскорезница полицията намира скрито оръжие².

Арестуваните участници в Плачковската конспирация са подведени под отговорност по Закона за защита на държавата. Делото се гледа през ноември 1942 г. във Велико Търново. Ръководителят на групата Кънчо Драгинов е осъден на смърт и по-късно обесен, а братя Ноеви получават доживотни присъди. В Плевенския затвор, където те излежават присъдите си като политически затворници, действа нелегална организация на БРП³.

През 1943 г. в Плевенския затвор са прехвърлени политзатворници от София, Шумен, Русе, между които изтъкнатият комунистически деец Трайчо Костов⁴ и Райко Дамянов, ръководител на партизанското движение в Габровски окръг⁵.

Около месец след пристигането им в затвора Съби и Ради Ноеви са извикани от нелегалното партийно ръководство на БРП там. От името на окръжния комитет на БРП в Габрово ги питат дали са съгласни жените им „да приемат партизаните в квартирата и да оказват необходимата помощ“. Отговорът на братята е положителен. В нелегалната дейност в Енчевци се включва и сестра им Рада Трайкова⁶.

Междувременно жените на братя Ноеви дават дъскорезницата под наем на Колю Станев Иванов и Димитър Костов⁷.

След разгрома на германската армия при Сталинград, ЦК на БРП излиза с директива за въоръжено въстание, което води до контрамерки от страна на изпълнителната власт⁸. Борбата с нелегалните въоръжени групи става приоритет за българската полиция⁹.

В края на октомври 1943 г. всички въоръжени полицейски сили с изключение на разузнавателния и тайния апарат на полицията преминават под ръководството на войската¹⁰. За борба с нелегалното въоръжено движение започват да се създават т. нар. ловни дружини – военно-полицейски формирования под ръководството на войската¹¹.

Мерките на правителството стигат и до Плачковската селска община. На 10 март 1944 г. в Плачковци е разквартируван взвод на ловна рота. Едно-временен друг взвод на същата рота е настанен в сградата на училището в

¹ ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 575Б, с.13-16. Спомени.

² ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 152Б, л. 22-24. Спомени.

³ Пак там, л. 24-41.

⁴ За Трайчо Костов вж.: Исусов, Мито, Последната година на Трайчо Костов, София, 1990 г.

⁵ ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 152Б, л. 29. Спомени.

⁶ ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 1097Б, л. 33-35. Спомени.

⁷ АМВР, II НС-1423, том I, л. 319.

⁸ Симеонов, Ст., Българската държавна полиция (1941–1944). С.: Полиграфическа база на МВР, 1991, с. 42-43.

⁹ Пак там; Стателова, Е., Ст. Грънчаров, цит. съч., 1999, с. 620.

¹⁰ Симеонов, Ст., цит. съч., 1991, с. 62.

¹¹ Стателова, Е., Ст. Грънчаров, цит. съч., 1999, с. 626.

Енчевци, само на 50 м от дома на братя Ноеви. Въвежда се полицейски час¹. Въпреки присъствието на ловната рота и близкото съседство с търговеца Рачо Иванов, с когото Съби Ноев има лична вражда от години², нелегалната дейност в дома на двамата братя не само че не спира, но се и разраства. По идея, подхвърлена от затвора, на саморъчно направен циклостил, в тяхната къща е започнало отпечатването на позиви срещу властта³. Според спомените на Съби Ноев именно тези позиви, разпръснати по околните села, предизвикват „озверяването“ на полицията в началото на април 1944 г.⁴ Подозрението на преследвачите се насочва към семействата на двамата осъдени участници в Плачковската конспирация. На 2 април вечерта този въпрос се обсъжда в ловната рота⁵. Сутринта на 4 април тримата нелегални, които се укриват в къщата на братя Ноеви (един от тях е споменатият вече Съби Стефанов – Дойчин), изпращат Минка, съпругата на Съби Ноев, с неизвестна задача извън селото. Същия ден следобед в Енчевци пристигат началници от полицията в Плачковци, вземат войници от взвода, разквартируван в училището, и блокират къщата, където са нелегалните. По време на последвалия обиск партизаните успяват да влязат в подготвеното за такива случаи скривалище и не са открити. Пред къщата е поставен часовей. Малко по-късно нелегалните се измъкват през задния прозорец и поемат необезпокоявани към гората⁶.

Минка Ноева е задържана при връщането ѝ в селото, преди да е успяла да стигне до къщи⁷. Двете с Донка, жената на Ради Ноев, са разпитани от ловната рота в училището. След изслушването им двете жени са пуснати на свобода, но по-късно са задържани отново и отведени в Плачковци по искане на командира на ловната рота. Пред конвоя казват, че са предадени от този, който е наел дъскорезницата⁸. По-късно е арестувана и Рада Трайкова⁹.

Очевидно до 28 април 1944 г. срещу задържаните няма сериозни доказателства, защото в поверителния си доклад от тази дата за политическите настроения на населението в общината през изтеклия месец, кметът на Плачковската селска община лаконично съобщава на околийския управител в Дряново: „Прояви на нелегални в района на общината ми няма“¹⁰.

На 28 април 1944 г. кабинетът на Добри Божилов одобрява Министерско постановление № 30, с което се възлага на войската съвместно с държавната жандармерия и полицията да води борба с чужди и български нелегални групи и укривателите им до тяхното пълно унищожение. На това основание на 4 май 1944 г. министърът на вътрешните работи Дочо Христов издава За-

¹ АМВР, II НС-1422, л. 67–68.

² ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 152 Б, л. 15. Спомени.

³ Пак там, л. 42–47.

⁴ Пак там.

⁵ АМВР, II НС-1422, л. 67 – 68.

⁶ ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 1097Б, л. 34–35.

⁷ Пак там.

⁸ АМВР, II НС-1422, л. 67–68.

⁹ Няма данни кога точно е станало това – дали по-късно на 4 април 1944 г. или през следващите дни.

¹⁰ ТДА – Габрово, ф. 3к, оп. 1, а.е. 34, л. 102–103.

повед 30к, според която действията за залавяне и унищожаване на нелегалните се третираат като законна самоотбрана. За укриватели се считат всички, които умишлено не съобщават за тях на най-близките служебни места. С тези разпореждания властта обхваща цялото население¹.

Официално заповедта е получена от кмета на Плачковци на 29 май 1944 г.² Задържаните жени са още в участъка в Плачковци, когато Колю Станев Иванов предава там револвера, който е намерил в стърготините на дъскорезницата. По-късно командирът на ловната рота в Плачковци предава Минка и Донка Ноеви и Рада Трайкова на полицията в Габрово. Отначало ги разпитват в Палаузовото училище заедно с други задържани, после в участъка. Разпитите са съпроводени от изтезания³.

Вън от ареста в Габрово събитията се развиват главоломно. На 1 юни 1944 г. в София е назначен нов кабинет начело с Иван Багрянов. На 6 юни 1944 г., американски, канадски и британски войски дебаркират в Нормандия и откриват втори фронт във войната срещу нацистка Германия. Предстоящо е влизането на Съветската армия в Румъния. В тази обстановка българското правителство хвърля всички усилия за ликвидиране на въоръжената съпротива вътре в страната. В страната се възцарява произвол, при който вече няма правила и закони и за противниците на режима, и за властта⁴.

На 8 срещу 9 юни вечерта Рада Трайкова, Донка и Минка Ноеви заедно с още четирима комунисти и ремсисти са изкарани от ареста и са разстреляни в местността „Сечен камък“ по пътя от Габрово за Трявна. Този ден на различни места в околностите на Габрово без съд и присъда са избити от властите още 17 души⁵. Разстрелът на „Сечен камък“ е краят на Плачковската конспирация. От запазената част на месечния поверителен доклад на кмета на Плачковската селска община за политическите настроения в общината в периода 28 май – 28 юни 1944 г. не става ясно дали той изрично е доложил на околийския управител в Дряново за екзекуциите на жители от общината, извършени в съседно землище. Отбелязано е само, че през този период на територията на общината е намерено скривалище, където имало раница и позиви с комунистическо съдържание⁶.

СЪБИТИЯТА В ПЛАЧКОВСКАТА СЕЛСКА ОБЩИНА ПРЕЗ СЕПТЕМВРИ 1944 Г.

Установяването на властта на Отечествения фронт в Плачковци изпреварва с няколко часа прокламацията за деветосептемврийския преврат, прочетена от министър-председателя Кимон Георгиев в 6.25 часа сутринта на

¹ Симеонов, Ст., цит. съч., с. 68.

² ТДА – Габрово, ф. 12к, оп. 1, а.е. 36, л. 102.

³ АМВР, II НС–1422, л. 60, 67–68; II НС–1423, том I, л. 318–319. ТДА Габрово, бивш ОПА, 1097Б, л. 35. Спомени.

⁴ Стателова, Е., Ст. Грънчаров, цит. съч., 1999, с. 625–628.

⁵ Врачев, Ив., цит. съч., 1966, с. 162–163, 166; Вж. също: Врачев, Ив., К. Митев, Ц. Петров, цит. съч., 1979, с. 339–340.

⁶ ТДА – Габрово, ф. 3 к, оп. 1, а.е. 34, л. 120.

9 септември 1944 г. по Радио София. Късно вечерта на 8 септември 1944 г. освободените от Плевенския затвор братя Ноеви са сред главните действащи лица, които заемат общината в Плачковци и сформират комитет на Отечествения фронт с представители на БРП, БЗНС и „Звено“¹. Съби Ноев оглавява новосформирания комитет на Отечествения фронт, като за известно време заема и кметското място, а брат му Ради Ноев застава начело на народната милиция². Веднага започва издирването на „онези лица, които са взели участие във фашистки акции и тормоз към населението“³, за да бъдат задържани и дадени на Народния съд. Установена е самоличността на офицера, командвал ексекutionния взвод при разстрела на „Сечен камък“. На 14 септември 1944 г. в милиционерския участък в общината в Плачковци при опит да му бъде изнето оръжието е застрелян комендантът на мина Плачковци подполковник Малинчев. В спомените си Съби Ноев посочва, че извършителят е бил доброволният милиционер Йовчо Михайлов⁴.

По време на събитията по 9 септември 1944 г. от Плачковската община „безследно изчезват“ петима души: трима от Енчевци – търговецът Рачо Иванов Енчев (р. 1893), съпругата му Мона Рачева Иванова (р. 1907) и отец Петър Киселков (р. 1901), енорийски свещеник в църква „Св. Успение Богородично“, и двама от Плачковци – търговецът Бончо Колев Бончев (р. 1892) и аптекарят Петър Георгиев Хаджиев (р. 1899)⁵. Документирано е единствено задържането и изчезването на отец Петър Киселков⁶.

На 25 септември 1944 г. архиерейският наместник в Дряново спешно съобщава на Великотърновския митрополит Софроний, че отец Петър Киселков от с. Енчевци е арестуван в селския участък на Плачковци, макар да няма сведения, че „се е проявявал по отношение на комунистите“⁷. От престоя на отец Петър Киселков в участъка няма запазени протоколи от проведени разпити или други документи⁸. Заедно с други задържани той е откаран в Дряново, след което следите му се губят. Писмото, с което на 5 октомври 1944 г. Великотърновският митрополит Софроний се застъпва за него пред председателя на Отечествения фронт в Дряново, очевидно остава без последствие⁹.

На 23 октомври архиерейският наместник в Дряново нарежда на ено-

¹ Петрова, Славка, Деветосептемврийската социалистическа революция 1944 г. С., 1981, с. 320.

² ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 1097Б, л. 44-49; ф. 152 Б, л. 34-41. Спомени.

³ Пак там.

⁴ ТДА – Габрово, бивш ОПА, ф. 1097Б, л. 48. Спомени.

⁵ ТДА – Габрово, ф. 212, оп. 1, а.е. 15, л. 36 – 37.

⁶ ТДА – Велико Търново, ф. 74к, оп. 1, а.е. 88, л. 39- 43. Преписка между Великотърновската митрополия и Дряновското архиерейско наместничество, относно арестуването и задържането в полийския участник на свещеник Петър Киселков от с. Енчевци, Дряновско.

⁷ Пак там.

⁸ Писмо с изх. № КИ-Ч-08-8865/26.03. 2009 г. на Евт. Костадинов, председател на Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежност на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия до Н. Киселкова. В архива на комисията се съхраняват документите на предшествениците на Държавна сигурност за периода от 9 септември 1944 г. до 16 юли 1991 г.

⁹ ТДА – Велико Търново, ф. 74к, оп. 1, а.е. 88, л. 40; Исторически музей Дряново, инв. № III-6814, л. 1.

рийския свещеник при храма „Св. Пророк Илия“ в Плачковци да замества енорийския свещеник в с. Енчевци „предвид на това, че той още не е освободен от разпит в участъка“, като изрично посочва, че трябва да дава половината от приходите на презвитерата му¹.

На 12 ноември 1944 г. църковното настоятелство при храма в Енчевци разглежда на извънредно заседание въпроса за свещеник Петър Киселков, който е „в неизвестност от много дълго време, т.е. от 9.IX.1944 г.“, и решава да предложи на църковните власти той да бъде освободен от длъжност. Протоколът от заседанието е изпратен на архиерейския наместник в Дряново с придружително писмо, в което се казва: „По нареждане на комитета [на] ОФ трябва да освободите досегашния енор. свещеник Петър Ст. Киселков от енорията ни и назначите друг на негово място с избор“. В писмото се съобщава също, че вече има кандидат за това място, който се подкрепя от комитета на ОФ, църковното настоятелство и енорияшите. Архиерейският наместник отговаря отрицателно, като се аргументира, че енорията още не е овакантена².

След известно време един овчар намира в местността „Сечен камък“ части от тялото на отец Петър Киселков, които позволяват то да бъде идентифицирано³.

Разправата с енчевския свещеник не е изолирано явление във Велико-търновската епархия⁴. Според рапорта, изпратен от Велико-търновския митрополит Софроний до Екзарх Стефан на 11 април 1945 г., след 9 септември 1944 г. на територията на епархията са били задържани от милицията 35 свещеници, от които към момента четирима се водят в неизвестност, двама междувременно са осъдени от Народния съд на смърт, а 11 – на различни срокове затвор⁵.

По спомени на съвременници Рачо Иванов, свещеник Петър Киселков и Петър Хаджиев са били убити и заровени заедно. Мона Иванова е намерена убита по-късно в дерето на махала Киселковци, на един километър от Енчевци. А за смъртта на Бончо Колев Бончев няма сведения⁶.

НАРОДНИЯТ СЪД В ДРЯНОВО (14–25 ФЕВРУАРИ 1945)

Народният съд е създаден в изпълнение на програмата на правителството на Отечествения фронт от 17 септември 1944 г. и действа в периода 19 декември 1944 – април 1945 г. като извънредна временна съдебна институция

¹ ТДА – Габрово, ф. 263к, оп. 1, а.е. 2, л. 187.

² ТДА – Габрово, ф. 263к, оп. 1, а.е. 2, л. 194, 195, 199. През 1949 г. същият архиерейски наместник, свещеноиконом Илия С. Лупанов, сам е подложен на преследване от страна на комитета на ОФ в Дряново. За случая вж.: Калканджиева, Даниела, Българската православна църква и „народната демокрация“ (1944 – 1953). Силистра: Фондация „ДЕМОС“, 2002, с. 186–187.

³ Исторически музей Дряново, инв. № III – 6814, л. 1.

⁴ ТДА – Велико Търново, ф. 74к, оп. 1, а.е. 88, л. 43.

⁵ ТДА – Велико Търново, ф. 74к, оп. 1, а.е. 88, л. 43, 129. За репресиите срещу духовенството вж.: Калканджиева, Д., цит. съч., с. 182–205; Поредица „Български новомъченици от комунистическия режим“, в. Църковен вестник, 2003–2004 http://www.pravoslavieto.com/history/20/bg_novomuchenici.htm (12.12.2009).

⁶ Исторически музей Дряново, инв. № III–6814, л. 1.

съгласно Наредбата-закон за съдене от Народен съд виновниците за вълвичане България в световната война срещу съюзените народи и за злодеянията, свързани с нея¹.

Процесите в провинцията започват в средата на януари 1945 г. и са общо 119 (122)². На 31 януари 1945 г. във Велико Търново, „след проведено дознание от Народната милиция в Дряново, Плачковци, Велико Търново и други милиционерски органи по чл. 2 от Наредбата-закон за съдене от Народен съд виновниците за вълвичане България в Световната война“, Ангел Генов, народен обвинител при Плевенския областен народен съд – гр. Велико Търново, предявява обвинение срещу 49 души от 5 околии на област Плевен – Дряново, Елена, Търново, Павликени и Свищов, за престъпления, попадащи под Наредбата-закон за Народния съд³. Публикуването на обвинителния акт открива наказателно дело 1/1945 по описа на Плевенския областен народен съд – гр. Велико Търново, насрочено за 14 февруари 1945 г. в околийския център град Дряново. Подведени под отговорност са три групи лица:

- бивши представители на органите на старата власт и техни помощници, обвинени че „са изпълнявали престъпни заповеди или по своя инициатива са участвували в преследване, избиване, нанасяне побои и жестоки изтезания над борците за народни свободи“ – 14 души, в т. ч. околийския полицейски началник гр. Дряново, бившият кмет на с. Ганчовец, Дряновска околия, бившият кметски наместник на с. Ялово, Дряновска околия, бивши старши стражари и полицаи при Дряновското околийско управление, бившият директор на каменноуглена мина „Лев“-гара Кръстец и др.;

- доброволни сътрудници – 17 души, между които свещеници, общински чиновници, търговци и др., обвинени, че „безвъзмездно или срещу малки възнаграждения са предавали сведения отнасящи се до безопасността и важни интереси на партизаните и други борци за народни свободи“;

- „ярки изразители и популяризатори на правителствената политика, проведена през времето от 1 януари 1941 до 9 септември“ – 18 души, в т. ч. редактори и дописници на местни вестници в Елена, Велико Търново, Килифарево, Дряново, Павликени и др., обвинени, че „с писания, речи и други са допринесли дейно и съществено за влошаване отношенията между България и Съветския съюз и обявяване война на Англия и САЩ“.

Средната възраст на обвиняемите е между 39 и 40 години, всички са мъже, източноправославни, грамотни, в преобладаващата си част женени и неосъждани, обвинени по различни точки на чл. 2 от Наредбата-закон за Народния съд.

Обвинителният акт съдържа и списък от 93 души, призовани като свидетели, чиято средна възраст е между 38 и 39 години. Сред тях има милици-

¹ По-нататък в текста само Наредбата-закон за Народния съд.

² Ср.: Доклад от Георги Петров, бивш главен народен обвинител, до ЦК на БРП/к/, относно работата, трудностите, пропуските, резултатите и значението на Народния съд в България, 3 юли 1945 г. http://www.nbu.bg/webs/historyproject/dokumenti_44-62/razdel7t1/f250bop1ae68.pdf (02.11.2009.); Огнянов, Л., цит. съч., 1993, с. 32.

³ АМВР, II НС 1422, л. 1 – 10.

онери от Дряново и Трявна, бивши политзатворници, осъдени по ЗЗД, техни родственици и др.

В списъка на обвиняемите-доброволни сътрудници от № 11 до № 14 вкл. фигурират имената на Колю Станев Иванов от с. Гачевци¹, Габровско, Иван Добрев Иванов, общински чиновник от с. Енчевци, Рачо Иванов, търговец от с. Плачковци² и свещеник Петър Киселков от с. Енчевци, като за последните двама изрично е посочено, че са отсъстващи.

Срещу тези лица са предявени следните обвинения:

Колю Станев Иванов – „предал на полицията в Габрово, Минка Събчева, Станка [Донка] Радева и Рада Трайкова, които били арестувани и впоследствие избити без съд и присъда на местността „Сечен камък“.

Рачо Иванов – „правил системно доноси на полицейските власти за братя Ноеви и жените им и сестра им, че са отявлени комунисти, че са във връзка с партизаните, по повод на който доноси братя Ноеви били арестувани, съдени и осъдени по Закона за защита на държавата, а жените им и сестра им арестувани и избити без съд“.

Иван Добрев Иванов – „заедно със свещ. Петър Киселков донесъл на военните власти, че жените на братя Ноеви са комунисти и опасни за реда и спокойствието на селото, имат връзка с партизаните и ги поддържат с пари, храна и дрехи, по повод на който донос същите били арестувани, откарани в Габрово и в следствие избити без съд“.

Свещеник Петър Киселков – „голям германofil и комунистojадец, правил систематически доноси на полицията в Габрово и Дряново, лично на полицейския началник Живко против семейството на братя Ноеви, по повод на който донос братя Ноеви били съдени и осъдени по ЗЗД, а жените им и сестра им арестувани и избити без съд в местността „Сечен камък“. Същият бил пръв светник на всички жандармерийски началници и полицаи, които идвали в Енчевци по преследване на партизани“³.

Като свидетел на процеса е призован Съби Ноев⁴. На 5 февруари 1944 г. обвиняемият Иван Д. Иванов, задържан във Великотърновския затвор във връзка с предстоящия процес в Дряново, в писмено възражение до председателя на Плевенския областен народен съд отхвърля изцяло предявените му обвинения⁵.

На 6 февруари 1945 г. обвиняемият Колю Ст. Иванов, който по това време също се намира във Великотърновския затвор в очакване на делото в Дряново, в обширно писмено възражение до Плевенския областен народен съд – гр. Велико Търново на свой ред отхвърля повдигнатите му обвинения. Според неговата версия ятачките са били арестувани по показания на другия

¹ Името на селото се среща в същия документ и като Ганчевци, и като Гацовци. Тук е прието за меродавно названието на селището, което самият Колю Станев Иванов посочва като свое родно място в собственоръчно написаното от него възражение срещу повдигнатите му обвинения.

² В действителност Рачо Иванов е от с. Енчевци. Вж. ТДА–Габрово, ф. 212, оп. 1, а.е. 15, л. 36 – 37.

³ АМВР, II НС-1422, л. 6.

⁴ Пак там, л. 9.

⁵ АМВР, II НС-1423, т. I, л. 322.

наемател на дъскорезницата, Димитър Костов от с. Маруцековци, Плачковско¹.

Междувременно Околийският комитет на БРП(к) в Дряново е уведомен с циркулярно писмо от областното ръководство в Плевен, че се смята за недопустимо членове на партията да свидетелстват в полза на обвиняемите на процесите от Народния съд. На околийско равнище са предприети конкретни мерки във връзка с провеждането на самия процес – осигуряване на нагледна агитация от „знамена, плакати, карикатури, хорове“, инсталиране на високоговорител, за да може заседанието на съда да се предава навън, организиране на шествие за пренасяне на тялото на убития партизанин Ботьо П. Генчев, подготовка на митинг с участието на жители от цялата околия в подкрепа на процеса и др².

В Плачковската селска община подготовката за предстоящия процес в Дряново е започнала още преди официалното предявяване на обвинителния акт. На 28 януари 1945 г. братя Ноеви организират пренасянето на останките на съпругите си и на сестра си от „Сечен камък“ до Енчевци, където те са препогребани при паметника на загиналите във войните. Жителите на селото са задължени да присъстват на церемонията. Съби Ноев чете публично писмо с имената на предателите, получено от другарка на загиналите жени, която е била заедно с тях в ареста в Габрово³.

На 14 февруари 1945 г. в 15 часа следобед, в залата на читалище „Развитие“ в град Дряново, VI състав на Плевенския областен народен съд пристъпва към разглеждане на наказателно дело от общ характер 1/945. Председател на съдебния състав е Тодор Кирчев, членове – Спас Пашов, Ангел Грънчаров, Дачо Кънев, Никола Папазов, народен обвинител – Ангел Генов, секретар – Ст. Чалъкова. От призованите 49 обвиняеми трима се водят в неизвестност и срещу тях делото се води задочно⁴.

На 15 февруари по случая в Енчевци са разпитани присъстващите двама обвиняеми Колю Станев Иванов и Иван Добрев Иванов, които не се признават за виновни по повдигнатите срещу тях обвинения. По предложение на народния обвинител Ангел Генов съдът изисква писмените показания, направени при предварителното следствие в Плачковци от другия наемател на дъскорезницата – Димитър Костов⁵.

На 16 февруари в Дряново е свикан митинг „по случай започване работата на Народния съд“. Вестник „Работническо дело“, който отразява събитието, съобщава за 15 хиляди присъстващи – брой, който многократно надхвърля населението на града⁶. Сред ораторите е „народният генерал,

¹ АМВР, II НС-1423, т. I, л. 318 - 319.

² ТДА – Габрово, ф. 6Б, оп. 1, а.е. 23; а.е. 170, л. 18.

³ Писмото не е архивирано към делото, никъде в документите от процеса не се уточняват споменатите в него имена. Вж. АМВР, II НС-1423, том I, л. 318 –319; ПНС-1422, л. 42.

⁴ АМВР, II НС-1422, л.27.

⁵ Тези показания не са приложени впоследствие към архивираното дело. Вж. АМВР, ПНС-1422, л. 42.

⁶ Вж.: НРБ. Главна дирекция на статистиката, цит. съч., с. 32.

помощник-командирът на 4 армия др. Борис Копчев⁴¹.

По случая в Енчевци съдът изслушва от 15 до 20 февруари седем свидетели, между които Съби Ноев и допълнително призованият Съби Стефанов – Дойчин. Преки впечатления от събитията има единствено Марин Ст. Бонев, който като мобилизиран в ловната рота е участвал в задържането и разпита на жените в Енчевци, а след това – и в конвоирането им до Плачковци². От показанията на свидетелите Белчо Енчев Белчев, Колю Енчев Цачев, Ради Момчев Радев и Стефан Бонев Шандаров се разбира, че е имало неуредени сметки между наемателите на дъскорезницата и съпругите на братя Ноеви, както и че след тяхното арестуване обвиняемият Колю Станев е намерил в дъскорезницата скрит един пистолет и го е предал на властите. Става ясно също, че Рачо Иванов не е криел от своите съселяни неприязънта си към братя Ноеви и техните семейства, но никой не привежда конкретни доказателства той да ги е издал на властите. Няма доказателства и срещу свещеник Петър Киселков. Единственото свидетелство срещу него е в показанията на Белчо Белчев и се гради на казаното от неизвестни лица: „Питали свещеник Петър Киселков като какви познава братя Ноеви и той казал, че ги познава като големи комунисти, и че никога не ходели в църква“³.

Пред съда Съби Ноев дава показания освен за собственото си арестуване през 1942 г., и за това на жените, по време на което е бил в затвора:

„Още през 1932 и 1934 г. свещеник Петър Киселков се проявяваше като отявлен фашист и атестираше братя Ноеви като най-лоши хора за тогавашната власт. Съден съм по 33Д. Предаде ни свещеник Петър Киселков и Рачо Иванов. Когато ни инквизираха, ни казваха, че няма защо нищо да крием, понеже нашите другари ни били издали напълно, казали, че сме проводници по атентата на ж. п. линия. Исках вода на един от жандармеристите, но той ми каза че нямам вода, защото манерките им били пълни с ракия, напълнена от Рачо Иванов. Откараха ни в Търново. Ходиха на обиск в дома. Когато се върнаха, носеха една дамаджана и шофьорът на околийското каза, че тая дамаджана е поздрав от енчевския свещеник. Свещеникът и Рачо Иванов доносничиха на полицията, на Даскалов и на капитан Иванова, те когато идваха в село, отсядаха все в Рачо Иванов. Казваха, че жените ни ходели в Габрово, Стара Загора, все за да държат връзки с нелегалните. Те ги предадоха на полицията, която ги уби на местността „Сечен камък“ без съд и присъда. Един път, след като научили вече за убийството на сестра ни и жените ни, някои хора казали, че така не бива, но свещеникът и Рачо Иванов им казали да мълчат, защото и тия, които приказват, и те са такива, значи и те са комунисти. Достигна се до там, че дори комисиите забраниха на децата си да играят с нашите деца. Иван Добрев е с фашистки разбирания, но жестоки проявления от него не съм видял. Колю Станев бе ръкавица на попа и Рачо Иванов и взема нашата работилница. И така започна да тормози жените ни. Колю Станев е бил във връзка с Харлаков и решава да

¹ Народният съд в провинцията - В: Работническо дело, бр. 128, 16 февруари 1945 г.

² АМВР, II НС-1422, л. 67-68.

³ Пак там.

*предаде жените ни. Казал на жените ни: гледайте работилницата, че няма вече да я видите и че уж бил намерил някакъв пистолет в работилницата и въпреки че казал на някой си и той му казал да не го предава, той казал, че ще го занесе на Харлаков. Оръжието е бил един мотив да се изпълни желанието на Рачо Иванов и на свещеника. Димитър Костов е бил арестуван с баща си в Габрово, но е бил арестуван пак по донесение на Колю.*¹

По случая в Енчевци Съби Стефанов – Дойчин свидетелства:

*„През септември 1944 година отивам в Енчевци. Тогава бях нелегален. Дойчин се казвах. Едничката ми квартира беше в братя Ноеви. Отивам в Трявна. Свързах се с тях. През това време жените на братя Ноеви бяха дали [под наем дъскорезницата] на Колю Станев. Едничката цел на този мизерник е била да разбере ходи ли в тях нелегален. Пазарлъкът им е бил да дават отчет всеки три месеца, и да плаща наема всеки месец. Жените му искат пари, но той казва, какви пари. Аз не само че нема да плащам, но и собственик на работилницата ще стана. Това ми разправяха сами жените. През март 1944 г. Колю един ден отива в Габрово. Тогава арестуваха жените, но нас, които бяхме скрити в тях, не можяха да намерят. Рачо Иванов е човек, който гледа на всяка цена да унищожат семействата на братя Ноеви. Свещеника, виждал съм го когато спира детето на Ради Ноев да го пита кой ходи в тях. После детето ми разправя, а пък аз го гледах от скривалището, като го спира*².

На 25 февруари 1945 г. в Дряново VI състав на Плевенския областен народен съд произнася 7 смъртни присъди, 3 доживотни, 7 – по на 15 години, 4 – на 10 години, 2 – на три години, 5 – по на една година, 11 – на една година условно, и 8 оправдателни, като срещу 2 подсъдимци са оттеглени обвиненията³. „Отсъстващите“ свещеник Петър Киселков и Рачо Иванов получават смъртни присъди, а имената им са поставени начело в списъка на осъдените на смърт. Колно Ст. Иванов е осъден на 15 години строг тъмничен затвор. На тримата е наложена конфискация на целия имот. Иван Д. Иванов е осъден на една година условно⁴.

Присъдите са постановени по чл. 2 п. 8 от закона за съдене от Народен съд със следните мотиви:

За свещеник Петър Киселков *„по настоящем в неизвестност ... се установява, че е правил редица доноси против братя Ноеви от с. Енчевци, които са били съдени и осъдени по ЗЗД, а също и против жените на двамата и сестра им, които са били арестувани и избити по безчовечен начин на местността „Сечен камък“. Подсъдимият се е отнасял с голяма омраза към комунистите и прогресивните хора и тази омраза особено силно се проявява към братя Ноеви и семейството им. Свещеникът се интересувал от прогресивните проявления и от действията, които членовете на това семейство са извършвали, бидейки участници в прогресивното съпротиви-*

¹ АМВР, II НС–1422, л. 60.

² АМВР, II НС–1422, л. 75.

³ ТДА – Габрово, ф. 212, оп. 1, а.е. 15, л. 64.

⁴ АМВР, II НС–1422, л. 11–12.

телно движение в мястото. Така свещеникът спирал едно от децата на братя Ноеви и го разпитвал да каже какво става у тях. От друга страна, същият приемал у себе си полици и жандармерийски офицери, които идвали в селото по преследване на прогресивните личности. На последните той давал съвети и сведения за братя Ноеви и жените им и по такъв начин той станал техен предател и бил една от причините, за да бъдат жените на братя Ноеви преследвани и в последствие убити без съд и присъда. За дейността която е извършил свещеник Петър Киселков, той следва да бъде признат за виновен“.

За Рачо Иванов „по настоящем в неизвестност. И този подсъдим проявява същата омраза спрямо братя Ноеви и семейството им. Пред свидетеля Ради Момчев той казал, че най-голямото зло в селото са жените на братя Ноеви. Той дружил с полиците, които идвали в селото по преследване на въпросните жени, както и преди това на мъжете им, и един път дал една манерка с ракия на полиците. Възползуван от близостта си с полиците и жандармеристите, подсъдимият им доносничил против братя Ноеви и впоследствие против жените и сестра им. Вън от това Рачо Иванов взел участие в някои акции по преследване на партизани. За дейността, която е извършил, той ще следва да бъде признат за виновен“¹.

За Колю Ст. Иванов „се установява че бил комунистомразец и тормозел жените на братя Ноеви от с. Енчевци ..., които за своята прогресивна дейност в защита на народните свободи са били арестувани и без съд и присъда убити на местността „Сечен камък“. Този подсъдим след арестуването на братя Ноеви отишел в с. Енчевци като наемател на дъскорезницата, която по-рано братя Ноеви използвали. В сметките, които е имал с жените по дъскорезницата, той ги тормозил и искал да събира сведения и да научи за дейността, с която са се занимавали жените. Народният съд, преценявайки в тяхната съвкупност данните досежно този подсъдим, намира, че той е доносничел пред властите против жените на братя Ноеви. Положително е доказано, че той е намерил един пистолет в дъскорезницата, принадлежаща на братя Ноеви и предал същия на властта. В полза на този подсъдим следва да се изтъкне, че по въпроса за предателството на жените следва да се държи повече отговорен Димитър Костов², отколкото той. Народният съд счита, че подсъдимият следва да бъде признат за виновен“³.

За Иван Д. Иванов „Народният съд извлича заключението, че този подсъдим има, макар и слаба, фашистка дейност и че той има отношение към предателството на жените на братя Ноеви ..., непосредствени проводници на което предателство били свещеник Петър Киселков, Рачо Иванов и др. Подсъдимият ще следва да бъде признат за виновен“⁴.

Независимо че останките на отец Петър Киселков и Мона Иванова са

¹ АМВР, II НС-1422, л. 13 -14.

² От запазените документи не става ясно защо Димитър Костов не е призван на процеса нито като обвиняем, нито като свидетел.

³ Пак там, л. 17.

⁴ Пак там, л. 20.

разпознати, на 14 април 1945 имената им са включени в изготвения от кмета „Списък на лицата от Плачковска селска община, които са изчезнали на 9 и след 9 септември 1944 г. по време на събитията“¹.

ИЗВОДИ

В нелегалната бойна група, действаща на територията на Плачковската селска община от края на 1941 до септември 1942 г., от самото начало има внедрен агент-провокатор на полицията. Акциите на групата са насочени към прекъсване на жп линията Русе – Подкова на територията на общината или в съседство от нея. Те са зле подготвени, с лоша координацията между отделните участници и завършват неуспешно. Провалът на Плачковската бойна група е типичен за 1942 г., когато с помощта на внедрени агент-провокатори полицията успява да предизвика 223 провала в нелегалните структури на БРП и РМС в цялата страна².

През 1944 г. противопоставянето между участниците в нелегалната съпротива и правителството вече е придобило характера на гражданска война, при която и за двете страни няма правила и закони³. Това се отнася в пълна сила и за Плачковската селска община. Разстрелът без съд и присъда на 9 юни 1944 г. на „Сечен камък“ е израз на възцарилia се в страната произвол, част от който са станали и властите.

Събитията в Плачковската селска община в първите седмици след 9 септември 1944 г. потвърждават тезата, че в този период гражданската война в страната продължава с още по-голямо ожесточение, но с разменени роли.

Докато убийствата без съд и присъда, извършени на 9 юни 1944 г. на „Сечен камък“ са институционализирани (извършват се от съответните наказателни органи), демонстративни и имат конкретен, подлежащ на идентифициране извършител, убийствата в общината след 9 септември 1944 г. (с изключение на това на коменданта на мината в Плачковци) се извършват в условия на пълна конспиративност, представени са публично като „изчезвания“, не подлежат на съдебно преследване и остават анонимни.

В хода на взаимното изстребление и двете страни проявяват варварство и примитивна жестокост.

Датата, след която започват „изчезванията“ в общината – 25 септември 1944 г., и социално-класовият профил на „безследно изчезналите“ показват, че в случая не става въпрос за „спонтанна и стихийна саморазправа“, а за планомерно физическо унищожение на местни първенци, хора със солидно състояние, авторитет и способност да влияят върху общественото мнение.

В първите седмици и месеци след 9 септември 1944 г. на територията

¹ Тези сведения са съставени непосредствено след издаване присъдите от народните съдилища в околните в края на март 1945 г. с цел да се провери дали няма издирвани, които са успели да избягат и да се укрият. Ср.: ТДА -Габрово, ф. 212, оп. 1, а.е. 15, л. 36 – 37 и Постомпиров, Ив., цит. съч., с. 125.

² Симеонов, Ст., цит. съч., 1991, с. 38.

³ Стателова, Ел., Ст. Грънчаров, цит. съч., 1999, с. 626 – 627; Исусов, М., цит. съч., 2000 г., с. 7.

на Великотърновската епархия Българската православна църква защитава своите подложени на репресии свещенослужители и подпомага техните семейства. В отговор местните комитети на ОФ упражняват груб натиск върху църковните настоятелства за подмяна на енорийските свещеници.

Със смъртната присъда по обвинение в предателство срещу убития енчевски свещеник и ефективните присъди на продължителни срокове затвор срещу други трима свещеници, признати за виновни също по чл. 2, т. 8, Народният съд в Дряново нанася тежък удар на авторитета на Българската православна църква във Великотърновската епархия.

С присъдите си по случая в Енчевци Народният съд в Дряново легитимира извършени вече убийства.

Как мировая коммунистическая элита отмечала 40-летний юбилей октябрьской революции в России. К истории подготовки и проведения московских совещаний компартий, ноябрь 1957 г.

Александр С. Стыкалин (Институт славяноведения РАН)

Роспуск Коминформа в апреле 1956 г. явился не только следствием давно назревшего желания руководства КПСС отказаться от недостаточно эффективного, отжившего свой век механизма осуществления советского влияния на мировое коммунистическое движение¹. В первую очередь это был жест в отношении титовской Югославии, призванный способствовать ее дальнейшему сближению с СССР, а таково было весной 1956 г. одно из приоритетных направлений советской внешней политики². С ликвидацией Коминформа встал вопрос о других, более эффективных формах сотрудни-

¹ Уже Сталин, убедившись в неудаче массовой антиюгославской кампании (главным оружием осуществления которой был Коминформ), явно утратил к началу 1950-х годов интерес к этой организации (См.: Адибеков Г. М. Коминформ и послевоенная Европа. М., 1994). Его преемники также не предприняли попыток оживить деятельность Коминформа. Одним из структурных изъянов Коминформа был ограниченный круг участников. Так, ни компартия второй коммунистической державы мира -- Китая, ни компартии обеих Германий, ни Союз коммунистов Югославии не входили в Коминформ, и это не способствовало проведению советской внешней политики на ряде важных направлений. Вместе с тем Н. Хрущев весьма нервно реагировал на прогнозы западных наблюдателей относительно скорого роспуска Коминформа. „На каком, собственно говоря, основании коммунистические партии должны отказаться от общепринятой формы международного общения и сотрудничества? Почему, например, те, кто ставят вопрос о ликвидации Коминформа, не высказывают никаких возражений против деятельности Социалистического Интернационала, объединяющего социал-демократические партии?“ – вопрошал он иностранных журналистов на пресс-конференции в Дели 14 декабря 1955 г. (Правда, 1955.15.12). А через две недели, на сессии Верховного Совета СССР 29 декабря он заявил о том, что для возникновения вопроса о дальнейшем существовании Коминформа нет никаких оснований (Правда, 1955.30.12). Однако уже через считанные недели вопрос этот был переведен в конкретную плоскость. 22 февраля 1956 г. на заседании Президиума ЦК КПСС, посвященном проведению совещания представителей компартий, прибывших в Москву в связи с XX съездом КПСС, Хрущев обозначил имеющиеся планы со всей однозначностью: „Ликвидируем Коминформ“ (Запись заседания, в ходе которого предлагались разные планы реорганизации Коминформа, см.: Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Том 1. Черновые протокольные записи заседаний. Стенограммы. Главный редактор А. А. Фурсенко. М., 2003, с. 106-107).

² Вопрос о целесообразности роспуска Коминформа как скомпрометированного неблагоприятными акциями инструмента сталинской внешней политики постоянно поднимался с югославской стороны, в том числе в ходе контактов дипломатов двух стран. См. например, запись беседы сотрудника посольства СССР в Венгрии с югославским военным атташе 23 февраля 1956 г.: АВПР, Ф. 077, оп. 37, папка 187, д. 7, л. 178-179.

чества компартий¹.

22-23 июня 1956 г. в Москве состоялось совещание руководителей компартий социалистических стран, посвященное в первую очередь экономическим, а также оборонным проблемам². В повестке дня стоял также вопрос о формах дальнейшего сотрудничества и контактов компартий. К заседанию Президиума ЦК КПСС от 16 июня, обсуждавшему повестку дня и порядок работы предстоящего совещания, была подготовлена записка с предложениями делегации КПСС „О формах контактов между коммунистическими и рабочими партиями социалистических стран“³. Как отмечалось в документе, „по мнению ЦК КПСС, такой формой контактов могли бы быть периодически созываемые совещания представителей партий социалистических стран для обмена мнениями по общим проблемам их деятельности и для коллективного обсуждения конкретных вопросов партийного и хозяйственного строительства, представляющих общий интерес для партий“. Такие совещания могли бы созываться „по инициативе партий, желающих внести на коллективное обсуждение интересующие их вопросы в целях обмена мнениями, обобщения имеющегося опыта и согласования мероприятий по координации действий соответствующих партий по этим вопросам в дальнейшем“. Что же касается места созыва совещаний, то его предполагалось определять по взаимной договоренности. Как полагали в ЦК КПСС, обязательных решений Совещания принимать не будут, но могут выносить согласованные всеми участниками рекомендации⁴.

Через несколько месяцев, в ноябре 1956 г., сразу после подавления венгерской революции и приведения к власти правительства Кадара, в качестве инициатора проведения совещания выступил Временный ЦК кадаровской ВСРП. 12 ноября посол СССР в Венгрии Ю. Андропов направил в МИД СССР письмо, в котором излагалось предложение Временного ЦК ВСРП

¹ В документах, связанных с прекращением деятельности Коминформа, нашел отражение тезис о том, что руководящие органы партий социалистических стран обмениваются в ближайшем будущем мнениями о возможных формах дальнейших контактов между ними. С советской стороны поначалу предлагалось вместо прежнего Информбюро создать Бюро контактов стран, строящих социализм, а также ряд региональных объединений компартий (См. запись заседания Президиума ЦК КПСС от 22 февраля: Президиум ЦК КПСС. Т. 1, с. 106-107. См. также записку М. А. Суслова, Д. Т. Шепилова и Б. Н. Пономарева, представленную к заседанию Президиума ЦК КПСС от 28 марта: РГАНИ, Ф. 3, оп. 14, д. 14, л. 76-79).

Сообщение о прекращении деятельности Информбюро было опубликовано в газете „За прочный мир, за народную демократию!“ 17 апреля, а на следующий день „Правда“ опубликовала этот текст вместе с редакционной статьей „Важное решение“.

² См. документы: Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Т. 2. Постановления. 1954-1958. М., 2006, с. 338-347. 24 июня в отсутствие югославских представителей состоялось отдельное заседание, посвященное обсуждению итогов визита Тито в СССР 1-23 июня. См.: Az MDP Politikai Bizottsága 1956. június 28-i ülésének jegyzőkönyve. Az 1956. júniusi moszkvai kommunista csúcsalálkozó és Magyarország. Urbán Károly, Vida István bevezetőjével. – Társadalmi Szemle, 1993, N 2, pp. 83-94.

³ АПРФ, Ф. 3, оп. 63, д. 378, л. 113-114. Соответствующие предложения были утверждены 21 июня. См.: Президиум ЦК КПСС. 1954-1964. Т. 2, с. 346-347.

⁴ На совещании 22-23 июня предполагалось также обсудить перспективы издания журнала, который освещал бы вопросы теории и практики социалистического строительства, опыт отдельных компартий.

„созвать в ближайшее время в любом удобном для этого месте совещание представителей КПСС, а также братских партий народно-демократических стран“. На совещании предлагалось „обсудить взаимоотношения и, в частности, национальный вопрос, на основе опыта событий в Венгрии“¹. По мнению венгерской стороны, для подготовки совещания был бы целесообразным приезд в Венгрию делегации Президиума ЦК КПСС для изучения „положения на месте, в Венгрии, с точки зрения того, какие мероприятия были бы целесообразны при создавшемся положении“².

13 ноября за подписью Хрущева в Будапешт была направлена телеграмма на имя посла. Андропову поручалось сообщить Кадару о принципиальном согласии ЦК КПСС с идеей проведения совещания³. Вопрос о совещании поднимался в ходе бесед представителей венгерского руководства с советскими эмиссарами в Будапеште Г. Маленковым, М. Сусловым и А. Аристовым. По мнению Кадара, совещание должно было бы развить и конкретизировать основные положения известной Декларации правительства СССР от 30 октября 1956 г. об основах развития и дальнейшего укрепления дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и другими социалистическими государствами. Поскольку в Венгрии возникает много вопросов в связи с этой декларацией (особенно в свете политики, проводимой Советским Союзом уже после ее принятия и опубликования), необходимо четко разъяснить народу, „как будет в дальнейшем решаться вопрос о взаимоотношениях Венгрии с СССР, а также с другими социалистическими странами“. Как говорили высокопоставленным советским партийцам их венгерские собеседники, „о суверенитете, независимости и невмешательстве во внутренние дела друг друга, как принципах, на которых строятся взаимоотношения между СССР и странами народной демократии, не раз было заявлено и ранее. Однако на практике эти принципы не всегда соблюдались. Было допущено много ошибок. Надо проанализировать эти ошибки и извлечь из них соответствующие уроки. Мы должны конкретно сказать народу, как эти принципы будут практически осуществляться в дальнейшем. Нужно внести ясность в отношения между партиями, а затем и по государственной линии и дать по этим вопросам ясную перспективу“⁴. Без этого, по мнению Кадара, невозможно разработать программу действий ВСРП и правительства, выработать конкретные формы социалистического строительства, отвечающие специфическим особенностям Венгрии. Между тем, „эти специфические формы, являющиеся

¹ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года. Документы. Редакторы-составители Е. Д. Орехова, В. Т. Середя, А. С. Стыкалин. М., 1998, с. 645. См. также донесение из Будапешта в Москву эмиссаров КПСС М. Суслова и А. Аристова, датированное 12 ноября: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából. Válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta V. Szereda, A. Sztikalin. Bp., 1993, 234 p.*

² Советский Союз и венгерский кризис 1956 года, с. 645. 12-15 ноября в Венгрию прибыли члены советского партийного руководства Г. Маленков, М. Суслов и А. Аристов, которые находились там в течение трех недель, оказывая существенное влияние на внутривластическую линию режима Кадара. См. их донесения в Москву: Там же, Раздел IV; *Hiányzó lapok*.

³ Советский Союз и венгерский кризис 1956 года, с. 646.

⁴ Телефонграмма Г. М. Маленкова, М. А. Суслова, А. Б. Аристова из Будапешта о положении дел в Венгрии от 22 ноября 1956 г., там же, с. 673-676. См. также: *Hiányzó lapok*, p. 172.

новыми по сравнению с Советским Союзом, помогут нам привлечь на свою сторону все прогрессивные силы страны¹.

Хотя советские эмиссары подтвердили, что ЦК КПСС положительно относится к идее проведения совещания, мотивы, двигавшие венгерскими коммунистами, были восприняты ими с достаточной настороженностью. „Из беседы с членами исполкома и из выступлений на заседании ЦК 11 ноября сего года можно сделать вывод, что у части венгерских товарищей есть настроение на совещании братских партий подвергнуть критике политику КПСС в отношении стран народной демократии, а также внутреннюю политику некоторых коммунистических и рабочих партий европейских стран народной демократии“, – доносили они в Москву².

Совещание представителей ряда компартий социалистических стран действительно вскоре состоялось – 1-4 января 1957 г. в Будапеште³, однако содержание его работы мало соответствовало первоначальному замыслу людей команды Кадара. Хотя повестка дня совещания не ограничивалась венгерскими проблемами⁴, доминировало явно обсуждение текущей ситуации в Венгрии. Участники встречи в целом выразили удовлетворение ходом консолидации, но вместе с тем призвали к ужесточению политического курса⁵.

Через несколько дней, 10 января, Кадар встречался в Москве с представителями КПСС и КПК, а 16 января уже в Будапеште состоялась беседа венгерских лидеров с посетившим Венгрию премьером Госсовета КНР Чжоу Эньлаем⁶. В ходе этих контактов был затронут вопрос о проведении более широкого совещания компартий с участием югославов. Одна из главных задач предполагаемого совещания заключалась в том, чтобы повлиять на СКЮ, с которым вследствие венгерских событий осложнились отношения у КПСС⁷. По мнению Кадара, это надо было сделать своевременно, иначе ли-

¹ Там же.

² Вопрос о проведении встречи представителей компартий социалистических стран (в том числе Китая и Югославии) ставился и со стороны других компартий. Так, румынский лидер Г. Георгиу-Деж говорил об этом советскому премьер-министру Н. Булганину во время телефонного разговора 27 ноября 1956 г. По мнению Дежа, такая встреча, возможно, была бы полезна в условиях некоторого обострения международной обстановки. На этой встрече, как он полагал, „следовало бы обсудить вопрос о том, какие меры надо предпринять в данных условиях“ (См. записку Н. А. Булганина в Президиум ЦК КПСС по итогам беседы с Г. Георгиу-Дежем от 27 ноября: там же, с. 247).

³ В совещании приняли участие партийно-правительственные делегации СССР, Болгарии, Чехословакии, Румынии и Венгрии. Польские коммунисты во главе с В. Гомулкой не были приглашены -- очевидно их не только считали недостаточно надежными партнерами, способными (как и в случае с закрытым докладом Н. С. Хрущева на XX съезде КПСС) предать гласности ход секретного обсуждения, но опасались, что их присутствие уведет ход совещания именно в нежелательное для Москвы русло обсуждения проблем равноправия и суверенитета.

⁴ Подробности хода работы совещания известны из записей, выполненных чехословацкой и румынской делегациями. См.: Bekes Cs., Byrne M., Rainer M. J. (Comps., Eds.). *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents*. Bp.- New York, 2002, pp. 489-495.

⁵ В принятой сразу после совещания декларации венгерского правительства события октября 1956 г. впервые однозначно квалифицировались как контрреволюция: *A forradalmi munkas-paraszt kormány nyilatkozata a legfontosabb feladatokról. Népszabadság*, 1957, január 6.

⁶ См.: *Magyar-kinai kapcsolatok 1956-1959. Dokumentumok*. Bp., 2001, pp. 125-133.

⁷ Этому способствовали как известная речь Тито 11 ноября на партактиве в Пуле с критикой

ния СКЮ настолько разойдется с генеральной линией мирового коммунистического движения, что труднее будет найти точки для соприкосновения и выработать общую позицию по принципиальным вопросам. Кадар полагал, что в роли инициатора проведения такого совещания целесообразнее всего было бы выступить китайцам.

Независимо от мнения малоавторитетного в то время в мировом коммунистическом движении венгерского лидера, идея проведения совещания витала в воздухе в первые месяцы 1957 г., ее проводником была могущественная КПК, преследовавшая цель укрепления собственных позиций в мировом коммунистическом движении и не в последнюю очередь усиления влияния на восточноевропейские компартии. В январе 1957 г. в ЦК КПСС от ЦК КПК поступило предложение о проведении совещания компартий социалистических стран¹. 2 февраля Президиум ЦК КПСС рассматривал вопрос „О встрече представителей коммунистических и рабочих партий социалистических стран“. В ходе обсуждения члены Президиума сразу затронули проблему участия Югославии. Как раз перед этим, в январе, ФНРЮ посетила китайская делегация, которую возглавлял зампред Всекитайского собрания народных представителей мэра Пекина Пэн Чжэнь. Заехал в Белград и Чжоу Эньлай. Приняв китайцев, Тито выразил принципиальное согласие на участие СКЮ в иницируемом китайцами совещании представителей коммунистических и рабочих партий социалистических стран, подчеркнув в то же время, что не следует связывать братские партии принятием обязательных для всех решений². Как явствует из кратких записей заседания от 2 февраля, члены советского партийного руководства пришли к выводу о том, что не стоит „проявлять форсирования встречи“ представителей компартий с участием югославов. Лучше вначале встретиться с югославами „один на один“, причем „большую заинтересованность не проявлять“, ждать встречных шагов с югославской стороны³. Президиум ЦК поручил М. Суслову и Д. Шепилову подготовить текст письма ЦК КПК относительно встречи представителей компартий. Этот документ был утвержден 7 февраля – предложение компартии Китая о проведении встречи поддержано, выражено согласие с тем, чтобы подготовкой совещания занялся ЦК КПК. Сообщалось также, что руководство КПСС считает предпочтительным более поздний срок проведения совещания – конец марта – начало апреля⁴.

Вопрос о совещании компартий долгое время не был увязан с проблемами подготовки к празднованию 40-й годовщины Октябрьской революции.

внешней политики СССР, так и предоставление утром 4 ноября политического убежища И. Надю, воспринятое советской стороной в тех условиях как нарушение договоренностей, достигнутых на Бриони в ночь со 2 на 3 ноября. Подробнее см.: Ripp Zoltán, *Belgrád és Moszkva között. A jugoszláv kapcsolat és a Nagy Imre-kérdés* (1956 november – 1959 február). Bp., 1994.

¹ Текст соответствующего письма ЦК КПК нам не известен. Вероятно, однако, и то, что Чжоу Эньлай озвучил идею проведения совещания во время пребывания в январе 1957 г. в Москве.

² РГАНИ, Ф. 3, оп. 14, д. 99, л. 26.

³ Речь идет о рабочих записках заседаний, которые выполнял зав. общим отделом ЦК В. Малин. См.: Президиум ЦК КПСС. Т. 1, с. 224.

⁴ Текст письма, направленного в ЦК компартии Китая, см.: РГАНИ, Ф. 3, оп. 14, д. 99, л. 26.

Насколько можно судить из имеющихся записей, о том, как отмечать юбилей, впервые подробно говорилось на заседании Президиума ЦК КПСС 21 февраля. Обращает на себя внимание замечание Хрущева – „предостеречь насчет расходов“. Отметить 40-летний юбилей предполагалось, таким образом, по возможности с минимальными расходами – решено было воздержаться от сооружения больших монументов, проведения сессий Верховного Совета СССР и верховных советов союзных республик, а также от материальных подачек населению в связи с юбилеем. Показательно высказывание Хрущева: „не надо напрягать – что мы что-то, какие-то блага [можем] дать“. Не было пока речи и о масштабных празднествах с приглашением многочисленных иностранных гостей. Упор был сделан на пропаганду и, в частности, выпуск книг, отражающих достижения страны за 40 лет¹. Решено было также загодя подготовить обращение от ЦК КПСС, Совмина СССР, ЦК ВЛКСМ к народу, в котором подводились бы итоги и ставились новые задачи². Постановление ЦК КПСС „О подготовке к празднованию 40-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции“ было принято в окончательном виде 15 марта, а 17 марта опубликовано в центральной прессе. Впоследствии решение было пересмотрено и прежде всего в том пункте, который касался созыва юбилейной сессии Верховного Совета СССР. Эта сессия состоялась, и 6 ноября 1957 г. Хрущев в присутствии иностранных гостей произнес на ней доклад „Сорок лет Великой Октябрьской социалистической революции“, включавший в себя разделы: „Главные итоги развития нашей страны за 40 лет Советской власти“, „О перспективах и задачах коммунистического строительства в СССР“, „Международное значение Октябрьской революции, рост мирового социализма“³.

Что касается совещания компартий, то оно не состоялось, как первоначально планировалось, весной 1957 г., и не в последнюю очередь из-за выжидательной позиции югославов. Эта позиция отчасти объяснялась сохранявшейся нерешенностью проблемы, связанной с продолжением американских поставок вооружения⁴ – в этих условиях Белград не хотел демонстрировать слишком далеко идущих шагов к сближению с советским блоком. Да и независимо от состояния отношений с Западом, ФНРЮ, дорожа своей репутацией нейтрального государства, предпочитала сближаться с СССР, видя встреч-

¹ Президиум ЦК КПСС. Т.1. С.229-230.

² В конце концов были подготовлены два обращения от имени Верховного Совета СССР, датированные 6 ноября: 1. К народам Советского Союза; 2. Ко всем трудящимся, политическим и общественным деятелям, представителям науки и культуры, парламентам и правительствам всех стран мира. Опубликовано: Правда. 1957. 7 ноября.

³ Опубликовано там же. Издано также отдельной брошюрой. Это было первое программное выступление советского лидера, полностью транслированное по телевидению в прямом эфире. Проект доклада Хрущева был утвержден на заседании Президиума ЦК КПСС 25 октября (См. запись: Президиум ЦК КПСС. Т. 1, с. 275-276; постановление см. там же. т. 2, с. 705). Часть подготовленных материалов не была включена в доклад, в частности набросок О. Куусинена „О диктатуре пролетариата и социалистической демократии“ (См.: РГАНИ, Ф. 3, оп. 12, д. 288, л. 89-97).

⁴ См.: Аникеев А. С. Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США в начальный период „холодной войны“ (1945 - 1957). М., 2002.

ное движение со стороны Кремля, готовность к определенному компромиссу, как это произошло в июне 1956 г., когда по итогам советско-югославских переговоров была принята Декларация, в основе которой лежал югославский проект. Кроме того, югославское руководство выжидало дальнейшего хода развития событий в Венгрии. Вплоть до поездки Кадара в Москву (21-27 марта) не был окончательно решен вопрос о возвращении во власть людей команды Ракоши. С другой стороны, с каждым месяцем ужесточалась риторика в адрес Имре Надя, вызывавшая в Белграде большое неудовольствие: „дело Надя“ могло дать повод для эскалации критики в адрес СКЮ, обвинений в поддержке венгерских „ревизионистов“. Таким образом, руководство СКЮ во второй половине марта сочло проведение совещания несвоевременным, о чем информировало китайскую сторону¹.

Через два месяца ситуация, однако, изменилась. Многочисленные симптомы свидетельствовали о начавшейся подготовке процесса по делу И. Надя, и это всерьез обеспокоило югославов, опасавшихся, что суд над Надем может сыграть роль, сходную с тем, какую сыграл осенью 1949 г. процесс по делу Ласло Райка, резко ужесточивший антиюгославскую кампанию, развязанную Сталиным в 1948 г. „Представители югославского посольства в Будапеште при каждой беседе с венгерскими товарищами пытаются подчеркнуть ненужность организации процесса над Имре Надем“, – доносил 21 июня в Москву дипломат В. Крючков, будущий председатель КГБ². Обозначившаяся склонность Белграда к компромиссу не укрылась от Кадара, говорившего 6 июня советскому послу Е. Громову о том, что югославы в последнее время предпринимают попытки улучшить отношения со странами народной демократии. Посол, очевидно, следуя новой линии центра, в ответ заметил, что если эти попытки являются искренними, надо предпринять встречные шаги, не идя вместе с тем на идеологические компромиссы³. Таким образом, к этому времени в Москве возобладала точка зрения о необходимости подвижек в советско-югославских отношениях. В повестку дня заседания Президиума ЦК КПСС от 31 мая был внесен пункт „О Югославии“. Теперь уже не китайская, а советская сторона решила „проявить инициативу по вопросу созыва совещания руководителей партий социалистических стран“ с участием Югославии⁴. Был утвержден текст памятной записки для ЦК СКЮ с предложением о проведении в летние месяцы совещания представителей компартий – в Болгарии, в Румынии либо в Советском Союзе (в Крыму)⁵. С точки зрения КПСС, можно было бы не определять заранее круг обсуждаемых вопросов. 3 июня посол СССР Н. Фирюбин был принят Тито, который заверил его, что ЦК СКЮ будет со своей стороны укреплять и развивать советско-югославские отношения, заметив одновременно, что перед совещани-

¹ Top secret. Magyar-jugoszlav kapcsolatok. 1956-1959. Dokumentumok. Бп., 1997, p. 165.

² АВПР, Ф. 077, оп. 38, папка 192, д. 036, т. 2, л. 193.

³ Там же, д. 035, л. 54.

⁴ Запись В. Н. Малина. Президиум ЦК КПСС. Т. 1, с. 256.

⁵ Текст памятной записки см. там же, с. 673. В адрес ЦК СКЮ было направлено также письмо с приглашением на отдых в СССР руководящих деятелей Югославии (Там же, с. 672).

ем братских партий было бы целесообразно провести двустороннюю встречу делегаций КПСС и СКЮ для взаимного прояснения позиций¹.

В июле 1957 г. в СССР отдыхали Э. Кардель и А. Ранкович. 18 июля они были приняты Хрущевым². Еще до этого Тито выразил согласие непосредственно встретиться с советскими лидерами³. К этому времени изменился политический климат в Москве – закончилась неудачей попытка отстранить Хрущева от власти. Произошедшее вследствие этого удаление из партийного руководства В.Молотова (всегда скептически относившегося к перспективам советско-югославского сближения) было, несомненно, фактором, благоприятно повлиявшим на готовность югославского лидера активизировать контакты с СССР.

Встреча советской и югославской партийно-правительственных делегаций состоялась в Румынии 1-2 августа 1957 г.⁴ Был обсужден широкий круг проблем, предприняты небезуспешные попытки сблизить позиции по спорным вопросам (события в Венгрии, проблема рабочих советов и т.д.), была выражена готовность и дальше работать над устранением препятствий, затрудняющих развитие двусторонних отношений. Москва заверила Белград в отсутствии намерения использовать дело И. Надя для раздувания антиюгославской кампании (а несколько позже настояла на том, чтобы венгерское руководство не проводило процесс до предполагаемого совещания компартий с участием югославов⁵). Руководство СКЮ в принципе выразило готовность принять участие в совещании компартий социалистических стран – приглашение придавало им уверенности в том, что повторения ситуации 1948-1949 гг., т.е. разрыва с советским лагерем не будет.

Как можно судить из документов, еще в июле, т.е. до советско-югославской встречи, компартии социалистических стран были проинформированы

¹ РГАНИ, Ф. 3, оп. 14, д. 131, л. 2-3, 37-41.

² Известия, 1957, 19 июля.

³ Кардель информировал об этом посла Фириюбина 6 июля (Президиум ЦК КПСС. Т. 1, с. 1009).

⁴ С советской стороны в ней участвовали Н. Хрущев, А. Микоян, О. Куусинен, Б. Пономарев, Н. Фириюбин, Ю. Андропов, с югославской стороны -- И. Броз Тито, Э. Кардель, А. Ранкович, В. Влахович, В. Мичунович. Информационное сообщение о встрече опубликовано в „Правде“ 4 августа. На венгерском языке см. записи В. Мичуновича: Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok. 1956-1959. pp. 206-208.

⁵ См. записку зав. отделом ЦК КПСС по связям с коммунистическими и рабочими партиями социалистических стран Ю. Андропова (до недавних пор посла СССР в Венгрии) в ЦК КПСС от 29 августа 1957 г. (РГАНИ, Ф. 9, Перечень 45. Док. 75). По мнению Андропова, проведение суда над И. Надем перед предстоящим совещанием представителей компартий „может отрицательно повлиять на позицию югославских товарищей в смысле их участия в указанном совещании. С другой стороны, не исключено, что участие югославских товарищей в совещании представителей братских партий может благоприятно сказаться на пересмотре ими своих ошибочных позиций по венгерскому вопросу в целом. Можно полагать, что после совещания югославы менее болезненно отнесутся к факту суда над Надем”. Андропов был также уверен в том, что западная пропаганда использует в своих целях процесс по делу И. Надя, и это может неблагоприятно повлиять на международное общественное мнение, ослабить эффективность мероприятий, связанных с 40-й годовщиной октябрьской революции. Для того, чтобы в канун совещания компартий, а также разного рода юбилейных мероприятий не будоражить мировое общественное мнение (в том числе настроения в западных компартиях), Андропов предлагал перенести процесс на декабрь 1957 – январь 1958 г.

о планах проведения совещания, в котором наряду с представителями партий соцстран приняли бы участие коммунисты Франции и Италии. Москва не хотела показывать свою иницилирующую роль в подготовке совещания, в частности, в переписке с Кадаром ссылаясь на мнение других партий о проведении совещания для обсуждения актуальных вопросов¹, причем место и время встречи напрашивались само собой в связи с наступающим 40-летним юбилеем октябрьской революции (прежняя идея провести совещание летом на Черном море отпала, будучи заслоненной необходимостью предварительных советско-югославских бесед). В августе компартии социалистических стран, а также Франции и Италии были проинформированы о результатах советско-югославской встречи, о том, что СКЮ в целом позитивно отнесся к идее проведения совещания компартий. Учитывая популярность югославского опыта и влияние СКЮ в мире, бойкот со стороны Тито и его команды мог быть воспринят как шаг к расколу коммунистического движения, само проведение совещания в этих условиях показалось бы многим несвоевременным. Напротив, выраженная готовность югославов участвовать в совещании означала, что раскола не будет. Узнав о позиции югославов, все компартии высказались за проведение совещания. Таким образом, именно после августовской встречи Хрущева и Тито вопрос о проведении в ноябре совещания был в принципе согласован и могла начаться подготовительная работа, в первую очередь работа над проектом итоговой декларации².

Первоначальный проект декларации был подготовлен в Москве, в аппарате ЦК КПСС. Доступные в архивах документы не отражают непосредственного участия представителей иностранных компартий в работе над проектом на этом раннем этапе. Учитывая, что в августе на встрече с югославами проявились (как и ожидалось) разногласия по целому ряду вопросов, а вместе с тем участием СКЮ в совещании придавалось первостепенное значение, в Москве было решено за несколько недель до совещания ознакомить СКЮ с подготовленным проектом декларации, чтобы согласовать все спорные моменты. После того, как к середине октября работа над первоначальным проектом была завершена, в Белград для обсуждения текста документа с представителями СКЮ выехали эмиссары КПСС -- заведующие отделами ЦК, отвечавшими за связи с иностранными компартиями, Ю. Андропов и Б. Пономарев³. 15 и 18 октября они имели беседы с представителями вы-

¹ См. письмо Н. Хрущева Я. Кадару от 29 октября: Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok, pp. 219-221.

² Еще до августовской встречи с Тито, в процессе обсуждения с другими компартиями планов проведения совещания встал вопрос об итоговом документе. По мнению ЦК КПСС, было бы целесообразно еще до совещания „провести обмен мнениями путем переписки или другими путями и в результате составить проект документа, чтобы обеспечить наиболее плодотворный результат встречи” (Записка О. Куусинена, Б. Пономарева и Ю. Андропова „К переговорам делегации ЦК КПСС с делегацией ЦК СКЮ”, представлена к заседанию Президиума ЦК КПСС от 31 июля 1957 г. РГАНИ).

³ Еще до этого, 12 октября, югославская сторона получила текст проекта. Если верить воспоминаниям Карделя, получение из Москвы этого текста было для югославов неожиданностью. Ведь в ходе бесед, состоявшихся в начале августа в Румынии, и речи не было о том, что в результате предстоящего совещания компартий будет принята подобного рода декларация, гово-

сшего югославского руководства Э. Карделем, А. Ранковичем и В. Влаховичем¹. Окончательное решение было принято Исполкомом ЦК СКЮ 17 октября. С югославской стороны было заявлено, что хотя документ этот по сути правильный, вместе с тем его подписание создало бы для СКЮ немалые, прежде всего внешнеполитические и внешнеэкономические трудности. Оно было бы воспринято на Западе как вхождение страны в „социалистический блок“, что могло бы возыметь для Белграда далеко идущие последствия. Как раз накануне первой беседы Андропова и Пономарева с Карделем, 14 октября, правительство ФНРЮ, выполняя обещание, данное советскому руководству в начале августа, признало ГДР. Это вызвало жесткую реакцию ФРГ. В соответствии с так называемой „доктриной Хальштейна“ признание ГДР автоматически влекло за собой разрыв дипломатических отношений ФРГ с соответствующей страной (исключение было сделано лишь для СССР, о чем канцлер ФРГ К. Аденауэр договорился с советскими лидерами во время визита в Москву в сентябре 1955 г.). Следуя этой доктрине, правительство ФРГ 19 октября объявило о разрыве с Югославией. Предвидя такой результат в свете первых же жестких заявлений Бонна, Кардель 18 октября откровенно заявил Андропову и Пономареву, что не хотел бы для своей страны новых осложнений с Западом, тем более в момент, когда Югославия особенно нуждалась в экономической помощи (в том числе в поставках зерна как следствие неурожая).

Деятели СКЮ не понравился также в проекте декларации тезис о борьбе с ревизионизмом. Небезосновательно спроецировав его на свою партию, Кардель заметил, что подписание СКЮ документа подобного содержания может создать впечатление, что югославские коммунисты, неоднократно обвинявшиеся в ревизионизме (не только при Сталине, но и позже, в том числе в связи с позицией, занятой в отношении венгерских событий), признают свои мнимые ошибки, выступают с самокритикой. В действительности же они отнюдь не считают звучавшую критику справедливой и не собираются сдавать своих позиций. Вообще публикация такой декларации с указанием на существование социалистического лагеря, по мнению лидеров СКЮ, заставит многих подумать о возрождении Коминформа (теперь уже с участием югославов), что неизбежно обострит разногласия в рядах коммунистов разных стран и вызовет негативную реакцию в мире. С другой стороны, жесткость некоторых положений декларации (там, где дело касалось критики американского империализма), по мнению югославских деятелей, может только сыграть на руку реакционным кругам на Западе, которые, ссылаясь на коммунистическую угрозу, развяжут массированную пропагандистскую кампанию против социалистических стран. Не желая связывать себя подписанием жестких заявлений от имени социалистического блока, югославы

рилось лишь о документе более узкого содержания -- воззвании к борцам за мир. См.: Kardelj E., Visszaemlékezések. Újvidék, 1981, p. 166.

¹ Записи бесед были направлены для ознакомления лидерам компартий социалистических стран, в том числе 29 октября Кадапу. См. венгерский перевод: Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956-1959, pp. 216-219.

вместе с тем совсем не хотели снова оказаться в положении изгоев в коммунистическом движении. Во избежание новых осложнений с СССР они не исключали такого варианта, при котором декларация, ими подписанная, не будет предана гласности – Кардель говорил об этом советским эмиссарам 15 октября¹. В дальнейшем этот вариант был ими отвергнут², видимо из резонных соображений о том, что, будучи подписанным, документ все равно рано или поздно станет достоянием гласности, разоблачив таким образом скрытое участие нейтральной Югославии в политических инициативах Москвы; для всего мира окажется очевидным противоречие между публичной и теневой политикой Белграда. Отказавшись от подписания предложенной декларации, югославские деятели вместе с тем высказались за многообразие форм контактов между компартиями, проведение совещаний и дали принципиальное согласие приехать в Москву в дни празднования 40-летнего юбилея октябрьской революции для участия не только в юбилейных торжествах, но и в запланированном совещании представителей компартий социалистических стран, равно как и во встречах с деятелями других компартий. По их мнению, оптимальной стала бы публикация в прессе по итогам совещания компартий соцстран не амбициозной политической декларации, а только краткой информации о проведении встречи без детализации обсуждавшихся вопросов.

Тито не участвовал в беседах с советскими эмиссарами, но в знак своей доброй воли счел целесообразным публично высказаться перед советской аудиторией о всемирно-историческом значении октябрьской революции в России. Его интервью молодому журналисту Г. Боровику (впоследствии одному из корифеев российской журналистики) было опубликовано в журнале „Огонек“³. Впрочем, в те же самые дни настроение югославского маршала было омрачено вестью, пришедшей из Москвы – маршал Г. Жуков, только что побывавший в Югославии и принятый со всеми почестями, был снят с поста министра обороны, а затем выведен из Президиума ЦК с обвинением в ущемлении роли партии в Вооруженных силах. Отстранение Жукова разом обесценило значение всех его бесед с югославскими лидерами, в ходе которых обсуждался широкий круг вопросов. Тито воспринял как личное унижение тот факт, что не был заранее проинформирован о готовящемся отстранении Жукова и соответственно принимал его в Белграде как одного из советских партийно-государственных лидеров. Ссылаясь на болезнь, он отказался от запланированного приезда в Москву на юбилейные торжества, передоверив Карделю руководство югославской делегацией. Возможно,

¹ Там же, с. 216-217.

² См. запись беседы Б. Пономарева и Ю. Андропова с представителями СКЮ 18 октября: там же, с. 217-219.

³ По мнению Тито, „октябрьская революция открыла новую эру в истории человечества“. См.: Боровик Г., Сердечные поздравления. Беседа с тов. Тито. – Огонек, 1957. 3 ноября. Корреспонденция Боровика о беседе с Тито была датирована 28 октября, за день до этого, 27 октября, „Правда“ сообщила об освобождении Г. Жукова от обязанностей министра обороны СССР. См. также статью Тито о 40-лети октябрьской революции в России в „Правде“ (1957. 9 ноября) и выступление Карделя на юбилейной сессии Верховного Совета СССР 6 ноября (Правда, 1957. 7 ноября).

что наряду с „делом Жукова“ сыграло роль и нежелание демонстрировать чрезмерную близость с советским блоком; однако противопоставлять себя мировому коммунистическому движению Тито тем более не захотел, об отказе Югославии приехать на юбилейные торжества речи не было. И только в Москве, в самый канун совещания компартий социалистических стран, намеченного на 14-16 ноября, югославы (вопреки своим обещаниям, данным Пономареву и Андропову) отказались от участия в этом узком совещании, согласившись вместе с тем участвовать в запланированном на последующие дни совещании представителей всех 64 коммунистических и рабочих партий, приглашенных в Москву¹.

Итак, СКЮ была первой коммунистической партией, ознакомленной с первоначальным проектом декларации. Итоги бесед Пономарева и Андропова с югославскими лидерами обсуждались на заседании Президиума ЦК КПСС 18 октября, где было решено разослать проект декларации компартиям социалистических стран, а также Франции и Италии, и информировать их о югославской позиции, которая с точки зрения Москвы не давала оснований отказываться от планов проведения совещания². Участие французской и итальянской компартий в узком совещании предполагалось вплоть до начала ноября³. Идея эта была отброшена очевидно только после консультаций с П. Тольятти и М. Торезом уже в Москве⁴. Можно предполагать, что лидеры КПСС, организуя совещание, в конце концов решили избежать каких-либо аналогий с Коминформом, в работе которого, как известно, участвовали ИКП и ФКП⁵.

Таким образом, несмотря на позицию СКЮ, в Москве продолжалась работа по подготовке узкого совещания, необходимость проведения которого

¹ 12 ноября делегация СКЮ, встречаясь с Кадаром, дала понять, что еще не решила вопрос об участии в узком совещании (см. запись беседы: Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956-1959, pp. 226-227). Уже в Москве югославы привели еще один повод для своего неучастия -- ссылались на то, что в прессе социалистических стран и не в последнюю очередь в венгерской прессе участились нападки на Югославию. Чтобы не привлекать к себе излишнего внимания в Москве, делегация СКЮ уехала на 14 и 15 ноября в Ясную Поляну почтить память Л. Н. Толстого.

² См. запись обсуждения: Президиум ЦК КПСС. Т. 1, с. 274. Судя по документам, проект декларации, с которым ранее ознакомились югославы, был послан другим партиям не сразу. Так, Я. Кадару он был направлен только 29 октября вместе с записью бесед югославских лидеров с Ю. Андроповым и Б. Пономаревым 15-18 октября. См.: Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956-1959, pp. 219-221. Такое запаздывание можно объяснить подготовкой отстранения маршала Г. Жукова, на протяжении более недели занимавшей все внимание партийного руководства и аппарата ЦК.

³ Об этом можно судить по тексту постановления Президиума ЦК от 2 ноября „Вопросы Совещания коммунистических и братских партий в Москве“ (Президиум ЦК КПСС. Т. 2, с. 718).

⁴ Наиболее влиятельный лидер западного коммунистического движения П. Тольятти прибыл в Москву на юбилейные торжества 2 ноября (Правда, 1957. 3 ноября).

⁵ Кадар 29 ноября на заседании Политбюро ЦК ВСРП подробно докладывая о ходе совещания, дал еще и такое объяснение отказу от идеи участия ИКП и ФКП в узком совещании: западные партии находятся совсем в ином положении, нежели партии социалистических стран, их лидеры могут обвинить в том, что они заключают некоторые негласные соглашения с партиями соцстран и им тогда придется доказывать у себя дома свою гражданскую лояльность (Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956-1959, p. 237). В 1957 г. о таких вещах уже начали задумываться.

не вызывала сомнений, тем более что и югославские коммунисты первоначально в принципе выразили готовность принять в нем участие. В письмах ЦК КПСС братским партиям говорилось о том, что жесткая повестка дня заранее не будет определена, чтобы делегации компартий, приезжающих в Москву, могли поставить на обсуждение волнующие их вопросы и в результате возник свободный обмен мнениями¹. Вопрос же о том, какого характера декларацию принять и опубликовать по итогам совещания, оставался открытым – в Кремле, естественно, были заинтересованы в том, чтобы документ был подписан всеми участниками встречи, в противном случае всему миру будет продемонстрировано сохранение в мировом коммунистическом движении югославского инакомыслия, чреватого усилением раскольнических тенденций. Существовали некоторые (как показало совещание, вполне обоснованные) сомнения и в отношении позиции Польской объединенной рабочей партии, выступавшей за ослабление контроля Москвы над коммунистическим движением и против любых попыток связать компартии социалистических стран какими-либо далеко идущими взаимными обязательствами². Вплоть до конца октября не было полной ясности и с публикацией итогового документа³, что нашло отражение в беседе Мао Цзэдуна с советским послом П. Юдиным вечером 29 октября – китайский лидер, ознакомившись с проектом декларации, за считанные дни до отъезда в Москву на юбилейные торжества излагал послу свои замечания и соображения. По мнению Мао, в крайнем случае можно было бы ограничиться публикацией краткого коммюнике, в котором были бы сформулированы для всех приемлемые положения⁴.

Замечания Мао, изложенные послу, в одном принципиальном случае располагали к ужесточению положений декларации. Так, отреагировав на тезис о возможности мирного перехода к социализму, китайский лидер призвал увидеть и отразить в документе также иную возможность – вооруженной борьбы, которую буржуазия может навязать пролетариату. Вместе с тем Мао Цзэдун не только в принципе поддержал тезис о единстве действий с социалистами по ряду политических вопросов, но предложил дать более общую формулировку, указывающую на готовность к сближению „с буржуазными демократическими, национально-буржуазными партиями и течениями, ведущими борьбу за мир, за национальную независимость и т.п.“⁵. Эта позиция отражала обозначившееся в середине 1950-х годов стремление не только Китая, но и СССР сделать национально-освободительное движение стран Азии,

¹ См. письмо Хрущева Кадару от 29 октября: там же, с. 219-221.

² Скептическое отношение польской делегации во главе с В. Гомулкой к принятию представленной декларации предвидел и Мао Цзэдун, говоривший об этом 29 октября с советским послом П. Ф. Юдиным (Источник, 1996, N 4, с. 113).

³ См. письмо Хрущева Кадару от 29 октября: Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956-1959, pp. 219-221. По мнению Кадара, выраженному в ответном письме, декларацию лишь в том случае стоит публиковать, если достигнуто единодушие, если же не удастся достичь единогласия по всем обсуждаемым вопросам, лучше отразить в принимаемом заявлении более узкий круг проблем (там же, с. 221-222).

⁴ Запись беседы опубликована: Источник, 1996, N 4, с. 110-114.

⁵ Там же, с. 112.

а потом и Африки своим политическим союзником.

Телеграмма Юдина из Пекина от 30 октября о беседе с Мао и телеграммы от партийных лидеров других стран по вопросам предстоящего совещания обсуждались на заседании Президиума ЦК 2 ноября¹. Было высказано мнение не принимать краткого коммюнике, а „склонять на подписание декларации, если даже югославы не согласятся“². Проект решено было доработать с учетом мнения других партий³. Прозвучала также идея представить доработанный проект декларации от имени двух компартий -- КПСС и КПК, впоследствии реализованная.

Китайская делегация во главе с Мао Цзэдуном приехала в Москву 2 ноября. Перед этим, на партактиве в июле и на пленуме ЦК КПК в октябре, Мао, недовольный хрущевскими методами развенчания Сталина⁴ и абсолютизацией мирного перехода к социализму, критически отзывался о советской политике⁵. Однако на его настроения в канун и во время его второго (первый был в дни 70-летия Сталина в декабре 1949 г.) и последнего визита в Москву сильно повлиял запуск спутника 4 октября 1957 г. Можно согласиться с тем, что „прорыв Советского Союза в космос произвел на Мао Цзэдуна глубочайшее впечатление, возродив его потускневшую веру в мощь СССР, а также новые надежды на неисчерпаемые возможности социализма“⁶. К теме спутника он то и дело обращался и в своих выступлениях на московских ноябрьских совещаниях братских партий, восхищаясь тем, как СССР, „запустив вверх большую штуковину“, вырвался вперед, а если не остановится на достигнутом, далеко опередит капиталистический мир и заставит человечество избавиться от страха⁶. Именно спутник стал для Мао наилучшим свидетельством не только приемлемости советского опыта для других партий, но и перевеса сил социализма над силами капитализма („ветер с Востока довлеет над ветром с Запада“). На фоне таких исторических перспектив „небольшие шероховатости“ в отношениях между КПСС и КПК, по словам Мао, – „это незначительное“⁷.

В первой половине ноября в Москве в течение нескольких дней представители КПСС М. Суслов, О. Куусинен, П. Поспелов, Б. Пономарев, Ю. Андропов, П. Юдин согласуют с делегацией КПК текст декларации предсто-

¹ Президиум ЦК КПСС. Т. 1, с. 279.

² См. постановление Президиума: Президиум ЦК КПСС. Т. 2, с. 718.

³ От Чжоу Эньлая, посетившего Москву в январе 1957 г., советские лидеры были вынуждены услышать горькие для себя вещи – о том, „что односторонней постановкой вопроса о культе личности мы причинили известный ущерб делу“ (См. в изложении Д. Шепилова на июньском пленуме ЦК КПСС 1957 г.: Исторический архив, 1993, N 4, с. 17).

⁴ Кулик Б. Т., Советско-китайский раскол: причины и последствия. М., 2000, с. 207-208. Там же. С.213.

⁵ Там же, с. 213.

⁶ Тексты выступлений Мао на узком и широком совещаниях компартий 14, 16 и 18 ноября см.: Выступления Мао Цзэ-дуна, ранее не публиковавшиеся в китайской печати. Перевод с китайского. Вып. 2 (июль 1957 - декабрь 1958 г.). М., 1975, с. 78-81, 88-101. Следует заметить, что высказывание Мао не только не противоречило установкам Москвы, но перекликалось с идеологией Хрущева „догнать и перегнать Америку“, выдвинутой весной 1957 г.

⁷ Там же, с. 80.

ящего совещания компартий. Предметом главных споров вновь стал тезис о мирном пути к социализму. В предложенных китайцами поправках по сути отрицалась возможность перехода к социализму через завоевание большинства в буржуазном парламенте и это ставило под сомнение правомерность советской позиции об открывающихся в современную эпоху широких перспективах мирного пути к новому обществу. На заседании Президиума ЦК КПСС от 10 ноября решено было „настаивать на своей позиции“¹. В конце концов был найден компромиссный вариант: при всей предпочтительности мирного способа осуществления социалистической революции, соответствующего интересам народа, существует и реальная возможность немирного пути, поскольку власти никто добровольно не уступает². Проект декларации, подготовленный ЦК КПСС и доработанный совместно с делегацией ЦК КПК, был представлен от имени двух партий неофициальной редакционной комиссии (рабочей группе) из представителей разных партий, которая рассмотрела также замечания, поступившие от коммунистов других стран. На ее заседаниях тоже продолжались споры вокруг содержания и отдельных формулировок декларации³.

Инициатором главных дискуссий была польская делегация. В ходе обсуждения она усомнилась в целесообразности слишком жесткой критики американского империализма. По ее мнению, это может охладить готовность к сближению с СССР и его союзниками тех политиков в западных странах, которые выступают за мирное сосуществование (позиция во многом перекликалась с югославской). Возобладала, однако, точка зрения о том, что нужно четко определять, кто главный враг мирового коммунистического движения. Восторжествовала позиция КПК, настаивавшей на предельно жестких формулировках – они были в окончательном варианте еще более ужесточены в сравнении с проектом, представленным СССР: добавлена, в частности, фраза об агрессивных кругах США, как „злейших врагах народных масс“, которые „сами себе готовят гибель“⁴.

В тексте декларации было сохранено положение о том, что ревизионизм как международное течение представляет собой главную опасность для мирового рабочего движения. Вместе с тем под влиянием позиции не только ПОРП, но и ИКП, чьи представители участвовали в обсуждении текста декларации, в итоговый документ был включен тезис о том, что каждая партия

¹ См. запись: Президиум ЦК КПСС. Т. 1, с. 280.

² См. окончательный текст Декларации Совещания представителей коммунистических и рабочих партий социалистических стран: Правда, 1957. 22 ноября.

³ См. об этом в изложении Кадара: *Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956-1959*, pp. 235-250. См. также источник румынского происхождения – запись выступления главы румынской делегации на совещании премьер-министра Киву Стойка на пленуме ЦК Румынской рабочей партии 14 декабря: *Intre Beijing și Moscova. Romania și conflictul Sovieto-Chinez*. Vol. 1. 1957-1965. București, 2004, pp. 24-42.

⁴ Ср. отработанный проект декларации, утвержденный 10 ноября на заседании Президиума ЦК КПСС для дальнейшей работы по его согласованию с КПК (Президиум ЦК КПСС. Т. 2, с. 721-730), и окончательный текст, принятый на Совещании и опубликованный в „Правде” 22 ноября. О ходе работы над декларацией свидетельствуют ее различные варианты, хранящиеся в Венгерском государственном архиве: MOL, 288.f 9/1959/10 б.е.

сама должна решать, что для нее в настоящей момент (сектантство или догматизм) является главной опасностью.

Споры о ревизионизме, начавшись на заседаниях рабочей группы, были продолжены на обоих совещаниях – узком и широком. Я. Кадар в полемике прежде всего с членами польской делегации отстаивал жесткую позицию¹. Приободренный указанием в итоговом документе на ревизионизм как главную опасность, он дал понять с трибуны международного коммунистического форума, что „предатель“ Имре Надь не избежит ответственности за причастность к „контрреволюции“, и его заявление было поддержано всеми делегациями кроме польской². Слова не расходились с делом. Именно в дни работы московского совещания в Будапеште был вынесен приговор по делу Тибора Дери и других писателей, получивших различные сроки тюремного заключения за свою деятельность в 1956 г.

О венгерских событиях вспоминали многие выступавшие (главным образом в контексте критики агрессивной политики империализма) и все без исключения участники обоих совещаний, включая поляков и югославов, выразили так или иначе солидарность с правительством Кадара и удовлетворение ходом консолидации. Всего только год возглавляющий свою партию (прошлая деятельность которой к тому же, как показали события осени 1956 г., способствовала подрыву престижа всего коммунистического движения), Кадар впервые был принят на равных более авторитетными в международном плане коллегами. Это придало ему уверенности, сказалось на содержании и риторике выступлений. Венгерский лидер говорил не только о значении пролетарского интернационализма (неразрывно связанного, в его представлении, с проблемой отношения к СССР и советскому опыту), но и о том, что венгерская партия должна прислушиваться к мнению как своего, так и международного рабочего класса, и здесь не может быть никакого противоречия: оказать своим опытом помощь международному рабочему классу любая партия может только в том случае, если учитывает национальные особенности³.

Кадар не настаивал на том, чтобы в программные документы совещаний были включены положения с выражением солидарности с венгерским правительством. Восторжествовало китайское предложение не уделять венгерским событиям слишком большого внимания как делу решенному – иначе враг может подумать о том, что в Венгрии дела обстоят не совсем благополучно. Надо сказать, что положение в Венгрии в ноябре 1957 г. уже совсем не беспокоило Хрущева, так что 15 ноября в ходе встречи с делегацией ВСРП

¹ Его спровоцировало на спор прозвучавшее на заседании рабочей группы заявление польского премьер-министра Ю. Циранкевича о том, что в Венгрии вообще-то не все было так просто, поскольку восстали и боролись рабочие и студенты. Таким образом, вопрос об оценке характера венгерских событий не был пока еще полностью закрыт в мировом коммунистическом движении. См. об этом в изложении Кадара на заседании Политбюро ЦК ВСРП 29 ноября: Top secret. Magyar-jugoszláv kapcsolatok 1956-1959, pp. 235-250.

² См. выступление Кадара на широком совещании компартий 19 ноября. См.: там же, с. 231-234.

³ См. выступления Кадара на совещаниях компартий 16 и 19 ноября: там же, с. 227-229, 231-234.

он уделит больше внимания ближневосточным делам, нежели венгерским¹.

Особая позиция ПОРП на совещании проявилась и в спорах о том, надо ли включать в декларацию положение о существовании социалистического лагеря и о том, что ведущую роль в нем играет СССР. Польская делегация считала включение этого тезиса тактически неверным, ибо оно может быть воспринято как возвращение старых – сталинских и коминформовских методов.

Когда речь заходила об СССР и его ведущей роли, советская сторона не проявляла активности, напротив, неоднократно выступая с заверениями о том, что КПСС не претендует на руководящие позиции и ни на кого не собирается давить. Так, что касается идеи проведения (наряду с совещанием компартий соцстран) более широкого совещания с участием делегаций всех компартий, приглашенных на юбилейные торжества, то Москва в своей переписке с компартиями не хотела подавать себя ее инициатором, пыталась создать впечатление спонтанного ее возникновения вследствие выраженного многими компартиями желания в ходе московских встреч обменяться мнениями по самому широкому кругу интересующих вопросов². Незадолго до совещания Советский Союз не только запустил спутник, ставший сенсацией года, но еще до этого, в августе, провел успешное испытание межконтинентальных ракет, что ознаменовало собой достижение им временного военного превосходства над США. В свете этих событий советская сторона менее всего нуждалась в том, чтобы нарочито напоминать о своей силе и роли, играемой на международной арене. Уверенность СССР, КПСС и мирового коммунистического движения в своих силах – таков был главный лейтмотив выступления представителя КПСС М. Суслова на широком совещании³.

Ведущую роль КПСС отстаивал в своих выступлениях глава делегации КПК Мао Цзэдун. По его мнению, ни одно движение не может обойтись без своего лидера, как есть лидер и у врагов – американский империализм („змея без головы не может ползать“); КПСС должна стать лидером международного коммунистического движения, поскольку обладает наибольшим опытом. Выход из Суэцкого кризиса осени 1956 г. нагляднее всего доказал не только военную мощь, но и моральную силу СССР. Советский опыт, говорил Мао, полезен даже в той своей части, которую можно считать ошибочной -- ошибки, допущенные при жизни Сталина, должны послужить предосте-

¹ См. запись: там же, с. 230-231.

² См., например, письмо Хрущева Кадару от 29 октября: там же, с. 219-221. Вопрос о том, насколько спонтанно возникла идея широкого совещания, нуждается в дальнейшем изучении.

³ См.: Суслов М. А., Марксизм-ленинизм и современная эпоха. Избранные речи и статьи в 3-х томах. Том. 1. М., 1982, с. 267-295. Как известно из документов, первоначально вынашивалась идея проведения 7 ноября на Красной площади в присутствии представителей иностранных компартий большого военного парада. Но уже в сентябре от нее отказались, ссылаясь на возражения польских и югославских товарищей. М. Суслов говорил об этом Я. Кадару при посещении венгерским лидером Москвы (См.: Szovjet dokumentum Kádár János és Marosán György az SZKP vezetőivel folytatott 1957. szeptember 25-i megbeszéléséről. Közlő Baráth M. - Századok, 2006, N 5). После октябрьских сообщений прессы о запуске спутника и межконтинентальных ракет тем более уже не надо было демонстрировать военную мощь социалистических стран парадом на Красной площади.

режением. Говоря о значении советского опыта, китайский лидер пытался скорректировать и оценку Сталина, данную на XX съезде: „Сталин, осуществляя руководство партией Советского Союза, проделал великую работу. Его достижения – главное, а недостатки и ошибки – второстепенные“¹. Вместе с тем он готов был признать, что в сравнении со сталинскими временами стиль работы советских товарищей изменился в лучшую сторону – теперь можно ощущать равноправие компартий. Большое внимание Мао уделил необходимости единства коммунистического движения („Если мы будем разрознены, то окажемся бессильными“) и выразил удовлетворение тем, что совещание проходит в обстановке большой сплоченности. При всей декларативной готовности Мао признать за КПСС право на лидерство, его активность на обоих совещаниях и явно выраженные, всеми замеченные претензии на роль теоретика и толкователя марксизма-ленинизма отражали не только усиление позиций КПК в мировом коммунистическом движении, но и ее претензии на еще большее повышение своей роли.

Отношения КПСС и КПК не были безоблачными, но они были пока еще относительно стабильными, обеим партиям вопреки уже назревавшим противоречиям и взаимному недовольству в 1957 г. пока удавалось создавать видимость единства². Вместе с тем в выступлениях Мао проявился и специфический китайский подход к проблемам международных отношений, содержащий в себе зародыши будущих острых споров с КПСС. Достаточно напомнить его шокировавший многих, особенно западных коммунистов тезис о том, что в случае возникновения атомной войны „в крайнем случае погибнет половина людей, но останется еще другая половина, зато империализм будет стерт с лица земли и весь мир станет социалистическим“³. На московском совещании Мао с удовлетворением говорил о том, что принятая декларация „не содержит элементов ревизионизма или оппортунизма“⁴, и согласился с включением в ее текст тезиса о значении XX съезда КПСС, решения которого положили начало новому этапу в коммунистическом движении. Однако впоследствии, в условиях ухудшения отношений двух веду-

¹ Выступления Мао Цзэ-дуна, ранее не публиковавшиеся в китайской печати, с. 101.

² Об отношениях Мао с советскими лидерами в этот период и его поведении во время пребывания в Москве см.: Панцов А.В., Мао Цзэдун (серия ЖЗЛ). М., 2007.

³ Выступления Мао Цзэ-дуна, ранее не публиковавшиеся в китайской печати, с. 94. Это положение дополнялось тезисом о том, что Китаю война в сущности не очень страшна, поскольку он находится на начальной стадии социалистического строительства (иными словами, почти нечего разрушать). А. В. Панцов в вышеуказанной биографии Мао приводит, ссылаясь на воспоминания переводчика, диалог между Мао и П. Тольятти. На вопрос итальянского коммуниста, останется ли после ядерной войны хоть один итальянец, Мао якобы ответил более чем циничным вопросом: „а почему вы считаете, что итальянцы столь важны для человечества?“

Хотя вышеуказанное положение Мао в ходе межпартийной полемики начала 1960-х годов неоднократно критиковалось с советской стороны, оно по сути своей лишь развивало и заостряло прозвучавшее в отчетном докладе Хрущева на XX съезде КПСС высказывание о том, что „капитализм найдет себе могилу в новой мировой войне“ (Правда, 1956. 15 февраля). О том, что „третья мировая война приведет к краху мировой капиталистической системы“, говорил в своем выступлении на съезде и Г. Маленков (См.: XX съезд КПСС. Стенографический отчет. Т. 1. М., 1956, с. 432).

⁴ Выступления Мао Цзэ-дуна, ранее не публиковавшиеся в китайской печати, с. 88.

щих коммунистических партий, он пытался доказать, что советская сторона в ноябре 1957 г. настояла на внесении в текст итогового документа некоторых ревизионистских установок XX съезда¹. С другой стороны, некоторые положения Мао, прозвучавшие на совещаниях (например, об американском империализме как „бумажном тигре“), послужили позже объектом полемики со стороны КПСС – руководство КПК критиковалось за авантюризм в оценке международной ситуации, затушевывание катастрофической опасности ядерной войны². Впрочем, публичное приветствие Мао на юбилейной сессии Верховного Совета СССР 6 ноября несколько контрастировало с его не предназначенными для печати выступлениями на совещаниях компартий. В нем была выражена приверженность делу мира, сделан акцент на принципах мирного сосуществования³. В целом позицию КПК характеризовал оптимизм в отношении перспектив социализма, в одном из своих выступлений на совещаниях Мао привел длинную цепочку доказательств в обоснование тезиса о том, что силы социализма сильнее своего врага, даже если пока еще и не превзошли его экономически.

Споры вокруг текста декларации шли на заседаниях межпартийной рабочей группы, но после того, как на пленарное заседание открывшегося совещания был вынесен отработанный, согласованный проект, дискуссий уже фактически не было. При всей жесткости критики американского империализма, а также ревизионизма как „главной опасности“ для мирового коммунистического движения, Декларация Совещания представителей коммунистических и рабочих партий социалистических стран (Москва, 14-16 ноября 1957 г.) и развивавшее ее основные положения выступление М. Суслова на широком совещании компартий 16 ноября подтвердили принципиальные установки XX съезда о возможности предотвращения войны в современную эпоху, о многообразии форм перехода к социализму и предпочтительности мирного пути, о необходимости сотрудничества с социалистическими партиями в борьбе за мир и единства действий со всеми прогрессивными силами (в том числе патриотической буржуазией) в борьбе с империализмом. Были подтверждены также важнейшие положения Декларации правительства СССР от 30 октября 1956 г. об основах развития и дальнейшего укрепления дружбы и сотрудничества между Советским Союзом и другими социалистическими странами – о том, что отношения между соцстранами строятся на принципах равноправия, уважения территориальной целостности, государственной независимости и суверенитета, невмешательства во внутренние дела. Опыт венгерских событий не дал оснований пересматривать справедливость этих положений (и шире – стратегию XX съезда) и вместе с тем заставил составителей декларации сделать немаловажное добавление о том, что вышеназванные принципы не исчерпывают всей сущности отношений между социалистическими странами; неотъемлемой частью их взаимоотношений является братская взаимопомощь, в которой находит свое действен-

¹ Кулик Б.Т., Советско-китайский раскол: причины и последствия, с. 212.

² См. заявления советского правительства (Правда, 1963. 4 августа; 21 августа; 21-22 сентября).

³ Правда, 1957. 7 ноября.

ное проявление принцип пролетарского интернационализма. Западные комментаторы вместе с тем не могли пройти мимо более резких в сравнении с XX съездом КПСС формулировок в отношении сил, оппонирующих мировому коммунизму, что со стороны КПСС в определенной мере было данью компромиссу с КПК в интересах достижения единства мирового коммунистического движения.

Итоговый документ совещания компартий социалистических стран констатировал сплоченность братских партий, единство взглядов по принципиальным вопросам. В окончательный, опубликованный вариант декларации в сравнении с проектом, утвержденным 10 ноября, не вошел тезис о ведущей роли КПСС и о том, что за КПСС закрепляется функция по созыву будущих совещаний. Хотя московское совещание 1957 г. прошло под знаком усиления китайского влияния, позиция ПОРП в данном случае перевесила мнение КПК, советская сторона сочла тактически нецелесообразной акцентировку в итоговом публичном документе совещания вышеуказанных положений.

16 ноября совещание компартий социалистических стран завершило работу и в тот же день открылось широкое совещание представителей всех компартий, прибывших в Москву на юбилейные торжества (проходило до 19 ноября). Открывшее его выступление М. Суслова, повторив и уточнив основные положения декларации, несколько смягчило жесткость некоторых заявленных в ней тезисов (в частности, им было предложено более дифференцированное отношение к западной элите). Вместе с тем главный идеолог КПСС дал понять соратникам по движению, что политика мирного сосуществования не представляет угрозы для мирового коммунизма, поскольку опирается на достигнутое Советским Союзом военное превосходство.

Выступление Суслова давало простор для разных толкований. Так, положение о том, что в современных условиях в капиталистических странах „рабочий класс и его политические партии имеют возможность объединить вокруг себя на демократической платформе подавляющее большинство народа“¹, получил развитие в выступлении П. Тольятти, обрисовавшего развернутую программу действий компартий по установлению союза с широким слоем трудящихся². Подспудно содержащаяся в выступлении Тольятти критика сектантских тенденций в деятельности ряда западных компартий вызвала полемику. Так, лидер французских коммунистов М. Торез, отмежевываясь от Тольятти, сделал акцент на критике ревизионизма как главной опасности. Изложенная Тольятти программа структурной реорганизации всей капиталистической системы при всех его ритуальных оговорках носила выраженный социал-реформистский характер, к чему мировое коммунистическое движение явно не было готово. В то же время на совещании много говорилось о необходимости учитывать местные условия: каждая из партий сама лучше знает, какими методами следует бороться у себя дома за общие

¹ Суслов М.А., Марксизм-ленинизм и современная эпоха. Т. 1, с. 287.

² На русском языке: О политическом курсе нашей партии. Выступление на Московском совещании представителей 64 коммунистических и рабочих партий 18 ноября 1957 г. – В: Тольятти П., Избранные статьи и речи. Том II (Декабрь 1956 года - 1964). М., 1965, с. 101-115.

для всех цели.

Важное место в работе широкого совещания занимали вопросы борьбы за мир. Был принят Манифест мира, подписанный всеми делегациями, включая югославскую¹. В основе манифеста лежал польский проект, доработанный совместно с КПСС. По решению московских совещаний в Праге стал издаваться международный коммунистический журнал „Проблемы мира и социализма“ (№ 1 вышел в сентябре 1958 г.).

Участие в московских встречах чехословацкой делегации было прервано пришедшей из Праги вестью о смерти президента страны А. Запотоцкого, а участие румынской делегации омрачено авиационной катастрофой во Внуковском аэропорту. В результате неудачного приземления самолета погиб министр иностранных дел Румынии Г. Преотьяса, а некоторые другие члены делегации получили ранения или серьезные ушибы. Лидер румынской компартии Г. Георгиу-Деж не поехал в Москву, ссылаясь на болезнь, румынскую делегацию возглавлял премьер-министр Киву Стойка. Согласно распространенной версии, в общем имеющей под собой основания, Деж, зная об отказе югославы подписать итоговую декларацию, предполагал, что на конференции будет звучать острая критика в адрес СКЮ, и хотел заранее от нее отмежеваться. Он принимал во внимание неплохо складывавшиеся румыно-югославские отношения и не хотел ими жертвовать, сужая тем самым поле внешнеполитических маневров для Румынии. Предчувствия румын относительно предстоящей антиюгославской кампании оказались, впрочем, в то время преувеличенными.

В Москве румынская делегация полностью солидаризировалась с линией КПСС, не обозначив своей особой позиции ни по одному из обсуждавшихся вопросов. Эту линию она отстаивала не только в ходе работы совещаний (а также межпартийной рабочей группы по подготовке текста декларации), но и во время встреч с польскими делегатами. Имеющиеся источники отражают заявленную в Москве жесткую позицию РРП в вопросе о ревизионизме как главной опасности для мирового коммунистического движения, что в общем соответствовало линии пленума ЦК, состоявшегося в конце июня – начале июля. Несмотря на некоторую уже начавшуюся идеологическую близость курсу КПК, во всех своих выступлениях представители румынской партии ни в коем случае старались не акцентировать советско-китайских разногласий. Можно согласиться с мнением о том, что послушное следование линии Москвы дало свой результат – став для советского руководства важным аргументом в пользу согласия на вывод войск из Румынии в 1958 г.²

Прошедшие под знаком единства московские совещания компартий

¹ Правда, 1957. 23 ноября.

² Подробный анализ позиции руководства румынской компартии на московских совещаниях 1957 г. см.: Cătănuș D., PMR și evoluțiile ideologice din lagărul comunist. De la Revoluția ungară din 1956 la Consfățuirea de la Moscova din noiembrie 1957. – In: Politica externă comunistă și exil anticomunist. Anuarul Institutului roman de istorie recentă. Vol. II. București, 2003. Из имеющихся источников наиболее важный – вышеупомянутая запись выступления Киву Стойка на пленуме ЦК 14 декабря.

(ноябрь 1957 г.) свидетельствовали о том, что к 40-летию юбилею октябрьской революции в России мировое коммунистическое движение преодолело временные трудности, порожденные XX съездом КПСС и связанные с необходимостью разоблачения Сталина и отмежевания от его методов. Выход мирового коммунизма из кризиса в немалой мере был связан со значительным ростом военно-политической мощи СССР, что проявилось в запуске спутника и испытании межконтинентальных ракет. Впрочем, уже в июне 1958 г. в деятельности западных компартий вновь проявились кризисные явления, что было связано с вынесением смертного приговора И. Надю, вызвавшим крайне болезненную реакцию многих коммунистов и им сочувствующих в разных странах мира.

В Москве ценой взаимных уступок удалось достичь временного компромисса между КПСС и КПК. Переведения споров в публичную плоскость удалось избежать, хотя различие позиций, проявившихся на совещании, предвещало последующее, довольно скорое расхождение компартий двух больших коммунистических держав. Явной неудачей закончилась только новая, очередная попытка хрущевского руководства теснее привязать к СССР режим Тито в Югославии. Через считанные месяцы, с принятием новой программы СКЮ, была развязана антиюгославская кампания, впрочем, далеко не достигшая остроты конца 1940-х – начала 1950-х годов. Только в 1960-е годы, в условиях глубокого раскола между КПСС и КПК, в Москве смирились (зная о непримиримости отношения Пекина к белградским „ревизионистам“) с особым статусом Югославии и прекратили все заведомо бесплодные попытки вовлечь нейтральное социалистическое государство, заинтересованное в экономическом сотрудничестве с СССР, в советскую сферу влияния.

The Rock Opera „Stephen, the King” as a Source for the Opposition of the Cultural Elite in Hungary in the 1980s

Tomoki Watanabe (Institute of History – BAS)

1. PREFACE

A clear understanding about the Eastern and Central European countries during their socialist period has not been provided yet. As to the freedom of expression, we can say there are still very few objective analyses. Even in contemporary Japan the grasp of the socialist system, being influenced by the fact of its collapse, is not particularly deepened. In particular, as the capitalistic economy used to support the variety of countries, its socialist counterpart used to preserve their own characteristics, too. The author presumes that such variety was guaranteed also in fields different to economy. The situation in the socialist countries must be thereupon a result from the complexity of various conditions, which actually emerged after World War II. I would like to give as an example the People's Republic of Hungary during the government of János Kádár. He came to power after the Hungarian revolution as a head of a puppet regime and was Hungary's leader from 1956 to 1988. Under his rule the country was called „the freest barrack”. There is already a certain interpretation of Kádár's regime adopted by the Japanese researchers, which claims that compared to the other Eastern European countries the freedom of expression in Hungary was guaranteed to some extent. In the studies of Hungarian historians, represented by Éva Ständeyski and others, who research the relationship between authors and government, we can read many statements about how the government used to restrict the freedom of speech. In spite of such kind of studies, there are also interpretations, introduced by Ignác Romsics in his „History of Hungary in XXth Century”, admitting the significant progress, achieved by Kádár's government in comparison with the situation under Rákosi. The urge to write my thesis is the pursuit of authors' efforts who were trying to recover part of their freedom robbed by the Socialist system. The contemporary material used for that goal is the rock opera „István, a Király” [„Stephen, the King”].

This work, being written in 1983, is the first Hungarian rock opera. In order to analyse the piece the author of the thesis interviewed the current musical director of the Budapest Opera László Makláry, who, when the rock opera was written, was responsible for conducting the orchestra in the piece. So, I was given a clue about the goal that the piece was pursuing for and the standard in the government's decisions about the permissibility of new works and performances in the popular culture. Additionally, I would like to refer to what – having in mind the complexity of that time – the authors, who were acting under the surveillance of

the party, were trying to express, as well as to the changes in the government's people attitude. With the help of this observation I analyse the general attitude of the Hungarian people towards the Socialist system before and after 1980.

1.1. THE CULTURAL POLICY OF THE HUNGARIAN GOVERNMENT AFTER 1956

After World War II Hungary and all other Central European countries were included in the Soviet Bloc. Until 1956 the government headed by Mátyás Rákosi (1892-1971) was carrying out a stalinist policy. An economic policy driving for the typical for the socialism preference for heavy industry and the most violent purge among the other Central European countries were launched; approximately 130 people were executed¹. From 1956 (the year of the Hungarian revolution) to the turning point of 1989 the Kádár's government implemented a policy of „soft dictatorship”. Hungary of this period, compared to the other socialist countries, was called „the most cheerful barrack”. It can be said the Kádár's regime is what the reaction of the people against the dictatorship of Rákosi culminated after passing through the events of the Revolution. It is needed to observe how the government recovered its feelings of cooperation with intellectuals under this political conditions and whether this government worked on the building of the „most cheerful barrack”. In the course of this building the works that were allowable and not allowable became clearly discernible.

1.2. THE BUILDING OF KÁDÁR'S REGIME

Kádár's regime appeared as a puppet government and was perceived as such widely abroad. After the Revolution Kádár ordered the execution of 350 people and imprisoned 22 000 people². The prime minister during the Revolution – Imre Nagy (1896-1958) and his fellows were accused of counter-revolutionary attempts and sentenced to death. So, when establishing the new government, Kádár initially aimed at mopping up the resistance and gaining a complete control over the government. After coming to the end of this stage he began to grope for reconciliation with the masses and tried to regain their trust in the administration.

The reason he engaged in regaining the trust of people so hurriedly, was the need for rebuilding the fatigued Hungarian economy. Particularly the agricultural sector collapsed due to the policy of forced collectivization under Rákosi. Kádár endeavored to accomplish the collectivization. It had been driven forward at a very drastic pace³. Then he reformed the Stalinist model of giving priority to the heavy industry branches such as steel production and helped the development of the light industry, much more responding to the people's demands. This policy contributed to the improvement of the living standard of the masses. Then the proclamation of the „New Economical Mechanism”, which was planned by Rezső Nyers (1923-),

¹ Romsics Ignác, Magyarország története a XX. században. Bp., 2004, pp. 344-345.

² Op. cit., p. 406.

³ Op. cit., pp. 420-421.

was approved by Kádár. It became a starting point of reforms which were supposed to be accelerated according to the decision of the Party Congress, held in 1968¹.

1.3. THE POLITICAL TENDENCIES IN HUNGARY AFTER THE REVOLUTION OF 1956 AS THEY WERE VIEWED BY USSR

What meaning had the Hungarian revolution according to USSR? It is possible to guess about this to some extent, judging from the following material. After Stalin's death USSR began to soften the severity of its political system. The historian Baráth Magdolna assumes that before the events in 1956 Khrushchov was relatively tolerant to the specific political line in every socialist country². But in the declaration from October 30, 1956 in spite of proclaiming guarantees for independence and autonomy, Khrushchov seemed to have already changed his previous intentions³.

That is the way in which all the Hungarian political tendencies under Kádár's regime were influenced by the view of USSR's government. Of course, from the standpoint of Hungary, another intervention by USSR had to be avoided anyway. So, what I try to explore next is the cultural policy implemented by Kádár under the abovementioned restrictions.

1.4. ABOUT THE RELATIONSHIP BETWEEN THE GOVERNMENT AND THE AUTHORS

At first I am going to refer slightly to the cultural policy, accepted by the regime of Rákosi, that preceded the Kádár's rule. The cultural policy of Rákosi's regime showed the same features as every typical Stalinist dictatorship. At this time, between 1949 and 1953 or 4 years long, the position of the Minister of Peoples Education was occupied by József Révai (1898-1959) – the right hand of Rákosi. Révai declared war against the avant-garde art, revanchism and nationalism⁴.

As a result an institution called State Protection Department (Államvédelmi Osztály, abbr. ÁVO) was established within the Interior Ministry. Its function was to watch over and control thinking tendencies in the society. Afterwards this structure was renamed to State Protection Authority (Államvédelmi Hatóság, abbr. ÁVH). The information from abroad was restricted, radio stations were preliminarily determined as well, one could receive a signal only from several stations. The above depicted situation represents what the life of the Hungarian people actually was at that time. It can be said that the Revolution of 1956 was a result from the policy of the Hungarian Working Peoples Party (MDP), that disturbed the society from the very beginning with such a cultural policy as the above mentioned.

¹ Op. cit., p. 439.

² On a session of the 20th Congress of USSR in February 1956 Khrushchov already proclaimed that "The development of the socialist countries is symbolized by an absolute autonomy and independence in the fields of economy and politics, in every sense of the word." See: Rainer, M. János (Ed.), *A hatvanas évek Magyarországon*. Bp., 2004, p. 32.

³ Op. cit., p.32.

⁴ Romsics Ignác, *Op. cit.*, 2004, p. 366.

The political system under Kádár was established out of the whirl of the Revolution, and the leaders ought to realize that the revival of the relationship between the government and the deeply injured intellectuals was essentially important¹.

As a result the intellectuals were released from the duty to obey the platform of the Hungarian Socialist Workers Party (MSzMP). Regarding this matter the big progress of the new rulers compared with the previous regime was obvious. But as to the role of USSR played in the Hungarian Revolution, similar to the past days, any criticism of the totalitarian political system headed by MSzMP was not allowed. Such a criticism against USSR was taboo and this preoccupation was proclaimed as an official political line in August 1958. Compared to Rákosi's regime the new achievements were very significant². During Kádár's rule the State Protection Agency has never been reestablished³.

2. DETAILS ABOUT "STEPHEN, THE KING"

2.1. THE STORY

This piece was written as the first Hungarian rock opera in 1983. Not only the contemporary rock musicians, but also a classical orchestra and the State Dance Ensemble participated in its realization, it mobilized all notable representatives of the Hungarian music. The piece contained a lot of politically provocative elements and in spite of the worry about a possible prohibition, the performance was finally allowed. "Stephen, the King" was based on the events of the foundation of Christian Hungary by the beatified king Stephen and his enthronement, both dating back to 1000 A.C. This is a story, which centers on the conflict between Stephen, on one hand, who was baptized and intended to become a king and Koppany, on the other hand, who wanted to fight against Christianity in order to preserve the religious tradition of the tribes. The whole story about their distress and struggles is depicted in detail. The words the king spoke in a whisper in the last act of the opera, picturing his coronation, are very significant; he says to himself: "My Lord, Now I am with You and without You" (Veled, Uram, de nélkülöd). The confession, imbedded in his words shows clearly, that he was devastated by his reluctant participation in the warfare. Especially he realizes that this pain is caused by his God. After killing Koppany and his supporters, Stephen, who wanted to avoid the military collision with people of the same blood, had already not a reason to believe in God, because his divine existence justified their murder. The last scene, which contains the intimate confession of Stephen struck a chord with the Hungarian people.

¹ There is an impressive phrase, characterizing the guideline of the cultural policy under Kádár's regime: "Aki nincsen ellenünk, az velünk van", that is "Not being against us you are together with us". This is a saying from a MSzMP Congress in 1962. Under this motto the Hungarian authors managed to obtain a restricted freedom of expression. See: op. cit., p. 496.

² Op. cit., p. 496.

³ The role of the State Protection Agency was played by the Internal Ministry, Second Department until 1962. After that its successor was the Third Department, office 3. The personnel was reduced from 4864 to 113 people and the structure itself has shrunk. See: Urbán Attila, *Rubicon –ÁVO-ÁVH-III/III 2007/1.*, p. 59.

2.2. THE REACTION OF THE HUNGARIAN SOCIETY AT THE TIME WHEN „STEPHEN, THE KING” WAS WRITTEN

The first presentation of the piece was on August 18, 1983 on the King's hill, situated in the Budapest City Park¹. We can also read about this event from the newspapers at that time. Information on the place of performance, detailed explanation of the acts and the intention of MAFILM to make a movie of it, based on a record from the stage were announced in an issue of the daily newspaper „*Népszabadság*” on the following day². Other daily paper – „*Népszava*” – also favored the piece with a positive review³.

The first Hungarian rock opera got an extremely positive feedback. Because of that its performance was repeated on August 20. This date is commemorated as Saint Stephen's Day and at that time also as the Constitution day. Further, I want to explain how the pieces of the subcultures in the Socialist system managed to come to life. When writing my thesis I managed to interview László Makláry who was involved in the creation of this work. This interview makes the author staff's thoughts of that time understandable for us.

The piece was planned to be based on the play written by Miklós Boldizsár under the name of “Turn of the Millenium”⁴. In the 1970s János Bródy and Levente Szörényi, who took charge of the lyrics and music, had already begun to think about establishing the image of the rock music stage art⁵. Actually, from the interview with Makláry, we can also come to some conclusions about the situation after deciding to produce this work. He says the following: “All preparations took about a year and a half, not more than two years. The people, participating directly in the performance, had been rehearsing from 9 to 11 months. As a result from the hard work, this piece became the most successful one in the history of the Hungarian music. Until nowadays (2002) it has been awarded four times with the Golden Disc Award. It has been extremely rare to give this award to such kind of stage art pieces. Except that the work had also an unprecedented commercial success, compared to others of its kind.”⁶

According to Makláry the essence of the events at that time consists in the following few points:

“The way I was involved in this work was to become its musical redactor. My function was to adjust the different music styles to a consistent whole. The lyrics was created by János Bródy and the melody – by Levente Szörényi. At first Levente Szörényi made the music. After that, because they had never been performing stage pieces, I had to edit the musical part and give it a shape, suitable for orchestra. Finally we accomplished the work through applying the revolutionary

¹ Gréczy Zsolt, Retkes Attila. Bp., 2003, p. 64.

² *Népszabadság*, 1983.08.19., p. 8.

³ *Népszava*, 1983.08.19., p. 6. “The director Koltaly Gábor said he would be glad if the staff of the piece and the audience could use some from the material in his movie, when they have something in mind and something to express. His wish will be fulfilled, surely.”

⁴ István, a Király. Brochure with CD. Hungaroton-Gong kft. 1993.

⁵ Gréczy Zs., Op. cit., 2003, p. 64.

⁶ Interview, 2002.01.22.

Bródy's verses to the rest. Szörényi was trying to make from the compiled popular music pieces more than a mere sequence of melodies. In order to maintain universality of the sound, we also applied the manner to use Hungarian folk music. As far as I know, Szörényi was the first who dared to do so. Afterwards, he selected the proper melody theme for the *dramatis personae*. Every character received his responding melody. It was devised according to the particularities of the character. For example duchess Gizella and the German prince were represented by a melody resembling Gregorian chant, Koppány – by a dynamic Hungarian rhythm and Stephen – by a gentle tune. So the combination became much more rock opera than only rock. I think, we were the first that made such an attempt. The prototype of this piece was “Turn of the Millenium” from Miklós Boldizsár. But in the process of work we added original elements, absent in the written form. This is the figure of Réka – Koppány's daughter.”¹

After the release “Stephen, the King” became the greatest hit of its kind unheard-of in Hungary² and in the next year, 1984 it was played in Szeged as well³. It became popular even among the Hungarians abroad⁴. Additionally the first rock opera in the Soviet Bloc came under the spotlight all over the world and was covered by some media even in Japan⁵.

The main topic in the rock opera is the conflict between Stephen and Koppány. The authors obviously thought that both of them had righteous reason to fight. Both believed in their ideals and fought to make them real for dear of their lives. About the nature of their relationship Maklár made the following statement:

“I think Bródy and Szörényi did not make the piece with the intention to give absolute legitimation to someone's deeds. Stephen's choice to have himself baptised and all that this decision led to, is not undoubtedly evaluated by scholars, there are still a lot of disputes on this matter and probably, a lot of possible diverse interpretations due to the different personal views.”⁶

Bródy, the author of the lyrics, assumes, that “Stephen, the King” has obtained once more an actual meaning, when the we had to face the disputes over Hungary's membership in EU; particularly if we have in mind the conflict between Stephen and Koppány. Indeed, the current press on the country to rush into allegiance to the Western superpower EU, resonates with the idea of the conflict, implied in the piece. Bródy oneself makes the following statement in an interview from 2002, when the 20th anniversary of “Stephen, the King” was commemorated⁷:

¹ Ibid.

² Gréczy Zs., *Op. cit.*, 2003, p. 67.

³ Interview, 2002.01.22.

⁴ Gréczy Zs., *Op. cit.*, 2003, p. 67.

⁵ Hukaya Sitosi, Hungarian people, “obsessed” with the rock opera – the historical play “Stephen, the king”. – *Asahi, Evening issue* (heading Culture), 1985.13.02. (Wednesday).

⁶ Interview, 2002.01.22.

⁷ Gréczy Zs., *Op. cit.*, 2003, p. 67.

“The piece has already new meaning, we can say, since people began to argue for and against the membership in the European Union. The split between them now resembles the analogous events 1000 years back in the history... When showing their disagree on Hungary’s membership, a lot of people intertwine their thoughts with the story of king Stephen. So one ceases being able to explain his view to others calmly.”¹

Moreover, from the moment, when this piece was played for the first time, some people began to perceive it as analogous to the Revolution from 1956. There are several evidences, supporting this opinion, but Maklárý, being one from the authors, denies that such intentions of the staff were present from the very beginning. About their intentions he says the following:

“Tracing back to historical events Bródy and Szörényi just wanted to convey the fact that restrictions of the human freedom were and are always present, whatever the reasons be.”²

So as Maklárý was interviewed in 2007, he emphasized that, in order to maintain universality, this piece used a historical subject and finally managed to remain immortal. As to the doubts whether this piece was referring to the Hungarian Revolution or not, he denies it flatly:

“Stephen, the King” was written exactly with the goal to depict the great deed of the foundation of the Hungarian state in 1000.”³

The fact, that this work is very popular until now in Hungary, is because the intentions and the way of expression of the authors were proper and truthful.

2.3. ABOUT THE STAFF OF THE ROCK OPERA

At first Bródy and Szörényi were member of a rock group, called “Illés” and so they became popular in the music-makers community. We can say these both have played a very significant role in the history of the popular music. Maklárý was a man of the classical music. His presence in the creative staff of the rock opera is an eccentric step. But even because so much people managed to cooperate on one stage, can prove the wide range of abilities of the contemporary Hungarian musicians.

János Bródy: his debut was in 1964, being one of the founders of “Illés”. He also provided lyrics to singers, such as Zsuzsa Koncz for a piece named “If I were a rose”. Because there was a problem in the text, the records were withdrawn from the market by the record company voluntarily. On February 12, 1982 he authored

¹ Op. cit., p. 67-69.

² Interview, 2002.01.22.

³ Interview, 2002/01/22.

the first Hungarian rock ballade “Kelemen, The Stonemason”. In “Stephen, the King” he was the author of the lyrics.

Levente Szörényi: In 1965 he was involved in “Illés”. In August 1983 together with Bródy he worked on the melodies of “Stephen, the King”. In 1993, again with Bródy, he authored the rock opera “Attila, the Sword of God”.

László Makláry: From 1972 to 1975 he was director of the Szeged State Theatre. From 1975 to 1977 he was leading the Budapest Infants’ Dramatic Company. Afterwards, until 1981 he was working at the Madách Theatre as conductor and as a musical supervisor. In “Stephen, the King” he was responsible for the musical redaction.

3. THE DIFFERENCE BETWEEN THE TWO APPROACHES OF THE GOVERNMENT TOWARDS THE AUTHORS. ABOUT THE REASONS.

3.1. THE PROBLEM WITH THE HUNGARIANS OUTSIDE THEIR MOTHERLAND, RAISED BY GYULA ILLYÉS

Until now, looking over the situation at the time, when “Stephen, the King” was written, we managed to catch a glimpse of the cultural policy during Kádár’s regime and some of the manifestations, applied by the authors in their works. Here I want also to introduce another case. In spite of the variations in the degree of antagonism between the government and the rock operas of the 1980s on the one side, and the writers of the 1960s-1970s, on the other, we can say, the authorities continued to be concerned about the effusion of nationalist feelings. This was the case with the writer Gyula Illyés (1912-1983), who also was a parliamentary member – he had such a conflict with MSzMP. In the beginning of the 1960s, Illyés brought into question the status of the Hungarians in Transylvania. After 1956, under Kádár’s regime, the relations with the other socialist countries became crucial. Because of that any criticism of the socialist allies had to be avoided. Of course any reference to the territories, abandoned by the Kingdom of Hungary by the force of Treaties of Trianon and Paris, was taboo as well. It was difficult to emphasize the fact that this lands previously belonged to Hungary and to write books, containing any information about the current status of Hungarian communities abroad. Under these conditions, Illyés raised the problem of this Hungarian population. He particularly appealed for criticism of the severe treatment of people of Hungarian descendant, living in Rumania under the rule of Ceaușescu. But MSzMP, just wanting to preserve the good relationship with the socialist countries, almost neglected his statements. But MSzMP did not miss to punish him for his activity. The unwillingness of the Party to recognize his attempts spread over a long period. In the first place, in 1962, they refused to give him the award, scheduled to be handed over on his 60th anniversary¹. The government canceled the performance of one of his plays. Additionally the Cultural committee severely criticized his works,

¹ Ständeisky, Éva, A Hosszú ’60-as évek. – Rubicon, 2004, N 8-9, p. 88.

that were supposed to be played. Responding to this pressure Illyés continued to speak about this problem in more enthusiastic voice. The Committee began to think about reduction of his works' tirage. The man, who supervised the MSZMP cultural policy, who was chief of the Committee and who also used to occupy the position of vice-premier – György Aczél (1917-1991) – attempted to advise him against these anti-government activities, talking to him directly, but they failed to reach agreement. Illyés continued to write about the problems of the Hungarians abroad, by means of publications in a French newspaper, because he had fled into France in 1923 due to political reasons. His exile continued until 1926¹. He had contacts then with French representatives of the avant-garde art, and the friendships with them were brought to life in a new context. After that, he announced his position on the problem with the Hungarians, living in neighbor countries, to some media outside Hungary. Hungary's government insisted on showing disapproval of these actions. Even Kádár himself said during a session of Party's Central Committee on February 8, 1963, that "The nationalists have particularly strong affinity for Illyés's ideas, regarding them as an evidence that their nationalist ideas will come to life again."² On a session of the Cultural committee in 1973 the Aczél's vision about nationalism is put down clearly. So, we can understand that the government had an unfavorable opinion of the nationalism³.

Illyés published once again articles regarding the Hungarians outside the borders of their motherland on December 12, 1977 in a Hungarian newspaper. These were actually one longer text, titled "Válasz Herdernek és Adynak" ["Response to Herder and Ady"], divided in two articles, published on December 12, 1977 and January 1, 1978 in the daily newspaper "Magyar Nemzet" ["Hungarian Nation"]⁴. But even then government's general attitude to this problem did not change. The essays and other texts of the same author, published before in "L'Express" and gathered in a new collection, titled "Szellem és erőszak" ["Spirit and violence"] were printed in 1978, but did not appear in the bookstores; they had to stay away from the readers for ten years. There is also a letter, sent on June 18, 1979 by Aczél to Kádár about the handling of this problem:

"The sale of this book must be prohibited. This is because it has to do not only with the Hungarians outside Hungary, but also with our political position as government – it may cause problems. I do not recommend at all to allow the appearance of this book on the bookshop shelves."⁵

Finally, the book that was practically prohibited, was available to purchase

¹ Op. cit., p. 88.

² Op. cit., p. 89.

³ "If petty bourgeoisie and the egoism come together, they fuse into nationalism. We have to fight against such people. Of course, we don't want to cooperate with pessimism, cosmopolitanism and nostalgia. We want to cooperate with people, whose ideology is Marxist and Socialist patriotism." See: Országos Agitációs Propaganda és Művelődési Tanács. Bp.: Kossuth Kiadó, 1973, p. 101.

⁴ Magyar Nemzet, 1977.25.12., p. 19; 1978.01.01, p. 9.

⁵ Huszár, Tibor (Ed.), Kedves, jó KÁDÁR elvtárs! Bp.: Osiris kiadó, 2002, p. 540.

only in 1988.¹

Compared to the long struggle between Illyés and the government, the reaction of the Party to the rock opera “Stephen, the King”, written in 1983, seems to be very mild. What was the reason for the difference between the attitudes of the same government towards this two cases? Makláry says the following about the possible reason for the successful performance of the rock opera after all:

“There was a clear difference between the situation in 1973, when the release of “If I were a Rose”, which grew into longing for freedom, inspiring modern song, was prohibited and the situation, when “Stephen, the King” was written. As we were working on the rock opera, the symptoms of a rebellion were already clearly perceived. The government did not want to let serious affairs move ahead in a hidden place. They preferred to control us, holding us next to them; so they could interfere at any time in our work. That is the reason, I suppose, to permit our performance.”²

The melody of “If I were a rose” was sung in 1973 by the above-mentioned singer Koncz Zsuzsa. Soon after becoming popular, record’s sale was stopped. The author of the lyrics was Bródy. The release was banned until 1984.

Where did these changes come from? From the insufficiency in the government’s institutions after the time mercilessly went by? Or the government was forced to change its attitude due to a pressing situation? I want to observe the veer in government’s policy from Illyés to “Stephen, the King”.

3.2. ABOUT THE POSSIBLE EXTERNAL FACTORS

Illyés wanted to inform the readers about the miserable condition of the Hungarians outside their country in the lost territories, which the government overlooked because of diplomatic reasons. The government tried to stop the spreading of this information by the means of suppression of his activity as a writer.

The reason for this approach was to preserve the relations with the rest of the Soviet Bloc unchanged at any rate, after Hungary had lost its reliability with the uprising against Socialism. That was the basic policy under Kádár’s rule. Kádár ceased using such institutions like State Defense Agency. The main way to administer the cultural life of the nation became the indirect pressure on intellectuals in order to let them to go over again to the official ideology. There was not any change in government’s position, that the arousal of nationalism could ruin Hungary’s diplomatic profits.

But since the beginning of the 1970s the Hungarian government gradually began to change its attitude towards the problem.

In 1970 Illyés, Lajos Lőrincze and others established a movement in support of the mother tongue. In 1972 Peoples’ Republic of Hungary did a revision of its Constitution. At that time, the country clearly guaranteed equal rights to all minor-

¹ Árgus archívum http://argus.hu/2003_07/i_pasztor.html

² Interview, 2002.01.22.

ity groups in Hungary such as Bulgarians, Rumanians, Germans, Roms etc. with a supplemental provision¹.

At the time when the Constitution from 1949 was established, the use of the mother tongue and the education through it was guaranteed, but after the revision from 1972 a step further led to the recognition of "equal" languages. That was the right of many minorities to use their languages exactly as the majority – the Hungarians – used their own. That was in contrast to the situation in Rumania. Except that, in its Constitution, Peoples' Republic of Hungary proclaimed that the building of Socialism, ruled by the working class, is already accomplished. In the Constitution from 1949, second article, first section, there is a definition of the country as a "country of workers and peasants"². According to the revision from 1972, "Peoples' Republic of Hungary is a socialist country"³. In the same period the other socialist countries underwent analogous changes and Hungary attempted not to be late with the same, in order to improve the situation after the Hungarian Revolution. In other words this step was a compensation for the previous attempt to escape from the Eastern Bloc and a clear will to break off with the past. So, arranging its relations with the other socialist countries on the base of equality, Hungary gradually managed to appeal for the rights of the Hungarians in the neighbor countries.

In 1975, on a session of the Conference of Security and Cooperation in Europe, held in Helsinki, Hungary's government raised the problem for the first time. In his speech Kádár himself touched on this matter⁴.

In his speech he emphasized that the Hungarians had been living 1 100 years in the Carpathians, but because of their historical mistakes, they had to lose these territories. He also referred to the real situation, that they had to live and survive as a minority. This approach of the government was very timid, but the tendency to soften the restrictions against nationalists, who were interested in the problems of the Hungarians in the neighboring states, was initiated⁵. Afterwards, in 1977 – in Belgrade, in 1980 – in Madrid, in 1983 – in Ottawa, almost every time when international conferences were held, the Hungarian delegation used to raise this problem again and again. In the late 1980s this tendency was strengthened.

In 1988 the relations between Rumania and Hungary became acutely worse due to the project of the Rumanian government, named "Plan for rearrangement of the territory"⁶. Between 1970s and 1980s the relations with the other social-

¹ "Peoples' Republic of Hungary guarantees to all people, living on its territory, equal rights in using their mother languages, in supporting and refining their unique culture." 61. § (3).

² <http://www.complex.hu/1956/kereses.php?loaddoc=94900020.TV&time=19720426>

³ <http://www.complex.hu/1956/kereses.php?loaddoc=94900020.TV&time=19490820>

⁴ <http://www.complex.hu/1956/kereses.php?loaddoc=94900020.TV&time=19720426>

⁵ "We are here, on this historical meeting, representing all Hungarians. We commemorate 1100 anniversary from the foundation of our country in the heart of Europe, between the two big rivers – Danube and Tisa. After suffering great casualties in the First World War, we've lost 2/3 from our lands. In World War II we chose the wrong ally, and have lost 8% from our population; the whole country was devastated." See: Romsics Ignác, *Magyarország története...*, Bp., 2004, p. 517.

⁶ *Op. cit.*, p. 517.

⁷ *Ibid.*: "Romania began to rearrange the territories of 7 000 of 13 000 villages, situated in the country and destroyed the traditional houses there. Because the majority of the destroyed districts were Hun-

ist countries changed dramatically, particularly with Rumania. Hungary gradually ceased restricting the nationalist feelings within the country. The old status of the country after the Hungarian Revolution, when the possible reactions of USSR had to be taken into account, began to soften and was supposed to become defunct.

3.3. ABOUT THE POSSIBLE INTERNAL REASONS

As to the administrators of the Hungarian socialism in the course of 25 years, we can wonder, whether they were obsessed with the realization and support of the socialist system really. There is an interesting material regarding this question. Imre Pozsgay (1933-) is one from the notable politicians, who have played a significant role in the turnover in 1989. He belonged to the reformists' wing of MSzMP and during the events in 1989 was Minister of Democratization. He was involved in the cultural policy of the Party and was Culture minister from 1976 to 1980 and from 1980 to 1982. Sitosi Hukaya had the chance to interview Pozsgay in March 1987; the politician expressed his opinion about Communism. According to the interview by Sitosi Hukaya this opinion may be the following:

“As Imre Pozsgay told the author of this interview, he used to believe that the triumph of Communism must lead to an ideal society. At the beginning he noticed all these contradictions and problems in the society, but he did not consider them as defects of Communism as a theory. He thought, they may be a result from the lack of morality in the Party members and in the cadre, involved in the administration. But facing the fact that the communist government all over the world were coercive, in 1970s he began to fear that certain structural flaws in Marxism itself may exist. So in 1983 he decided to work for a social-democratic system with many political parties, that had to replace the old one, based on the dictatorship of a single party.”¹

If one has in mind the context of the time, this statements began to seem not very reliable. But he always used to belong to the reformists' group within the Party and he was also deeply involved in the government activities. He was a chief of the Hungarian Patriotic Peoples' Front (HNF) from 1982 to 1988 under Kádár's regime. At this time HNF's official newspaper “Magyar Nemzet” was a promoter of the reformists' ideas². Except that Pozsgay participated as first lector in the meeting in Lakitelek on September 27, 1987.³ This meeting used the house of one intellectual, named Sándor Lezsák and all participants were reformist intellectuals⁴. We can understand that, participating in this meeting, he obviously sympathized with them and was even their spear carrier. He was leading reformist

garian regions, over 10 000 Hungarians with Rumanian citizenship had to flee from Transylvania to the Western countries, passing through Hungary.”

¹ Op. cit., p. 31.

² Ibid.

³ Op. cit., p. 41.

⁴ Romsics Ignác, *Volt egyszer egy rendszerváltás*. Bp.: Rubicon Kiadó, 2003, p. 59.

from 1980s but as can be seen from the following statement, he even goes surprisingly further in his radicalism:

“The author (of the interview) met Pozsgay for the first time in March 1987 and he declared that the social-democratic ethics can not accept the existence of Communism. He claimed that Communism will not survive until the beginning of the 21st Century. He said “If we could think logically and morally as well, we could realize, that Communism had been doomed and it should necessarily transform into a socialdemocratic system with many political parties.”¹

When we read even only this of his statements, we can rather not assume, that he believed in the future of Communism. These words do not seem to be spoken out by a man, who was MSzMP’s member and a government official. To what extent was his opinion honest? Additionally we cannot say clearly what the influence of his words was on his own activities in the subsequent events in 1989. Pozsgay participated also in the cultural policy of the Party in the 1970s. For example when the Illyes’s work “Spirit and Violence” was prohibited, he was minister of Culture. It is not clear whether he still used to believe in the communistic ideal under the guidance of Aczél, or he simply did not manage to disobey it. Anyway this statement is significant, it let us think about some aspects of the cultural policy of the late MSzMP. He was minister of Culture when “Stephen, the King” was written. So, the piece was successfully played. Therefore the difference between the government position about “Spirit and violence” and “Stephen, the King” is big.

And what was the reason? Was it the liberalization in the cultural life, caused by the minister of Arts – Pozsgay, who gave up on the socialistic ideal? Or it were the symptoms for greater changes? The musical supervisor of the rock opera – Makláry – says that “the signs of a rebellion were all around”. Really the situation began to change. The Lakitelek meeting with Pozsgay as a participant, the signs of changes in Hungary’s government attitude after the Conference for Security and Cooperation in Europe – all these changes are obvious. Are not they one from the evidences for the ruination of the basic principle of suppressing nationalism, established by Aczél’s administration? If we judge from this social changes, we can say, the new way to treat “Stephen, the King” was not only a personal will of Pozsgay, but also a result of following the change in the mind of the whole nation. There is also possibility that the content of the interview was only representing the common view of the Hungarians on the subject. Anyway at that time Hungary undoubtedly was in a difficult situation, and many Party members were questioning their own attitude to support the old Socialist system.

4. CONCLUSION

So, we understood that the authors of Socialist Hungary managed to show the biggest possible resistance under the restrictions of the government. Except

¹ Hukaya Sitosi, A report about the cultural situation in Hungary. Japan Foundation, 1994, p. 17.

that we can see that the politicians actually groped after an improvement of the unfavorable diplomatic and internal political conditions. We can see that from the interview mentioned above, and from Pozsgay's activity during the fall of Communism in 1989. The change in the government attitude, represented by the first steps in the 1960s, when Illyés was suppressed and by the position of the same towards the typical piece of the popular culture "Stephen, the King" was written, came after the solving of another problems, first of which was the Transylvanian problem. But we can not consider the reasons of these changes as a mere product of the time, going by. The author of this thesis observed that namely the tolerant policy of Kádár was probably the base for producing politicians of new generation, beginning with Pozsgay, who could maintain reforms. So, as a result from the mixture of activities, caused by the speculations of authors and politicians, the "most cheerful barrack" under Kádár's regime was born and the atmosphere of freedom there became one of the elements that led to a political change. Reading the above-mentioned interview, we can see a politician, who went over his formal status of socialist, seeking a responsible vision for the future of his country and nation. This interview is also an important evidence about the way he and his supporters had to walk in order to reach a decision. The atmosphere of the cheerful barrack and the positive approach of the politicians can be considered as reasons for the change in the political system in Central and Eastern Europe in 1989. What could clarify the real situation in detail about the original meaning of the activities of authors and politicians, is probably a method of research, not that does not dwell to much upon their formal relationship in ideological context.

The Bulgarian Model of Transition: Privatization and the Emergence of the New Economic Actors in the 1990s

Iliyana Marcheva (Institute of History – BAS)

In the Bulgarian scholarly literature and probably in the Hungarian one the transition of the 1990s is a subject of research mainly for economists, sociologists and politicians. Here I am going to present their studies as well as to offer my own analysis on the processes, but made from a historian's point of view, that is adhering to the principle of historicism. Since there was a crucial upheaval of the society during the transition period I prefer using "economic actors" to "economic elite" because then these two categories could not be clearly demarcated and could be used more or less as synonyms.

As in all East European states, the change of property and emergence of the relating to it new economic actors and elite became a key problem of the Bulgarian political development in the 1990s. The destiny of all these interrelated processes was in the hands of the new political elite that was taking shape. The Bulgarian economic elite is considered to have emancipated itself from the political elite during government of the National Movement Simeon II (NDSV) t. i. in the period of 2001-2005¹. For that reason I am going to dwell on the Bulgarian economic elite's formation from 1989 until 2000.

The Bulgarian model of transition reveals some typological similarities with the processes in the other East European states, but it also does have some specificities. They are connected with the particularities of the political transformation – weaker dissident movements as compared to Poland, lack of resistance experience as compared to Hungary, Poland and Czechoslovakia, but most of all, much stronger and stable communist party which managed to retain its leading positions at the beginning of the transition. As it is well-known Bulgarian Communist Party won an absolute majority in the first free election in 1990. That is why in Bulgaria the new political elite included not only the democratic opposition represented by the Union of Democratic Forces (UDF) that emerged on the December 7, 1989 but also the strong reformist faction of the communist party. The latter was renamed Bulgarian Socialist Party (BSP) on April 3, 1990.

I find it necessary to declare that I come round to Prof. Ivan Chalakov's standpoint, who distinguished the party nomenclature from the economic nomenclature although they both constituted the whole communist elite. The former exerted control on the cadres and the latter controlled production². It is evident that

¹ Мрежите на прехода. Какво се случи в България след 1989 г. С., 2008, с. 266.

² Ibid., pp. 43-53.

at the beginning of the transition the new political elite was not homogeneous and one can expect that this would reflect on the process of economic elite's formation. The new economic actors born in the unique historical transition sought for being legitimized by politicians because of the ways they had got the economic power. The privatization was the one but not the unique way of such transformation.

From the point of view of privatization it is important to point out that Bulgarians do not have a long experience in the small private urban business, as compared to the Hungarians. Their experience is mainly to be found in the agricultural sphere, where together with the cooperative units (the co-called Labour Cooperative Agricultural Farms (TKZS) the private economy was allowed from 1945s and was deliberately tolerated by the Bulgarian authorities from the 1960s. What was more from mid 1980s private or semiprivate methods of managing of the land were openly promoted at the expense of the Agro-industrial Complex (APK) which combined the production and the processing of agricultural produce.

Broadly speaking, the prehistory of privatization dates back to the time of perestroika, of the Todor Zhivkov's government and the 1985-1989's Bulgarian Communist Party (BKP). From the governmental documents that have been adopted it could be judged that there was an attempt to follow the Chinese model of reforms, as actually was also the case of the Hungarians – namely, by the means of encouraging small private business in the sphere of services, trade, light industry (*Council of Ministers Decree No. 35 of July 1987*) and transformation of state enterprises into firms and joint-stock companies with managing directors (*by Decree 56 of January and Decree No. 36 of July 1989*), as well as transforming the district and regional branches of State Saving Bank (DSK) and the eight branch banks into commercial banks (*by Council of Ministers Decree No. 19 of 19 May 1989*)¹. These reforms aimed at overcoming the estrangement of all producing classes from the property in order to make economy more efficient. Thus the official strategy of the perestroika could be characterized as a prelude to transition. It was connected with the reformation efforts of the old leader and his circle. Their political goal was to keep some power for themselves. “We are doing things in such a way as some power to be left for us, too” – said T. Zhivkov frankly to his Chinese hosts in May 1987. For that reason he speaks of integrated socialist property distributed to the direct producers which should make a group of the real new economic actors².

This program was put into practice at the beginning of transition – in 1989-1990, when the state economic activity in the sphere of industry and agriculture was transformed into a joint-stock one, and in the sphere of tourism, trade and services it was envisaged to rent the state and municipal property to private persons³. The registration of citizens' firms under 1989, *Decree 56* was underway, which was called an entrepreneurial boom – 400 000 one-man companies at the average were registered annually. However, the most important transformations took place

¹ Димитров, М. (съст.), Акционерната собственост в преходната икономика. С., 1994, с. 125.

² Марчева, И., Перестройката в светлината на модернизацията. – Историческо бъдеще, 2003, № 1-2, с. 79-96.

³ Governmental Decree № 36 of 1990. – В: Димитров, М. (съст.), *Op. cit.*, 1994, p. 125.

in the sphere of banking and insurance – by 1991, 82 new commercial banks were established¹.

Thus the two groups of economic actors have already appeared: the so-called authentic small entrepreneurs and the so-called economic nomenclature or technocrats, later they would be called “red directors”. It was the latter one which could be expected to be future economic elite. One can subsume not only the directors of industrial state enterprises united in at average 100 State Economic Associations (DSO) but also the chairmen of agricultural cooperatives and transformed banks. These directors were elected by the boards of managers of the joint-stock companies or cooperatives as it was stipulated in the normative documents under *Decree 56* and thus it were assumed that they had justified the confidence of the workers and employees.

Along with this program, however, in the course of the political changes the hidden program of transition gradually started to take shape in the circle of the so called reformers within the BKP. Being much stronger as compared to their counterparts in Hungary they strived to get control over economic resources by taking use of political power as far as they possessed it in the course of the transition.

To begin with the fact that they won the battle against the old leader and his circle, ousted and stigmatized at the end of 1989 – at the plenums of November 10, December 8, and December 11-13. In this way in Bulgaria was cleared the road of transition to capitalism. The problem was that there were the ex-communists that firstly took this road.

In 1990 two independent governments of the so called reformers from BKP/BSP ruled. Their ideas for transition to market economy were launched in the 1990 program of US experts led by Dr. Richard Rahn and Dr. Ronald Utt who were commissioned by Andrey Lukanov. Lukanov was the Bulgarian prime minister and leader of the ex-communist reformers at that time. The Rahn-Utt program envisaged privatization carried out in stages: rapid privatization in view of attracting foreign investors to the most lucrative industries such as textile, furniture, housing construction, electronics; sale of the sites taken on lease, as it is seen from the Hungarian experience of 1988 and after², and finally, destatization of the heavy industry sites. Rahn and Utt advised for transparency in the procedures, for in 1990 there were suspicions in the society the representatives of the economic and political nomenclature might take advantage of the privatization, because the people did not have sufficient private capital in the DSK³. These attitudes prevailed in the media and in the society and for that reason the partial privatization of some state enterprises that was carried out in 1990 (through buying shares from the personnel under *Decree 56 and Decree 36 of 1989*) was stopped by a moratorium⁴. The moratorium was passed in August 1990 by the Grand National Assembly (GNA) because of the political and economic weakness of the new opposition and its fears

¹ Op. cit., p. 126.

² Bulgarian Economic Growth and Transition Project. National Chamber Fondation, 1990, SPS corp&Minitech Corp./U.S.A /in Bulgarian/, chapter 4.

³ Работническо дело, 1990, № 67 (8.03.)

⁴ Василев, Й., Приватизацията. Какво трябва да знаем? Какво трябва да правим? С., 1993, с. 64.

that at that moment it was unable to take part in the privatization. But the moratorium was to the advantage also of the former communist nomenclature which had managed to win absolute majority in the GNA (1990-1991), as, after settling their accounts with political opponents in the leadership of their own party the so called reformers engaged into a battle against the so called economic nomenclature – the directors of the one hundred branch DSOs which they regarded as major rivals in the struggles for taking control over the economy¹. It has been accepted that in the 1980s DSOs were a kind of socialist corporations, where the industrial branches' production, home and foreign trade, applied scientific works were concentrated. They were served by 8 branch banks transformed into commercial banks in 1989 as it was mentioned above. Such big associations were Balkancar, Bulgartabak, Milk Industry, IZOT, Electron, Pharmachim, etc. Their directors were highly qualified, having long experience in the management of big structures. With the liberalization of prices on February 1, 1991 these big enterprises started to generate loses, the so called bad credits, because they were in hard currency to the transformed commercial banks and could not be diminished by the increasing inflation in Bulgarian levs. However, these industrial complexes were powerful enough to manage if they had the support of the state. But they did not have such support, for as early as 1987 began the process of their downsizing as an outcome of the struggle between economic and party nomenclature, which was personified in the struggle between Andrey Lukanov and Ognyan Doinov and which ended up with the defeat of the latter as a leader of the technocrats at the end of 1988².

The US experts' prescriptions in 1990 were also directed towards demonopolization and decorporativization, although or probably right because the markets of the major DSOs were abroad – in the USSR, Europe and in the countries of the Third World. Similar fate was envisaged in 1989 and 1990 for the giants in agriculture – the about 287 APKs³. Such was also the thinking of Bulgarian economic experts including those from the opposition, because they, unlike their East European colleagues were trained not in the West, but in Bulgaria or in the USSR⁴. Public attitudes were the same, too.

Dimitar Popov's broad coalition government (1991) in which the major economic ministries were given to the opposition continued the battle against economic nomenclature in industry and agriculture. With a governmental Decree of the summer of 1991, DSOs were transformed, i. e. they were downsized once again with the aim of "demonopolization and increasing their competitiveness" under the new market conditions. Thus out of 2 200 enterprises united in approximately one hundred DSOs emerged about 7 000 enterprises, the whose production links were upset and the control exercised on them from the center was quite ineffective, not to say impossible. The same happened with APKs and TKZSs already

¹ Мрежите на прехода..., 2008, с. 190-191.

² Никова, Г., Живковата икономическа реформа, перестройката и стартът на скритата приватизация. – Сп. Исторически преглед, 2003, № 5-6, с. 121-130.

³ Мрежите на прехода..., 2008, с. 174; Марчева, И., Аграрната реформа 1991-2001 през погледа на историка. – В: Приноси в чест на проф. Стайко Трифонов. Съст. И. Баева. С., 2009, с. 367-392

⁴ Мрежите на прехода..., 2008, с. 190.

with the application of *the Law on the Land* adopted by the GNA in 1991, because it allowed setting up several cooperatives in a particular village when lands were restituted to the ex-owners in ideal borders¹.

On the one hand, that made the management of the economy too complicated, but on the other hand, the weak state control gave much freedom to the directors and chairmen of cooperatives to show abilities for survival in the new circumstances. However, they were put under the constant pressure of the newly emerged – in December 1989 – trade unions: the former state supported, transformed into independent – KNSB (Independent Syndicates Confederation in Bulgaria) and the new one, connected with the opposition called “Podkrepa” (Support), which actually played the role of stormers of the political class. For they headed the protests aimed at the change of the directors of particular enterprises under the influence of the political head offices².

When the first democratic government of the former opposition came to power in October 1991-1992 it undertook the successive squaring of accounts with the old economic elite, particularly in important structural enterprises. It started with disbanding of economic ministries and carrying out a purge – lustration. The result was an inexperienced and ideologized, but politically loyal new bureaucracy. Thus in the newly established Ministry of Industry and Trade only 24 of the old cadres were reappointed. The same was the fate of the so called “red directors”: in 1991-1992 about ten thousand economic leaders of various calibers were dismissed³. The reason for that was a political one. The former opposition sought for its social base, but was unable to find it in the economic nomenclature because of its communist past. The opposition did not make any difference between party and economic nomenclature and that deprived the latter from the opportunity to put into practice its long-time experience in government and in this way become an important part of the new economic actors.

The so called authentic entrepreneurs that have emerged – people who set up their own small firms for services, particularly in the sphere of transport, healthcare, retail trade, etc., had neither economic experience, nor sufficient resources. In order to develop their business quite often they acted on the edge of the law, such as for example the so called suitcase merchants – middlemen of cheap goods from Turkey or the drivers of fixed route buses who did not issue tickets. This type of a small entrepreneur that was already brilliantly described by Hernando de Soto in his book “The Other Path” could not be a reliable basis for the opposition because it further had to solidify its status.

The first UDF government turned to the pre-communist structures which were in existence until 1944 and gave priority to the real restitution of land and urban property. That was the big difference as compared to the privatization carried out in the other countries in transition – in Bulgaria natural restitution was carried out first, in full scale and under eased terms. Moreover, the first UDF Prime Minister Philip Dimitrov warned in 1992 that privatization would not provide for

¹ Марчева, И., *Op. cit.*, 2009, p. 370.

² Мрежите на прехода ..., 2008, с. 325.

³ Тенев, И., Истината за разруката в индустрията. – Дума, 1996, № 261 (11.04.).

eased procedures for Bulgarian businessmen so that they can learn to compete better with the foreign businessmen. Some of the former politicians (D. L.) later said that this move was suggested to the UDF leaders by the party reformers through the State Security structures which had a hold on them because of their previous cooperation and thus was dealt one more blow on the economic nomenclature and the authentic entrepreneurs. Over 600 000 restitutes appeared to be rentiers. The only benefit of the restitution was the fact that this type of privatization created solid and clear owners, even though lacking economic motivation. But bearing in mind that in contrast to other East-European countries in pre-war Bulgaria almost every peasant had his own land it was not a surprise that the economic results of the UDF's policy were land fragmentation, decapitalization of industry and agriculture. Foreign investors were also of small scale, mainly Greek and Turkish, who preferred to make green field investments.

More lucrative and rapid profits were made in the sphere of trade, finances, drugs smuggling, gambling, prostitution, etc. Particularly favourable for this business were the wars in former Yugoslavia and the imposed Yugo embargo. It prevented big foreign investors. However, the people who could undertake this type of business – illegal or on the edge of the law, had to have particular skills, knowledge, connections. These were the dismissed officers from the former State Security, sportsmen from the power sports such as wrestlers, karate players, etc., criminologists, foreign trade officials. They had connections with the criminal world; they knew particular channels, etc. As early as 1990 they established their formations, called power groupings, such as Multigroup, SIK, First Private Bank, Orel Insurance Company, even their Union of Citizens Economic Initiative and tacitly started to call themselves G-13. These were the new economic actors that are most difficult to study. They were connected with the so called reformers in the BSP, at least with a part of them that was personified by Lukanov. Legends appeared about these new actors and their creation regarding received suitcases full of money, but these suitcases are rather a metaphor, as has noted an important representative of this type of businessmen, namely Dimitar Ivanov – the head of the political police until 1989, and later co-founder and advisor of one of the most powerful groupings, Multigroup.

They engaged into racketeering on small firms and created the so called rent-seeking and assets stripping economy – they stood at the entrance and the exit of the state enterprise and started draining it. They were not ashamed to use even the trade unions. It is not a coincidence that one of the leaders of “Podkrepa” Radoslav Nenov later became vice-president of “Multigroup”¹. The same took place in agriculture: they set the purchase prices as they had bought the stores and the processing enterprises beforehand. It was considered that these groupings were connected with the party nomenclature and that it had commissioned them a part of its power in order to be able to use them for establishing its power in the economy. Classical example of this gives the former Prime Minister A. Lukanov who declared in 1995 he was leaving politics and planning to be a businessman only. His murder in

¹ Александров, Г., Бизнесът на синдикатите. – Капитал, 2004, № 5 (01.04.).

1996 which is still unsolved is accepted by the researchers as a symbolic act, i. e. the power groups wanted to free themselves from the control of their puppeteers. A good opportunity for that and for becoming owners of a real, clean property was offered to them by the forthcoming mass privatization.

The real privatization was delayed: only one law was adopted in this direction – the *Law of April 23, 1992* which was amended in 1994. This law followed the strategy of the late *perestroika*: downsizing of the enterprises, their transformation into trade associations in which the state changed its proprietary rights into rights over stock and thus became a “rather outside proprietor” (after Ivo Hristov); reducing the state control to administrative-political appointments of the high management of these state trade associations¹. Thus the government preserved the mechanism for exerting pressure on the economic nomenclature which managed to survive and to maintain a part of the enterprises that were assigned to it, particularly in spheres which were unattractive to the groupings.

Mass privatization gave those groupings the possibility to present themselves as “*earnest private persons*”, “*as nationally responsible capitalists*” – an image they aspired to. For, according to the ideology of transition, in order this image to be publicly acceptable, in the process of the privatization of property that has been created through the labour of ordinary people a notion of visibility as regards justice should be established. In 1995-1996 Zhan Videnov’s left-wing government passed six laws on privatization, following the then successful Czech model of mass, voucher privatization, with the idea to attract more people to the restructuring of the property. Cash privatization was applied only in the case of the soda-producing giant Soda Works in Devnya. However, it was exactly at that time when 35% of the state assets were privatized that the groups made an attempt to come into sight. This happened with the establishment of the privatization funds, numbering 81, which could also be private according to the Bulgarian law. Then a part of the dismissed economic directors became more active, establishing such funds together with those of the power groups. Later, however, they were transformed into holdings and investment associations and by now they have all been bought by foreign investors.

Actually from the end of the 1990s new processes in the relations between the economic actors and the political class are observed. Having assisted UDF in taking the power in 1997 the power groups were marginalized, mutually killing each other in the struggle for markets of their semilegal goods and gradually disappearing as a factor on a national scale. They continued to be active at a local level. They disappeared with the active participation of the politicians – already at the time of Zhan Videnov it was considered that the circle of firms Orion, which he was accused to favour, was his attempt to cope with the power groups of the so called reformers in BSP. Besides, he continued the administrative-political line of control of the state enterprises and dismissed 430 economic leaders out of 1700 according to information of Bulgarian Industrial Chambre, because of suspicions they were people from the groups which drained the enterprises².

¹ Мрежите на прехода..., 2008, с. 297.

² Мрежите на прехода..., 2008, с. 475.

During the Ivan Kostov's government (1997-2001) was adopted the successive lustration law regarding the state servants (1998), already nine years after the beginning of the changes, he showed the desire to put a legal hindrance to the access to the state apparatus of the economic cadres of the previous regime, by the way, in order to be kept aside of privatization¹. That was the reason why the people who visibly benefited from privatization initially appeared to be mostly relatives of the politicians or the politicians themselves. An explicit example in this regard are the husband of the minister of foreign affairs in the government of Ivan Kostov – Nadezhda Mihaylova, who later became also a leader of the UDF, who bought a huge ex Central Committee of BKP garage downtown only for a song or the brother of the new UDF leader – Ekaterina Mihaylova – Borislav Mihaylov who became a chief executive director of the State Insurance Institute (DZI)².

The Ivan Kostov's government contributed to a similar union of the political and business elite also in another way – through the *Law on Public Errands*. It obliged the state structures and the municipalities to carry out tender for everything they were to buy. These tenders were announced in the newspapers and they were carried out by the directors of the institutions which did not have the capacity and skills of the stock-broker, but could benefit from the deals. Thus an additional setting for the corruption was created, by neglecting the existent since 1991 commodity exchange³. At the same time Ivan Kostov also created a circle of firms called Olympus, and the foundation of his wife “Bulgaria” started to blackmail businessmen for donations. Thus belts of firms around the political parties were created. The leader of a third important party – the Movement for Rights and Freedoms (DPS) openly said that it was actually the very sense of transition – when changing the parties, the favoured firms to be changed, too.

By the end of the 1990s the new economic actors were a more or less established category, which however never became an oligarchy as was the case of their Russian or Ukrainian colleagues. These were middle-class businessmen which depended on the political elite, already seen as a “blue nomenclature”⁴. On the other hand, the reliance on restitution as a strategy of the major right-wing party in Bulgaria in the end deprived it of social basis and provoked constantly the emergence of new formations such as NDSV and GERB (Citizens for the European Development of Bulgaria) (let alone BSP), which claimed to represent the active Bulgarian businessmen.

It seemed that the right-wing parties were involved and favoured more by the foreign capital. They carried out the accelerated privatization in 1997-2001 and in 2001-2005, which was already a cash privatization based on the Hungarian model and in it seemed that the Bulgarian economic actors were lacking or appeared as brokers of foreigners as was the case of MK Kremikovtsi. Major state firms were privatized in all spheres of the economy, infrastructure, transport, energy, and communications. These were large-scale sites as the oil refinery “Neftochim”, the

¹ Савов, Ст., Икономика на прехода. С., 1999, с. 392.

² Братовчедски кръгове въртят бизнес. – Труд, 2001.06.28.

³ Ibid.

⁴ Мрежите на прехода..., 2008, с. 258.

steelworks combine Kremikovtsi, the Fertilizer plant Agropolichim, the National Air Company Balkan, the big banks “Expressbank” and “Bulbank”, OBB, Bulgarian telecommunications. They became foreign investors’ property, who defended their own interests and through different mechanisms of negotiation manipulated the market of property in Bulgaria. And in Bulgaria these deals were accompanied by scandals and accusations in corruption. Similar examples could also be given with the bankruptcy of the sold by the Kostov’s government national air company “Balkan” and its new owners Gad Zeevy, and of BTK, re-sold later at a much bigger price, and nowadays with the bankruptcy of MK Kremikovtsi, whose new owners have been draining without paying off its huge debts since 2000.

The Bulgarian economic elite that was created during the period of transition is considered to have emancipated itself from the political elite during government of the National Movement Simeon II (NDSV) in 2001-2005, for the monopoly of the classical parties and their apparatuses was broken¹. Which is that elite? What are its major characteristics – these are the issues to be studied further. But concerning them there are also public notions that had rather indirectly favoured from privatization, that had been connected with the former State Security, with the criminal world or with the strong of the day from the whole political spectrum.

I could summarize that this elite did not manage to form the group of the large national entrepreneurial and financial capital. The large capital was most of all foreign, called strategic – it is not a coincidence that out of the now functioning enlarged banks only one is Bulgarian – the First Investment Bank. The major Bulgarian economic actors are businessmen, owners of small and middle companies with about 50 to 150 workers, small one-man firms and large land leaseholders. The data about 2000 which indicate the new economic structure of the society show that 69 400 are employers, 276 000 – freelancers, 2 344 900 – hired persons and 590 000 – unemployed. This strongly polarized social structure reminds very much of the one existent before September 9 1944 in Bulgaria² and corresponds to the logic of the realized right neo-conservative transition. However, by any means it could not be described as a restoration one, particularly with regard to the economic actors and elite. In my opinion it is further to be characterized thoroughly, because for this elite it is only a matter of time and of generation change to stabilize itself and to wipe out its background.

¹ Op. cit., p. 266.

² Коев, Й., Развитие на българското предприемачество. – Икономическа мисъл, 2004, № 3, с. 74-75. Мрежите на прехода..., p. 258.

Българският модел на прехода: приватизацията и раждането на новите икономически актьори

Илияна Марчева (Институт по история – БАН)

Резюме

Приватизацията е политически процес с икономически последици, както кратко го определят едни от архитектите на българската приватизация д-р Роналд Ът през 1990 г. Предисторията на приватизацията датира най-общо казано от средата на 80-те години, още при управлението на Тодор Живков и БКП, когато се следва китайския модел на реформи, а именно – стимулиране на дребен частен бизнес и преобразуване на държавните предприятия във фирми и акционерни дружества.

След свалянето на комунистическия лидер от власт на 10 ноември 1989 г. в България се отваря пътя на прехода. Тогава, както във всички източно-европейски страни промяната на собствеността и свързаното с нея раждане на нови стопански елити става основен проблем на политическото развитие. През август 1990 г. ВНС приема мораториум върху процеса на приватизация, както се осъществява дотогава, за да не се облагодетелства бившата стопанска и политическа номенклатура. Същевременно между тези две части на бившата политическа класа се води борба за овладяване на икономическите ресурси. Затова т. нар. реформатори в БСП около Андрей Луканов дават път на силови групировки да овладеят една част от оставената без силен държавен контрол собственост, особено в промишлеността. Силите групировки са съставени от бивши служители на Държавна сигурност, от борци, каратисти и външнотърговски служители. Те се разглеждат като посредници на реформаторите – комунисти в икономическите процеси и в борбата със стопанската номенклатура. В тази война бившите комунисти увеличават и новата опозиция. Срещу т. нар. червени директори са и чуждите експерти.

Поради това, както и поради факта, че в опозицията вземат връх наследниците на някогашните буржоазни елити, особеност в преструктуриране на собствеността в България е водещото значение на реституцията, при това за разлика от другите страни като, например Полша и Чехия, тя е в пълен обем. Върхова точка на приетите закони са възстановяването на собствеността върху земята, покритата градска собственост и национализираните предприятия по време на първото дясно управление през 1991-1992 г.

Същинската приватизация се забавя – до 1994 г. е приет само един закон в тази насока. Лявото правителство на Жан Виденов през 1995-1996 г. приема шест закона за приватизацията, следвайки успешния тогава чешки модел на масова бонова приватизация с оглед да се приобщат повече хора към преструктуриране на собствеността. Чрез нея обаче силите групиров-

ки правят опит да легализират своето положение на ”честни бизнесмени”, които създават фондове за събиране на ваучерите.

Второто дясно правителство (1997-2001) може да се нарече правителство на реалната приватизацията, която е вече касова по унгарски модел. Основните обекти на приватизацията стават собственост на чужди инвеститори, които гледат своите интереси и чрез различни известни по света механизми на договарянето манипулират пазара на собствеността у нас. Българският стопански елит се явява най-вече посредник в тези сделки. Той става зависим от механизмите, създадени от лидерът на правителството Иван Костов – като пояси от фирми, които се облагодетелстват от държавните поръчки, но същевременно трябва чрез фондацията на съпругата му да дават дарения на партията му. Продължават и лустрационните закони, с които се изтикват остатъците на стопанската номенклатура. Силовите групировки се маргинализират и изчезват като фактор в национален мащаб. Те продължават да действат на местно равнище.

Приема се, че българският икономически елит се еманципира от политическия по време на управлението на НДСВ (2001-2005), когато се установява силно поляризирана социална структура, напомняща съществуващата структура в България преди Втората световна война с малко на брой собственици на дребни и средни предприятия – около 60 000 срещу към 3 млн. наети, самонаемащи се и безработни.

Инвестиционната политика на китайския икономически и политически елит на Балканите

Мариана Малинова (Институт по история – БАН)

Още в зората на 2008 г., седем месеца преди откриването на Олимпиадата в Пекин, в интервю за в. „Култура“ политологът – анализатор Иван Кръстев, базирайки се върху теорията на Ерик Хобсбаум за „кратките векове“, заяви, че XXI в., който е започнал през 1989 г. с края на Студената война, „ще завърши през лятото на 2008 г. със закриването на Олимпийските игри в Пекин“¹. Тогава българският политически анализатор предрече, че „за нас, европейците, XXI в. ще завърши с откриването на Китай“ – прогноза, която сигурно мнозина са подминавали с насмешка или най-малкото поне с известна доза подозрение.

Каква е реалността през 2010? Китай е световен лидер по редица ключови икономически показатели – най-големият износител на Планетата, втората икономика в света, притежател на три от първите десет най-големи държавни инвестиционни фонда в света; в топ-листата на десетте най-скъпи компании в света – половината са китайски; над половината от 20-те най-богати жени в света са китайки; първите три най-богати жени в света са китайки; най-бързата железопътна магистрала в света, по която влаковете се движат със средна скорост 350 км/ч е китайска; най-дългият подводен оптичен кабел в света – „Транс-Пасифик експрес“ е между Китай и САЩ, най-мощният „супер компютър“ в света също е китайско изобретение. Ако се разлистят световните таблоиди от последните две-три години, то ще видим, че на преден план изпъкват заглавия като: „В Китай откриха най-дългия в света мост над море“; „Най-голямата по численост армия в света днес има Китай“; „Пекин има най-големия летищен терминал в света“². Китай вече е

¹ Интервю на Христо Буцев от в. „Култура“ с политолога-анализатор Иван Кръстев от 11.01.2008, <http://www.kultura.bg/>.

² Мостът, дълъг 36 км, преминава над залива Ханджой и съединява Шанхай с бързо развиващия се индустриален пристанищен град Нинбо, съкращавайки разстоянието между тях със 120 км, а времето за пътуване от над четири часа, само до час. Проектът е изпълнен за 5 г., а инвестициите в него възлизат на 1,69 млрд. долара. Изграждането на Терминал 3, който е не само „най-големият летищен терминал“, но и „една от най-големите конструкции в света“ и „най-модерното съоръжение от този тип“ на цялата Планета, с пет надземни и два подземни етажа и 120 гейта, струва над 3,6 млрд. долара. Като сравнение, за впечатляващите размери от един млн. м² на китайския Терминал 3, могат да бъдат посочени 400-те хил. м² на Терминал 5 на лондонското летище Хийтроу. Друг световен рекорд, свързан с този летищен терминал е и срокът за неговото изграждане – по-малко от четири години. И ако ние се учудваме дали е възможно всичко това, китайските му собственици бързат да отговорят, че скоро колосалният строеж с гигантски размери ще бъде „прекалено малък“, за да отговори на растящите нужди на страната и в тази връзка вече започва строеж на ново пекинско летище, което ще е едно от планираните нови 48 летища в цялата страна.

на върха на техническата пирамида, не само на Земята и под водата, но и в новата глобална надпревара, чийто финал ще бъде на Луната, световният победител отново се очертава да бъде Китай¹. В този аспект и епитетите, отнасящи се до Китай – „огромен“, „колосален“, „величествен“, „най-големият в света“, „азиатският гигант“, „новата супер сила“, трябва да бъдат разглеждани не като банални вестникарски клишета, а като символ на небивал възход, на нечувана до този момент човешка енергия, на безпрецедентно за много други народи обединение на цялата нация. Средният стандарт на живота в Китай нараства с 10 000% за един човешки живот², което е доказателство за невиджаните темпове на растеж. Във времето на световната финансова криза, когато в САЩ, Европа и Япония с гръм и трясък фалират огромни фабрики и корпорации, представителите на новия китайски елит трупат завидно състояние и се превръщат в едни от най-богатите хора на Земята. Шумно възвестеното превръщане на Китай в глобална сила вече не е прогноза, а реалност. Лека полека, в различни области, Китай се превърна в първата по значимост страна на планетата. Китай вече е най-големият потребител в света, като засенчи САЩ по четири от петте основни стоки. В момента над 40% от цялото потребление на цимент в света и над 30% от потреблението на стомана е в Китай. Нещо повече, китайците вече сякаш насочиха силите си не толкова в надпревара със света, там те спечелиха повечето битки, те вече се състезават със самите себе си по много показатели. Масштабите и темповете на растеж в Китай, които са безпрецедентни в световната история, предизвикаха зашеметяваща промяна. „Бясното строителство“, обхванало Китай през последните години, доведе до появата на огромни небостъргачи, изграждането на свръх модерни автостради, пристанища, летища, мостове, експресни подземни железници, паркове, търговски центрове, фантастични стадиони, до „изникването“ на цели нови градове. Богатите райони на Китай, мегаполисите Пекин, Шанхай, Далиен, Тиендзин, Гуанджоу, Хонконг, вече са по-развити технологично от „богатата Америка“. Строителството в Шанхай се развива с такива темпове, че общината е принудена на всеки две седмици да издава нов вариант на картата на града. Кой би повярвал на сегашния фон, че до преди 30 години, КНР беше една от най-бедните в света? Оттогава 400 милиона китайци са измъкнати над прага на бедността, което е около 75% от общото намаляване на бедността в световен мащаб през последния век³.

¹ „Китай изпреварва САЩ по пътя към Луната“, констатацията е на ръководителя на НАСА Майкъл Грифин. Китай стана третата страна в света, която изстреля пилотиран кораб, изпрати вече Лунен спътник. Сега усилията и инвестициите в тази област са насочени към изграждането на собствена космическа станция, която да изведе в орбита около Земята, както и да изпрати полет до Луната с капсулирани мини-ванове за транспортиране на астронавти.

² Според Лорънс Самърс – министър на финансите в САЩ от 1999 до 2001 г. и ректор на Харвардския университет от 2001 до 2006 г.

³ Темата за успеха на Китай в борбата с бедността е обект на специално изследване от страна на автора. Вж.: Малинова, Мариана, „Китайският социален модел в контекста на регионалните и глобални измерения на социалното неравенство и бедност“, доклад, изнесен по време на Национална конференция, на тема: Неравенство и бедност: Тенденции в съвременна България и европейски контекст, организирана от УНСС и Институт за Философски изследвания – БАН, проведена на 13 май 2009 г. За съвременните постижения на КНР през последните няколко

Това, което парализира европейския поглед, е мащабът на промените. През последните 30 години Китай е постигнал това, за което на Европа са ѝ трябвали повече от 200 години. Данните за темповете на икономическия ръст на Китай от втората половина на 2009 г. не само учудиха света, но „поразиха“ експертите на Мерил Линч. Много световни наблюдатели и анализатори го определят като „преврат в световната икономика“¹. Кои са хората, които за толкова кратък отрязък от време предизвикаха този невиджан обрат в световното развитие? Това е новият китайски елит, който постигна надмощие над световните икономики и вече осъществява контрол над световните ресурси, особено над стратегическите източници.

КОЙ ВСЪЩНОСТ Е СЪВРЕМЕННИЯТ КИТАЙСКИ ЕЛИТ? КОИ СА НЕГОВИТЕ СЕГАШНИ ЛИЦА?

Отговор на тези въпроси дава британският вестник „Таймс“ в броя си от 7 юни 2010 г. в статия под заглавие „Социалистическата аристокрация – новата власт в Китай“². Авторът на статията извежда на преден план две общи характеристики в новото поколение, което се издига към властта в Китай – „перфектно родословие и много пари“, дефинирайки ги със събирателното име „партийните принцове“, които, наследявайки властта и богатството на своите родители, се превръщат в съвременния китайски политически, културен и икономически елит. Официално проучване на китайски учени разкри неотдавна, че 91% от китайските граждани с доходи над 12 млн. евро са деца на високопоставени официални представители. В челото на списъка са:

- Синът на премиера Уън Дзябао – Уън Юнсун (председател на компанията за търговия с ценни книжа „Ню Хорайзън Кепитъл“, чийто доходи са натрупани от сделки по държавни проекти);

- Синът на китайския президент Ху Дзинтао – Ху Хайфън (компанията „Нъктек“ със сделки в Намибия и продажба на скенери за откриване на течни експлозивни за всички летища в Китай, висок академичен пост в Университета „Цинхуа“);

- Внукът на Мао Дзъдун – Мао Синюй (най-младият генерал-майор в Китайската народноосвободителна армия);

- Внучката на вицепремиера Уан Ли – Уан Баобао, (дизайнер на луксозни бижута, с диплома от САЩ);

- Дъщерята на бившия премиера Ли Пън – Ли Сяолин (главен мениджър на „Чайна пауър интернешънъл дивелпмънт“, известна като „кралица-

години ще откриете в друго изследване на автора: Малинова, Мариана, „Китайско-японските взаимоотношения през призмата на историята“, доклад, изнесен по време на Юбилейната научна конференция „България – Япония – Светът“, посветена на 20-годишнината от основаването на специалност Японистика в СУ „Св. Климент Охридски“, проведена на 2 и 3 юни 2010 г. в СУ „Св. Кл. Охридски“.

¹ В. „Уолстрийт Джърнъл“ цитира изказването на старши икономиста на J. P. Morgan Chase в Ню Йорк Брюс Касман. Вж.: БГНЕС 16.08.2010.

² Вж. онлайн изданието на в. „Таймс“ от 7 юни 2010 г. <http://www.timesonline.co.uk/tol/news/world/asia/article7144788.ece>.

та на китайската електроиндустрия“);

- Синът на Бо Силай (председател на ККП в Чунцин) – Бо Хуахуа (крупен бизнесмен с дипломи от „Хароу“ и Оксфорд);
- Синът на бившия президент Дзян Дзъмин – Дзян Мянхън (инвеститор в доминирания от държавата телекомуникационен пазар);
- Синът на бившия премиер Джу Жунци – Джу Лъвин (мултимилионер и инвестиционен банкер на подкрепяна от държавата фирма).

Според автора на статията, дванадесетте най-големи компании за недвижими имоти в Китай се контролират от деца на високопоставени служители. Същото важи и за 85% от доходоносния бизнес с таксите по магистралите¹.

Влиянието на новия китайски елит се усеща във всички сфери на обществения, културния и най-вече в икономическия живот на КНР. Представителите на елита в Китай консумират само здравословни храни и напитки, без хормонални добавки, специално селектирани от екологично чисти райони – в подножието на Тибет, във Вътрешна Монголия и т.н., произведени във ферми, в които се съблюдават най-стриктни правила. Грижата за набавянето на стоките с етикета „Нация А“, които отговарят на най-високите стандарти, е поверена на създадения през 2004 г. Център за специални хранителни доставки². Днес 90% от китайската икономика е в частния бизнес макар този частен бизнес да е в ръцете на политическия елит. Голяма част от реформите през годините са водени от комунистическия елит под ръководството на Дън Сяопин. Следвайки модела на Япония и Южна Корея, Китай заложи на развитието на крупните държавни корпорации и обединения със силно участие обаче на чуждестранен капитал. Моделът, който Китай възприе през 90-те години, се оказа важен пункт в неговото развитие, благодарение на тогавашния заместник-премиер У Бангуо, който подчерта тогава, че икономическото развитие на Китай може да разцъфти само, ако се създадат мултинационални корпорации. Освен мощните китайски корпорации със силно международно участие, друг изключително съществен момент е далновидността на китайския елит да осъществи успешна координация между индустриалния сектор и банките – механизъм, несъществуващ по-рано в комунистическия модел, дори нов и в някои аспекти на „капиталистическата икономика“. Повече от 50% от банковия капитал в Китай е държавен и обхваща четири от десетте най-мощни банки в света. Според статистиката през последните години Китай е на първо място по износ, най-големият консуматор на всякакъв вид материали, притежава най-големия държавен резерв, което доведе до историческо понижение на цените на много стоки, по-рано непроизвеждани от Китай. През 2002 г., китайските инвестиции в чужбина бяха нищожни, но днес надхвърлят 52 млрд. щатски долара. Инвестициите на Китай в Централна Азия, Африка и Латинска Америка маркираха присъствието на новия китайски икономически елит в тези райони. С Латинска Америка само през 2006 г. Китай реализира търговски обмен за над 70 млрд. щатски долара. Над 700 китайски предприятия вече работят в различни африкански държави, от

¹ Ян Дзихън, агенция „Синхуа“.

² <http://news.netinfo.bg/> 25.09.2008 цитира Асошиейтед прес.

където Китай внася около 30% от енергийните си нужди. Наскоро започнаха и първите китайски сондажи на нефт в Ирак, а тази година китайската държавна компания China National Petroleum Corp (CNPC) откри в Туркменистан ново газово находище, чийто запаси се оценяват на 100 млрд. куб. м.¹ Към списъка можем да добавим и Узбекистан и Иран – едни от най-големите доставчици на горива за КНР, както и Русия, която също е заявила намерението си за доставяне на газ за Китай, изграждайки за целта газопровода „Алтай“², но това е тема, която излиза извън проблематиката на настоящата статия и ще ѝ бъде отделено специално внимание в друг материал. Да насочим поглед към нашия регион – Балканите.

ИНВЕСТИЦИОННА ПОЛИТИКА НА КИТАЙСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ И ИКОНОМИЧЕСКИ ЕЛИТ НА БАЛКАНИТЕ

Докато Брюксел внимателно проверява напредъка на страните кандидати за членство в ЕС, Пекин започна масирана инвеститорска офанзива на Балканите. И докато анализаторите се мъчат да отговорят на въпроса икономически или политически е „езикът на китайските пари“ в региона и се ослушват какво ще се случи, Китай действа решително и направлява нещата да се случват, така, както той грижливо ги е планирал.

Да започнем със Сърбия. През 2009 г. китайският президент Ху Дзинтао лично посети сръбския си колега Борис Тадич, едва ли само да се увери в „традиционното приятелство“, „взаимното уважение и уважение към суверенитета и териториалната цялост“, или пък просто да „зациментира“ двустранните отношения между двете страни със задълбочаване на икономическото сътрудничество. Веднага след неговата визита китайската банка „Чайна Ексимп Бенк“ отпусна на Белград 1 млрд. евро кредит за модернизиране на две електроцентрали и за построяването на „крайно необходим“ мост над Дунава. Проектът за моста, безспорно е от голяма полза за Белград, улеснявайки затруднения трафик, но той има ключова роля за Китай, превръщайки се и в прекия, но много повече в преносния смисъл на думата, в истински мост за сътрудничество със страните от цяла Югоизточна Европа.

Резултатите са своевременни и Сърбия не остава изолирана страна на Балканите, прегърнала идеята за свободен приток на китайски пари. Китайските инвестиции набират инерция в целия регион. Китайски фирми вече са здраво стъпили в Словения, внасят автобуси в Македония, преговарят с Хърватия за транспортни пътища, пристанища, летища, железопътни връзки, разговарят и с гърците за възможности да бъдат наети части от пристанището в Атина.

Ситуацията в Гърция е по-различна от обстановката и политиката в Западните Балкани и съответно китайската инвестиционна стратегия и тактика са съобразени с нея. Смазана от огромен дълг и от покачването на лихвите,

¹ Данните са от сайта на компанията China National Petroleum Corp.

² За изграждането на газопровода „Алтай“, както и руско-китайската енергийна политика вж. руския вестник „Коммерсант“ от 31 януари .2010 г.

Гърция бе принудена през май 2010 г. да поиска помощ от МВФ, като в замяна прие план за драстични икономии, с цел намаляване на бюджетния си дефицит, емитирайки само краткосрочни облигации (от три до шест месеца), за да се рефинансира. Пекин веднага се възползва от ситуацията и подаде ръка на гръцкото правителство, предлагайки на Атина да закупи гръцки правителствени облигации и ангажирайки се да подкрепи допълнително страната при бъдещи емисии на дългосрочни държавни облигации, подкрепяйки по този начин балканската страна, чието финансово бреме доведе еврозоната до тежка криза. Китайската щедрост към Гърция не приключи само на държавния сектор, но се разпростря и върху гръцките собственици на кораби, към които Китай прояви особен жест – създаването на фонд от 5 млрд. долара за закупуването на китайски кораби¹.

Официалната визита в гръцката столица, на 2 октомври 2010 г., на китайския премиер Уън Дзябао, придружен от десетина министри и група бизнесмени, едва ли е била продиктувана от чисто емоционалните му подбуди да сбъдне детската си мечта, посещавайки най-известната туристическа дестинация на гръцката столица – Акропола и обявявайки по време на речта си пред гръцкия парламент, че е „запленен“ от историята и културата на древните гърци още от детството си и апелира към създаването на повече директни авиолинии, свързващи Атина с Пекин и Шанхай, „за да могат повече китайци да се насладят на туристическите обекти“².

Какво цели Пекин с това смело „раздаване“ или „влагане“ на свежи китайски пари в закъсалия Балкански регион? Освен, че даде „вот на доверие“ на гръцката икономика, Китай, в лицето на своя министър-председател, предложи и практически действия за подкрепа на крехкото възстановяване на европейската икономика, изпращайки поредния си „ясен сигнал“ на света, че предприема реални действия, този път в подкрепа на еврото, а оттам и на ЕС „да излязат от кризата възможно най-скоро и да постигнат стабилно възстановяване“³. За първи път в Гърция, а впоследствие и в останалите страни, включени в европейската му обиколка – Италия, Белгия и Турция, китайският министър председател не се умори да повтаря, че страната му ще продължи да подкрепя еврото и европейските правителствени облигации. Китайският премиер обеща в Европа, че страната му няма да намалява инвестициите си в европейски правителствени облигации, въпреки че заради кризата цената на много от тях се е понижила, в отговор, на което получи одобрението и похвалата от страна на Европейската комисия, която приветства готовността на Китай да купи гръцки дългосрочни държавни облигации. „Ясно дадох да се разбере, че Китай подкрепя стабилното евро“, с гордост заявяваше Уън Дзябао, допълвайки, че Пекин е готов да предприеме „значи-

¹ Цитатът е от речта на ръководителя на китайското правителство Уън Дзябао на обща пресконференция в Атина с домакина му Георгиос Папандреу. Вж.: „Щедри жестове на Пекин към Атина“ (02.10.2010, Информационна агенция БГНЕС)

² Заглавията в китайските вестници цитират фрази от речта на Уън Дзябао пред гръцкия парламент: „Гърция излиза от дълбоката си криза“; „Имаме пълно доверие в бъдещето на Гърция“; Вж. сайта на агенция Синхуа от 2 октомври 2010 г.

³ Съобщава агенция Синхуа, цитирайки думите на китайския посланик в Гърция Лу Линцюан.

телни усилия“ в подкрепа на „страните от еврозоната“ за преодоляване на кризата.

Защо толкова гръмко китайският премиер тръбеше, че „Китай подкрепя стабилното евро“ още в Гърция, а и след това по време на цялата си европейска обиколка? Известно е, че валутната политика на Китай и стойността на юана са въпроси, по които КНР получава сериозни критики от САЩ. По време на срещата между китайския премиер Уън Дзябао, от една страна и председателя на евро-групата и премиер на Люксембург Жан-Клод Юнкер, президента на Европейската централна банка (ЕЦБ) Жан-Клод Трише и еврокомисаря по икономическите и валутни въпроси Оли Рен, в рамките на форума ЕС – Азия, проведен в началото на октомври 2010 г, Европейският съюз също призовава Китай да повиши обменния курс на юана спрямо еврото¹. В изказването си китайският премиер призова да се „поддържат относително стабилни обменни курсове на основните световни валути“², като по този начин на практика отхвърли призивите за увеличаване на курса на юана.

Една от основните цели, които Уън Дзябао преследва в Европа, е да получи признание от страна на ЕС, че Китай е страна с пазарна икономика, което би помогнало на страната да подобри позициите си в Световната търговска организация (СТО) и да стане по-малко уязвима от антидъмпинговите мерки, налагани от Организацията.

Накратко, разсъжденията и въпросителните около посещението на китайският премиер в гръцката столица, могат да се обединят около няколко основни пункта:

1. Уън Дзябао е първият председател на Държавния съвет на КНР, който посещава Гърция от 24 години насам;
2. Дали моментът на неговата визита в Атина е произволно избран?;
3. Никак не е случаен и изборът на Гърция за началната спирка от европейската му обиколка, включваща още Италия, Белгия и Турция;
4. Всичко това определя и целта – „задълбочаване на всестраниното стратегическо партньорство между Китай и Гърция“ със знак за равенство между „Китай и Европа“;
5. А за нас, българите, остава открит въпросът: Защо в акта на ухажването си на Европа китайският премиер избра точно Гърция, а не някой стар свой партньор, като България, например, която също е членка на ЕС?

КЪДЕ СЕ НАРЕЖДАМЕ НИЕ В СМЕТКИТЕ НА КИТАЙСКИЯ ИКОНОМИЧЕСКИ ЕЛИТ?

Имайки предвид обстоятелството, че Китай е една от най-бързо развиващите се икономики в света, нашата страна безспорно има интерес да разширява двустранната търговия с нея. Към настоящия момент е факт, че КНР е най-големият търговски партньор на България в Азия. Дали обаче българският политически елит съумява да извлече максимално най-голяма полза за

¹ „ЕС иска Китай да повиши курса на юана към еврото“, ИТАР-ТАСС, 05.10.2010.

² Пак там.

страната ни от това двустранно сътрудничество? Какво говори статистиката? През 2009 г. Пекин се нарежда на 20-о място в износа ни и на 13-о място във вноса, като стокообменът се изчислява общо на 793.4 млн. долара – спад от 37% спрямо 2008 г.¹ За периода 1996-2009 г. китайските инвестиции у нас се изчисляват на общо едва 11 млн. евро. Налице са и перспективи за разширяване на двустранните контакти в областта на туризма, от които все още не сме се възползвали взаимно. През 2009 г. 5971 китайски туристи са посетили България, а българите, пътували до Китай, са само 615 – спад от цели 77% спрямо 2008 г.²

По данни на китайската информационна агенция Синхуа³ от въвеждането на стратегията за насърчаване на китайските компании да инвестират в чужбина през последните пет години годишният ръст на инвестициите от Китай в чужбина достигна до 65,6%. По данни на Китайското посолство в България през следващите няколко години ще бъдат положени усилия за подпомагане на китайските компании да инвестират в чужбина с помощта на усъвършенстване на съответната политика, засилване на контактите с другите страни.

*В КАКВА ОБЛАСТ КИТАЙСКИТЕ ИНВЕСТИТОРИ В БЪЛГАРИЯ
ПРОЯВЯВАТ ИНТЕРЕС? КОИ СА ГОЛЕМИТЕ КИТАЙСКИ
ИНВЕСТИТОРИ В БЪЛГАРИЯ В МОМЕНТА?*

Непосредствено преди влизането на страната ни в ЕС в Българската търговско-промишлена палата в София са регистрирани 276 китайски фирми, от тях 249 са със 100% китайско участие, а двадесет са смесени, останалите седем са търговски представителства. Още тогава председателят на Българската агенция за инвестиции Стоян Сталев с радост приветства нарасналия китайски интерес към България и Балканите, приканвайки китайските фирми да прокарат „инвестиционен мост“ между Китай и Европа през България.

Китайските фирми, инвестиращи в страната ни от този период са от сектори като производство на електроенергия, на телефони и радиоприемници, на текстилни и керамични изделия, както и оптични комуникационни системи. Според данните, високотехнологичните изделия съставят около 30% от експорта и импорта на двете страни. На българския пазар стъпиха и продуктите на компанията Lenovo Group, която наскоро сключи сделка за милиарди, купувайки направлението за персонални и преносими компютри на IBM и към настоящия момент има представителства в 66 държави по цял

¹ В българския износ за Китай преобладават медните руди, рафинирана мед и сплави, детайли от мед, необработено олово и др. От Китай внасяме предимно телефонни апарати, машини и апарати, климатизи, мебели, играчки, арматурни артикули, електроуреди, части за превозни средства, осветителни тела, и др.

² Информацията е на БГНЕС от 10.10.2010.

³ Искам да изкажа благодарността си към Директора на китайската информационна агенция „Синхуа“ в България Сие Сюемин за оказаната помощ при изнесените данни. Вж. и сайта <http://www.xinhua.com>.

свят, където работят около 27 000 служители¹. В България успешно развива своята дейност и най-големият китайски производител на безжично телекомуникационно оборудване ZTE Corporation. През април 2003 г. българската фирма „Битова електроника“ (с 35% дял) подписа договор с китайската компания SVA за създаване на смесено предприятие за производство и реализация на битова електроника и свързаните с тази дейност продукти – цветни телевизори, LCD монитори, DVD устройства и др., което е локализирано във Велико Търново. Българо-китайското смесено предприятие „Синобул“ и китайската фирма „Сисън електроникс индъстри Ко“ внедриха успешно в експлоатация пробна система за енергийно измерване и цифрова телекомуникация. От няколко години достоен дял заема и българо-китайското смесено предприятие за производство на климатици у нас Lewee Electric Appliances JSCo. Договорът е подписан между китайската фирма Chongqing Lifan Weili Appliances – един от най-големите китайски инвеститори – и българския консорциум DASF. Инвестицията от китайска страна възлиза на близо 8,5 млн. евро, като първоначално ще се произвеждат климатроници. Вече са внесени производствените линии, а в началото на годината бе направен пробен пуск на производство.

Като успешна може да се дефинира и стратегията на българските компании да се противопоставят на евтините, нискокачествени китайски стоки, в начинанието им да съчетаят ниската стойност на китайското производство с внасянето на отделни части, които да се сглобяват в България, като по този начин се контролира качеството на крайния продукт, от една страна и инвестирането в реклама и дистрибуторска мрежа, от друга. Най-известните марки, успели да приложат тази рецепта, са „Булдозер“ при обувките, „Крос“ при велосипедите и „Нео“ при електронната техника.

Като огромно постижение за инвестиционната политика на китайския икономически елит на Балканите, от една страна и българския бизнес, от друга, бе стартът на 11 май 2009 г. на уникален за България индустриален проект за строителството на автомобилен завод за производство на джипове между компанията на Гриша Ганчев – „Литекс Моторс“ и една от най-големите частни китайски компании Great Wall Motors („Грейт Уол Моторс“), който бе удостоен от Българската агенция за инвестиции със сертификат за инвестиционен клас „А“. Както бе обявено при първата копка на обекта в началото на 2009 г., новият автомобилен завод, който ще е разположен върху терен с площ от 430 дка в землището на село Баховица, община Ловеч, ще произвежда четири модела автомобили: Florid, Coolbear, Hover 5 и Wingle. Инвестициите, вложени в началния стадий, свързан с построяването на съоръжението, се оценяват на 100 млн. евро, а в хода на развитието на целия проект китайският автомобилен концерн Great Wall планира да инвестира общо 420 млн. долара². С реализирането на сделката ще бъдат създадени около 1

¹ Информацията е на Венцислав Воденичаров, генералния директор на Lenovo в България.

² „Грейт Уол“ е първата частна автомобилна компания, регистрирана на Хонконгската стокова борса. Нейните продукти са пътнически автомобили, SUV-та, миниванове (MPV) и пикапи. Компанията притежава над 20 дъщерни предприятия с над 18 000 служители. Символичната

300 работни места, като постепенно броят им ще се увеличи до 3 000 души¹. Очаква се първоначално заводът да има годишен производствен капацитет от едва 1 000 автомобили, но амбицията на инвеститорите е в краткосрочен план да достигнат до 50 000 автомобили и корпорацията да стане един от десетте най-големи производители на автомобили на планетата. Осъществяването на тази крупна инвестиция в една малка страна, като България, и то по време на глобална икономическа криза, е силно предизвикателство и за двете страни. Със създаването на нови конкурентоспособни производства, каквото е автомобилното машиностроене, „проектът дава ясна перспектива за българската индустрия и е важен не само за община Ловеч, но и за цялата страна“². Първоначалните планове на компанията бяха първата серия автомобили SUV да започне преди края на 2010 г, но най-вероятно това ще стане през февруари 2011³.

КАК КИТАЙСКИЯТ ЕЛИТ СЕ ВПИСВА В СЕКТОРА НА АВТОМОБИЛНОТО ПРОИЗВОДСТВО И ПАЗАРА С АВТОМОБИЛИ ПРЕЗ ПОСЛЕДНИТЕ ДВЕ ГОДИНИ?

С едно изречение – Китай изпревари САЩ по продажби на коли и е №1 в света и по този показател, което се случва за първи път в историята. Досега никоя друга държава не е изпреварвала американците на този фронт. Отдавна се очакваше КНР да изпревари САЩ като най-големия пазар за автомобили, тъй като населението ѝ от 1,3 млрд. е над четири пъти по-голямо от американското, но никой не допускаше, че това може да стане толкова светкавично бързо. Именно автомобилната и стоманодобивната индустрии, както и растящият износ спомогнаха Китай за толкова кратко време да се изкачи до втора световна икономика. Само допреди по-малко от две години американската консултантска компания за автомобилния сектор „Джей Ди пауър енд асошиейтс“ прогнозира, че Китай ще задмине САЩ едва през 2025 г.⁴ Според Китайската асоциация на автомобилните производители, цитирана от агенция

първата копка на новия завод бе направена от вицепрезидента на китайската компания „Грейт Уол“ Уан Баоцай, тогавашния министър – председател на България Сергей Станишев и кмета на Ловеч Минчо Казанджиев. Предвижда се големите джипове „Ховър“ да струват около 10 хил. евро, средният клас „Тери“ – около 7 000 и малките „Флорид“ – 4 500 до 7 000 евро. Вж.: в. „Дневник“ от 25 октомври 2010 г. Вж. и китайския бизнес портал China Knowledge.

¹ Идеята е основните кадри в завода да бъдат подготвяни по програми на Механо-техникума в Ловеч и на Техническия университет в София с цел осигуряване на квалифицирани български специалисти в областта на автомобилното машиностроене (в. „Дневник“ от 25 октомври 2010 г.).

² Цитатът е от словото по време на церемонията за първата копка на изпълнителния директор на „Литекс моторс“ Илия Терзиев, който подчерта, че началото на автомобилостроенето в България се поставя именно в Ловеч през далечната 1967 г. Предишният опит на България в автомобилната индустрия с британската Ровър, завърши с провал през 1996 г., след производството общо на 2 200 автомобили.

³ Христо Петров. „Автомобилният завод в Ловеч ще заработи през февруари“, в. „Дневник“ от 25 октомври 2010 г. Вж. и китайския бизнес портал China Knowledge.

⁴ J. D. Power and Associates. <http://www.jdpower.com> (15.12. 2009). Вж. и информационната статия на БГНЕС „Китай задмина САЩ по продажби на коли“ от 15 декември 2009 г.

Синхуа, продажбите и производството на коли и камиони в Китай за 2009 г. са нараснали с 44% спрямо предходната година, надхвърляйки 13 млн. броя. Това увеличение е доста по-голямо от прогнозираното от „Джей Ди пауър енд асошиейтс“ и „чупи всякакви рекорди“, а данните на Китайския център за автомобилни технологии и проучвания (China Automotive Technology & Research Center), публикувани през август 2010 г., сочат, че има скок в продажбите с 59% спрямо същия месец на миналата година. Предвижданията на Китайската асоциация на автомобилните производители за 2010 г. са да бъдат закупени над 16 млн. автомобила¹. Тези резултати са изненадващи, предвид стремежа на правителството да охлади икономиката, увеличавайки данъка върху малките коли от 5% на 7,5%. Търговците на автомобили обаче светкавично пристъпиха към лансирането на нови модели и отговориха с по-атрактивни оферти за наличните автомобили, понижавайки техните цени. Като добавим и правителствените стимули за покупка на енергийно ефективни МПС, от една страна и отслабването на американския пазар, от друга, това допълнително спомогна за рязкото процъфтяване на китайската автомобилна индустрия.

ПЕРСПЕКТИВИТЕ ОТ СРЕЩАТА МЕЖДУ БЪЛГАРСКИЯ И КИТАЙСКИЯ ПОЛИТИЧЕСКИ ЕЛИТ

БОЙКО БОРИСОВ – УЪН ДЗЯБАО

В края на септември 2010 г., в централата на ООН, по време на 65-та сесия на Общото събрание на организацията, се състоя дългоочакваната за българите среща на българския министър-председател Бойко Борисов с китайския политически елит, по време, на която премиерът Уън Дзябао, който беше придружен от единайсет министри, заяви, че неговото правителство насърчава китайските фирми да инвестират в България². Китайският инвестиционен интерес е насочен предимно към атомните ни електроцентрали, конкретно към изграждането на нов реактор на АЕЦ „Козлодуй“, но, по думите на премиера Борисов, проблемът с инвестирането в АЕЦ е в това, че „договорите са сключени преди неговото управление“³ и пренасочи ин-

¹ Най-големият автомобилен производител в Китай, „Шанхайската корпорация на автомобилната индустрия“, е продал около 2,4 млн. коли в периода януари – ноември 2009 г., което е повишение с 54% на годишна основа. Вж. и предвижданията на анализатора в IHS Global Insight Лин Хуайбин в: „Производството на коли в Китай чупи рекорди“, <http://www.vesti.bg/> (07.12.2009).

² Информацията е на БНР (БГНЕС) „Борисов се среща с китайския си колега в ООН“, 24.09.2010. Вж. и сайта на МС на Р. България (24 септември 2010 г. със заглавие: „Министър-председателят Уън Дзябао: Правителството ни насърчава китайските фирми да инвестират в България“ е отразена подробно тази среща), „Нашето правителство насърчава китайските фирми да инвестират свои средства във вашата страна. България и Китай трябва да засилят контактите си на различни нива, за да укрепим и задълбочим взаимното доверие. Необходимо е да открием нови сфери за сътрудничество помежду си“. Това заяви в Ню Йорк, САЩ, министър-председателят на Китай Уън Дзябао по време на срещата си с премиера Бойко Борисов и водената от него правителствена делегация.

³ Информацията е на БНР (БГНЕС) от 24.09.2010 г.: „Борисов се среща с китайския си колега в ООН“. Това съобщи пред радио К2 министърът на икономиката Трайчо Трайков (26.09.2010).

веститорите към контейнерни терминали, към железопътната инфраструктура, към отдаване на концесия на български пристанища и летища, които китайските фирми биха могли да ползват като „вход към Западна Европа“. В хода на разговорите, Бойко Борисов, изтъквайки ползотворното двустранно сътрудничество между министерствата на икономиката, на околната среда и водите, на енергетиката и туризма, на външните работи и т.н., наблегна на предимствата на България като привлекателно място за инвестиции – стратегическото географско положение на страната ни; стабилна политическа и финансова системи; ниски данъци. В края на двустранната среща правителствените ръководители се договориха в най-кратки срокове да се насрочи заседание на Смесената българо-китайската комисия, а Бойко Борисов получи покана за официална визита в Пекин. След срещата на българския премиер Бойко Борисов с китайския му колега Уън Дзябао в централата на ООН в Ню Йорк, икономическото министерство започна да води преговори с финансовия министър Симеон Дянков да се отпуснат допълнителни средства в бюджета за 2011 г. за насърчаване на инвестициите и за финансово обезпечаване на проектите, най-вече в областта на иновациите¹.

От 8 до 14 септември 2010 г. по време на „Международната бизнес седмица в Джъдзян“, която се проведе в рамките на Световния инвестиционен форум на Конференцията на Обединените нации за търговия и развитие (УНКТАД), на посещение в Китай бе наша официална делегация от Министерството на икономиката, енергетиката и туризма. Основна цел на организацията, в която членуват 193 страни, е да съдейства за разширяването на търговията и развитие на инвестициите. Пред участниците във форума, на който бяха представени повече от 60 страни по света и около 300 китайски компании, заместник-министър Евгени Ангелов, представи възможностите за инвестиции у нас, насочвайки вниманието към значението на България като търговска и инвестиционна дестинация, предвид политическата и икономическа стабилност, ниските данъчни ставки, намаляването на административната тежест, серията от специални мерки, предприети от българското правителство, целящи насърчаване на развитието на производства с висока добавена стойност, както и към прогнозите за България, сочещи ръст на brutния вътрешен продукт (БВП) над 3% през 2011 г., срещу 1,7% за ЕС като цяло². Тук е мястото да се отбележи, че Джъдзян е една от икономически най-активните китайски провинции, чийто компании са реализирали най-голям дял на китайските инвестиции в чужбина. Като сериозно постижение, по време на визитата, се определя договарянето между китайските инвеститори от Джъдзян, от една страна и българската „Национална компания индустриални зони“ ЕАД, от друга, за проектирането, изграждането и експлоатацията на голяма промишлена зона край Божурище върху площ от 2 000 дка, 1/3 от която е предназначена за китайски компании³.

¹ „Китай с интереси към АЕЦ Козлодуй“, в. „Сега“.

² Вж. сайта на МИЕТ („МИЕТ представи в Китай възможностите за инвестиции в България“ ECON.BG, 14 септември 2010 г.).

³ Трябва да бъде посочен и приносът на МИЕТ за стартирането на този проект, който е плод и на

Само месец по-късно, на 11 октомври 2010 г., в рамките на официалната визита у нас на председателя на Китайския съвет за насърчаване на международната търговия¹ Уан Джифей, министърът на икономиката, енергетиката и туризма Трайчо Трайков откри българо-китайски бизнес форум, в който участваха водещи китайски компании в застрахователното дело, зелените технологии, инвестиционните проекти, производители на високотехнологични продукти, фирми, търгуващи с метали, ел. продукция, автомобилна индустрия, въглища, текстил, конфекция и др. По време на разговорите бяха обсъдени актуални въпроси от двустранното сътрудничество в икономиката и търговията, възможностите за разширяване на китайските инвестиции у нас, обмена на технологии в различни стопански отрасли².

ИЗВОДИ, АНАЛИЗИ И ПЕРСПЕКТИВИ ПО ОТНОШЕНИЕ НА ПРИСЪСТВИЕТО НА КИТАЙСКИЯ ЕЛИТ НА БАЛКАНИТЕ

Във връзка с влиянието на китайския икономически и политически елит на Балканите, предимно в частта, засягаща сключените сделки и инвестиционната политика, накратко може да се обобщи следното:

Сделките с Китай са добри за балканските страни, поради редица причини:

1. Правителствени бюджети на тези страни са свити до краен предел;
2. Безработицата непрекъснато нараства;
3. Преките чуждестранни инвестиции, влизащи в региона, никак не са много, дори са оскъдни;
4. Балканските страни в настоящия момент остро се нуждаят от свеж капитал и с готовност приветстват парите от Китай, които пристигат с щедри gratuitни периоди, ниски лихви и малко рискове.

Сделките с балканските страни са изключително изгодни и за Китай по няколко показателя:

1. По отношение на парите – за Китай е много по-евтино да инвестира в страни, засегнати от кризата, които трудно биха се съвзели финансово сами;
2. Дали обаче парите са единственият важен фактор за демонстрирана от Пекин хипер активност на Балканите? Според Душан Рейлич от отдела за Международни връзки към Германския институт по въпросите на международната сигурност, тя по-скоро е свързана с желанието на Китай да заеме и политически позиции, а не само да има финансова възвръщаемост³.

многобройните срещи на българската делегация и лично на зам. министър Ангелов с управителя и зам.управителя на провинция Джъдзян – Лу Дзушан и Кун Джън, със заместник-директора на най-голямата бизнес зона в Джъдзян – Джан Сюнин, с директора на Департамента по търговия на провинция Джъдзян – Дзин Юнхуей.

¹ Китайският съвет за насърчаване на международната търговия (CCPIT) е създаден през 1952 г. и е най-влиятелната институция в страната за насърчаване на външната търговията.

² Вж.: „Министър Трайков ще открие българо-китайски бизнес форум“ (Информационна агенция БГНЕС, 10.10.2010).

³ „Азиатската държава има амбиции не само за финансови постъпления, но и за политическо влияние“, пише „Дойче веле“ в броя си от 7 март 2010 г., цитирайки изказването на Душан Рейлич от отдела за Международни връзки към Германския институт по въпросите на между-

Не на последно място, това увеличено присъствие е явен сигнал по адрес на САЩ и Запада, че Китай вече не е периферна световна сила, а се ангажира по всички политически въпроси и развития по цял свят и се стреми да налага собствените си позиции.

Много от анализаторите окачествяват активността на Китай на Балканите като „опит да влязат в Европа през задния вход“¹. Това обаче звучи твърде наивно на фона на сегашната геополитическа картина. Тук не става въпрос за Китай отпреди десет години, дори за Китай отпреди две години. Проблемът опира до факта, че пред нас в настоящия момент е изправен най-големият износител на Планетата, втората икономика в света. Докато преди десетина години, Китай беше седмата по номинална стойност на БВП страна на планетата, то през 2007 г. успя да преодолее силната съпротива на най-богатите в икономическо отношение глобални сили – Германия, Великобритания, Франция, Италия, а през 2009 г., след като изпревари и Япония, вече е втора икономика в света². Данните за темповете на икономическия ръст на Китай от втората половина на 2009 г. не само учудиха света, но дотолкова поразиха експертите на Мерил Линч от Bank of America, че те подобриха своята прогноза за ръста на БВП на страната. Китайската икономика нито веднъж по време на цялата криза не е получавала прогноза за навлизане в рецесия, а с всеки изминал месец предвижданията само се подобряваха, благодарение на което инвеститорите инжектираха допълнителен капитал в акции на компаниите от континентален Китай³. За 2010 г. експертите пък предричат ръст от стряскащите 12%⁴. Нещо повече, американският изследователски институт „Credit Suisse“ прогнозира размера на общото богатство на Китай да се увеличи повече от два пъти през следващите 5 години до 35 трлн. щатски долара, скачайки със 111%⁵.

Много световни наблюдатели и анализатори гледат на изкачването на Китай до второто място, вследствие на този неочакван и безпрецедентен завой на страна с „развиваща се“ икономика, като „преврат в световната икономика“ и смятат, че това „изпреварване“ ще е „един път и завинаги“⁶. Ки-

народната сигурност.

¹ „Китай влиза в Европа през задния вход“ [http://www.vesti.bg/\(07.03.2010\)](http://www.vesti.bg/(07.03.2010)).

² Предоставените от Държавната статистическа служба на КНР окончателни резултати за 2008 г. показват, че ръстът на БВП тогава е бил 9,6%. През 2009 г. обаче китайската икономика е запазила висок си растеж на равнище над 9%, докато японската е регистрирала спад с 6,6%, според заместник-министъра на търговията Чжун Шан (сайт на Министерството - доклад от 2009 г.). Вж. и данните на Световната търговска организация (СТО), обявени през август <http://www.wto.org/>. Интерес представляват анализите и оценките на икономисти от лондонското Сити в британския седмичник „Сънди Телеграф“ от 28 декември 2009 г.

³ Икономистът от „Мерил Линч“ Тин Лу с изненада отбелязва: „За определено време нашата прогноза за ръста на БВП през 2009 г. от 8%... се смяташе за необоснована. Какви промени само за две тримесечия!“, <http://www.marketwatch.com/>. Повечето световни информационни агенции от 28 юли 2009 г. излизат със заглавието: „Китай учуди света“. Вж. и БГНЕС от 28 юли 2009 г.

⁴ В. „Файненшъл таймс“: „2010 е годината, в която Китай вече ще бъде втората икономическа сила в света“.

⁵ БГНЕС, 08.10.2010.

⁶ Таблоидът „Уолстрийт Джърнъл“ от 16 август 2010 г. цитира аналитичното изказване на политическия коментатор на J. P. Morgan Chase в Ню Йорк – старши икономистът Брюс Касман.

тай вече е и най-големият износител в света, задминавайки и измествайки от първото място Германия. Така през 2009 г. КНР се превърна в световен лидер по още един ключов икономически показател – обемът на експорта¹. Каквато и област от обществения и най-вече икономически живот да вземем, Китай винаги присъства на челните места. През последните две-три години, в условията на световната финансова криза, все по-голяма популярност придобиват държавните инвестиционни фондове, които инжектират огромни парични средства в различни компании, нуждаещи се в този момент отчаяно от капитали. Едва ли е чиста случайност, че сред първите десет най-големи държавни инвестиционни фонда в света към септември 2010 г. са и три китайски: China Investment Corp (CIC) с активи от 300 млрд. долара (на четвърто място); Hong Kong Monetary Authority (на пето място) с активи от 277,46 млрд. долара и The National Council for Social Security (на десето място) с активи от 113,58 млрд. долара². С последния от тях – The National Council for Social Security, са свързани няколко любопитни сведения: 1. Фондът е създаден от ЦК на ККП, с участието на Държавния съвет на КНР в ролята си на действащ китайски пенсионен фонд; 2. До 20% от активите на Фонда са в инвестиции в чужбина, предимно пазари в Европа; 3. Фондът съдържа предимно фискални отчисления от страна на правителството, капиталови и дялови активи и други инвестиционни средства; 4. За 2009 г. отчита печалба 85 млрд. юана (12.61 млрд. долара) в сравнение с 39 млрд. юана (5.79 млрд. долара) загуба за 2008 г³. По много показатели КНР задминава и САЩ. Нещо повече, още през 2007 г. в топ-листата на десетте най-скъпи компании в света – половината са китайски, срещу само три американски:

1. Нефтената – PetroChina Co. (451,7 млрд. дол.);
2. Телекомуникационната – China Mobile Ltd. (414,2 млрд. дол.);
3. Финансовата – Industrial and Commercial Bank of China Ltd. (343 млрд. дол.);
4. Нефтохимическата – China Petroleum and Chemical Corp., или Sinopec (265 млрд. доларов)
5. Застрахователната – China Life Insurance Co⁴.

¹ За първите 10 месеца на 2009 г. китайската икономика е доставила на външните пазари стоки и услуги на стойност 957 млрд. долара, а износът на Германия е бил за 917 млрд. долара. Общият обем на износа на КНР за 2009 г. е надхвърлил 1,2 трлн. долара. Вж.: „Китай задмина Германия по износ“, в. „Уолстрийт Юръп“ (Лондон) от 06 януари 2010 г. Изданието се позовава на данни на женевската Информационна служба по глобалната търговия. Вж. и „Китай вече е най-големият износител в света“, <http://www.vesti.bg> (10.01.2010).

² Класацията на най-големите държавни инвестиционни фондове в света, подредени по активи, е на Institutional Investor. Вж.: „Десетте най-големи държавни инвестиционни фондове в света“, Profit.BG, 1909.2010. Държавните инвестиционни фондове са държавни фондове, които инвестират фискалните излишъци на различни държавни структури с цел генерирането на дългосрочна доходност, за да увеличат спестяванията на страните си и да поддържат стабилността на финансите им. Финансирането им обикновено се генерира от излишъците получени от износ на суровини като петрол или ценни метали, активи от резерви в чуждестранна валута или други излишъци.

³ Вж.: „Десетте най-големи държавни инвестиционни фондове в света“, Profit.BG, 19.09.2010.

⁴ „В списке десети крупнейших компаний мира – половина китайских“, <http://www.rbcdaily.ru/2007/10/30/world/300645> (30.10.2007).

Според класацията на китайското списание „Хужун“ за 2010 г. над половината от 20-те най-богати жени в света са китайки и още по-впечатляващото е, че всички те са спечелили богатството си сами, а не благодарение на семейството си – наболяла тема, за която стана въпрос в уводната част на настоящата статия. „Няма друга страна, която да се приближава до Китай, когато става въпрос за жени, спечелили сами богатството си.“¹ Първите три най-богати жени в света са китайки:

- Джан Ин (5,6 млрд. долара) – „Кралицата на рециклираната хартия“;
- У Ядзюн (4,1 млрд. долара) – Компания за недвижими имоти „Лонг-фор пропъртис“;
- Чън Лихуа (2,6 млрд. долара) – Конгломерата „Фухуа“.

Но това, че първите три най-богати жени са китайки не е всичко. Обстоятелството, че средното състояние на всяка от 11-те най-богати китайки надхвърля това на американската водеща Опра Уинфри (2,3 млрд. долара) или на британската писателка Джоан Роулинг – авторка на поредицата за Хари Потър (1 млрд. долара), която е на 20-то място, говори още по-убедително за глобалната роля, която Китай сам си извоюва.

Всички тези зашеметяващи факти сами по себе си крият отговора на въпросите, които многократно бяха повдигани в настоящия материал и свидетелстват само за едно – новия статут на Китай на световната сцена. Защо тогава този световен гигант, който изумява целия свят с неизчерпаема енергия, с която успява да се справи във време, което за повечето страни по света е изключително трудно и с такава бясна скорост се превръща в №1 на Планетата по много показатели, трябва да се крие и да минава по разни заобиколни „Балкански пътечки“, след като за него „парадният вход“ за Европа е широко отворен, в лицето на високотехнологичните индустрии, като телекомуникационната и автомобилната, например, с които китайските инвеститори отдавна са стъпили здраво в Европа? В този контекст са и диалозите на високо равнище за икономиката и търговията между Китай и ЕС, Вторият от които се проведе в Брюксел на 7 май и премина под мотото „Стимулиране на бизнес шансовете по време на кризата, възобновяване на икономиката чрез търговия, инвестиции и иновации“². Скоро след това, подобен диалог бе осъществен и в Лондон, по покана на финансовия министър на Великобритания. Особен интерес за нас, българите, предизвиква тазгодишната среща на върха ЕС – Китай, състояла се в Брюксел (06 октомври 2010 г.) и преминала в рамките на 35-та годишнина от установяването на дипломатически отношения между ЕС и Китай, тъй като разговорите с водещите китайски медии от страна на Делегацията за връзки с Китай в ЕП се водиха от нейния заместник-председател – българката Илиана Иванова, която ще оглавява Делегацията от евродепутатите при визитата им Пекин, Ухан и Чънду през месец ноември тази година. Основната цел са именно воденето на преговори за насърчава-

¹ Според създателя на списанието и автор на класацията – Рупърт Худжерф, цитиран от БГНЕС [http://bgnes.com/\(12.10.2010\)](http://bgnes.com/(12.10.2010)).

² Преговорите от китайска страна се водиха от вицепремиера на Китай Уан Цишан, а от европейска – от търговския комисар на Еврокомисията Катрин Аштън.

нето на туризма между ЕС и Китай, програми за обмен в различни области, както и въпроси, свързани с търговските взаимоотношения между Евросъюза и КНР. „За нас Китай е изключително важен и ценен партньор, с който искаме да работим активно“, заяви И. Иванова по време на срещата¹. Освен това, по покана на Делегацията за връзки с Китай на ЕП и лично на нейния заместник-председател Илиана Иванова, през 2011 г., на посещение в България ще бъде делегация на Националния парламент на КНР. Напълно логично нашите очаквания са парламентарната визита да допринесе за засилване на политическите и икономическите комуникации между двете страни и най-вече да насърчи китайските инвестиции в България.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. КИТАЙСКИЯТ ЕЛИТ, ЕВРОПА И ГЛОБАЛНИТЕ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА

Всички тези факти, цифри, анализи, прогнози свидетелстват, че е налице нова геополитическа реалност, но въпреки това, ние, европейците продължаваме да гледаме на Европа и Европейския съюз като модел за останалия свят. Явно отново се сблъскваме с един от основните проблеми на европейското мислене – че Европа, въпреки променената геополитика продължава да мисли себе си като Света. Но Европа вече не е светът.

Накратко може да се обобщи на какво се дължи огромният икономически успех на Китай, а оттам и нарасналото самочувствие на китайския икономически, политически и културен елит в Европа:

1. Самочувствието на китайския елит е отражение на мощния икономически растеж на страната – с достатъчно производство и предлагане, което съумява да отговори на силното вътрешно потребление;

2. Китайската икономика нито веднъж по време на цялата криза не е получавала прогноза за навлизане в рецесия, а с всеки изминал месец прогнозите на най-влиятелната „Банк ъв Америка Мерил Линч“ само се подобряваха, което подтикна чужди инвеститори да вложат средства в акции на компаниите от континентален Китай (за сметка на Хонконг, Макао, Тайван, които бяха предпочитани до този момент)².

3. Изключително успешна държавна политика в областта на икономиката. Заради отрицателното въздействие на световната финансова криза, през ноември 2008 г. правителството одобри пакет от стимули за бизнеса в страната на стойност 4 трлн. юана (585 млрд. долара) за изпълнението на „социално значими проекти“. Една година по-късно (22 октомври 2009 г.) властите в страната констатираха неведнъж, че взетите антикризисни мерки са били „своевременни и ефективни“, вследствие на което през третото тримесечие на 2009 г. китайският БВП е нараснал с 8,9%³.

¹ Подробности за срещата в Брюксел, на която присъстваха представители на водещи китайски медии, като: China Daily, News China, China Business News TV, Economic Daily и др. Вж. <http://www.dnesplus.bg/News/06.10.2010>.

² Съобщава изданието <http://www.marketwatch.com/>.

³ Агенция Франс прес цитира изказването на говорителя на Националното статистическо бюро

4. В края на май 2009 г. китайското правителство разработи редица мерки за стимулиране на износа чрез намаляване до минимум на отрицателното влияние на кризата върху външната търговия, сред които и фонд на стойност от 4 трлн. юана (586 млрд. долара). Растежът на износа през декември 2009 г. е „важна повратна точка“¹.

5. Силно интегриране на науката и технологиите в управлението на страната. Перманентни комуникации наука – бизнес – политика. Управляващите в Китай съобразяват своята политика с изследванията, анализите, прогнозите и съветите на учените от различните изследователски институти на Китайската академия на науките².

6. Успешните китайски инвестиции зад граница отразяват, от една страна, способността на гъвкавите производители да продължават да продават в чужбина въпреки срива на глобалното потребителско търсене заради финансовата криза, а от друга, силния им търговски нюх да търсят вносни суровини и потребителски стоки в момент, когато САЩ и други чуждестранни пазари са по-слаби.

В заключение ми се ще отново да се върна към прогнозите на политолога Иван Кръстев, с които започнах в началото, че Олимпиадата ще позволи на останалите да видят истинския образ на Китай, който „ще промени радикално представата ни за света“³. Докато икономическите експерти от Мериъл Линч в края на 2009 г. остават „зашеметени“ от темповете на развитие на китайската икономика, то българският анализатор две години по-рано предупреждаваше, че тогава „всички изведнъж ще си дадат сметка, че всъщност Западът не е това, което беше – мястото, където се решава съдбата на света“⁴. От една страна, Европа и европейският социален модел, проповядван от Брюксел, със своя универсализъм, с демографската и икономическата си специфика – малки национални държави, населявани от застаряващи общества и икономики, постепенно губят притегателната си сила за останалия свят и Европа пак ще си остане „Стария свят“. От друга страна, геостратегическият интерес на Америка вече не е насочен към Европа, а към Тихоокеанския регион. Не на последно място, демографската карта на Америка далече не е такава, каквато беше до края на XX в., тъй като делът на емигрантите от Азия и Латинска Америка съществено промени етническия облик на американската нация, вследствие на което американските елити – културен, интелектуален, икономически, дори политически, вече не са социализирани чрез европей-

Ли Сяочао по време на специална пресконференция (22.10.2009).

¹ Интервю с икономиста от Главното митническо управление Хуан Гохуа за китайската национална телевизия CCTV на 15 март 2010 г.

² Според изследванията и анализите на научните сътрудници от Китайската Академия за Обществени Науки (КАОН), които са публикувани в излязлата от печат в края на 2009 г. „Синя книга“ за развитието на националната икономика през следващата година, китайската икономика ще преодолее напълно ефектите от кризата през 2010 г. и „ще навлезе в третия етап – етапа на пълно възстановяване или етапа на икономическо развитие“ [http://www.vesti.bg/\(07.12.2009\)](http://www.vesti.bg/(07.12.2009)).

³ Интервю на Христо Буцев от в. „Култура“ с политолога-анализатор Иван Кръстев от 11 януари 2008 г., <http://www.kultura.bg/>.

⁴ Пак там.

ската култура. Всъщност Европа като носител на европейската култура винаги е била модел за модернизиралите се елити по света. Самата идея за елит през XX век в неевропейските култури е синоним на тези, които познават „високата“, аристократичната, европейска култура. Каква е тенденцията през последните години на световната културна сцена? Досегашните световни елити, които се легитимираха чрез образование и култура, все повече започват да бъдат изтласквани и да губят своята позиция. Новите, „незападните“, елити се формират в бойното поле на пазарната икономика, където основната сила са парите. Днес новите изгряващи световни сили – Китай, Индия, Бразилия, Русия, които години наред са осъществявали много по-интензивни икономически, търговски, културни и информационни връзки помежду си, отколкото със Запада, съзнателно избягвайки модела, който Западът носи със себе си, започват да търсят своя характеристика на модерното общество постепенно създавайки свой „незападен“ модел – „алтернативната модерност“, който вече осезаемо налагат на останалите, приемайки, че те са успели в модернизацията си¹. Именно успехът на пазарната икономика в Китай променя тона, с който се говори за пазара. Оттук идва и новото самочувствие на китайския икономически и политически елит, което води до ново предизвикателство срещу идеите на Западната модерност. За икономическото вече е ясно – все повече от световните многонационални компании, които доминират пазара, идват от незападния свят, но културното и интелектуалното предизвикателство през следващите години също ще са извън Запада. Факт е, че във все повече страни по света броят на младите и амбициозни хора, изучаващи китайски език, нараства непрекъснато. За „аристократичната“ европейска култура няма място в новия модел на „незападния“ елит и тя започва да губи своята позиция, което неминуемо води и до отслабването на притегателната сила на европейското интелектуално и културно влияние. От друга страна, в момента в Китай се използват всякакви начини за реинтегриране на китайската традиция във всички сфери на тази нова модерност, за разлика от края на 80-те години, когато в Китай течеше борба срещу китайската традиция. В този смисъл новият китайски икономически и политически елит получава своята закалка и в полето на културната борба, но и икономиката също ще започне все повече и повече да се превръща в културно поле. В същия ред на размисъл, Китай вече успя да пре моделира и предефинира основни понятия като демокрация или свободен пазар, формирайки съвсем друг тип елити, свързани с друг тип очаквания. Тук е мястото да посоча, че по време на Световния ден на книгата, китайският премиер Уън Дзябао, в хода на разговорите с редактори на издателства и читателите, отправи апел към цялата китайска нация, не от кабинета си, а от читалнята на Националната библиотека, призовавайки китайците да култивират навици за четене, изтъквайки с гордост, че две от четирите велики открития, направени в древен Китай, са свързани с книгата – хартията и книгопечатането, които са една от най-важните причини за съществуването на многовековната китайска култура. В

¹ Интервю на Христо Буцев от в. „Култура“ с политолога-анализатор Иван Кръстев от 11 януари 2008 г., <http://www.kultura.bg/>.

речта на китайския премиер, която бе цитирана от агенция Синхуа, се посочи, че за да се справим със съвременните предизвикателства трябва да се „опрем на силата на знанията и на науката“. Цитирайки думите на китайския премиер, „Книгата не може да промени света, но с четенето на книга може да се промени човекът, който може да промени света“¹, бих добавила, че те наистина успяха! Светът вече не е същият! Крайно време е ние, европейците да приемем, че Европа вече не е центърът на света и че не само съществува „китайска карта“, но вероятно бъдещето ще бъде моделирано и направлявано именно от китайския културен, икономически, технически и интелектуален, а в скоро време и от политическия елит. Вече не би трябвало да се поставя въпроса „дали“ това икономическо превъзходство на Китай ще се превърне и в политическо? Въпросът е „кога“ ще се случи това?

¹ Вж. сайта на информационна агенция Синхуа: <http://www.xinhua.com>.

The Investment Policy of the Chinese Economic and Political Elites in the Balkans

Mariana Malinova (Институт по история – БАН)

Summary

This article can be defined as informative and analytical. It focuses on Chinese investment policy in the Balkans and the Chinese elite's contribution to the success of PRC. Statistics and forecasts are accompanied by summaries, analysis, comments and prognoses.

In the introductory part of the article are marked the major cultural, political, but mostly the economic achievements of China, that transformed it to become the world leader in several key economic indicators and the second economy in the world. It traces the characteristics of contemporary Chinese elite and presents its today's images. A special attention is paid to the impact of the elites on different spheres of China's social, cultural and especially economic life.

In the course of the study we repeatedly emphasize the new Chinese elite's significance for China's economic growth, which has led to its dominance over the global economy and to supervision over the world's resources, especially over strategic resources, by carrying out "a coup in the global economy".

In the article we reveal the investment policy of the Chinese political and economic elites in the Balkans and therefore this part is the most voluminous. In chronological order we follow the highest-level meetings of the Balkan countries' political elites with Chinese state leaders, including the meeting between Chinese President Hu Jintao and his Serbian counterpart Boris Tadic as well as the Chinese Premier Wen Jiabao's visit to the Greek capital. It comes completely natural to discuss in more details the prospects of the meeting between Bulgarian and Chinese political elites in the face of the Bulgarian Prime Minister Boyko Borisov and the Chinese Premier Wen Jiabao held in late September 2010 at UN headquarters during the 65th session of the General Assembly of the Organization. We mention the bigger Chinese investments in the Balkan region (mainly in Serbia, Slovenia, Macedonia, Croatia, Greece) – in the construction and modernization of power plants, roads, ports, airports, rail links, the construction of a bridge over the Danube, the purchase of Greek government bonds. The topic of the communication between Bulgaria's and China's economic elites and the area of interest of Chinese investors in Bulgaria is divided into separate entries. The findings and analysis focus on reflections with regard to the main goals that China pursues in the Balkan region and the outlook regarding Chinese elites's presence in the Balkans.

The final part summarizes the global challenges in the light of the new geopolitical reality and answers the question whether China's economic superiority is to become a political one, too.

Номенклатурата на филмите като извор на историческа информация.

Паралели в историята на японското и източноевропейското кино

Томоки Ватанабе (Институт по история – БАН)

ВЪВЕДЕНИЕ

Историята на следвоенното източноевропейско кино на страните – сателити на Съветския съюз е белязана с големи трудности. През 1953 г. умира Сталин и във времето, в което общественият живот се възстановява в нормалните си рамки, се провежда строга цензура. В тези условия създаването на произведения, задоволителни за авторите им, е проблемно. След като бива подета кампанията на Хрущов за критика към Сталин, постепенно започват да се създават и разнообразни произведения, съдържащи порицание на системата. От друга страна, Япония си възвръща независимостта по силата на мирния договор от Сан Франсиско от 1951 г. и системата за надзор от страна на Щабквартирата на главнокомандващия на съюзните окупационни войски се отменя. Благодарение на това се възстановява и продукцията на независими японски филми. Настъпва период, в който режисьори като Акира Куросава и Ясуджиро Одзу получават висока международна оценка. Освен това възстановяването на потребителското общество в Япония обещава вливане на капитали в киноиндустрията. Във времето до първата телевизионна емисия през 1953 г. японското кино изживява своя златен период.

Така разликите между Япония и Източна Европа в политическата обстановка след Втората световна война оказват голямо влияние и върху особеностите на филмите, създавани в тези две страни. Освободени от цензурата на правителството преди края на войната от една страна, както и от цензурата след войната, нормирана от Правилника за медиите (Press Code), наложен от Съюзното командване, японските кинотворци получават възможността да изият своя талант. Много от филмите, които те желаят да правят, са със забавна тематика. Освободени от продължителната война и цензурата, те правят филми, изобразяващи щастливото всекидневие на младежите, нямали общо с войната и идеологията. Или филми за размахващи мечове самураи от периода Едо (1600–1867) и дори отпреди това. В много от тези произведения идеологията или критиката към системата не успяват да изиграят водеща роля. Изискването да се преследва печалба според пазарния принцип засилва тази тенденция. А тя се подчертава още повече на фона на конкуренцията между няколко продуцентски компании, стараещи се да спечелят възможно най-много зрители.

От друга страна, при страните от Източна Европа цензурата продължава да съществува и количеството филми е определено предварително от държавните филмови компании. Поради тази причина източноевропейското кино започва да се развива в посока на подобряване на качеството, а не – на количеството. В случай, че критиката към правителството прехвърли позволената граница, съответният филм бива забранен.

В настоящия текст проследявам посредством анализа на японското следвоенно кино по какво то се различава от българското и от на другите социалистически страни през същия период.

ИСТОРИЯ НА ЯПОСКОТО КИНО ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ОКУПАЦИЯ ОТ СЪЮЗНИЦИТЕ

След края на войната през 1945 г. в Япония започва управлението на Щабквартирата на главнокомандващия на съюзните окупационни войски. Филмите, произведени в Япония, започват да се контролират от нейна подчинена структура, наречена „Секция по въпросите на народното образование и публичната информация“. Правомощията на тази институция се разпростират не само върху филмите, но и върху всички структури в страната, които работят с информация – театъра, литературата, медиите и др. Тази административна уредба просъществува до 1952 г. Системата на цензурата има следната структура. Първо се прави английски превод на произведението на ниво проект и сценарий и се предоставя на Секцията. След съответната проверка, само разрешените произведения биват довършвани до краен продукт.

Интелектуалци и чиновници, за които се смята, че са съдействали за разпадането на войната, не могат да заемат обществени длъжности. Тази мярка се нарича „изгонване от държавна служба“. Преследването на отговорност за действия от времето на войната засяга и киносредите. Надигат се гласове за прогонване на провоенните елементи, участвали в киното преди 1945 г. Конкретно става дума за „виновници“ като режисьорите Нагамаса Кавакита¹, Каничи Негиши² и Широ Кидо. Те биват изключени от гилдията през 1947 г. Но както става и в другите жанрове, наличието на отговорност по отношение на войната се третира мъгляво и след договора от Сан Франсиско много от порицаните се завръщат отново в сферата си на дейност³.

Първият следвоенен филм „Бриз“⁴ от Ясуши Сасаки излиза на 10 октомври 1945 г., а неговата основна тематична мелодия – „Песента на ябълките“ от Мичико Намики става голям хит. Представа се историята на малко момиче, мечтаещо да стане певица и се проследява как мечтата ѝ постепенно се сбъдва. Филмът представя своетообразно отдалечаване от изпълненото с пропаганда военно време.

¹ <http://plng.p.u-tokyo.ac.jp/text/senryoki/gakkai99p.html>

² <http://www.kawakita-film.or.jp/books/material12/material12.html>

³ Йомота Инухико, История на японското кино, 100 години. Шюейша, 2000, с. 133.

⁴ <http://www.imdb.com/title/tt0440820/>

В списъка със забранените произведения, обявен от Дейвид Конд¹ към Секцията по въпросите на народното образование и публичната информация се включват всички онези, които съдържат описания на жестоко насилие, самоубийства и отмъщение, както и пропагандиращите патриотизъм и етатизъм. Този документ се нарича „Правилник за медиите“ (Press Code) и е връчен като меморандум на японското правителство с дата 19 септември 1945 г. Същите ограничения важат и за киноиндустрията като създаването на исторически драми, изобразяващи батални сцени между самураи, става практически невъзможно². Поради това актьорите, специализирани в историческите драми, се преквалифицират като актьори в съвременни сюжети.

От друга страна е направен опит да се въведе посредством филмовото изкуство усещането за европейско-американски тип демокрация, под ръководството на Щабквартирата на главнокомандващия на съюзните окупационни войски. Като типичен пример за демократичен тип филм, може да се посочи „Без съжаления за нашата младост“³ на Акира Куросава, похвален от контролиращата съюзническа институция⁴. Подобни филми обаче стават популярни и сред народа, изморен от войната. Във филма на Ясуши Сасаки „Да бъдеш на двацет“ (1946) се снима първата екранна целувка в историята на японското кино. Сцената е вмъкната по заповед от Щабквартирата⁵. Тази американска политика е наречена „политиката на трите ‘с’“ – скрийн, секс и спорт⁶ – и е призвана да насочи интереса на японците към забавлението.

СЛЕД ПЕРИОДА НА ОКУПАЦИОННОТО УПРАВЛЕНИЕ

Една година след подписването на Договора от Сан Франсиско – 1952 г. цензурата, провеждана от Щабквартирата се отменя. Вследствие от това забранените по-рано исторически драми пак започват да се правят, а ограничаваните дотогава различни филмови жанрове отново се развиват. Произведенията на Акира Куросава, Мидзогучи Кенджи и други получават едно след друго награди на международните филмови фестивали. Това допринася за възвръщане на увереността спрямо собствената традиционна култура. Освен това през 1958 г., феновете на филмите по света надминават милиард и сто хиляди души и придобивайки непоклатим статут на „обител на удоволствие“⁷, кинопродукциите навлизат в златния век на своето развитие и приходи⁷.

Направата на военни филми, ограничавана преди от Щабквартирата, се възстановява. Излизат лентите на Хидео Секигава „Чуй гласа на нашите грехове“ от 1950 г., на Тадаши Имаи „Монументът на прозрачните лилии“

¹ Такемае Ейджи, Робърт Рикетс, Окупацията на Япония от съюзниците. International publishing group, 2002, с.184.

² Стендиш Изолде, Нова история на японското кино: Векът на наративния филм. International publishing group, 2005, с.155-156.

³ <http://www.imdb.com/title/tt0039090/>

⁴ <http://www.imdb.com/title/tt0039090/>

⁵ <http://www.tv-asahi.co.jp/ss/151/special/top.html>

⁶ <http://soc.meijigakuin.ac.jp/fuzoku/?p=451>

⁷ <http://www.eiren.org/toukei/data.html>

от 1953 г., на Кейсуке Киношита „Двадесет и четири зеници“ от 1954 г. и на Кон Ичикава „Бирманска лира“ от 1956 г. Освен това се създават и филми, вземащи за тема атомните бомбандировки на Хиросима и Нагасаки, за които по медиите не е разрешено да се говори във времето на окупацията. През 1952 г. Кането Шиндо режисира „Децата на бомбата“ (известен като „Децата на Хиросима“ – б. а.), който на следващата година бива номиниран за Гранд При (награда, впоследствие известна като „Златна палма“ – б. а) на Фестивала в Кан. Същият филм получава през 1956 г. и Наградата на Обединените нации за мир, връчвана от Британската академия. През 1953 г. излиза „Хиросима“ от Хидео Секигава. С помощта на тези произведения фактът на атомните бомбандировки става широко известен в света. Опасенията, че ядрените оръжия могат да се използват повторно при нестабилната обстановка на Студената война, се развиват в общо за тогавашните японци усещане за заплахата. Филмът на Акира Куросава от 1955 г. „Записки на живите“ (познат като „Живот в страх“ – б. а.), изобразява душевното състояние на съвременниците, боящи се от трета световна война и е номиниран за наградата на кинофестивала в Кан „Златна палма“¹.

И така, наред с многото антивоенни филми, излизат и носталгичните „Бойният кораб Ямато“ и „Орелът на Тихия океан“. В този ред на събития се появява и филмът от 1957 г. „Император Мейдзи и Голямата японско-руска война“, където Канджуро Араши играе ролята на императора. Ситуацията да се играе свещената и неприкосновената му личност във филм е немислима за нравите на предвоенния период.

Международната оценка на японското кино също се покачва. Началото поставя Акира Куросава през 1951 г. с произведението си „Рашьомон“, което спечелва Гранд При на Международния кинофестивал във Венеция². Филмите на Кендзи Мидзогучи „Животът на Охару“ от 1952 г.³, „Разкази за дъждовната луна“⁴ от 1953 г. и „Интендантът Санишо“ от 1954 г.⁵ са награждавани три последователни години. Същата година „Седемте самурая“ на Акира Куросава спечелва наградата Сребърен лъв на Международния кинофестивал във Венеция⁶, „Вратата на ада“ на Саданосукэ Кинугаса спечелва Гранд При от Фестивала в Кан⁷ и така международната оценка за японското кино се покачва значително.

Едновременно с големия скок на японското кино започва да се изгражда и системата за серийно производство на филми вътре в страната. Заедно с компаниите Тохо, Шьочикю, Никкацу и Дайей, показалата бърз растеж Тоей става главна движеща сила във формирането на киноиндустрията. Тези фирми започват да произвеждат масово филми – всяка според своята предвари-

¹ <http://www.imdb.com/title/tt0048198/awards>

² <http://www.labiennale.org/en/cinema/history/awards1.html?back=true>

³ <http://www.imdb.com/event/ev0000681/1952>

⁴ <http://www.imdb.com/event/ev0000681/1953>

⁵ <http://www.imdb.com/event/ev0000681/1954>

⁶ <http://www.imdb.com/event/ev0000681/1954>

⁷ <http://www.imdb.com/event/ev0000147/1954>

телно определена идейна насока. По-долу описвам дейността по създаване на филми от тези компании през петдесетте години на XX в. Те всички се занимават главно с комерсиални продукции, докато арт-филмите за ценители и експерименталното кино, като тези в Източна Европа, са основно независими като финансиране. Въпреки това обаче останалият в историята филм „*Седемте самурая*“ е направен като комерсиален продукт. И това показва, че също, както киноекипите в социалистическите страни продължават да творят желаните от тях произведения, под явното и неявно давление на цензурата и комунистическата партия, така и японските им колеги са го правели, противопоставяйки се на позицията на кинокомпаниите за предимство на печалбата и на продиктувания от това натиск.

ТОЕЙ

След 1952 г., след снемането на забраната за исторически драми, компанията прави повечето от тях. Продуцира много исторически драми, ориентирани към младата аудитория, като например поредицата „*Шин-шьококу моногатари – Фуебуки доджи*“ (1954 г., три части), където участват Кинносукэ Накамура и Чиёносукэ Адзума. Освен това произвежда и много исторически драми за възрастни, в които играят известни по онова време, високо ценени актьори като Утаемон Ичикава, Чиедзо Катаока, Рюносукэ Цукегата и Рютаро Отомо.

През 1957 г., като един от филмите на съвременна тематика, излиза „*Разказ за чистата любов*“ от Тадаши Имаи, чиято тема е животът на девойка, преживяла атомната бомбандировка в утробата на майка си. Лентата печели награда за режисура на Берлинския кинофестивал¹. През същата година Имаи прави и първия си цветен филм „*Ориз*“. В него се изобразява животът на традиционните японски села и той бива номиниран за Златна палма на кинофестивала в Кан². Още, през октомври 1958 г. пуска първия японски цветен дългометражен анимационен филм „*Легенда за бялата змия*“³. Опитът да се постави красивият образ на лентата със сюжет, зает от китайската митология, от Тоей в синемаскопски формат на голям екран, е оценен като прекрасен. Може да се каже, че историята на японската следвоенна анимация започва оттук. По-късно, Хаяо Миядзаки⁴, определен като най-представителният японски режисьор на анимация, разказва, че решава да поеме по този път, след като гледа филма. През 1963 г. той влиза в анимационния клон на Тоей – „Тоей-пикчърс“ – и започва кариера на аниматор.

ТОХО

От поредицата „*Управители трета класа*“, в която участва Хисая Мо-

¹ http://www.berlinale.de/en/archiv/jahresarchive/1958/03_preistraeger_1958/03_Preistraeger_1958.html

² <http://www.festival-cannes.fr/en/archives/1957/allSelections.html>

³ <http://www.imdb.com/title/tt0051694/>

⁴ <http://www.imdb.com/find?s=all&q=Miyazaki+Hayao>

ришиге, серийните продукции „Служители“, „Управители“ и „Пред гарата на“ стават голям хит. Поредицата, в която главните роли се заемат от бизнесмените, крепящи развиващата се икономика, става много популярна. В „Животът на дивия Мацу“, режисиран от Хироши Инагаки (1958), се разказва за буен по характер водач на рикша, който се труди за вдовица и нейния син; филмът печели Гранд При на Фестивала във Венеция¹. Режисираният от Ки-хачи Окамото „Независимият полк на негодниците“ („Докурицугурентай“ – японското название е запазено и на английски език, а по смисъл в контекста на филма е близко до „The Desperados“ – б. а.) от 1959 г. хумористично описва борбата за оцеляване на низшите чинове японски военнослужещи на китайска територия по време на войната. И Акира Куросава прави филми през същия период за Тохо. Модерната драма „Да живееш“ представя живота на един служител в общинската администрация и посредством това издига проблема за смисъла на живота. Произведението е наградено на Берлинския филмов фестивал с Наградата на градския съвет². Започвайки с тези филми, Куросава продължава с гореспоменатия шедевър „Седемте самурая“ (1954) и с друга историческа драма от 1958 г. „Трима негодници в скритата крепост“. Тя печели наградата за най-добър режисьор „Сребърна мечка“ на Берлинския кинофестивал³. И така Куросава получава висока оценка както в аспекта на развлекателната, така и на художествената стойност на произведенията си, но поради високите разходи по продукцията среща противопоставянето на Тохо. Накрая, през 1959 г., режисьорът основава своя фирма – „Куросава продукиънс“ и става независим. Дори и тогава партньорството му с Тохо продължава.

През 1954 г. излиза „Какво за бога е това?!Годзила“ (името на филма представлява название на огромно фантастично същество, съставено от думата за кит и горилла – б. а.) на Иширо Хонда. Това е първият филм в Япония, в който сюжетът се базира на паниката от такъв голям звяр, вилнеещ по улиците. Филмът изглежда като наивно повествование за чудовища, но всъщност разказва за бедствията, предизвикани от мутирало до огромни размери, вследствие от ядрени опити, влечуго, и така се подразбира, че авторите влагат в произведението си антивоенната и антиядрената си позиция⁴. След като лентата става хит, започва да се развива жанр на „специалните ефекти“, изтласкващи на преден план авангардните снимачни технологии. Също както научно-фантастичните америкаански филми, и японските от този жанр претърпяват своеобразно развитие от този момент нататък.

ШЬОЧИКУ

Действието на трилогията от режисьора Наоки Кобаяши „Човешките условия“, направена между 1959 и 1962 г., се развива в японския протекторат

¹ <http://www.imdb.com/event/ev0000681/1958>

² <http://www.imdb.com/title/tt0044741/awards>

³ http://www.berlinale.de/en/archiv/jahresarchiv/1959/03_preistraeger_1959/03_Preistraeger_1959.html

⁴ <http://www.imdb.com/title/tt0047034/>

Манджурия след Втората световна война и печели различни награди, както в Япония, така и в чужбина¹. От самото начало този филм е предвиден като трилогия и с обща продължителност от 9 часа и 31 минути поставя световен рекорд за времето си. „Двадесет и четири зеници“ на Кейсуке Киношита от 1954 г. описва живота на дванадесет деца и тяхната учителка преди, по време и след войната. В Америка успява да спечели наградата Златен глобус за чуждестранна лента². Ясуджиро Одзу, известен с умението си да изобразява ежедневието и с техниката си на снимане от нисък ъгъл, наречена „стилът Одзу“, режисира филмите „Сезонът на урожая“ (1951), „Ранна пролет“ (1956), „Червена паякова лилия“ (1958), „Токийска история“ (1953) и др. Последният получава наградата „Съдърландски трофей“ на Британския филмов институт³.

НИККАЦУ

Компанията възстановява дейността си през 1953 г. Единият от известните и филми е „Бирманска лира“ от Кон Ичикава (1956), в който се разказва за пътя, изминат от японски войник до решението му да остане завинаги в Бирма, след като не успява да спаси свой боен другар по време на войната. Литературният замисъл на прототипа, според който е направен филма, бива оценен и произведението е номинирано за Оскар от Американската филмова академия. Освен това получава и приза на Международната католическа асоциация за кино и аудиовизуални изкуства на Фестивала във Венеция⁴. Компанията произвежда и множество филми, за които се наемат млади актьори и които са ориентирани към младата аудитория. По това време от Никкацу се раждат кинозвезди като Юджиро Ишихара, Акира Кобаяши, Рурико Асаока, Джьо Шишидо и др. Още популярни стават и лентите на Такуми Фурукава „Сезонът на слънцето“ (1956), на Ко Накахира „Полуделият плод“⁵ (1956), на Иноуе Умецугу „Мъжът, призоваващ бурята“ (1957) и др. Но филмите, които изобразяват безцелния живот на младежите, предизвикват критика. Младите от това време, както е и представено в тези филми, се отдават на ваканции по морето и планината, действат под влиянието на чувствата си и затова са наречени аналогично на „Сезонът на слънцето“ (създаден по роман – б. а.) – „тайфата на слънцето“.

ДАЙЕЙ

Прави много исторически драми с Райдзо Ичикава⁶ и други актьори. Филмът на Кенджи Мидзогучи „История от Чикамацу“ (1954), направен по

¹ <http://www.imdb.com/title/tt0053114/>

² <http://www.imdb.com/event/ev0000292/1955>

³ <http://www.imdb.com/event/ev0001534/1958>

⁴ <http://www.imdb.com/title/tt0049012/awards>

⁵ <http://www.imdb.com/title/tt0160440/>

⁶ <http://www.imdb.com/name/nm0406737/>

произведение на известния автор на пиеси кабуки Чикамацу Мондзаемон от периода Едо, е номиниран за Златна палма на следващата година на Фестивала в Кан¹. Филми като „Възпламеняване“, който е направен по произведението на Юкио Мишима „Златния храм“ от режисьора Кон Ичикава, печелят и литературни награди. Романът взема за сюжет истински случай – подпалването на Златния храм в Киото през 1950 г.²

ПРЕЗ ПЕРИОДА НА 60-ТЕ ГОДИНИ

През 1960 г. количеството произведени филми достига 547 броя – най-голямото число в японската история. Почти всички са комерсиални продукции на някой от горепосочените киноконцерни. Ако вземем тази година за рубеж, от тогава нататък японската киноиндустрия постепенно започва да свива мащабите си. Кинофеновете през 1958 г. надминават милиард и сто хиляди души, но след това намаляват до по-малко от половината, до малко повече от петстотин милиона³. Този дългосрочен отлив продължава и до днес; през 2009 г. кинофеновете са около 160 млн. Ако погледнем разцвета на японското кино от гледна точка на пазарния му дял, той се случва до края на 60-те години. Като причина за това се изтъква въвеждането на телевизионната емисия през 1953 г. Телевизията ускорява разпространението си и по повод прякото предаване на сватбата на японския престолонаследник (сега – Негово Величество Императора) по японската държавна телевизия през 1959 г.⁴ Заради Олимпийските игри в Токио през 1964 г., от 1960 г. започва излъчването на цветна картина и това отдалечава зрителите от кинотеатрите. След Акира Куросава и Ясоджиро Одзу на сцената излиза младо поколение режисьори. Това е времето, когато навлизат нови попълнения като Кихачи Окамото, Шьохей Имамура, Нагиса Оджима и Кинджи Фукасаку, които притежават своеобразие на таланта и като цяло са много различни в подхода си.

ТОЕИ

Това е първата компания, която успява да увеличи продажбите си вследствие от масовото производство на продукции, ориентирани към масовия зрител, първите от които вземат за сюжет японската мафия или „якудза“. Играта на Кен Такакура е оценена най-високо. Много популярни са филмите на якудза-тематика от една серия „Предание за последните рицари от периода Шьова“⁵, „Безименен адрес в Абашири“⁶. Играещият главната роля Кен Такакура продължава да се изиявява и в други кино-жанрове след това като става

¹ <http://www.imdb.com/title/tt0046851/awards>

² <http://www.imdb.com/title/tt0051584/>

³ <http://www.eiren.org/toukei/data.html>

⁴ <http://www.ntv.co.jp/info/history/table50.html>

⁵ <http://www.imdb.com/title/tt0059714/>

⁶ <http://www.imdb.com/title/tt0058869/>

представителен за Япония актьор¹. През 1969 г. са му поверени сценария и режисурата на американския военен филм на 20th Century Fox „Тора, тора, тора!“². Това е проект за филмиране на японското нападение над Пърл Харбър от флота на Японската империя, което послужва като повод за откриването на Тихоокеанския боен театър през Втората световна война. През 1962 г. излиза филмът „Най-дългият ден“, изобразяващ десанта в Нормандия и след него отново се планира филм за изненадващото нападение на Хавайската база Пърл Харбър от японските войски. Куросава е предвиден да режисира частта във филма, отнасяща се до японската армия. Но преговорите му с 20th Century Fox за направата на продукцията не вървят добре и това води до голямо закъснение на снимките в Япония. Поради тази причина Куросава е освободен от задължения. По-късно той прави неуспешен опит за самоубийство³. В края на краищата Кинджи Фукасаку и Масуда Тошио започват да работят по режисурата на филма. Заснемането на японската част се осъществява в киностудиото на Тоей в Киото.

ТОХО

След поредицата за фирмените управители, в която играе Хисая Моришиге от петдесетте години следва серията на Кенго Фурусавата, започваща от 1962 г., където участва актьорът Хитоши Уеки – т. нар. „безотговорна“ серия⁴. През 1963 г. започва поредицата „За пръв път в Япония“⁵. Комичното съдържание на тези продукция се радва на популярност сред японските зрители. Сътрудничеството между Тоху и „Куросава продукшънс“ на Акиро Куросава продължава и като съвместни продукции на бял свят излизат „Телохраниел“⁶ (1961), неговото продължение „Санджуро“ (1962), „Рай и ад“ (1963), „Червената брада“ (1965) и др. Изпълнителят на главната роля в „Телохраниел“ Тоширо Мифуне получава през 1961 г. награда за най-добра главна мъжка роля на Международния кинофестивал във Венеция⁷. През 1964 г. в Италия на филма е направен римейк, озаглавен „За шепя долари“. Понеже филмът е направен без разрешението на оригиналния режисьор, Куросава губи самообладание и дава под съд виновниците⁸. През 1965 г. Кон Ичикава режисира филм, отразяващ събитието Токийски олимпийски игри от 1964 г., със същото име. Използва техниката на контраста – изобразява паралелно напредването на строителните работи по стадионите с разрушаването на традиционното японско селищно устройство; както и радостта на победилите състезатели на фона на унилото настроение на претърпелите неуспех. Филмът получава висока оценка като представител на документалния жанр.

¹ <http://www.imdb.com/name/nm0847264/>

² Тасогава Хироси, Акира Куросава версус Холивуд. Бунгей Шунжу, 2006, с. 113.

³ <http://www.imdb.com/title/tt0270538/>

⁴ <http://www.imdb.com/title/tt0318502/>

⁵ <http://www.imdb.com/title/tt0055630/>

⁶ <http://www.labiennale.org/en/cinema/history/volpi.html?back=true>

⁷ <http://www.fistful-of-leone.com/films/afod.html>

Получава Наградата на Обединените нации за мир, връчвана от Британската академия¹, наградата Уникрит от Фестивала в Кан, както и Младежката кино-награда². Освен това филмът е прожектиран в библиотеки и културни домове по цяла Япония.

ШЬОЧИКУ

Снимките на филма на Нагиса Оджима „Японска нощ и мъгла“ (1960)³, разказващ за диспутите и спомените на студенти, участвали в протестите срещу Американско-японския договор за гаранция на сигурността, по време на събирането им по повод сватбата на приятел, са прекъснати едва след четиридневна работа⁴. Протестирайки срещу това Оджима напуска Шьочику. След това основава „Индипендънт криейтив продукшънс“. Оттук нататък той продължава да прави филми, поставящи проблеми за размисъл пред обществото. Като други типични представителни за Шьочику филми от 60-те години се посочват „Късна есен“ (1960) на Ясуджиро Одзу, „Вкусът на тихоокеанската сайра“ (по-известен като „Есенен следобед“ – б. а.) (1962). Заедно с това Одзу използва доведения до съвършенство „одзу-стил“ за грижливо описание на малките промени във всекидневието на обикновените хора. Най-авторитетното японско списание за кино „Кинеджюн“ го поставя на първо място като създател на идеалния образ на японското семейство. Той умира 1963 г. и „Вкусът на тихоокеанската сайра“ е последното му произведение.

НИККАЦУ

Понеже продължава да се специализира в направата на филми за младата публика, успехите на компанията започват да се влошават от този период нататък. Няма произведение, което да направи голямо впечатление. Звезди като Юджиро Ишихара намаляват популярността си.

ДАЙЕЙ

„По-малкият и брат“ (1960), режисиран от Кон Ичикава, получава Голямата техническа награда⁵. Освен това прави и филм с чудовище „Гамера“ (Гигантска костенурка – б. а.) (1960), съперничей си с гореспоменатия филм на Тохо „Годзила“⁶. „Гамера“ има и продължение.

¹ <http://www.imdb.com/event/ev0000123/1966>

² <http://www.festival-cannes.fr/en/archives/1965/outOfCompetition.html>

³ <http://www.imdb.com/title/tt0054122/>

⁴ <http://www.gendaishicho.co.jp/news/n76.html>

⁵ <http://www.festival-cannes.fr/en/archives/1961/awardCompetition.html>

⁶ <http://www.imdb.com/title/tt0059080/>

МУШИ ПРОДУКШЪНС

Освен горепосочените големи кинокомпании, това анимационно студио оказва също голямо влияние върху японската култура през 60-те години. Осаму Тедзука¹, утвърден аниматор, го основава през 1961 г. На следващата година тази фирма прави първия дългометражен цветен анимационен филм *„История от ъгъла на улицата“*. През 1963 г. по телевизията се излъчва и ежеседмичната анимационна поредица *„Атомът с железните ръце“* (или *„Могъщият атом“* – б. а.), която се оценя като рядкост тогава. Това произведение е изнесено и в Америка и се излъчва по Ен Би Си (NBS) под името *„Астро бой“*². След гореспоменатото произведение *„Легендата за бялата змия“* японските анимации за пръв път пробиват на телевизионния пазар. По-неже бива доказана техническата възможност да се прожектира всяка седмица по едно нискобюджетно, тридесетминутно анимационно филмче, много производители на такива се обръщат към телевизионната им реализация. От *„Муши продукшънс“* излизат много представителни за страната аниматори и режисьори, започвайки с Йошиюки Томино³ и Йошикадзу Ясухико⁴.

ATG

През 1961 г. е основана Гилдията за Експериментално Кино (Art Theatre Guild). Това е организация, чиято цел е продукцията на некомерсиални филми. Режисьори като гореспоменатите Нагиса Оджима, Кон Ичикава, Шьохей Имамура и Кихачи Кавамото правят филми в тази фирма⁵. Малко след основаването си започва да играе централна роля в японската киноиндустрия.

През този период се засилва студентското движение относно исканията за промяна на Американско-японския договор за гаранция на сигурността, както и против съдействието на японското правителство, оказано на Америка във Виетнамската война, ATG печели голяма популярност като се занимава с филми, които не се смятат за печеливши от големите компании или третират проблеми, с които те не искат да имат общо. Предмет на дейност е предимно поставянето на екран на предимно чуждестранни филми, от които първи е полският филм, прожектиран в Япония през 1962 г. – *„Монахиня Йоана“*⁶. От 1967 г. започва производството на филми. Първият от тях е *„Изпаряването на един човек“* на Шьохей Имамура⁷. Разказва се за привидно обикновен служител във фирма, който изчезва. После се описва изясняването на скритата преди това необичайност у него, докато търсят причината за инцидента, под формата на документална лента. В сътрудничество с ATG и собствената си

¹ <http://www.imdb.com/name/nm0856804/>

² <http://www.mushi-pro.co.jp/%E6%B2%BF%E9%9D%A9/>

³ <http://www.imdb.com/name/nm0866707/>

⁴ <http://www.imdb.com/name/nm0946654/>

⁵ Бера, Джон, Дирекция на световното кино - Япония. Интелект: 2010, с. 17.

⁶ <http://www.imdb.com/title/tt0055153/>

⁷ <http://www.imdb.com/title/tt0062043/>

компания, Нагиса Оджима пък прави филма „Смърт чрез обесване“ (1968), с който критикува съвременното положение с останало действащо смъртно наказание в Япония. В този филм подложеният на екзекуция е пребиваващ в Япония севернокореец. Но изпълнението на самото наказание се проваля, той оцелява, и за да може да се проведе повторно, става необходимо да бъде възстановен душевно и физически. В процеса на случката се показва комичността на системата за екзекуции, както и дискриминацията спрямо севернокорейците в японското общество¹. В крайна сметка и ATG се преориентира към комерсиалните продукции, а през 1992 г. прекратява дейността си.

ПРЕЗ 70-ТЕ ГОДИНИ

Ако се гледа серийното производство на филми, през седемдесетте години то посреща период на спад. От 423 филма през 1970 г. продукцията започва да спада към средата на седемдесетте и стига до 331 през 1979 г.² Погледнато по-подробно броят на филмите през 1971 г. е 367, а делът на големите кинокомпании рязко спада с около 40%. Обратнопропорционално, продукцията на нискобюджетни филми като тези на ATG, се покачва. От главните кинокомпании, Никкацу решава да се ориентира към пазара на нискобюджетните продукции. През 1971 г. Никкацу започва да произвежда своя еротична серия³. Тя е разрешена при условието да е нискобюджетна и да съдържа елементи на порно. На пръв поглед продуктът се различава от този на обикновените фирми в порноиндустрията, но режисьорите, започнали кариерата си с него, са много. Например, измежду тях има и доста от най-важните режисьори на съвременното комерсиалното кино като Шюсук Канеко, Масаюки Суо, Йоичи Сай и др. Поради спада в киноиндустрията, настъпва и промяна в системата им на производство. Режисьорите и актьорите вече не сключват договор за изключителна принадлежност към определена компания, а се ориентират все повече към работа с допълнителни договори. Акира Куросава и Нагиса Оджима все повече търсят база за работата си и спонсори в чужбина. Куросава го канят в СССР и прави филма „Дерсу Узала“ (1975). В него се разказва за взаимоотношенията между руски изследовател на Сибир и местния ловец Дерсу Узала. Понеже Куросава не говори руски език снимките протичат трудно, с преводач⁴. Нагиса Оджима режисира „Корида на чувствата“ (по-известен като „Империята на чувствата“, фр. „L'Empire Des Sens“) (1976). Темата се базира на истинска история от 1936 г. Един собственик на хотел изневерява с проститутка, двамата захвърлят дадения им социален статус и изчезват. Филмира се и шокиращата сцена, където в крайна сметка проститутката Сада Абе убива хотелиера Кицудзо и отрязва половите му органи⁵. Трудно е да се завърши продукт с такива сцени

¹ <http://www.imdb.com/title/tt0063198/>

² <http://www.eiren.org/toukei/data.html>

³ <http://www.nikkatsu.com/company/history.html>

⁴ <http://www.imdb.com/title/tt0071411/>

⁵ <http://www.imdb.com/title/tt0074102/>

в Япония. И затова само снимките са проведени там, докато редакцията и официалното име на страната – производител става Франция, която има по-либерална система за контрол на сексуалното изразяване.

РАЗЦВЕТЪТ НА ЯПОНСКАТА АНИМАЦИЯ

Може да се каже, че сериозното начало в развитието на анимацията, която е неотменим елемент в обяснението на съвременната японска култура, се отнася към седемдесетте години, когато влиянието на киното започва да спада. След като Осаму Тедзука основава „Муши продукшънс“, главната особеност на японската анимация става изграждането на система за масово производство на продукции за телевизията. За целева група зрители се смятат децата до десет години. От началото на седемдесетте се правят и експериментални опити за анимация за възрастни и така започва промяна в ситуацията. „Космическият боен кораб Ямато“ (1977)¹ е направен като научно-фантастичен анимационен филм за хора над 20 години и придобива голяма популярност. По-нататък излиза неговото продължение „Космическият боен кораб Ямато – воини на любовта“ (1978)² и то става по-голям хит от първата част. Приходът за производителя, равняващ се на 2 милиарда и сто милиона йени, е огромна сума, дори, сравнено с постъпленията от нормален филм и това показва, че правенето на анимация е голям бизнес. На 26 май 1978 Г. излиза първият брой на професионалното списание за анимация „Анимеджю“ („Animage“)³. Неговото основаване е резултат от прогнозите на редакторите, че е дошло времето на висококачествените и съдържателни анимации, чиято популярност не е спонтанна като на „Ямато“. Те вярват, че съвременните японски аниматори могат да създават произведения, съперничаещи на реалистичното кино⁴. В крайна сметка тези предвиждания се оказват верни. Филмът „Ямато“ е резултат от адаптацията на предшестващата телевизионна поредица и на следващата 1979 г. се наблюдава бързо нарастване на броя телевизионни анимации – от 25 през 1978 г. – на 40⁵. При тези условия се ражда режисираният от Йошиюки Томино анимационен сериал „Мобилният войник Гундам“⁶ (1981, 1981, 1982). Той е продължение на жанра, започнат от „Ямато“, като сериите се правят и до днес. В сравнение с „Ямато“, в него се преследва повече реалистичност в сцените и до ден-дневен оценката за „Гундам“ е висока. И при двата сюжета първо се установява, дали съответните произведения са популярни като телевизионни продукции и едва тогава се преправят на филми. По този начин се утвърждава алгоритъмът най-напред продукцията да се прави като телевизионна анимация и после да се адаптира за кинотеатрите. Освен това тези две произведения

¹ <http://www.imdb.com/title/tt0204704/>

² <http://www.imdb.com/title/tt0316540/>

³ Ямагучи Ясуо, Пълна история на японската анимация. Тен букс: 2004, с. 113.

⁴ Огата Хидео, Простреляй онова знаме. Оакла: 2004, с. 50.

⁵ Op. cit., p. 117.

⁶ <http://www.imdb.com/title/tt0159509/>

принадлежат на научно-фантастичния жанр. Появата на американската продукция „*Междувъздушни войни*“ в Япония също е през 1978 г. Онези, които реагират на бума на този жанр в Америка от страна на японските кинопроизводители, са по-скоро аниматорите. Поради големия интерес, кинокомпаниите решават да съдействат като участват в анимационните проекти с желанието да продължат традицията на хитовите „*Ямато*“ и „*Гундам*“. И те не спират дотук. Следвайки примера на издателство „Кадокава“, което предварително е натрупало печалба от инвестиции в реалистични филми, „Токума“ започва да мисли да спонсорира в качеството си на издателство анимационни проекти. Издаването на „Animage“ носи смисъла на начало в тази посока. Така, през седемдесетте години в японските киносреди, които получават висока оценка за постиженията си в реалистичното кино, нареждайки се до развитите страни в Европа и Америка, се случва революция. Тя се състои в това, че анимационните продукции, чиито статус дотогава е нисък, започват да бъдат оценявани за развлекателната си стойност, докато от друга страна реалистичните филми са в период на криза. Тази тенденция се засилва от началото на осемдесетте.

ПРЕЗ 80-ТЕ ГОДИНИ

И този период е неблагоприятен за японското кино. Предишната система от студия се разрушава и едновременно откриване на големи продукции в собствени кинотеатри от крупните филмове компании, престава да действа¹. Количеството филми през 1989 г. намалява от 320 през 1980 г. до 255. Броят на посетителите в кината престава да надвишава 170 млн. и спада до една десета от периода на най-голям разцвет². Акира Куросава се занимава с направата на няколко големи произведения и през осемдесетте години. Прави филма „*Двойник*“ (1980), където се разказва за живота на мъж, изпълняващ ролята на феодала от Епохата на воюващите провинции Шинген (Харунобу) Такеда от XVI в. Друг негов филм от същия период е сериалът „*Междоусобици*“ (1985), където се разказва за спора за наследството на едър феодал (който не е историческа личност). С тези продукции големият майстор Куросава показва на света, че е още способен на работа. Последният от двата филма получава множество награди, започвайки със Златна палма от Фестивала в Кан³. „*Междоусобици*“ също е награден от различни институции, започвайки с Британската Академия на Науките⁴. И още, запълвайки липсата на големи режисьори, много нови такива, които водят професията до днес, започват своята кариера от това време. Известният дотогава като комик Такеши Китано се налага да поеме спешно режисьорската работа, замествайки Киндзи Фукасаку, във филма „*Мъжът – насилник*“ („*Жестокият полицай*“)⁵.

¹ Йомота И., История на японското кино..., 2000, с. 202.

² <http://www.eiren.org/toukei/data.html>

³ <http://www.imdb.com/title/tt0080979/awards>

⁴ <http://www.imdb.com/title/tt0089881/awards>

⁵ <http://www.imdb.com/title/tt0098360/>

Във него щателно се изобразява мъчното всекидневие на полицаи в отдела за наркотици, като сюжетната линия се разгръща като поредица от насилнически прояви. Но цялостното впечатление от филма е усещането за тишина и детайлност. Актьорската игра и работата на камерата, създаващи тази атмосфера, са реализирани съгласно идеите на Китано, който преди това има опит на актьор в забавни предавания. По онова време даването на режисьорските функции на известен човек е правено само, за да се накарат зрителите да обсъждат. Поради тази причина се смята, че Китано ще бъде типичен пример за това. Но след завършването на филма, японските критици, които знаят, че той се изявява обикновено като комик, му дават изключително висока оценка¹. Китано и до днес съчетава професията на комик с тази на режисьор. Синът на действащия през тридесетте години режисьор Мансаку Итами² – Джюдзо Итами започва кариерата си като режисьор на „Погребението“ (1984)³. Този филм хумористично представя положението на едно семейство и историята на един мъж, на когото се налага да ръководи погребална церемония като водач на семейството след внезапната смърт на бащата на съпругата си. Този филм получава Награда на японската академия в 5 категории и получава висока оценка⁴. След това Итами прави много продукции, третиращи социални проблеми. Режисира филмите „Данъчната“ (1987), където се разглеждат силовите групировки и тъмната страна на компаниите от гледна точка на данъчните служители, „Мимбо“ (1992), в който се описва как една жена предизвиква мафиотска структура, заела един хотел, и се бори с нея с цялата сила на закона. Освен това през 1997 г. снима и филм за живота на една жена, бореща се в съда, за да спаси хора, тормозени от секта, създадена по модела на действително съществуващ култ. Поради това, че Итами продължава да разглежда във филмите си табутата на японското общество, той е нападан от якудза, а екраните на кинотеатрите са раздирани за сплашване. Но той не обръща внимание. Превръща се в идеал за новото поколение. Но през 1997 г. Итами пада от покрива на сграда и умира. Първоначално смятат, че това е убийство, извършено от някой заинтересован поради естеството на филмите му, но в крайна сметка полицията решава, че е самоубийство. След неговата смърт за най-голям японски режисьор се смята Китано, който започва дейност през осемдесетте.

ЯПОНСКАТА АНИМАЦИЯ 80-ТЕ ГОДИНИ

Повратът, който изживява развитието си японската анимация през 70-те години, всъщност се случва от края на седемдесетте до началото на осемдесетте. С навлизането в осемдесетте интересът се насочва и към произведения извън научната фантастика и жанрът се разширява. Първото произведение на Хаяо Миядзаки като режисьор е „Люпен Трети, замъкът на Калиостро“

¹ <http://www.imdb.com/title/tt0098360/awards>

² <http://www.imdb.com/name/nm0411632/>

³ Йомота И., История на японското кино..., 2000, с. 202.

⁴ <http://www.imdb.com/title/tt0089746/awards>

(1979)¹, пуснато в кината на 15 декември. Оригинална обстановката е заимствана от поредицата за Арсен Люпен на френския писател Морис Льоблан. Главен герой е внукът на Люпен. Анимацията е замислена като простодушен екшън филм за освобождаването на една девойка, пленена в замъка на граф Калиостро от крадеца Арсен Люпен, но сценарият, префинен с помощта на таланта на Миядзаки, получава висока оценка. На този филм вестник Майничи отрежда наградата Офуджи, давана обикновено на художествени анимации². Това е повратен момент за комерсиалните продукции от този тип, които досега не са получавали оценка на стойността си като на произведения на изкуството. След това издателство Токума, което замисля да участва в анимационните продукции, се свързва с Миядзаки и му предлага работа, при която неговото авторство излиза на преден план³. Този опит води до втори филм, режисиран от него „*Наусика от долината на ветровете*“ (1984). За това произведение Токума на практика купува анимационното студио Топкрафт и го дава на негово разположение. Сюжетът представлява история за момиче на име Наусика, което се опитва да спаси гигантските насекоми, замърсената земя и хората, които живеят в страх от тях. Независимо от възрастта си японците, които изпитват несигурност в бързо променящото се японско общество, споделят визията на това произведение. През 1985 г. Миядзаки и Токума, които утвърждават сътрудничеството си чрез „Наусика“, основават ново студио, чиито предшественик се явява досегашното Топкрафт. То се казва Гибли и започва да произвежда около две години след това. „*Моят съсед Тоторо*“ (1988) е награждаван многократно от институции като агенцията по културни дела и така репутацията на Миядзаки като режисьор на анимации се утвърждава⁴. Завършеният заедно с „Тоторо“ филм „*Гробището на светулките*“ (1988) се базира на едноименния роман от Акиюки Носака и описва трагедията на брат и сестра, принудени да живеят сами, като са отхвърлени от роднини и обществото, след като загубват и двамата си родители във Втората световна война. Режисьор е Исао Такахата, дългогодишен преподавател на Миядзаки по актьорско майсторство. Лентата е наградена с Гранд При на Първия Московски международен филмов фестивал за детски и юношески филми⁵. Важно е, че анимационен филм на военна тематика получава висока художествена оценка. Това е моментът, в който се доказва способността на този жанр да повдига тези проблеми, също както реалистичният филм „*Децата на бомбата*“ от петдесетте години. „*Вещицата пощальонка*“ (1989) надминава по съвкупни приходи и най-касовия анимационен филм „*Ямато*“. Освен това той излиза и на първо място по този критерий сред всички други японски филми за годината⁶. По този повод Миядзаки е оценен като „велик майстор“ на жанра и започва да се възприема като режисьор, който умее да

¹ <http://www.imdb.com/title/tt0079833/>

² <http://www.japan-movie.net/about/history34.html>

³ Огата, Х., цит. съч., 2004, с. 143.

⁴ <http://www.ghibli.jp/30profile/000152.html#more>

⁵ <http://www.saturn.dti.ne.jp/~rus-eiga/arc/fest/child/index.htm>

⁶ <http://www.eiren.org/toukei/1989.html>

задоволи и художествените, и комерсиалните изисквания. Това е първият случай, в който той е режисьор на анимационна продукция. Неговата дейност в това му качество продължава и след това. През 2002 г. филмът му „Изчезването на Чихиро-Сен“ (2001)¹ получава Златна мечка от Международния Берлински кинофестивал². А през 2005 г. Миядзаки получава наградата Почетен златен лъв на Фестивала във Венеция за върхови постижения³. Поради тези успехи, в съвременна Япония той се нарежда рамо до рамо с Такеси Китано и бива наречен „велик майстор“. Това е достоен за отбелязване факт, имайки предвид голямата пропорция анимационни филми, произвеждани в страната.

И така, обратно на застоя в реалистичното кино през осемдесетте години, анимационните продукции успяват да пожънат художествен и комерсиален успех.

Това са етапите, през които минават японските филми от края на Втората световна война до приключването на Студената война, за да достигнат до днешното си състояние. Повечето от тях са направени с комерсиална цел и онези, които разглеждат социални проблеми, страната и идентичността на нацията, са малко на брой. За представители на ценната режисьорска визия за открито ангажиране с реалните проблеми на обществото могат да се смятат Нагиса Оджима и Джюдзо Итами. Получилите множество награди от международни фестивали и по други поводи Куросава, Одзу, Миядзаки и Китано не се занимават много със социална проблематика и имат тенденция да се специализират в направата на филми за забавление, в които е вложена универсалната тема за вътрешния свят на човека. Освен това оценката на Куросава и Миядзаки, дадена от японското общество, е по-висока. Това е може би, защото за материално задоволения среден японец е по-ценно да търси лечение на духа, отколкото да изследва нередностите в обществената система.

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКОТО КИНО БЪЛГАРСКОТО КИНО СЛЕД КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

За България Втората световна война завършва през 1945 г. Но още през 1944 г. тя бива поставена под контрола на съветската армия и тогава започва подготовката за преминаване към социалистическата система. След сключването на Парижкия мирен договор през 1947 г., тази подготовка се ускорява. За българското кино се поставят нови изисквания – да изхожда от водещия принцип на социалистическия реализъм. Както и в другите социалистически страни и в България всяка дейност трябва да се съобразява с определящата роля на държавата. Правенето на филми също не е изключение. Поради малкия брой на продукциите и яркия партийно-пропагандния характер на съдържанието, българските филми не могат да се надяват на международно признание. Произведените за 1945 г. филми са едва три. За цялото пето де-

¹ <http://www.imdb.com/title/tt0245429/>

² http://www.berlinale.de/en/archiv/jahresarchive/2002/03_preistraeger_2002/03_Preistraeger_2002.html

³ <http://www.labiennale.org/en/cinema/history/awards3.html?back=true>

сетилетие на XX в. бройките са само 51¹. Малко след войната периодът на застой в българското кино продължава. Трудно е да се намери дори чуждоезична литература за този период в развитието на българското кино. Например, Роналд Холоуей пише в едно свое произведение за българските филми. Но това описание не се връща по-назад от 1969 г.²

ИЗМЪКВАНЕ ОТ ПЕРИОДА „ФИЛМИ – САМОТНИЦИ“

Гореописаното положение Иван Стефанов изразява като времето на „Филмите-самотници“. В края на 60-те започва телевизионното излъчване и киноиндустрията продължава да запада. Но от това време датират опитите да се правят филми, изразяващи различна позиция от курса на БКП. За да се прояви обаче тази тенденция в реалната продукция, е нужно да се изчакат седемдесетте. Според Холоуей промяната в положението почва да се усеща точно тогава – по това време на поста генерален директор на българското държавно кино застава Павел Писарев³. Но една година по-рано, през 1970, режисьорът Рангел Вълчанов завършва произведението си „Езоп“ (1970)⁴. Този филм е достатъчно значителен, за да разбие статуквото на застой в българското кино. Сюжетът се базира на историята за познатия от детските приказки Езоп, живял през шести век преди новата ера, който спасява превърнати в роби работници, благодарение на своя ум. Понеже е сметнато, че филмът е напълно противоположен на социалистическия реализъм, той е подложен на ожесточена критика и впоследствие е спрял от прожекция. В същата година излиза също и „Сбогом, приятели!“ (1970)⁵ на Борислав Шаралиев. Това е драма, разказваща за различни събития от ежедневието на учителите както и за любовните чувства между млад учител и студентка. Лентата печели Златна роза на Варненския кинофестивал през 1970 г.

През 1974 година излиза „Селянинът с колелото“ на Людмил Киряков. Мъж, който понастоящем се е установил в града, се връща с колело до селото, където е живял някога. Там той се влюбва в дъщерята на един аптекар и така започва да полага усилия да се върне на предишното си местоживееие. Това е произведение, съдържащо носталгията към селото. Печели награда за най-добра мъжка роля на Московския международен кинофестивал през 1975 г.⁶

„Авантаж“ (1977) на Георги Дюлгерев описва живота на джебчия, съпротивляващ се на обществените порядки. В крайна сметка го вкарват в затвора и загубва увереност в своето достойнство. Докато бяга от затвора умира, опитвайки се да спаси едно дете. През 1978 г. печели сребърна мечка

¹ Янакиев, Александър, Българско Кино Енциклопедия. София: ТИГРА, 2000, с. 766-767.

² Daniel J. Goulding, Пост ню уейв киното в СССР и Източна Европа. Индиана юнивърсити прес: 1989, с. 215.

³ Daniel J. Goulding, цит. съч., с. 218.

⁴ <http://www.imdb.com/title/tt0175602/>

⁵ <http://www.imdb.com/title/tt0320424/>

⁶ <http://moscowfilmfestival.ru/miff32/eng/archives/?year=1975>

за режисура на Международния Берлински кинофестивал¹.

И накрая, като сумарен резултат от развитието на българското кино, се появява и „Хан Аспарух“ (1981) на Людмил Стайков. Това е един от проектите за отбелязване на 1300 годишнината от основаването на страната и е съставен от три части². Една реализирана историческа драма от преди това е „Сватбите на Йоан Асен“ (1975), но „Хан Аспарух“ е замислен като много по-машабен. Синът на българския вожд Кубрат – Аспарух повежда племето си към днешните земи на българите. Първата част на трилогията е озаглавена „Фанагория“, втората – „Преселението“, а третата – „Земя завинаги“. През 1984 г. в чужбина излиза и съкратената версия. Разпространител е Уорнър Брос.

Освен филми като „Хан Аспарух“, за които съдейства държавата, се правят и такива, които изразяват позицията на другомислещите. „Една жена на 33“ (1982) на Христо Христов рисува ярко живота на една съвременна жена. Служителката в институт Минка се сблъсква с най-различни трудности. Има проблеми с жената на шефа си на работната място, към нея са отправени съмнения за разпуснат живот и отгоре на всичко страда от раздялата със съпруга си. В различни ситуации тя е принудена да се бори, за да запази достойнството си³. Въпреки че този филм изобразява образа на съвременната силна жена, той е подложен на силна критика. Прожекирането му в кината също е проведено с ограничения. Причината за това може би е в сериозното несъответствие между идеала за социалистическо общество и изобразената във филма действителност.

Въпреки това произведенията, които хвърлят съмнения и критики спрямо системата на социализма, продължават да се правят и към края на осемдесетте години продукцията на филми лесно се покачва⁴. Критиката на филмите и разискванията по тях могат да се смятат за един от белезите на зрелостта на българското кино.

Освен това България има и известни постижения в областта на анимацията. Седвоенната история на българската анимация започва през 1949 г. Много от творците в този жанр учат в Москва. Миядзава се убеждава още през студентските си години, след като гледа съветската продукция „Снежната кралица“ (1957), че експресивният потенциал на това изкуство е изключително голям. Особено талантлив сред изучавалите анимация в СССР, където има особено силна школа по онова време, е Тодор Димов. Той се смята за „баща на българската анимация“. Автор е на много произведения с тематика и стил от българския фолклор като „Тримата глупаци“ (1970) и „Умно село“ (1972)⁵.

Такъв е пътят в най-общи линии, изминал от българското кино до 1989 г. След това, може да се каже, че развитието му се прекъсва от тежкия удар,

¹ http://www.berlinale.de/en/archiv/jahresarchive/1978/03_preistraeger_1978/03_Preistraeger_1978.html

² Янакиев, Ал., цит. съч., 2000, с. 576.

³ Янакиев, Ал., цит. съч., 2000, с. 372.

⁴ Янакиев, Ал., цит. съч., 2000, с. 776.

⁵ Daniel J. Goulding, цит. съч., с. 245-246.

който му нанася смяната на политическата система. В условията на фалирала икономика не могат да се създават филми на ниво. Като доказателство за това може да се приведе фактът, че с навлизането в 90-те години броят произведени филми намалява драстично¹.

Имайки впредвид казаното по-горе се вижда, че и в България е имало период на съзряване и разцвет на кинокултурата, въпреки че периодът се различава от този в Япония. Но промяната в идеологическата и икономическата парадигми, настъпила след 1989 г., донася големи трудности на филмопроизводителите. В днешните условия, когато постепенно положението се възстановява, авторите на продукции трябва да могат да намерят начин да изразят с филми и със своеобразен подход положението и процесите в собственото си общество.

ОБОБЩЕНИЕ

Влиянието на разликите между капитализма и социализма в съответните страни се подразбира, но освен това Япония и България изминават свой специфичен път на развитие. Наблягайки на развлекателния аспект, Япония, в която политическият натиск е малък, успява да се наложи като една от малкото световни сили в областта на киното, свързвайки се с огромния национален пазар от желаещи да бъдат забавлявани. Японците почти не проявяват интерес към обвинението на престъпниците от подземния свят, които са традиционно могъщи, както и от уличаването на неравностойното положение, в което се намира Япония спрямо САЩ. От друга страна, в социалистическите страни съществува натиска на комунистическата партия-държава и социалистическия реализъм и въпреки неразвитата си икономика, по ирония на съдбата, България разполага с филмов отрасъл, който изпълнява по-ревностно изконната си роля на обществен будител. Общото за българите усещане за криза, предизвикано от незадоволеност и ограничения във всяка сфера на живота, се отразява във филмите.

Обаче това положение се променя. Икономиката на Япония е в процес на упадък, докато тази на България – в процес на възход и това трябва да доведе до нов начин на правене на филми и в двете страни. И затова предмет на особен интерес е как филмовите продукции в Япония и България ще отразят промените в техните общества оттук нататък, стъпвайки на досегашното си развитие и традиции.

¹ Янакиев, Ал., цит. съч., 2000, с. 776-777.

In memoriam

Проф. д.и.н. Кънчо Георгиев

5 март 1927 г. – 6 април 2006 г.

Проф. Кънчо Георгиев, за чиито живот и научно дело поместваме тук това кратко възпоменание, е основател и отговорен редактор в продължение на десетилетие на настоящата V поредица „Помощни исторически дисциплини“ – единственото по рода си издание у нас.

Кънчо Георгиев завършва история в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ през 1951 г. След дипломирането си започва работа в току-що създадените държавни архиви, където участва в основополагащите ги инициативи: най-напред като сътрудник в Научно-методическия отдел към тогавашното Архивно управление подготвя методическите правила и норми за цялостната организация на архивната работа; списва още от първите им броеве и после години наред престижните специализирани издания, списанията „Архивен преглед“ и „Известия на държавните архиви“. Особено голям е неговият принос в популяризирането на задачите на държавните архиви и на тяхното документално богатство.

През 1967 г. Кънчо Георгиев се премества на работа в Българската академия на науките. До 1973 г. той ръководи Международния център за научна информация и документация към Института по балканистика, а впоследствие става научен секретар и заместник-директор на Института по балканистика. Междувременно Кънчо Георгиев подема инициативата да бъде създадена научна група, чиито обект на изследване да е теорията и практиката на историческото познание, характерните особености на писмените извори, изворовата критика, аналитико-синтетичните операции върху текстовата реалност, включително и върху т. нар. извънтекстова (контекстуална) информация, която може да съдържа всяко писмено свидетелство. Така през 1973 г. се стига до сформиранието на ръководено от него (до пенсионирането му през 1992 г.), уникално научно звено за интердисциплинарни изследвания – секция „Помощни исторически дисциплини“, която първоначално функционира в рамките на Единния център по история, а след 1988 г. – в Института по история при БАН.

От 1973 до 1981 г. Кънчо Георгиев е старши научен сътрудник в Единния център по история, от 1982 г. е професор пак там, а след закриването му – в Института по история.

Носител е на орден Кирил и Методий“ I степен.

Научните интереси на проф. Кънчо Георгиев са насочени към българската археография и теоретичното изворознание, по чиито проблеми специализира в Германия в средата на 80-те години на XX в. В творческата си

работа изучава същността на документа като носител на ретроспективна информация, качествата и свойствата на тази информация и мястото ѝ в изследователския процес. Заслужава да се отбележи, че за първи път в извороведската и археографската литература именно той разглежда гносеологическия статут на писмените извори и в частност ролята на сетивното познание при документното отражение на действителността, при оформянето и отразяването на един или друг познавателен образ на нещата, които по-късно историкът изследва. В научното си творчество проф. К. Георгиев отделя специално внимание и на проблемите, свързани с извороведската характеристика на различните по произход и характер документи (официални документи, мемоари, епистоларни материали, дневници, интервюта).

Автор е на монографичните трудове „Въпроси на българската археография“ (1970) и „Историята и нейните извори“ (1981). „Въпроси на българската археография“ се използва и до днес като своеобразно методично пособие при обнародването на историческите извори. В книгата авторът разкрива постиженията и недостатъците на археографската практика у нас от далечното минало до най-ново време и представя своите виждания за работата по обнародването на документите – по проблемите на атрибуцията, нормализацията на правописа, критиката на текстова реалност, датирането. В другата си монография – „Историята и нейните извори“ проф. Кънчо Георгиев обобщава своя опит, натрупан за повече от три десетилетия, относно теоретико-методологичните проблеми на науката за изворите, разглежда нейното значение за развитието на историческата мисъл, на езикознанието, литературознанието и на редица още други области на науката, в това число и архивистиката.

Трудове: подбрана библиография

Книги

Въпроси на българската археография. Изд. на БАН, С., 1970, 376 с.
Историята и нейните извори. Изд. „Наука и изкуство“, С., 1981, 301 с.

Септември 1923 г. в документи. С., 1963. (Съст.)

Правила за обнародване на писмените извори за българската история. С. 1981. (Съст., ред.)

Студии и статии

Към въпроса за обнародването на документалните извори за нашата история. – ИП, 1966, № 3, с. 91-114.

Епистоларните материали като исторически извор и тяхното обнародване. – ИДА, 1967, кн. 13, с. 10-72.

Мемоарите като исторически извор. – ИДА, 1968, кн. 14, с. 29-59.

Probleme der Archeographie und des Quellengrundbestand der bulgarischen Geschichte. – Etudes Balkaniques, 1970, № 3, p. 121-138.

Некоторые проблемы археографии и печатной документальной базы болгарской

- исторической науки. – Советские архивы, 1971, № 1, с. 107-113.
- Die memorien in der historischen Erkenntis (Teoretisch-metodologische Probleme der historischen Memoirenliteratur). – BHR, 1976, № 3, p. 71-90.
- Някои теоретични проблеми на съвременната историческа наука. – В: Помощни исторически дисциплини. Т. I. С., 1979, с. 10-20.
- Своеобразието на процеса на отражение на обективната реалност в документалните извори. – ИДА, т. 38, 1979, с. 33-79.
- Субективният фактор в историческото познание. От гносеологическите към извороведските аспекти на проблема. – В: Помощни исторически дисциплини. Т. II. С., 1980, с. 6-60.
- Лингвистични аспекти на процеса на отражение на обективната реалност в документалните извори. – ИДА, кн. 39, 1980, с. 61-85.
- Някои извороведски аспекти на работата с мемоарите. – ВИСб, 1980, № 3, с. 203-210.
- Някои теоретични проблеми на историята и на историческите знания. – ВИСб, 1981, № 5, с. 84-93.
- Проблеми на извороведското изследване на официалните документи. – ВИСб, 1982, № 4, с. 208-221.
- Документът в историко-познавателния процес. – ВИСб, 1983, № 2, с. 216-229.
- За оптимално използване на изворовата информация в историко-познавателния процес. – ВИСб, 1984, № 1, с. 175-189.
- Теоретико-методологични проблеми на критиката на историческите извори. – ВИСб, 1984, № 6, с. 174-187.
- Лингвистични аспекти на изворовата критика. – В: Помощни исторически дисциплини. Т. V. С., 1991, с. 5-53.
- Личните документи в историкопознавателния процес. – В: Личните документи като исторически извор. С., 1987, с. 9-63.
- Теоретични аспекти на историята и историческите знания. – В: Изследвания в чест на проф. Веселин Трайков. Studia Balcanica, 24. С., 2003, с. 413-434.

Членства в редколегии и издателски научни съвети

- Сп. Архивен преглед / 1954-1959 г.
- Известия на държавните архиви / 1957-1996 г.
- Сп. Etudes Balkanique / 1968-1976 г.
- Десет години централизирано архивно дело в НРБ. Юбилейно издание. С., 1961.
- Поредица „Помощни исторически дисциплини“, т. I-V, 1979-1991 г. *Отг. ред.*
- Външната политика на България. Документи и материали. Т. I, 1878-1886. С., 1978.
- Методически кодекс. Издание на Главно управление на архивите. Ч. I-II, С., 1982.
- Подбрани извори за българската военна история. Сборник с документи. С., 1984.
- Българо-балкански културни взаимоотношения. С., 1986.
- Личните документи като исторически извор. Изд. на БАН, С., 1987.
- Унгарски учени за България, XIX – средата на XX в. Изд. „Отечество“, С., 2003. *Отг. ред.*

Помощни исторически дисциплини/
Auxiliary Historical Disciplines, Vol. VI:

**Political, Social, Economic and Cultural Elites
in the Central- and East-European States
in Modernity and Post-Modernity.**

Hungarian-Bulgarian History Conference,
Budapest, May 14-15. Papers.

Editors Gábor Demeter, Penka Peykovska
Institute for Historical Researches – BAS

First edition 2010
Format 60/90/16

Prepress & Cover Design: Vladimir Markov
Printed in Bulgaria by Graphica OOD